Buchach Memorial Book

Sefer Buṭshaṭsh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Butshatsh : matsevet zikaron li-ḳehilah ḳedoshah / ba-ʼarikhat Yiśraʻel Kohen.
DESCRIPT	302 p. : ill., ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Buchach -- History.
	Buchach (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Buchach.
ADD'L NAME	Cohen, Israel, 1905-

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר בוטשאטש / מצבת זכרון לקהילה קדושה

למר אברהם צמר,

לאות ידידות, תודה והוקרה

עבור מאמציך למען הוצאת ספר הזכרון.

אריה רול

בשם ועדת הספר

[illegible]

תל-אביב

אייר תשט"ז

אפריל 1956

ספר בוטשאטש

מצבת זכרון לקהילה קדושה

בעריכת ישראל כהן

תל־אביב תשט"ז
על־ידי הועדה להצבת יד לבוצ'אץ'
בהוצאת „עם עובד"

נדפס בארץ־ישראל
Printed in Israel

דפוס „אופק", תל־אביב

תוכן העניינים

מיקירי העיר:

השואה בבוצ׳אץ׳:

עם הספר

קבוצת אנשים, יוצאי בוצ'אץ', רחשו לפני שמונה שנים את הרעיון להציב יד לקהילה עתיקה זו, שתולדותיה והשפעתה מפליגות מעבר לגבולותיה המצומצמים. במשך תקופה זו, תוך הפסקות מסויימות, הוכן הספר הזה.

עורך הספר ידע ויודע, שאין העבודה תמה ואין המעשה שלם. לאחר שנחרבה קהילה מפוארת זו ויושביה ניספו, אבדו עם הנפשות הטהורות ידיעות וזכרונות על העיר ואי אפשר היה להשיג את כל החומר ההיסטורי הדרוש, שיש בו כדי לעצב את דמותה המלאה של בוצ'אץ'. הכרח היה לקבץ נדחי־חומר, לטפל בקטעים וברסיסים ולעודד אנשים שונים, מרחוק ומקרוב, שבכוחם לתת את חלקם לחיבור הספר. מבחינה זו לא חסכו העורך וכן אחרים מחברי ועדת הספר כל יגיעה מעצמם וטרחו למצוא מקורות כלליים ופרטיים להשלמת תכנית הספר. אף על פי כן נשתיירו חללים ריקים, הן בעבר הרחוק והן בעבר הקרוב, שלא יכלו להתמלא ממה שזימן המקרה לידי המטפלים בספר.

אולם היתה בנו ההכרה, שזוהי שעת־כושר אחרונה להציב מצבת־קודש לבוצ'אץ' ולהציל את הניתן להצלה מפי אנשי העיר ומפי תעודות ומסמכים, שנשארו לפליטה זעיר פה זעיר שם. שכן משנה לשנה פוחתים והולכים אלה, הזוכרים והיודעים, המסוגלים לצרף קו לקו, תג לתג, סיפור לסיפור, תיאור לתיאור, תמונה לתמונה וזכרון לזכרון, כדי להחיות את דמותה של קהילת בוצ'אץ', להשאיר ניר ולתת שם לה.

ולא לפי קנה־מידה ספרותי בלבד הכריע העורך בשעה שכלל בספר דבר מן הדברים, אלא גם לפי שיעור ערכו ותועלתו לספר, שמטרתו היחידה היא צבירת חומר ולבנים מכל מקום שאפשר לקבלו וע"י כל מי שאפשר לקבלו ממנו, לשם ריקונסטרוקציה של בוצ'אץ' היהודית. לפיכך לא הקפיד על חזרות מסויימות בתיאורי ההווי התרבותי והציבורי של העיר, אם אך היה בהן דבר של חידוש או גוון נוסף או נופך כלשהו. כך נהג העורך ביחוד בחלק המתאר את חורבן העיר ומעשה ההשמדה ע"י קלגסי היטלר, שחיק עצמות. הוא לא רצה להיות בורר נוסחאות ומתקן גירסאות של פרשיות דמים ועלילות גבורה, אלא נתן לבעלי הדברים עצמם שיספרו בלשונם וכפי שחזו את אימת המאורעות מבשרם. שכן כל התיאורים נכתבו סמוך לזמן ההתרחשות, לאחר שכותביהם הצליחו להנצל ולהגיע למקום־מבטחים, אם בישראל ואם באמריקה או באירופה.

ואם כי האחריות לספר חלה על העורך בלבד, הרי חובה נעימה

היא לו לציין, שנמלך בדעתו של ש״י עגנון בשלבים שונים של הכנת הספר. ולא זו בלבד שעגנון חיבר עבודה ביבליוגרפית יחידה במינה בשביל הספר הזה ולשמו ופירסם בו כמה מסיפורי בוצ׳אץ׳, אלא אף תיקן את העורך בעצות מחכימות ומאלפות, והערותיו מובלעות ועומדות גם בדברים אחרים שבספר זה. על כך הוא מחזיק לו טובה מרובה. טבעי הדבר, ששם עגנון אשר נתן לספרות העברית מעין בוצ׳אץ׳־של־מעלה, וזה עשרות שנים שהוא יונק ומיניק את העם ממקור זה — נזכר לעתים קרובות מאד בספר. עגנון כסופר איננו עוד ענין ליוצאי בוצ׳אץ׳ בלבד; הוא נחלת האומה והספרות העברית, ועל ברכיו נתחנכו ויתחנכו דורות. אולם אם נבלטת בספר זה גאוותם המיוחדת של בני בוצ׳אץ׳ על עגנון — יסלח להם אלוהי הסליחות, שמידה אנושית היא להתפאר בבני־עליה.

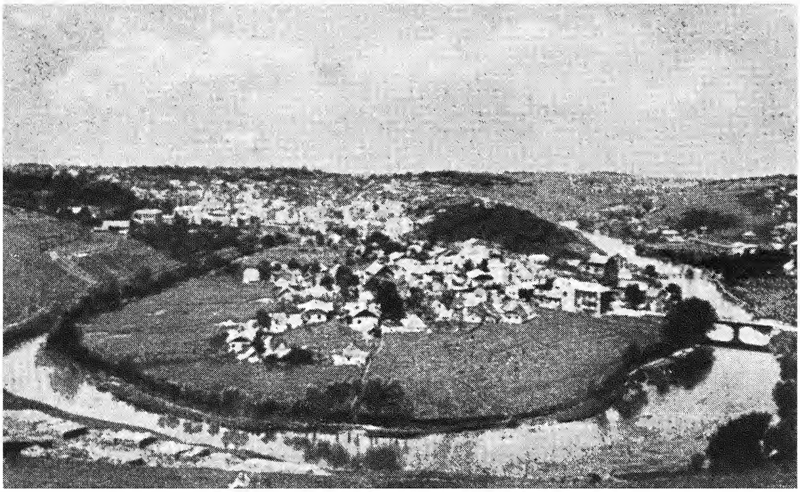
*

הקורא ודאי ישים לב לצורות הכתיב השונות של שם העיר. שוני זה מחוייב המציאות. מחמת צורת השם וצלצולו, וביחוד מחמת ההבדלים בביטוי השם ע״י יהודים ונוצרים, נשתגרו בו מיני כתיב שונים מאז נזכרה העיר הזאת בספרים עבריים ואידיים, ישנים וחדשים. לפיכך נקט העורך כלל זה: הכתיב הרגיל הוא כזה: **בוצ׳אץ׳**, אולם במידה שהשם מובא ממקורות שונים, הריהו נדפס כנתינתו במקורות ההם.

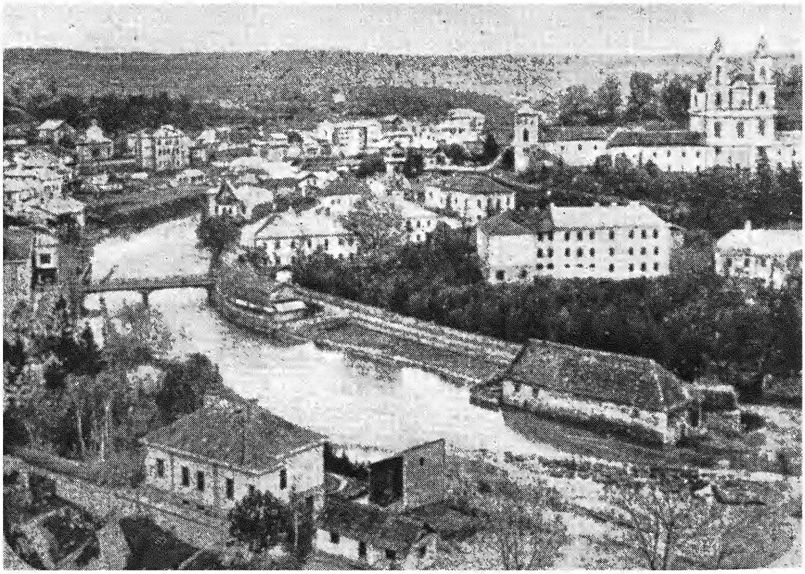
*

עד שהופיע הספר נפטרה קודם זמנה הגב׳ **חיה רול ז״ל**, שהיתה הרוח החיה בועדת הספר. מתוך אהבתה לעיר הזאת ולהווייה היהודית שבה ומתוך יחסה הנלהב לחיבור הספר הזה, היא פעלה ועוררה אחרים לפעולה, וחלק ניכר לה ביזמה להוצאת הספר. יהי זכרה ברוך!

ישראל כהן

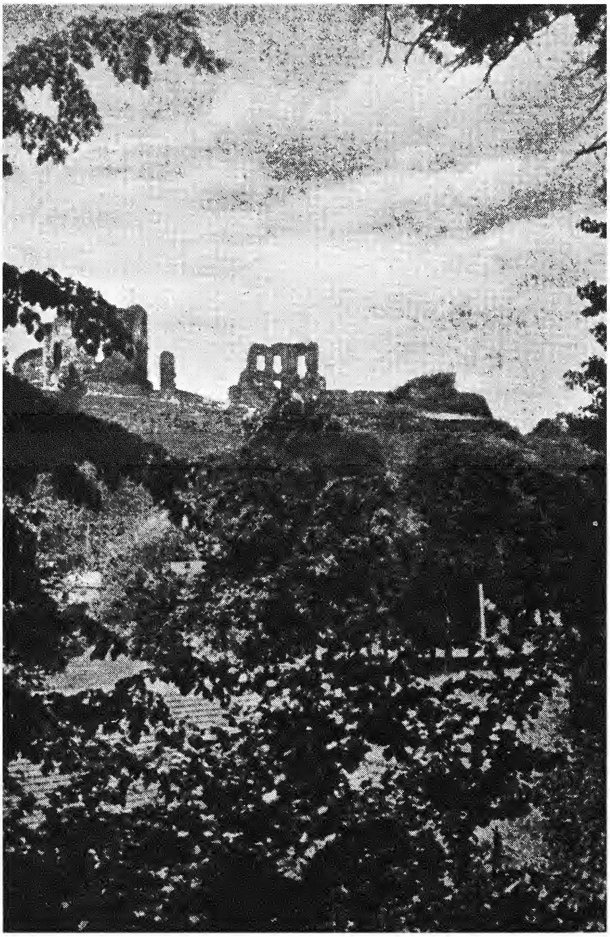
מראה כללי של העיר, הנהר סטריפא מקיף את העיר

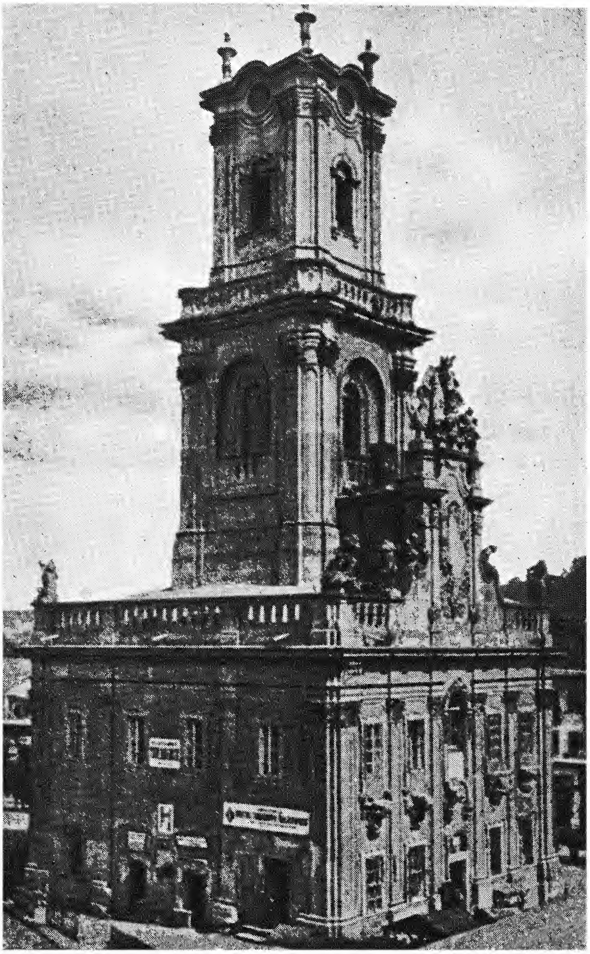
מראה כללי מצד מערב

התרזה (Lipa) המפורסמת הידועה בשם „ליפא סובייסקי"
ליד אחוזת הגראף פוטוצקי

המבצר (דער פוסטער שלאס)

בנין היסטורי במרכז העיר (Ratusz)

בתוך עירי

פרק אחד של סיפור אחד

לשם רבי וחברי הגאון ר׳ שמואל ביאלובלוצקי הי״ו

א) על פתחה של עירי

מאהבת הסדר לתת כל דבר במקומו אספר במקום אחר אימתי עזבתי את עירי ומה טעם עזבתי את עירי ומה מצאתי בכל אותם המקומות שבשבילם עזבתי את עירי. כאן במקום זה אספר מה מצאני ביום שחזרתי לעירי ומה עלתה לעירי בין יציאתי לחזירתי. ולא אעשה את העיקר טפל ואת הטפל עיקר, אלא אתחיל בעירי, אחר כך אספר על אנשי עירי, ודרך הילוכי אתעכב קצת עלי, כבן עיר שמתעכב על בן עירו.

עירי שלי מצויינת בערים היא. אם בזקנה, הרי מן הקהלות הראשונות שבגלות פולין היא. ואם במנהגים, הרי משובחת היא במנהגים טובים שקיבלה מאבותיה גולי אשכנז הראשונים שקיבלו מחכמי רומי שקיבלו מגאוני ארץ ישראל שקיבלו מחכמי הגמרא עד למשה מסיני. ואם בחכמה, אין לך חכמה שאין לה בית אב בעירנו, וביותר בחכמת התורה שאין חכמה כחכמתה. ועקב חכמה ענוה. מימיה של עירנו לא נתמנה אדם מעירנו רב על עירנו, ואפילו הוא בקי בכל חדרי תורה ויודע להורות הלכה למעשה.

באותם הימים שהייתי מרוחק מעירי פסקה שלוותה של עירי, שהיתה שרויה רוב הימים מיום שחזרה ונתיישבה אחר גזירת שנת ת״ח ות״ט ועד שעליתי לארץ ישראל. איני יודע אם ברשעת הגויים פסקה שלותה, או מחמתן של ישראל, או זה וזה דבר אחד הוא. שכל זמן שאנו עושים רצונו של מקום כל גויי הארצות רואים ששם השם נקרא עלינו ומתייראים ממנו, אין אנו עושים רצונו של המקום שם השם מתעלם ממנו חס ושלום ואין מתייראים ממנו והרי אנו נתונים למכה ולחרפה למשול בנו גויים. כך מידה מהלכת על פני כל הדורות ממצרים ועד הנה, וביותר בדורנו אנו שההרחקה גדולה.

משמחה ששמחתי על עירי הפלגתי דעתי מן השמועות הרעות שהגיעו אצלי בדרך לעירי, שסיפרו שכנופיות של ריקים מחוזרי המלחמה עומדים לבוא אל עירנו. אפשר עירנו אפשר שנשתנה בה כלום? גלל כן לאחר שינה קצרה של ליל קיץ עמדתי ממטתי, ותיכף לקימה הליכה, כבאותם הימים שהייתי נער ועירנו שרויה היתה בהשקט ובבטחה, וכל הגויים היו רואים את ישראל כאילו כל הפרנסות באות על ידי ישראל, ולא עלתה על דעתו של אדם שאפשר שישתנה כאן כלום עד לביאת המשיח.

ובכן עד שלא הספיק הכר למראשותי להתקמט עמדתי ממטתי ולבשתי את

בגדי בחפזון ויצאתי לראות את העיר, שכך וכך שנים לא ראיתי אותה, אלא בחלומות ובמראות הלילה.

ב) מראה העיר

אתם אי אתם בקיאים בשבילי עירנו, גלל כן אנסה ואצייר אותה בקירוב בשילוח כמידת כוחו של אדם לצייר עיר שלווה הקדוש ברוך הוא כביכול מתפארתה של ארצו והלווה לה.

עירי שלי מיוסדת על הרים, ואף היא עשויה הרי הרים ונהרות ואגמים מקיפים אותה ונכנסים לתוכה ומעיינות טובים שופעים ויורדים לתוך יערות מלאים עצים וצפרים שוכנות על העצים ומצייצות משם בעתן ובזמנן ובמועדן. יש מן הצפרים שהורתן ולידתן ביערות של עירי ויש מהן שדרך טיסתן הגיעו לעירי ונשתיירו בה, שהכירו שמשובחת היא ואין לך שטות גדולה מזו מלהניח מקום שכזה. ומי שיודע להבחין בין שירה לשירה מבחין בין ציפור שלידתה בעירנו לציפור שבאה ממקום אחר.

כנגד הרים וגבעות שבעיר אתם מוצאים בה חוצות ורחובות ישרים. קצתם נעשו בידי שמים וקצתם בידי אדם, קצתם משולבים זה בזה וקצתם משלימים זה את זה. וזה אחד מן הדברים שמעשה שמים ומעשה בני אדם דרים זה עם זה בשלום ומשלימים זה את זה. קרוב לשער שאותם החוצות והרחובות הם מימים הראשונים שלבם של בני אדם שלם היה בלא עקמומיות ובלא עיקובים.

באותם הרחובות הישרים קבעו עצמם רוב בתי התפילה שבעיר. קבעו עצמם, פשוטו כמשמעו, מעצמם, מאליהם. מעצמם ומאליהם כיצד, לאחר שנת ת"ח כששקטו המהומות והתחיל העולם חוזר לסידורו חזרו מקצת משרידי חרבו של חמיל איש איש למקומו. מצאו את העיר חרבה ושוממה ובתי ישראל מקצתם הרוסים ומקצתם תפוסים בידי גויים ובתי כנסיות ובתי מדרשות נתלשו ונחרשו ולא ניכר היכן היו, ובית הכנסת הגדול עשאוהו בית יראה. יצאה כל העיר לבקש לה מקום לבנות שם בית לתורה ולתפילה. הפריחה הרוח יריעה של ספר תורה משיירי ספרי התורה שקרעו האויבים. ויש אומרים מן השמים נפלה. ביקשו להגביהה. התחילה מתגלגלת והולכת עד שנחה במקום שנחה. וידעו שזהו המקום שנבחר למקום קדוש. עמדו ובנו בית מדרש לתורה ולתפילה. זה בית מדרשנו הישן שהתורה בעלת בית שם. העשירו — בנו את בית הכנסת הגדול. זה בית הכנסת הגדול שהוא מעוז לישראל, שעל כל צרה שלא תבוא באים לשם ומרבים בתפילה ואלקינו מרחם ומצילנו מכל רע.

משהגדילה העיר ונתמעטו המקומות עמדו כמה בעלי בתים ובנו להם חדר לתפילה כנגד בית המדרש והכניסו ארון וספרים ושולחן וספסלים וכיור. התחילו קוראים לזה בית המדרש החדש ולבית המדרש שהיה כבר קיים קראו בית המדרש הישן.

אותו הדור זכה שהוחזרה העטרה לראשם, שזכו לרב קבוע, הוא רבינו הגאון האמיתי ר' צבי קרא שהניח אחריו ברכה ספר שאלות ותשובות נטע שעשועים ונטמן בבית החיים שבעירנו. כל הגאונים שהיו לפניו היו נחטפים והולכים לערים אחרות. אבל הוא קבע בה ישיבתו עד שנתבקש לישיבה של מעלה.

כדי לערב עליו ישיבתו בנו לו דירה עשירה של שני חדרים מלבד בית הבישול לאשתו הרבנית. לחדר אחד קראו בית הקיץ ולחדר אחד שקבעו בו תנור קראו בית החורף. אף הקצו לו מקום מרווח לסוכת החג. מקום זה שעמדה עליו סוכתו של רבינו זכה אחר שנים שנבנה עליו בית מדרש גדול, כמו שאספר להלן. וכשראו שנוהג הוא לטייל בכל יום בין ביתו לבין בית הכנסת הגדול עמדו וריבצו את הקרקע באבנים מרובעות. הן הן האבנים שנעשו כמין רצפה סביב לבית הכנסת. אני הכרתי זקן אחד שהכיר זקן מופלג שהיה מספר שבילדותו הראה לו אביו את הגאון כשהוא מטייל ומקטרתו בפיו, ודרך הילוכו איזן וחקר כל שהיה לו להשיב לשואלים ממנו בדבר הלכה. מורנו הגאון נוח לבריות היה והראה פנים מאירות לתלמידי חכמים, חוץ לאותם שכל חפצם להראות למדנותם שהיה דוחה אותם במלה של בדיחות, כשעיניו מחייכות ושפופרתו בפיו עושה פא פא. משהתחילו תלמידי חכמים יוצאים ונכנסים אצלו פעמים שנמשך פלפולם עד לזמן תפילת מנחה והיו עומדים ומתפללים במקום שהיו נושאים ונותנים בתורה, חוץ מחודש אלול וימי החג, שתקנת קדמונים בעירנו שמאחד באלול ועד למוצאי שמחת תורה מתפלל הרב כל תפילותיו בבית הכנסת הגדול.

לאחר פטירתו של רבינו הגאב״ד קיבלה עליה העיר את חתנו הגאון החסיד ר׳ אברהם דוד איש אלקים קדוש גאון בנגלה ובנסתר, שכל הארץ האירה מכבודו, ועדיין רבים הולכים לאורו שמאיר בספריו הקדושים דעת קדושים וכן כל כיוצא בו. היאך קיבלוהו והיאך חטפו אותו באישון לילה ואפלה מביתו ומעירו ק״ק יזלוביץ ששימש שם ברבנות והיאך נשאוהו ממש על כפיים מחדר משכבו עד לדירת הרב שבעירנו, כבר רמזתי בספר אחר מספרי, ולא אחזור על מה שכתבתי, אף על פי שהוא שם ברמז. אבל זאת אוסיף, הוא זכותו יגן עלינו בנה לו מקדש מעט והנהיג בתפילתו נוסח ספרד. קדם לו לנוסח ספרד בית החסידים שנבנה דור אחד קודם לו. זה בית החסידים שרוב העם קוראים לו לצים שיליכ״ל, שהיו החסידים החדשים תלמידי הבעש״ט ז״ל נחשבים בעירנו כחבורה של לצים, מחמת תנועותיהם וריקודיהם בתפילה ומחמת מלבושיהם, עד שלא חששו אנשי עירנו לקרוא לבית תפילתם שם של גנאי.

לאחר פטירתו של אותו צדיק ביקשו מקצת העם למנות את בנו לרב ומקצת מן העם לא רצו, לפי שאותו צדיק סמוך לפטירתו קרא לזקני העדה ואמר להם, אל תמנו את בני לרב ואל תושיבו אותו בבית דין, אף־על־פי שראוי היה להיות רב. אומרים שהיה אותו צדיק חושש שמא יקבעו מנהג לדורות למנות רבנים בן אחר אביו ונמצאים פעמים ממנים רב שלא הגיע להוראה, כמעשה רוב הרבנים שמצווים לפני מיתתם שיושיבו מבניהם על כסאם, ואם לא הגיע הבן להוראה מושיבים לימינו מורה הוראה, ונמצאים קטנים יושבים במקום גדולים וגדולים נדחים מפני קטנים ונמצאת התורה מתחללת חס ושלום.

נשתייר בנו של אותו צדיק הוא ובני ביתו דרים בדירת הרב, אף אחר שקיבלה עליה העיר רב לפי כבודה הוא מורינו הגאון האמיתי ר׳ אברהם תאומים בעל חסד לאברהם. דר לו בן הרב בדירת הרב והרחיב את בית מדרשו של אביו הצדיק. זה בית המדרש שנקרא בית מדרשו של הרב, ובדורות האחרונים התחילו קוראים לו אמריקא משום שרוב הבאים לתוכו להתפלל ממקומות שונים באים, כמדינת

22 ספר דברי חיים חלק ראשון להר׳ חיים ירוחם תלמיד ותיק להגה״ק מביטשאטש בן הרבני ... שמעון משולם פייביש מק״ק ביטשאטש ולמעלה בקודש בסדר היחוס. מונקאטש, דפוס קאהן עט פריעד, תרס״ו. [36 דף] 4°

[בסופו קונטרס מלא חדושים ולקוטים ששמע מרבותיו הגדולים אנשי השם ובראשם הגה״ק מבוטשאטש זצללה״ה אשר לא ראו עוד אור הדפוס עד עתה.]

23* דברי חכמים אשר אסף וליקט וחיבר ... מוהר״ר יהודא ליב בן הר״ר יקותיאל מלמד וקורא דק״ק ביטשאטש ... וסידר אותם לפי סדר הפרשיות ולרגלים וזמנים ... [בראשו דברי חכמים וחידותם על גפ״ת ובסופו תקוני המסורות עפ״י ס׳ אור תורה]. זאלקווא, בדפוס המחוקקים נכדי ה״ר אורי פייבוש סג״ל. [תקי״ז 1757.] [36 דף] 4°

23א* דברי יצחק ... [מהר׳ יצחק אייזק ווייס. עם הערות מאת הרב שלום מרדכי הכהן...]. מונקאטש, אהרן דוב מייזעלס תרס״ו 36 דף. 8°

24 ספר דעת קדושים חלק ראשון מספרי קדשי דוד אשר השאיר אחריו הר״ר אברהם דוד זצ״ל אבד״ק בוטשאטש ... לברר כל דבר הקשה בהלכות שחיטה ובכל הלכות טרפות. ונוסף בו כללים נחוצים בהוראה, סדרתיו ותקנתיו והוספתי בו הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט ... פייבל הלוי אבד״ק בראדשין וכעת ראב״ד בק״ק קאלאמיא נדפס בהוצאת ... אברהם ויידינפעלד מסטאניסלאוו.

לבוב, בדפוס אברהם ניסן זיס סג״ל, תרל״א. DAAS KEDAUSCHIM Lemberg 1871.

קמו, ב, לא דף. 2°

[מכיל גם מכתב עוז של הגאון ר׳ יוסף שאול הלוי באטנזאהן והקדמת המסדר.]

25 דעת קדושים הר׳ אברהם דוד וואהרמאן הלכות שו״ב וטריפות עם הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט מהר׳ פייבל הלוי אבד״ק בראדשין ... ועל הלכות ספר תורה לבוב, תר״מ. קצט דף. 2°

26 דעת קדושים על הלכות ספר תורה ובו ארבעה ספרים הפנים מועתק מספר בני יונה וסביב לו יחנה הדעת קדושים ועל צבאם הגהות ... מקדש מעט גדולי הקדש אשר חיברם ... אורי פייבל הלוי אבד״ק בראדשין. לבוב, תרנ״ו. ב, נח דף. 2°

דעת קדושים על הלכות תפילין ובו שלשה ספרים דעת קדושים להר׳ אברהם דוד אבד״ק בוטשאטש וסביב לו הוספות... מקדש מעט גדולי הקדש... ונוסף בסוף חלק זה קונטרס מהלבוש בתמונת האותיות ועליו הוספה ממו׳ הדעת קדושים ואחריהם המקדש מעט לבאר חילוקי דיניהם ... חיברו מו״ה אורי פייבל הלוי אבד״ק בראדשין. לבוב, תרנ״ז. א, מב דף. 2°

דעת קדושים על הלכות מזוזה כנ״ל. לבוב, תרנ״ו. א, טז דף. 2°

27 דעת קדושים על מליחה בשר בחלב והלכות קטנות קדשי דוד אשר השאיר אחריו ... הרב ... אברהם דוד זצ״ל אבד״ק בוטשאטש ... ונוסף בו כללים נחוצים בהוראה אשר סידר ותיקנו והוסיף הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט

ברכות ותפילות אמן ויהא שמיה רבא. ואין אדם מפסיק בתפילתו, לא בשיחה של מריעות ולא לשם סתם שיחה ולא בדיבור ולא במלה. ואם ראית אדם שהסיח בתפילתו דע שלא מעירנו הוא. לא לחנם זכו בני עירנו שאחר מי שבירך של קהל שליח ציבור מברך אותם. ובמה מברכם, שישמע הקדוש ברוך הוא את תפילתם וימלא משאלות לבם לטובה. וזה נוסח הברכה. מי שבירך אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את כל השומרים את פיהם מלדבר דברים בבית הכנסת בתפילה משעה שהתחיל שליח ציבור ברוך שאמר עד לאחר גמר התפילה. בשכר זה הקדוש ברוך הוא ישמע תפילתם וימלא משאלות לבם לטובה. אמן. נוסח זה של ברכה זו הביאוהו גולי אשכנז הראשונים. ולמה אינו מזכיר קריאת התורה, אלא שמימיה של עירנו לא עלתה על דעת אדם להסיח בשעת קריאת התורה ואפילו בין גברא לגברא. ולמה אני מזכיר כל זה, שאם יבואו ויאמרו בני אדם שמתכנסים כאחד אי אפשר להם שלא ישיחו, אני אומר בעירנו לא היו נוהגים כך.

ה) משיח

ומעשה באליהו הנביא זכור לטוב שנזדמן לעירנו לברית מילה. ובאותם הימים היו מלים את התינוק בבית הכנסת הגדול מיד לאחר תפילת שחרית קודם אמירת עלינו. וכסא גדול מחופה ביריעה של סמוט אדום תלוי שם במערבו של בית הכנסת למטה מעזרת נשים, זה הכסא של אליהו הנביא מלאך הברית. וביום של ברית מילה עולים בסולם ומורידים את הכסא ומעמידים אותו לימינה של התיבה והכל עומדים וממתינים לרך שיביאוהו ויכניסוהו בברית.

יום אחד נזדמן מילה בעירנו אצל אדם אחד תלמיד חכם וירא שמים וצנוע ומעולה ובעל מעשים טובים, שהכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו עליו השלום. אבא אליהו שאוהב את ישראל וביותר צנועי ישראל הקדים ובא שעה אחת קודם כדי לעמוד במחיצתם של ישראל בשעה שמתפללים לפני אביהם שבשמים.

כשבא אליהו זכור לטוב מצאם לבני עירנו שכבר סיימו את התפילה, שמתפללים היו עם הנץ החמה, אבל עמדו ואמרו שלשה עשר עיקרים, שנוהגים היו כשהיה ברית מילה ואירע שנשתהו מלהביא את התינוק, שהיו מקדימים אמירת עיקרים לפני אמירת עלינו, שלא יבוא העם לידי שיחה במקום של תפילה. ראה אותם אליהו עומדים כאחד באגודה אחת ואומרים כאחד אני מאמין בביאת המשיח ואף־על־פי שיתמהמה אפילו כן אחכה לו בכל יום שיבוא. הרהר אליהו בלבו ואמר כדאי הוא הדבר לספר למשיח.

לאחר הברית פרח אליהו ד׳ פריחות ובא לו אצל משיח ואמר לו משיח צדקנו אילו ראית את אנשי עיר ביטשאטש היאך הם מצפים לך, היית פורק את השלשלאות שעליך והיית ממהר וחש לגאלם. שמע משיח ואמר לאליהו, אלך ואראה. כיסה משיח את פצעיו בשלשלאות וכיסה את שלשלאותיו בקרעי בגדיו והלך לעירנו.

בדרך פגע במקום אחד והגיע זמן תפילת מנחה. נכנס לבית הכנסת והתפלל. מצא את בית הכנסת מלא מישראל ושליח ציבור עובר לפני התיבה וחוזר על התפילה, ורוב רובו של הציבור מסיח בתפילה, עד שלא נשמע קולה של תפילה

מקול השיחה. הקיש משיח בשלשלאותיו מחמת צערו, ולא נשמע קול שלשלאותיו מקול השיחה. הפך פניו מהם וחזר לשערי רומי.
ועדיין הוא יושב במקום שיושב ואנו מחכים לו בכל יום שיבוא.

ש"י עגנון

סיפורים של בוטשאטש

על מצוה אחת

הגאון ר' ישראל זכרונו לברכה אב בית דין בעיר סווירז וחצי גליל לבוב היה בימיו של הגאון בעל טורי זהב, שאף הוא שימש שם בתחילה ברבנות. ובסווירז יש יריד, ואותו יריד זמנו מיד אחר הפסח. ונוהגים היו המוזגים שהיו מבשלים קודם הפסח שכר הרבה ומוכרים בערב פסח לנכרי על ידי שטר מכירה, כדי שיהא שכר טוב מוכן להם ליריד שלאחר הפסח.
שמע הגאון ר' ישראל ואמר הרי הם כמערימים, שעושין חמץ ממש לעצמם ומוכרים בהערמה לנכרי. הכריז בבית הכנסת שלא יבשל אדם שכר סמוך לפסח. וכל שעובר על דבריו יהא מוחרם. שמעו המוזגים ופירשו עצמם מן העבירה, חוץ מבעל בית אחד שהקל בחרם של הרב, מאחר שהגאונים הגדולים בעל בית חדש ור' אריה ליב הרב מקראקא ובעל טורי זהב שמלכו בסווירז לא הטילו חרם על זה. הלך ובישל שכר בחשאי.
ואותו בעל בית היה מלוה ברבית לבני הכפרים. יום ראשון של חול המועד נטל את פנקס החובות ולקח לו מצות צידה לדרך ורכב על הסוס והלך לכפרים. בדרך פגעו בו אכרים. הרגיש בהם שמבקשים להרגו. היה לו סוס טוב. זירז את סוסו ורץ וברח מפניהם.
כשהגיע זמן סעודה לכל אחזו רעב. לא היה לו מים לנטילת ידים, ולאכול בלא נטילת ידים לא רצה. הלך ורכב עד שלא היה בו כח לרכוב. נזכר שמעיין יוצא מן ההר שבדרך. אמר לעצמו אם ארד אצל המעיין יתפסוני הרוצחים ויהרגוני, ואם לא אלך אצל המעיין אמות ברעב, הואיל ואין לי מים לנטילת ידים, ולעבור על דברי חכמים לאכול בלא נטילת ידים לא רצה. אמר יהיה מה שיהיה, לאכול אני צריך. הטה לשם וירד ונטל את ידיו. באו עליו הרוצחים והרגוהו.
ומנהגו של הגאון ר' ישראל שהיה המובחר שבתלמידיו ישן אצלו בחדרו. ניעור משנתו, ואפילו שתים שלוש פעמים בלילה, נוטל ידיו ואומר לתלמידו טול ידיך, ומפלפל עמו בהלכה. אותו לילה לן אצלו תלמידו הרב הגדול ר' נתן, שנתפרסם אחר כך לגדול בישראל ולדרשן מפואר, וקבע ישיבתו בקהלה קדושה בוטשאטש והיו קוראים לו ר' נתן מלמד.
אחר חצות לילה נשמע קול בדלת. שאל הגאון מי כאן? נשמע קול מאחורי הדלת, בעל בית פלוני אני. היה הדבר תמוה בעיני הגאון, מה זה שבא אצלו באמצע הלילה. ציוה לתלמידו מורנו ר' נתן שיפתח לו. בא בעל הבית ועמד על הפתח.

והם לא הרגישו שנהרג. אמר לו הגאון מפני מה אתה עומד על הפתח, בוא והכנס. אמר לו סבורים אתם שאני חי, אני הרוג. סח להם כל המעשה.
אמר לו הגאון מה אתה מבקש? סיפר לו ההרוג שכרוז יצא בעולם העליון שלא יעשו עמו חשבון, שכבר מחל לו הקדוש ברוך הוא על כל עוונותיו, משום שקידש את השם ונהרג על מצוה קלה מדברי סופרים. הניחו לנשמתו שתחזור למקום מחצבתה ולא עיכבוה לא חיצון ולא מלאך. משהגיע אצל שערי גן עדן אמר לו מלאך אחד עמוד עד שאשאל, שהרי בחרם של הרב רבי ישראל אתה. השיבו לו שלא להכניסו לגן עדן עד שיביא פתק מן הרב שהתיר לו את החרם. ובכן בא לבקש מן הרב שיוציא את נשמתו ממצודת החרם ויתן לו כתב אישור.
שאל הרב את ההרוג כל כך חשוב אני באותו עולם, והרי איני לא עשיר ולא רב מעיר גדולה. אמר לו ההרוג לאו כל אדם זוכה לשני שולחנות. אמר לו הגאון מנין אתה יודע להשיב כן? שאותו בעל בית עם הארץ היה. אמר לו עכשיו כל מקום שבתורה שישאלני רבי אפשוט לו. ועוד זאת אני אומר לו כשאמרו הבא פתק מן הרב הזכירוהו בשני רישין וכן אמרו ר׳ ר׳ ישראל. התיר לו הגאון את החרם.
שאל הרב את ההרוג מי הרגך? אמר לו שלשה אכרים מכפר פלוני הרגו אותי ואלו שמותיהם, ופנקסי מונח אצל אחד מהם בגורן של כוסמים, ושמו כך וכך. פטרו הרב להרוג למנוחתו.
בבוקר שלח הרב אחר אשת ההרוג ואמר לה בעלך נתקל בדרך במקום פלוני אצל המעיין שבהר ונתקעקעה כף ירכו. שלחי אחריו עגלה ושני אנשים להביאו לעיר. בכתה האשה ותירזה עצמה ושכרה עגלה ושלחה שנים שלשה בני אדם להביאו. הגיעו אצל המעיין ומצאוהו הרוג. נטלוהו והניחוהו בעגלה והביאוהו לעיר.
צעקה אשתו של ההרוג צעקה גדולה ומרה ובאה בבכיה גדולה לפני הרב ואמרה, רבי אמר שנקעה כף ירכו והרי הוא הרוג. אמר לה הרב ידעתי, אלא שלא רציתי לבשרך בשורה רעה שכזו ואמרתי לך שתשלחי עגלה ואנשים להביאו לעיר. ודעי שרוצחיו הם שלושה אכרים מכפר פלוני ופנקסו טמון אצל אחד מהם בגורן הכוסמים ושמו כך.
כשבאה השמועה למבצר ציוה שר בית המבצר להעמיד את ההרוג באמצע השוק ולהכריז כמנהג שלהם פלוני זה נהרג, כל מי שיודע מי הרגו יבוא ויגיד. לא נמצא אדם שיבוא ויגיד. הלכו וקברו אותו.
באה אשתו של ההרוג אצל השר ואמרה לו אני יודעת מי הם רוצחיו, בכפר פלוני הם ואלו שמותיהם, ופנקסו טמון בגורנו של אחד מהם ושמו כך. מיד שלח השר פרשים רוכבים על סוסים. הלכו ותפסו את הרוצחים והביאו את הפנקס. משראו הרוצחים שאין להם ברירה הודו על מעשיהם. עשה בהם השר שפטים והרגם. וה׳ ינקום את נקמת דמינו השפוך.
ומורנו הרב הגדול הדרשן המפואר ר׳ נתן מבוטשאטש תלמידו של הגאון ר׳ ישראל בכל קהלה וקהלה שהיה דורש היה מוכיח את המזלזלים בנטילת ידים. ובסוף כל דרשה ודרשה היה מספר אותו מעשה ואומר ומה אם על מצוה אחת מדברי סופרים הנותן נפשו עליה זוכה ונוחל עולם הבא, המקיים את כל מצוות התורה על אחת כמה וכמה שיזכה לעולם הבא. (מקור הסיפור הזה אני מביא בספרי בתוך העיר.)

ושפט בצדק דלים

פעם אחת ביום טוב ראשון של חג, באושפיזי של יומו של אברהם אבינו, או אולי בהושענא רבא, באושפיזי של יומו של דוד המלך המשיח, נתכנסו אצל רבי מאיר מפרימישלן לסוכתו כשלושים חסידים מכמה מקומות. שאל רבי מאיר מפרימישלן, יש כאן מי שמכיר את הרב רבי אברהם דוד מביטשאטש ?
נענה רבי אלטר בן הדיין מביטשאטש, מנוחתו כבוד בהר הזיתים בירושלים, ואמר, אני נולדתי בזכות תפילותיו של אותו צדיק וגדלתי בביתו, שאבא זכרונו לברכה כבר היה בן ששים ולא זכה לבן והיה מבקש מאותו צדיק שיתפלל עליו. פעם אחת במוצאי יום הכיפורים כשהלך אבא להתברך אצלו אמר לו הרב מביטשאטש, מזל טוב מזל טוב בשנה זו אשתך יולדת לך בן. ונולדתי אני. וכשנפטר אבא לבית עולמו לקחני הרב מביטשאטש לביתו וגידלני והכרתי אותו יפה יפה.
אמר רבי מאיר מפרימישלן. אתה אומר שהכרת את הרב מביטשאטש, ומאיר אומר אין אדם שהכיר את הרב מביטשאטש, חוץ ממאיר. רב כזה לא יהיה לכם עד לביאת הגואל. פעם אחת שח מאיר עם הרב מביטשאטש שמונה שעות רצופות. מה שסיפר מאיר עם הרב מביטשאטש אי אתם צריכים לדעת. אבל דבר אחד מאותם הדברים אספר לכם.
מאיר שאל את הרב מביטשאטש, מהו שנאמר במשיח ושפט בצדק דלים. וכי רבותא לגבי משיח צדקנו שישפוט בצדק. ועוד, וכי דלים בלבד ישפוט ועשירים לא ישפוט. ועוד, הרי במשה רבינו נאמר ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת שונאי בצע וגו׳ והיה כל הדבר הגדול יביאו אליך וכל הדבר הקטן ישפטו הם. משמע שדבר גדול מביאים אצל גדול ודבר קטן מביאים אצל קטן. ומה ראה הכתוב להטריח את משיח בדברים של עניים, שרוב ענייניהם עניינים קטנים. ולא השיב הרב מביטשאטש למאיר ולא כלום. ואמר לו מאיר, אני אשיב.
לכשיבוא המלך המשיח במהרה בימינו מושיבו הקדוש ברוך הוא לימינו. מיד באים שבעת הרועים וכן הנשיאים והכהנים הגדולים והנביאים והמלכים, וכן התנאים והאמוראים וכל חכמי הש״ס, וכן הסבוראים והגאונים וגדולי הפוסקים הראשונים ושאר כל הצדיקים והישרים, עד שמתמלא היכל המשיח מהם ואין שם מקום לרבנים. אבל לצדיקי הרבנים נותנים לשבת לפני ההיכל בחוץ. ודבר זה זכיה גדולה, לישב סמוך וקרוב להיכל המשיח. באותה שעה כל שיש לו דין עם חבירו רוצה לדון לפני המלך המשיח. באים תחילה העשירים, שדרכם לילך בראש. כיון שמגיעים אצל הפתח רואים את רב עירם יושב שם. אומרים לו, רבי אתה כאן, דין תורה לנו, שמא יזדקק רבינו לנו. מיד מזדקק רבם לדינם ופוסק להם. עניים שיש להם דין של שוה פרוטה, כיון שרואים את העשירים הגדולים שמתדיינים בדין אלף כסף מיד נרתעים לאחוריהם ובושים להציע טענותיהם. קורא להם המלך המשיח ואומר להם, אחי אחי, אהובי אהובי, שנתייסרתם עמי בכל יסורי, בואו בואו אצלי. באים הם אצל מלך המשיח. אומר להם משיח, אחי מה אתם מבקשים ? אומרים לו למלך המשיח, כך וכך יש לנו זה על זה ואנו מבקשים דין. אומר להם משיח, בעלי דינין אתם, רוצים אתם, אחתוך לכם את הדין. אומרים לו למלך המשיח,

משיח צדקנו דין פרוטה הוא. אומר להם משיח, אחי אי אתם צריכים להתבייש, פרוטה שלכם כשרה היא, הרבה נתייגעתם עד שבאה לידכם והיא חשובה מכל כסף וזהב שבעולם. הציעו טענותיכם. מיד מזדקק משיח צדקנו לדינם ודן להם דיו צדק. זהו שנאמר, ושפט בצדק דלים.

ש״י עגנון

ספריהם של אנשי בוטשאטש ע״ה

לבקשת אנשי עירי ולזכרון לפני אוהבי תורה רשמתי שמותיהם של ספרים שנתחברו בכתב עברי על ידי חכמי בוטשאטש. את הספרים שאני מכיר ואינם מצויים רשמתי בפרוטרוט ואת שאני זוכר ואינם לפני רשמתי עפ״י אחרים וסימנתי אותם בצורת כוכב. מאחר שנעשתה הרשימה בעתות שונות ולתכליות שונות לא דקדקתי לעשותה לפי שיטה אחת. מכל מקום יש בה מעין זכרון לתורתה של בוטשאטש שהיתה מלאה חכמים וסופרים עד שבא האויב והחריב את העיר והרג את יושביה. מקוה אני שרשימה זו שהיא ראשונה לגבי ספרי עירנו יש בה לעורר יודעי ספר להשלימה ולתקנה.

לצערי לא עלתה בידי לראות כמה ספרים שאני מכיר אותם מילדותי, כגון החומשים שהדפיס הג״מ זאב וואלף פאהרילע עם פירוש שארית יהודה לבוב תרמ״א וכגון יידישע וועקער שבועון ביידיש שנערך בבוטשאטש ע״י ר׳ אלעזר רוקח מצפת ונדפס בבוטשאטש בדפוסו של זאב דראטלר ואני עצמי פרסמתי בו שירים וסיפורים.

עוד יש להזכיר את ספרי קרובי החכם ר׳ דוד צבי מילר עליו השלום, כגון הגדה של סאראייבו (ווינא, 1898) וכגון חוקי המורפי (ווינא, 1903) ועוד, שלא הכנסתי אותם ברשימה, לפי שהשערים והכרוך אחריהם נכתבו לועזית.

מודה אני לביבליוגרף הדייקן מר שלמה שונמי שסייע אותי בסידור החומר.

1 ספר אבל גדול להה״ר אברהם תאומים ... מלפנים היה אב״ד דק״ק זאבריז במדינת גאליציא וכעת אור תורתו זורח לישרים בבית מדרשו דק״ק בוטשאטש ... מספד ... על מות הרב הצדיק מוהר״ר ישראל מרוזין זצלה״ה. לעמבערג, ירא״ת לפ״ק. א, ל׳ דף.

[ספר זה אבל גדול וכן ספר אבל כבד הם לר׳ אברהם תאומים אבד״ק זאלישטשיק, ונתייחסו בטעות לדודו הגאון ר׳ אברהם תאומים בעל חסד לאברהם אב בית דין של ק״ק ביטשאטש. ועיין בספר נחל דמעה להה״ר אברהם תאומים אב״ד זאלישטשיק שם בדברי בנו, נחל דמעה זאלישטשיק. חש״ד].

2 קונטרס אבל כבד מספד על ... הרב הצדיק ... שר שלום [בן] הרב הקדוש ... תפארת ישראל זצלה״ה מרוזין. לעמבערג, דפוס מיחאל [!] פ׳ פארעמבא, ירא״ת לפ״ק. כ׳ דפים. 8°

ספר

אשל אברהם

מהדורא תנינא

הרב הגאון הקדוש הצדיק

מוהר"ר אברהם דוד

אבדק"ק בוטשאטש

שו"ע או"ח

ישראל אריה ליב ווארמאן

מו"ה יצחק

בוטשאטש

בשנת תרס"ו לפ"ק (1906.)

בדפוס של הרבני הנגיד מו"ה זאב דראטלער בוטשאטש.

ESCHEL ABRAHAM MAHDURA TINJUNA.

Verlag des Herrn Jsrael Leib Wurmann, Buczacz, (Galizien.)

Alle Rechte vorbehalten.

Volksdruckerei W. Dratler Buczacz.

מן הספרים שנדפסו בבוצ'אץ'

[בסוף הספר „אנכי עפר ואפר אברהם תאומים אבד"ק זבארז כצ"ל זבארז לא זאברז וכדומה"]
ונסתפח לזה קונטרס אחד מחבורו הגדול בית אברהם על הש"ע והוא חדר אחד מבית אבל שלו על הלכות אבלות אשר השיב ... בדין נמצא עצמות יבשות התשובה השיב הרב ... לכבוד ידידו ... מוה"ר זאב ואלף פאהרילע מק"ק טוסיט וכעת יושב בשבת תחכמוני בק"ק בוטשאטש. מביא מחדושי אגדות שלו על תנ"ך [שלא נדפסו] ודברים שאמר בדרוש לראש השנה בעת מכון שבתו בק' זבארז ובסוף הספר חותם אנכי עפר ואפר אברהם תאומים אבד"ק זאברז.

3 קונטרס אוהב משפט (חלק ראשון) במשפט דברי ריבות בעיר סיגעט אשר נחלק העם לחצי ... נעשו לקהל ועדה ... עדת ספרדים ויקומו אחיהם שונאיהם מנדיהם המכונים בשם קהל ארטהאדאקסין וקראו אחריהם מלא כי ח"ו עברו חוק הפרו תורה ונתפשרו להקריב משפטם לפני ב"ד של חמשה ... אך הרב החמש לקח עטרה לעצמו והוציא פס"ד בלא מו"מ בהלכה פא"פ עם יתר הרבנים הנבררים וכתב שטנה על עדת הספרדים לחייבם בכל ולעומתו אזר חיל ... הרב הגאון המובהק סוע"ה מו"ה פייבל הלוי אבד"ק בראדשין ... לעמבערג, אוה"ב צדק"ה ומשפ"ט לפ"ק [תרמ"ז 1887].
קד דף. 8°

[לענין הפילוג והפירוד והמחלוקת שבין הקהלות שבאונגארין ובו חוות דעתם של רוב גדולי גליציה בוקווינה ואונגריא ובסופו טופס השטאטוטען הראשונים אשר נתקבלו אצל האסיפה כלליות ברצון כל אנשי העיר ובמעמד והסכמת הרב ... מו"ה יקותיאל יהודה טייטלבוים.]

4 אחאב להר"ר אלחנן שיצר, טרגדיה בת ארבע עלילות.
רדום, תרצ"ד. 65, 1 עמ' 8°

*5 אמונה והשכלה הר' דוד מאיר אנדערמאן, חזיון בחמש מערכות.
דראהאביטש, תרמ"ז. 1,72 עמ' 12°

6 קונטרס אמרות טהורות ... להגאון הקדוש מוהר"ר אברהם דוד אבד"ק בוטשאטש [טבילת טהרה, טבילת כלים והלכות שבת] יצא לאור בהשתדלות הני תרי גיסי הרבנים המופלגים ... צבי הירש ומהר"ר שמעון בני הרב ... יצחק שליט"א מבוטשאטש נכד הרב המחבר [בעברית ו„טבילת טהרה" גם בעברי־טייטש].

7 קונטרס אמרות טהורות כנ"ל. לעמבערג, ברכת טוב לפ"ק [תרל"ט].
[משונה מן הקודם ובו מכתבים יקרים העתק מכתב לק"ק באטישאן א) אודות הפרצה ליתן חלב חזיר בבדרית ובנרות ... ב) ואודות הולכת יין ג) ואודות מלאכה בחול המועד ד) ואודות ניקור.]
העתק מכתב מליצה לקרוא נדבות „בהפוך ה' את העיר ... שבעו"ה יצא ... אש ... והרבה בעלי בתים יצאו נקיים מנכסיהם ... ודא עקא העולה על כולנו אשר ... ביהכ"נ נשרפה כליל" וכן מכתב לענין מחותנו הרב החסיד מו"ה נפתלי הערציל חתנו של ... מו"ה צבי הירש מזידיטשוב.

לעמבערג, בדפוס יעקב משולם ניק, זא"ת הברכ"ה לפ"ק.
AMUROZ THORES, Verl. S. Wurman, Druck des U. W. Salat et I. M. Nik Lemberg 1879

ט"ז דף. 8°.

8 קונטרס אמרות טהורות כנ"ל ... הובא לבית הדפוס ע"י שמואל מרדכי דרעזדנער מעיר סאטמאר. סאטומארע, תר"ץ לפ"ק. כח דפים. 16°

8א* ארחות חיים על ש"ע או"ח ... ממני ... נחמן כהנא ... עם הגהות מה"ר שלום מרדכי הכהן. מ. סיגעט, משה בלומענפעלד תרנ"ח. [3], 178, [2], 203. 2°

9 אשל אברהם הערות חדשות בדיני שלחן ערוך או"ח ... להר"ר אברהם דוד אבדד"ק בוטשאטש אשר לקטתי ישראל אריה ליב ווארמאן. חלק א—ב. לעמבערג, דפוס פ' באלאבאן, תרמ"ו. 1 לב, יב דף. 2°

10 אשל אברהם הערות חדשות וסברות ... בדיני שלחן ערוך או"ח חלק ראשון ... לה"ר אברהם דוד זצלה"ה אבדק"ק בוטשאטש אשר לקטתי והעתקתי מתוך המון כתביו ... אנכי ישראל ליב ווארמאן בהרב מו"ה יצחק ... בן בנו של הרב המחבר... לעמבערג, (פעסיל באלאבאן), תרנ"ג. 22, 8 דף. 2°
ב' חלקים בכרך אחד.

11 ספר אשל אברהם מהדורא תניינא ... על סימני ש"ע או"ח ... פרי עשתונות ... הגאון הקדוש מוהר"ר אברהם דוד, אבד"ק בוטשאטש. הביאתיו לביהד"פ ... נכדו הפעוט ישראל אריה ליב ווארמאנן בהרב ... מו"ה יצחק ע"ה בן בנו של הרב הצדיק ... בוטשאטש, בדפוס של הרבני הנגיד מו"ה זאב דראטלער, תרס"ו 1906. 192 עמ'. 4°
Verlag des Herrn Israel Leib Wurmann Buczacz (Galizien) Volksdruckerei W. Dratler Buczacz.
[בראש הספר מכתבי עוז של הר' שלום מרדכי הכהן אב"ד ברעזאן מקודם ראב"ד בק"ק בוטשאטש, ושל הר' מאיר אריק אב"ד יאזלאוויץ, אח"כ רב אב"ד בק"ק בוטשאטש. בעמוד ג—ד התנצלות המסדר, ומעמוד 183 ואילך הערות מהגאון ר' מאיר [אריק] אבדק"ק יאזלאוויץ.]

12 ספר באר מים חיים חבור על התורה שחיבר איש חסיד הרב הגאון איש אלקים קדוש המופלג בחכמה וביראה וענוה מו"ה חיים זצללה"ה בעהמ"ח ספר סדורו של שבת וספר שער התפלה אשר שמש בכתר הרבנות בכמה קהלות קדושות וסוף ימיו קבע ישיבתו באה"ק תובב"א משם הובא חיבור הלז בו נפלאות ידבר. זיטאמיר תרכ"א. חלק ראשון א, קמ"ז דף; חלק שני א, קס"א דף. 4°
[ספר באר מים חיים נדפס בראשונה בטשרנוביץ ואחר כך בזיטאמיר. מכאן ואילך חזרו והדפיסוהו פעמים הרבה וגם צירפוהו לפירושי החומשים.]

13 ספר ברכת אברהם הן הן הדברים אשר יצאו מפי ... מו"ה אברהם דוד ... אבד"ק בוטשאטש אשר כתבם אחד המיוחד מתלמידיו ה"ה החסיד ... משה דוד במו"ה צבי ז"ל מק"ק קאלאמעא ובהם כמה דברים אשר הוסיף משה מדעתו ... ובן יכבד אב לזה השתדל בנו ... מו"ה צבי ווייזעלבערג להדפיס

את הספר היקר הזה קאלאמעא בדפוס מו"ה אלטער טייכער תרמ"ח 1887.
כג דף °8

14 ספר ברכת דוד על חמשה חומשי תורה להר' אברהם דוד אב"ד דק"ק ביטשאטש. [לעמבערג] תרס"ה לפ"ק. קפד דף °4
Lemberg, Gedruckt Bei Iihdas Rosanis, 1800.
[על ספר בראשית בלבד, בסוף דרוש למסכת פסחים שם הדפוס והשנה מזוייפים, נראה שנדפס תר"ה.]

15 בת יפתח להר אלחנן שיטצער, מחזה תנכי בארבע תמונות. רדום, תרצ"ג.
1 עמ' 8^0

15א* גילוי דעת על יו"ד (מן סי' ס"א עד סי' ס"ט) ... מוהר"ר שלום מרדכי אבד"ק ברעזאן. סאטמאר, דפוס ו. שווארץ תר"פ [3], ב—יא, [1] דף. °4

16 ספר דבר בעתו חלק שני מספר דברי חכמים [ה"ה ספר שלישי מחיבור הגדול אגדת אזוב] על הש"ס [סדר מועד] ... מהרה"ג בעהמ"ח ... שארית יהודה. לעמבערג, בדפוס של ה"ה מו"ה אורי זאב וואלף סאלאט ע"י מו"ה יעקב משולם ניק, זמר"ת לפ"ק.
Verlag des Verfassers Wolf Pohorille Buczacz Lemberg 1887.
°2

17 ספר דברי אבות להר' אברהם דוד אבד"ק בוטשאטש ביאור על מסכת אבות יצא לאור בהשתדלות הני תרי גיסי הרבנים ... מוה"ר צבי הירש ומוהר"ר שמעון בני הרב מו"ה יצחק שליט"א מביטשאטש נכד הרב המחבר. לעמבערג, בדפוס ... יעקב משולם ניק, זא"ת הברכ"ה לפ"ק. מ דף. °8
DIWREI ABOT Verl. S. Wurman druck des U. W. Salat et D. M. Nik Lemberg 1879.

18 ספר דברי אבות כנ"ל. לעמבערג, אהו"ב דבר"י אבו"ת לפ"ק 1879.
מח דף. °8
[ובסופו השמטות על הגדה של פסח לתשלום הגליון ומכתב ששלח המחבר בימי חורפו להגאון ר' זלמן מרגליות מבראד.]

19 זה ספר דברי אברהם ביאור על ספר דעת קדושים (מן סי' מ' עד סי' ס') מהרב ... אברהם דוד ... ובסופו נספח קונטרס השגות כללים בענין כתיבת שמות בגיטין ... ממני יחזקאל ... פרענקיל בק' הוסיאטין. פרעמישלא, בדפוס ר' אהרן זופניק ור' חיים קנאללער עם האמרשמיס, תרמ"ו. ב, מב דף. °2
שם הספר וכו' כתוב גם באותיות קוריליות.

20 ספר דברי אברהם ח"א שער א' ביאור על ספר דעת קדושים ... על כל ה' שחיטה ועל כללי תר"ל ... מאתי יחזקאל פרענקיל הוסיאטין. קאלאמעא, בדפוס אלטער טייכער, תרנ"ד. 60, 1 דף. °4
DIWRE ABRAHAM Druck von M. Bilous in Kolomea.

21 ספר דברי דוד אלו דברים ... על סדר ... תפלה כמעשהו בס' תפלה לדוד להר אברהם דוד אבד"ק בוטשאטש, המו"ל שמעון בר' יצחק נכד המחבר. קאלאמעא, תרנ"ב. מ דף. °8

22 ספר דברי חיים חלק ראשון להר׳ חיים ירוחם תלמיד ותיק להגה״ק מביטשאטש בן הרבני ... שמעון משולם פייביש מק״ק ביטשאטש ולמעלה בקודש בסדר היחוס. מונקאטש, דפוס קאהן עט פריעד, תרס״ו. [36 דף] °4

[בסופו קונטרס מלא חדושים ולקוטים ששמע מרבותיו הגדולים אנשי השם ובראשם הגה״ק מבוטשאטש זצלל״ה אשר לא ראו עוד אור הדפוס עד עתה.]

*23 דברי חכמים אשר אסף וליקט וחיבר ... מוהר״ר יהודא ליב בן הר״ר יקותיאל מלמד וקורא דק״ק ביטשאטש ... וסידר אותם לפי סדר הפרשיות ולרגלים וזמנים ... [בראשו דברי חכמים וחידותם על גפ״ת ובסופו תקוני המסורות עפ״י ס׳ אור תורה]. זאלקווא, בדפוס המחוקקים נכדי ה״ר אורי פייבוש סג״ל. [תקי״ז 1757.] [36 דף] °4

*23א דברי יצחק ... [מהר׳ יצחק אייזק ווייס. עם הערות מאת הרב שלום מרדכי הכהן...]. מונקאטש, אהרן דוב מייזעלס תרס״ו 36 דף. °8

24 ספר דעת קדושים חלק ראשון מספרי קדשי דוד אשר השאיר אחריו הר״ר אברהם דוד זצ״ל אבד״ק בוטשאטש ... לברר כל דבר הקשה בהלכות שחיטה ובכל הלכות טרפות. ונוסף בו כללים נחוצים בהוראה, סדרתיו ותקנתיו והוספתי בו הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט ... פייבל הלוי אבד״ק בראדשין וכעת ראב״ד בק״ק קאלאמיא נדפס בהוצאת ... אברהם ווידינפעלד מסטאניסלאוו.
לבוב, בדפוס אברהם ניסן זיס סג״ל, תרל״א. DAAS KEDAUSCHIM Lemberg 1871.

קמו, ב, לא דף. °2

[מכיל גם מכתב עוז של הגאון ר׳ יוסף שאול הלוי באטנזאהן והקדמת המסדר.]

25 דעת קדושים הר׳ אברהם דוד וואהרמאן הלכות שו״ב וטריפות עם הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט מהר׳ פייבל הלוי אבד״ק בראדשין ... ועל הלכות ספר תורה לבוב, תר״מ. קצט דף. °2

26 דעת קדושים על הלכות ספר תורה ובו ארבעה ספרים הפנים מועתק מספר בני יונה וסביב לו יחנה הדעת קדושים ועל צבאם הגהות ... מקדש מעט גדולי הקדש אשר חיברם ... אורי פייבל הלוי אבד״ק בראדשין. לבוב, תרנ״ו. ב, נח דף. °2

דעת קדושים על הלכות תפילין ובו שלשה ספרים דעת קדושים להר׳ אברהם דוד אבד״ק בוטשאטש וסביב לו הוספות... מקדש מעט גדולי הקדש... ונוסף בסוף חלק זה קונטרס מהלבוש בתמונת האותיות ועליו הוספה ממו׳ הדעת קדושים ואחריהם המקדש מעט לבאר חילוקי דיניהם ... חיברו מו״ה אורי פייבל הלוי אבד״ק בראדשין. לבוב, תרנ״ז. א, מב דף. °2

דעת קדושים על הלכות מזוזה כנ״ל. לבוב, תרנ״ו. א, טז דף. °2

27 דעת קדושים על מליחה בשר בחלב והלכות קטנות קדשי דוד אשר השאיר אחריו ... הרב ... אברהם דוד זצ״ל אבד״ק בוטשאטש ... ונוסף בו כללים נחוצים בהוראה אשר סידר ותיקנו והוסיף הגהות גידולי הקדש ומקדש מעט

הרב ... פייביל הלוי אבד״ק בראדשין. לעמבערג, (א׳ סאלאט), תרע״ב 1911.
4, ד דף. 2°

27א סדר דעת קדושים כולל כל תפלות השנה ע״פ נוסח ספרד ואשכנז עם פירוש תהלה לדוד מאת ... המקובל אלקי מרן אברהם דוד זצלה״ה אבד״ק בוטשאטש ... ונספח עליו ספר נועם מגדים על דיני תפלה מהגאון עמוד ההוראה בעל פרי מגדים וספר דרך החיים השלם עם כמה הוספות רבות אשר נחסרו בדפוסים הראשונים עם מפתחות ... מאת הגאון מ׳ יעקב זצלה״ה אבדק ליסא ... ולמען לא יחסר כל בו הוספתי ס׳ עיון תפלה מאת הרב הגאון מ׳ שמרי׳ אבד״ק הרימלאב זל״ה עם הוספות רבות אשר נשמטו בדפוסים ראשונים. פירוש מספיק על יוצרות סליחות עם הושענות ולהשלים המלאכה ... הדפסתי פירש״י על מס׳ אבות מוגה ממשניות עץ החיים למהר״י חגיז ז״ל גם נקבצו ובאו בו תקון חצות, הגדה, תפלת זכה, פרק שירה, תקוני שבת, שיר היחוד. כל אלה נקבצו ובאו ע״י ר׳ חיים קנאללער נ״י מפרעמישלא ויצא לאור ע״י ... מ׳ אברהם יצחק אמקרויט פרעמישלא התרנ״ב בדפוס זופניק, קנאללער עט האמערשמיט טז, רלו, דף 4° [דרך החיים השלם נדפס בשנת תרנ״א עם שער מיוחד א, נא דף]

27ב* דעת תורה על הלכות שחיטה ... מוהר״ר שלום מרדכי הכהן. לעמבערג, פעליקס בענדארסקי תרנ״א 109—6 דף 2°.

28 ספר דרישת הזאב להר׳ זאב וואלף פאהרילע נ״י יושב בשבת תחכמוני בק״ק בוטשאטש ... ויכלול ספרו זה מהדורא תליתאי לספר חומת אנ״ך עה״ת ומהדורא תניינא לס׳ חומת אנ״ך על נ״ך וס׳ דברי חכמים על הש״ס וס׳ עה״ש [= ערך השלחן] שעל הש״ע הובא לבית הדפוס ע״י מו״ה יעקב משולם ניק. לעמבערג, תרנ״ה. כד, קכב דף 4°
DRISCHAS HAZEW, Verlag des Verfassers Herrn Wolf Pohrile in Buczacz Buchdruckerei des Ch. Rohatyn, Lemberg 1895.
[כד דף כולל שער והסמכות גאוני זמננו וצי״ע על פ׳ שארית יהודה שעה״ת בראש המסכימים הגאון ר׳ צבי הירש אורינשטיין מלבוב והגה״צ ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגיט הוא דוד אשתו של המחבר והג״ר שמעון סופר מקראקא והגאון ר׳ משולם יששכר הלוי איש הורוויץ מסטניסלוב וכן הסמכות מגבאי הצדיקים מטשורטקוב ומאטאניא ומהרב הצדיק ר׳ יהושע הורוויץ מדזיקוב ומהר״ר יחיאל ברומיר הלוי ראב״ד בוטשאטש ומהר״ר שמואל יששכר שטארק דומ״ץ בוטשאטש ומרח״ב דעמביצער מקראקא ומשאר כמה רבנים שנתפרסמו אח״כ לרבנים גדולים וכן מכמה אנשי ארץ ישראל.]

29* ספר דרך אמונה להר׳ זאב וואלף פאהארילע ח׳ על גמ׳ מס׳ ברכות ומשניות ס׳ זרעים חלק ראשון מספר דברי חכמים שהוא ספר שלישי מחיבור הגדול אגדת אזב שארית יהודה. לעמבערג, 1887. 70 דף. 2°

30 ספר דרכי שלום כללי הש״ס והפוסקים כולל כמה מאות כללים בדברים חדשים שלא נזכרו בספרי הכללים ... ונספח איזו עלים לתרופה מאת המו״ל. תולדותיו ותהלוכותיו והתנהגותו ... בשם אהל שם כל זה חיבר ... מו״ה

שלום מרדכי הכהן ... הוצאת הר' צבי הכהן שוואדראן בן הרב המחבר. בילגוריא בדפוס של האחים וויינבערג, תרפ"ט. עד ב דף. 8°

31 הגדה של פסח סדר הגדה של פסח עם פירוש יד רמה ... להר"ר אברהם דוד אבד"ק בוטשאטש. קאלאמעא, תרנ"ז. 31 דף. 8°

31א* הגהות מהרש"ם על הש"ס. סאטו־מארע, דפוס מ. ל. הירש תרצ"ב [4], פו דף. 4°.

32 ספר זכריה המבין ... יסודות חכמת האלהות וחכמת הקבלה האמיתית להמתחילים לבוא שעריה ... נחלק לכמה שערים ... ונשמר בהם שמירת הסדר לילך מן הקודם אל המאוחר ובתוכם מבוארים הרבה מקראות וכמה מאמרי חכמינו ז"ל ... גם ביאר .... דברי רבי אליעזר הקליר במקומות שהשיג עליו הראבע ז"ל. חברו הר"ר זכריה מענדל בן הנגיד הרבני המפורסם מוהר"ר ליב מבטשאטש ונקרא במדינתנו מוהר"ר מענדל פאדייץ בעל המחבר ספר מנורת זכרי' וספר זכריה משלם. פראנקפורט דאדרה, בדפוס אלמנת האדון דאקטר ופראפעסר גרילא, תקנ"א. א, לג דף. 8°

33 ספר זכריה משלם חיבור נפלא בעומק הלכה ובפסוקים שחיבר ר' זכרי' מענדל מק"ק בוטשאטש ... פ"פ דאדר, תקל"ט. עב דף. 2°

[עיין ערך מנורת זכריה] ולפי שהספר הזה השלמות הספר מנורת זכריה נקרא זכריה משלם ע"ש השלמה והיינו זכריה היינו משלם [= משולם] ... ואפיל תחינתי לפני כל מעיין בספרי וגם בשומעם מדברי שיזכירו שמי וכל אחד מישראל מחוייב לתקן גם נשמת חבירו כמו שכתבתי בספרי הנחמד מנורת זכריה.

34 חלק שני מספר חומת אנ"ך ביאורים על נו"כ ... עפ"י הטעמים דקדוק הלשון ונועם המליצה. חקר מקומות אה"ק המובאים בנו"ך. מועד נבואת כל חוזה ומלוך מלך ביהודה וישראל וקורות שאר האומות אשר עליהן ... נבאו הנביאים ... וביאור ממאמרי פרש"י בדקדוק לה"ק ... מהר"ג הגדול המפורסם ... [ה"ר זאב וואלף פאהארילע] בספריו... ס' שארית יהודה עה"ת וס' דברי חכמים על הש"ס הובא לבית הדפוס ע"י מו"ה יעקב משולם ביק. לעמבערג, תר"ן. ב, קצח דף.

CHOMATH ANOCH, Eigentum und Verlag vom Verfasser Wolf Pohorile in Buczacz Druck des Jacob Ehrenpreis Lemberg 1889.

[בשירת דבורה מעתיק המחבר מתוך ספרו תומר דבורה שיר אשר שר במליצה על דרך מחזה, ובתהילים בפסוק המגביהי לשבת מזכיר את ספרו שפת אמת על הדקדוק, שלא נדפס.]

35 ספר חוסן רב חלק שלישי מספר דברי חכמים [ה"ה ספר שלישי מחיבור הגדול אגרת אזוב] על הש"ס ... חידושים על יבמות כתובות נדרים נזיר סוטה גיטין קדושין [להר"ר זאב וואלף פאהארילע]. לעמבערג, תרמ"ט. ל דף. 2°

36 ספר טל אורות הגהות הערות וביאורים על ש"ס בבלי וירושלמי להר"ר מאיר אריק אבד"ק בוטשאטש ב"ר אהרן יהודה. יצא לאור על ידי תלמידו ה"ר יחיאל מיכל פרעמינגר. וינה, בדפוס „אוניאן" של האחים אפל, תרפ"א. לפ"ק. ס' מח, דף. 2°

36א* ספר יגדיל תורה והוא זכרון יהודה. חידושים ... על סוגיות הש"ס ואיזה שו"ת ילקוטים ... מוהר"ר יהודה ליבוש מונק ונלוה בסופו איזו שו"ת מהרב מהרש"ם [=שלום מרדכי שבדרון] אבד"ק בערזאן... ווארשא, דפוס י. מ. אלטער, תרפ"ט. [3] דף, [5]—195 ע'. °2
בשער השני: בילגורייא, דפוס האחים ווײנבערג, תרפ"ט.

37 ספר ילקוט דוד פירוש על כמה מאמרי תורה ... לה"ר דוד חלפן הלוי מעיר בוטשאטש. פשמישל, תרפ"ז. 78 עמ'. °8
[בראש הספר הקדמת המחבר על קורותיו בימות המלחמה ובסוף הספר שני דפים חרוזים שיוצא מהם שבסדר יתרו נהגו העם לנדור לתלמוד תורה לבני העניים כיוצא בזה בפרשת ואתחנן.]

38 יקרא דאורייתא חדושי אגדה ודברי כבושין שנאמרו בתוך קו"ע [קהל ועדה] לכבוד ספרי תורה בנתינתם לבית הכנסת ... גם מלין קצת דשאר אגדה ... ונלוו אליהם חידושים על או"ח ועל מקור חיים הל' פסח תוי ונוי מעבר לדף [שמואל ישכר שטארק מורה ודאין פה ק"ק בוטשאטש] לעמבערג, נדפס ע"י ... דוד שמואל ראָטה, תרנ"ז. א, לא דף. °4
JIKUREI DEORAJSE, Verlag von Rabbiner Samuel Starck in Buczacz, Druck von Ch. Rohatyn in Lemberg 1897.

39 הירדן ירחון ספרותי ומדעי. העורך: דר' אלעזר רוקח. שנה א, חוב ד (מנחם אב), בוטשאטש, דפוס וו. דראטלער, תרס"ו. 72 עמ'. °8
[לא יצא יותר. ג' חוברות הראשונות יצאו ע"י אלעזר רוקח, יצחק פרנהוף, אברהם לבנסהארט, סטניסלב שבט—אייר תרס"ו בדפוס א. סאלאט.]

40 ספר כסף מזקק אשר טפחתי ורביתי לצרף ולזקק נימוקי ... הרמב"ן ז"ל על התורה ... אברהם ליבליין. לעמבערג נדפס ע"י דוד שמואל ראָטה, תרנ"ח לפ"ק. ד, לו דף.
KESEF MESYKOK, Verlag vom Abraham Lieblein in Buczacz, Buchdruckerei Chaim Rohatyn Lemberg 1897.
[הסכמות הרבנים ר' פייוול הלוי אבד"ק בראדשין מחבר ס' גידולי הקדש ור' מאיר אריק אבד"ק יאזלוויץ ור' שמואל ישכר שטארק מו"צ בוטשאטש. עוד יש שם הקדמת המחבר והערות מהרב הגאון מ' מאיר אבד"ק יאזלוויץ.]
תכלית הספר לתקן כמה טעויות שנפלו בפירוש הרמב"ן על ידי המעתיק או הדפוס ופעמים שבא שם פירוש על שני כתובים כאחד והקורא קורא ואינו מבין.

41* ליקוטי תורה מס' תכלת מרדכי... מוהר"ר שלום מרדכי הכהן. סאטו־מארע, דפוס מאיר ליב הירש, תרצ"ג ט"ז [צ"ל כד] דף. °8

41א* מגן אבות [מהר' מרדכי בנעט ובראשו ח"י והערות מהר' שלום מרדכי הכהן...].
פיעטרקוב, א. רייזנגרטן, תרס"ד—1903. [6], 108 ע'. °2
בראש הספר הקדמת המתרגם ובסופו הערות למונחים.

42 ג' ספרים נפתחים ספר מחזה אברהם על חמשה חומשי תורה חוזה דוד

על נביאים וכתובים ועוד חזון למועד אמרים נעימים על מועדי ה' ... בהוצאות הני תרי גיסי הרבנים צבי הירש ומהר' שמען בני הרב מו"ה יצחק מבוטשאטש. [לעמבערג], ברכ"ת דו"ד לפ"ק. מד, ב דף. 4°
MACHZE ABRAHAM Eigentum u. verl. des Simon Wahrmann, Druck von A. Waydomicz vormals M. F. Poremba in Lemberg 1876.
[בהקדמת נכד המחבר קצת מתולדותיו של הראב"ד ז"ל.]

43 מילי דחסידותא, הר' אברהם דוד וואהרמן, הגהות על ספר חסידים. הוצאתי לאור ... שמעון בהרב ... יצחק נכד המחבר. קאלאמעא, תר"ן. 40 דף. 8°

44 ספר מילי דחסידותא ... כהני מילי דחסידותא משנה חסידים מרבינו יהודה החסיד ז"ל שנה ופירש כל שישנו בנותן טעם ... הגאון הקדוש ... מו"ה אברהם דוד זללה"ה אבד"ק בוטשאטש. נדפס מחדש בהוספות רבות מכתי"ק הגה"ק המחבר ... ונלוה אליו הגהות על ס"ח מהרב ... מהרש"מ ... אבד"ק ברעזאן. והובא לבהד"פ ע"י ... מנחם מני קראפער מק' חוסט ... מ. סיגעט, בדפוס ... ר' אברהם קויפמאן ובניו, תר"ע. כ"ב, 2 דפים. 8°

45 ספר מלחמות בלאך אשר לחמתי לו באמרי פי ... בבית ה„קאמיטע הבלאכנית" ובמקהלות אלפי ישראל ... בביהכנ"ס הגדולה דעירנו בוטשאטש אנכי הצעיר יהודה הלוי לייזנר מגיד מישרים יליד בוזנאב המתגורר בבוטשאטש, בשנת כבו"ד יוס"ף שמוא"ל בלו"ך יחי"ה לפ"ק. 48 עמ'. 16°
Lemberg 1891.

46 ספר מנורת זכריה חיבור נפלא בעומק הלכה ובפוסקים שחיבר ר' זכרי' מענדל מק"ק בוטשאטש ונקרא במדינה זו ר' מענדל פאדהייץ בהרב המופלג הנגיד המפורסם חריף ומקשה ומפולפל כמ' ארי' ליב מבוטשאטש שהיה מנהיג המדינה בגליל לבוב וכל המדינות השייכים להגליל והיה נקרא בפי כל ר' ליבוש ראש המדינה פ"פ דאדר, תקל"ו. ג, פד דף. 2°
[המחבר היה מחותנו של הגאון בעל פני יהושע ובפתיחת ספרו מספר ייחוסו להמהרש"ל ולהרמ"א ולהמהר"ם פאדובא ולשאר גאוני ישראל.]

47 ספר מנחת עני חדושים של חושן משפט אשר חנני ה' הק' שמואל יששכר שטארק מורה ודאין פה קרתא קדושה ביטשאטש. הובא לבית הדפוס ה"ה ... יעקב משולם ניק. לעמבערג, תרנ"ז לפ"ק. ב, צ דף. 8°

48 ספר מנחת קנאות, חדושים על מס' סוטה והגהות על ש"ע אורח חיים יקראו בשם מנחת פתים, אשר בעזה"י חברתי אני הצעיר מאיר אריק אבד"ק יאזלוויץ בהרב מו"ה אהרן יהודה זלה"ה. הובא לבית הדפוס ע"י מוהר"ר יעקב משולם ניק. לעמבערג, בדפוס חיים ראהאטין, תרנ"ד. ב, ע דף. 8°

49 *מקור חסד, צוואת ר' יהודה החסיד; מילי דחסידותא צוואת הר' אברהם דוד וואהרמן, עם הגהות הרש"מ מברעזאן והערות הר"ר מרגליות. לבוב, תרפ"ג. 43 עמ'. 8°

50 ספר מקור חסד צוואת רבנו יהודא החסיד עם מילי דחסידותא מהגאון הקדוש רבנו אברהם דוד מבוטשאטש, הגהות מהרש"מ מהגאון האמתי רבנו

שלום מרדכי הכהן מבערזאן ונלוו להם הגהות והערות ... ממני ראובן מרגליות. הוצאה ב׳ עם הוספות. לבוב, תרפ"ח. כא, ב דף. 8°

51 ספר משמרת הקודש עשוי באמת וישר לשמור דרך ... אדמו"ר מה"ר אברהם דוד ... בספר הנכבד דעת קדושים הנדפס בשנת תרל"א ומפני כי עלה בדפוס קמשונים וחסרונות רבות הן בגוף הספר הן בהגהות גידולי הקדש ומקדש מעט אשר סביב שתו עליו תלמידו ... מו"ה פייבל הלוי אבדק"ק בראדשין בא עתה הרב הנ"ל לתקן הטעויות שבדפוס ולמלאות החסרונות וגם שת עליו נוספות מכת"י רבו הגאון הנ"ל ... והרב הנ"ל עשה ... מטעמים בהגהותיו גידולי הקדש כל אלה חברו בשם השמטות לדעת קדושים ואחריו ... קונטרס התשובות ... לעמבערג, ברכ"ת טו"ב 1879. 1, מט דף. 2°

51א* משפט שלום על השו"ע חו"מ ... מוהר"ר שלום מרדכי הכהן. לעמבערג, י. מ. שטאנד, תרל"א. 2° 8+119 1 דף.

51ב — ווארשא, פ. ראזען; פיעטרקוב, דפוס ש. בעלכאטאווסקי, תרס"ג—1902 [1], ק, ז—כט דף. 2°

52 ספר המתנגדים להר יצחק פרנהוף. סיפורים. „ספרי נפש" הביא לבית הדפוס והקדים הקדמה ישראל כהן. תל־אביב, הוצאת אגודת הסופרים העברים ליד „דביר", תשי"ב. 216 דף. 8°

תמונת המחבר וחתימתו ותמונת מצבת קברו.

[תוכן העניינים, ישראל כהן, יצחק פרנהוף. ויליאם פרנהוף, זכרונות לבית אבי. סיפורי מתנגדים, 10. סיפורים אחרים, 6. קוים ושרטוטים 3. מאמרים 3. נספחות שני מכתבים, חילופי ברכות.]

52א* נחלת יעקב חלק ראשון בו ביאורים על התורה והרבה אגדות ... וגם איזה הספדים אשר דרש והספיד מוהר"ר יעקב מליסא ... חלק שני בו חידושי הלכות בסוגיות שונות ואיזה שו"ת ... גם איזה תשובות מבן בתו ... מו"ה אברהם תאומים ... ברעסלויא, תר"ט. 6+40+58 דף. 2°

52ב* נחלת יעקב בו ביאורים ... על התורה ... מוהר"ר יעקב מליסא... לעמבערג, דפוס אורי זאב וואלף סאלאט, תרמ"ז 10+78 דף. 8°

עם הקדמה ארוכה מנכדו ר׳ אברהם תאומים. הס׳ הזה נדפס בפעם ראשונה בברסלוי, שנת תר"ט ועתה נדפס שנית בהשמטת החלק של שו"ת וחדושים מנכדו הנ"ל.

53 נשמת חיים דברי הספד ותנחומים על פטירות אדמו"ר האי הגאון רשכב"ה בוצינא קדישא איש אלקי קודש הקדשים מוהר"ר אברהם דוד זצללה"ה זי"ע ועץ החיים בתוך הספר מובא הרבה דברים קדושים מרבינו הקדוש הנ"ל. [זאלקווא, תר"א.] 25 דף. 8°

[לא נטל המחבר רשות מגדולי הצדיקים והחסידים ולא מזרע קודש הרב זצ"ל כי לא רצה שידעו ממי יצאו הדברים, כי לא לכבודו עשה את ספרו כי אם למען ליקרא דשכבי ודחיי הספר בעיקרו דברים ששמע המחבר מפי הראב"ד זצ"ל.]

54 ספר סידורו של שבת שחיבר כבוד הרב הגאון הגדול ... מהר׳ חיים

זצוקללה"ה שהיה אב"ד דק"ק מאהלוב ובקהלות החשובות דמדינות וואלחי באטשאן וקעשנוב וטשערנאוויץ וגליל באקווינא ולבסוף ימיו נסע לארץ הקדושה הובא לבית הדפוס ע"י הנבון המשכיל מ"ה מיכל וואלף. למברג כת"ר לפ"ק. חלק ראשון ג, נ דף חלק שני לב דף. 8°

55 ספר סדורו של שבת כנ"ל חלק ראשון ד, ס דף חלק שני מ דף. חמ"ד חש"ד.

56 ספרי שעשעים. תמונות, ציורים וספורים, שירים, הערות ובאורים מאת סופרים שונים, ערוכים וסדורים ע"י איצי פערנהאף. חוברת א—ו. קראקא—דראהאביטש, תרנ"ו—תרנ"ח. 5 חוברות 16°

ספרי שעשעים. קבוצה שניה. תמונות, ציורים וספורים, שירים ומאמרים, מאת סופרים שונים, ערוכים ע"י יצחק פערנהאף. א—ב. Drohobycz, 1899. חוברת אחת (56 עמ'). 8°

57 ספר עזר מקודש על הלכות גיטין ושמות אנשים ונשים עם גידולי הקדש ומקדש מעט ... בביאור דברי הדעת קדושים ... וגם נאספו שמה בקיצור דברי הדעת קדושים להבין גמר דעתו בהלכה, ולפעמים הוסיף מדעתו איזו דין ... הגאון ... שרגא פייבל הלוי זצ"ל אבד"ק בראדשין תלמיד מובהק לרבינו הגאון בעל דעת קדושים. בילגורייא, בדפוס נטע קראנענבערג, תרצ"ג. נח דף. 2°

SEFER EZER MEKUDOSZ, St. Chowanies Drukarnia i Litogr. Stanislawow.

המעטפה מצוירת בידי הצייר שטשערבעטקה.

58* הפליט מירושלים ספור חרבן ירושלם מהר"ל פיליפזאהן, מתרגם מאשכנזית ע"י פל"א בן רש"ל [הר' אריה ליב פאהארילעס בן ר' שמואל]. פרעמישלא, תרמ"ח. 11 דף. 8°

58א* ספר פעמן זהב; פירוש והגהה על ספר שמלה חדשה, הלכות טריפות ... מוהר"ר אליעזר דיכטער וכמה תשובות מכ"ק... מרן שלוש מרדכי [שבדרון]... בילגורייא, דפוס י. ח. וויינבערג תרצ"ג [2], 6, 327 ע'. 4°

59* ציון לנפש הר' שמואל פאהארילעס, שיר וקינה מהר' איצי פערנהאף. דראהאביטש, תרנ"ד. 64 עמ'. 8°

60 קונטרס תר"ל עם כללי הכי רביתייהו מהגאון ... רבינו אברהם דוד האבד"ק ביטשאטש אשר כבר נדפסו ובאו בס' דעת קדושים ועתה נדפסו עם ביאורי דברי אברהם ... ממני השפל יחזקאל פרענקיל ... הוסיאטין. קאלאמעא, בדפוס של אלטער טייכר תרנ"ג. ד, מח דף. 4°

60א* ספר קיצור שלחן ערוך על הלכות שבת [מאת שלמה גאנצפריעד]... ולהחיבור הזה נצמד קונטרס ... בשם אהבת שלום וכו' ... חידושי הלכות רבות לשבת ... אשר חידש ... מו"ה שלום מרדכי...
ווארשא, י צ. לעוו, תר"ס. [1] דף, 312 ע'. 8°

61 ספר שאלות ותשובות אמרי יושר חלק א' לה"ר מאיר אריק אבד"ק יאזלוויץ. מונקאטש, דפוס שמואל זנוויל כהנא וחתנו עזר הכהן פריעד, תרע"ג. 4, קו דף. 2°

ספר שאלות ותשובות אמרי יושר חלק ב׳ להה"ר מאיר אריק מלפנים אבד"ק יאזלאוויץ ואבד"ק בוטשאטש וכעת אב"ד בק"ק טארנא. י"ל ע"י תלמידו נכדו הרב קלונימוס קלמן אראק והרב מר"ה יחיאל מיכל פרעמינגער. קראקא, דפוס מ׳ לענקאוויטש, תרפ"ה. ד, קכד דף.

62 שאלות ותשובות זכרון משה חאו"ה והיו"ד להר׳ משה ברומער ז"ל האבד"ק בוזנוב עם הגהות בן המחבר מו"ה יחיאל מיכל ברומער ראבד"ק בוטשאטש. ובסוף הספר מקצת מחידושי בן המחבר הר׳ נחום ברומער ז"ל אשר נאסף לעמיו בימי עלומיו והשאיר אחריו חידושי תורה בפלפולים ישנים ... ונקובים בשמות. הגהות בני משה על חאו"ה ... בהוצאות בן הישיש החסיד הר׳ יעקב ברומער. הוסיאטין, בדפוס של פ. קוואלעק, תרס"ו לפ"ק. ו, קד דף. 2°

63 ספר חסד לאברהם שו"ת על ד׳ חלקי הש"ע מאת הר"י אברהם תאומים לפנים אבד"ק זבארוב וכעת אבד"ק בוטשאטש. לעמבערג, נא אל תמחה חסדי לפ"ק 1857. א, קלא, עג דף. 2°

64 ספר חסד לאברהם מהדורא תנינא שו"ת על ארבעה חלקי הש"ע וחידושים נפלאים על הרמב"ם הלכות קרבן פסח והלכות עבודת יוה"כ, חלק ראשון או"ח ויו"ד חברו ... מרנא ורבנא אברהם תאומים זצללה"ה אבד"ק ביטשאטש וקאמינץ פאדאלסקי ... ובעודנו עול ימים כבן שש עשרה שנה כבר זכה לכתר תורה בק"ק זבארוב ועוד משם יצא טבעו בעולם בהגהותיו ותשובותיו הנספחים לספר נחלת יעקב לאבי אמו ורבו המובהק רבינו יעקב מליסא ... לעמבערג, דפוס של אורי זאב וואלף סאלאט, תרנ"ח לפ"ק. א, מב ב דף. 2°

ספר חסד אברהם מהדורא תניינא כנ"ל חלק שני אהע"ז וחו"מ וחידושים על הרמב"ם הלכות קרבן פסח והלכות עבודת יוה"כ. לעמבערג, כנ"ל, תרנ"ח. א, סב דף. 2°

65 שאלות ותשובות מהרש"ם להה"ר שלום מרדכי הכהן, מלפנים אבד"ק פאטק ואבד"ק יאזלוויץ וראבד"ק ביטשאטש וכעת אבד"ק ברעזן במדינת גאליציען ... חלק אחד מן תשעה מהדורות ... בהוצאת ... פייוויל ראזין. ווארשא, בדפוס שולדבערג ושותפו, כ"י אי"ן מחסו"ר ליראי"ו לפ"ק. 40, 218 עמ׳. 2°

אחר ההקדמה התנצלות המעתיק על שלא הדפיס שמותיהם של השואלים „בתואר הוד והדר כפי ערכם".

שאלות ותשובות מהרש"ם להה"ר שלום מרדכי הכהן חלק שני ... פיעטרקוב, בדפוס ר׳ אברהם רויזענגארטען, תרס"ה לפ"ק 1904. 242 עמ׳. 2°

[בסוף מפתחות והערות ותיקונים לחיבורו גילוי דעת]

66 ספר נטע שעשועים שו"ת על ארבעה חלקי ש"ע להה"ר צבי הירש ... אב"ד דק"ק ביטשאטש. הובא לבית הדפוס ע"י בן המחבר הר"ר יחיאל איכל. זולקאווא, דפוס מאיר זאב האפער, תקפ"ט. פד דף. 2°

[הקדמה מבן המחבר, אזהרה דברי חתנא דבי נשיאה ... מר"ה אברהם דוד

האב"ד דק"ק ביטשאטש צ"ו סימנים בספר ובהם תשובות לרוב גאוני דורו.]
„קראתי שם הספר הזה נטע שעשועים כי עולה מספרו שמו ושם אביו ושני חייו צבי הירש בן יעקב ושני חייו הי' עד שנים": הקדמה לספר נטע שעשועים שבט תקפ"ט לבנו ה"ר יחיאל איכל.

67 ספר שאלות ותשובות רבינו משולם איגרא להר"ר משולם איגרא אבד"ק טיסמניץ ובק"ק פרעשבורג לאורח חיים ואבן העזר ווארשא תרמ"ה.
6, 132 עמ'. 2°

ספר שאלות ותשובות רבינו משולם איגרא להר"ר משולם איגרא יו"ד, חו"מ ווארשא תרמ"ה. 72, 38 עמ'. 2°
[ובסופו 4 עמ' הספד שקונן עליו הגאון מו"ה משה סופר בעל חתם סופר].

68 ספר שער התפלה חיברו כבוד הרב הגאון ... מוהר"ה חיים זצלל"ה שהי' אב"ד בק"ק מאהלוב ובכמה קהלות קדושות דמדינות וואליחיי באטשאן וקעשינוב וטשערניוויץ וגליל באקיוויני ובסוף ימיו נסע לארץ הקדושה ושלח משם החיבור הלז בכדי להדפיסו ולהפיץ מעיינותיו חוצה. בעל המחבר ספר סידורו של שבת וספר באר מים חיים על התורה ... מאהלוב להתפלל בעשרה לפ"ק. ב, קטו דף. 8°
[נוספה שאלה ותשובה לענין קטרוגו של הגאון בעל נודע ביהודה שקרא תגר על אמירת לשם יחוד] י דף.

69 ספר שער התפלה חיבורו של הרב הגאון הגדול ... מוהר"ר חיים ... שהיה אב"ד דק"ק מהלוב ... וטשערנוויץ ... ובסוף ימיו נסע לארץ הקדושה ... ושלח משם החיבור הלז ... א, עז דף. [חש"ד] 8°
[שאלה ותשובה לענין אמירת לשם יחוד כאן בראש הספר].

70 ספר שער התפלה כנ"ל לעמבערג 1858. ס דף.
[שאלה ותשובה לענין אמירת לשם יחוד בראש הספר]

71* תהלה לדוד פירוש על תהלים להר' אברהם דוד וואהרמאן. לבוב, תרל"ב. 200 דף. 8°

72 ספר תולדות הראב"ד בו יספר תולדות האדם הגדול בענקים, איש אלקי קדוש, אלופינו גאון הגאונים, וחסיד כאחד מראשונים, ראש גולת אריאל, בשם ר' אברהם דוד אב"ד מבוטשאטש, נודע ביהודה ובישראל חבר מאתי ... אליהו צבי שמערליר בבראדטשין. לעמבערג תר"ז 1890. 72 עמ'. 16°
[המחבר הוא בן בתו של הגאון ר' פייביל הלוי שרייער אב"ד בק"ק בראדטשין] אשר יצק מים על ידי הרב הגאון ... מו"ה אברהם דוד שלש שנים ואליו נודעו כל קורות ימי חייו מתחילה ועד סוף, וגם על כל דבר שפק ... בקרב לב אא"ז ... בנדון תולדותיו השגתי מכתבים מנכדי הרב הגאון ראב"ד ז"ל ... כמו מאת הרב החסיד מו"ה יצחק וואהרמאן ומאת בנו המופלג מו"ה ישראל ליב וואהרמאן ... כל זאת מראשית כזאת הודעתי, למען לא יהיה פתחון פה למבקרי לאמר, כי שקר מלי ועל אדני כזב נוסדה מחברתי הקטנה.

73 ספר תיבת גמ"א נוטריקון גמרא מדרש אגדה חבור ... על התורה על כל

סדר מענייני בגפ"ת ודברי מוסר ... בפלפול וסברות וחקירות בדינים ופוסקים אשר חיבר ... מו"ה יוסף תאומים המפורסם בחבוריו היקרים פרמ"ג ... ביארתי דבריו ... אני ... ש"יש (שמואל יששכר שטארק) מורה ודאין פה ק"ק בוטשאטש. דראהביטש, תרנ"ט. ב, ס דף. 4°

א73* תכלת מרדכי על התורה ... מוהר"ר שלום מרדכי הכהן מברעזאן. מ. סיגעט, דפוס י. רויזענטהאל תרע"ג [7], נג, קנב, 2, [1] דף. 4°

74* ספר תפלה לדוד בענייני ברכות ובנסחאות התפילה ... אשר השאיר אחריו ... הגאון הקדוש רשכבה"ג ... מו"ה אברהם דוד ... אבד"ק בוטשאטש הספר הזה נדפס זה שנה ומצד חשיבותו ... הדפסתיו שני [!] הצעיר שמעון בהרב החסיד מו"ה יצחק נכד המחבר. קאלאמעא בדפוס אלטר טייכער, תפל"ה לדו"ד גדו"ל מא"ד לפ"ק.

75* תפלה לדוד, הר' אברהם דוד וואהרמאן, עניני ברכות ונוסחאות התפלות. לבוב, תרל"ו. נדפס שנית: שם, תרמ"ו. 8°

לבסוף מזכיר אני ספר שמחברו אינו בן בוטשאטש, אבל הספר נדפס בבוטשאטש ואני בעל רשימה זו הגהתיו. והוא אחד משלושה ספרים עברים שנדפסו בדפוס בוטשאטש.

הא לך בקיצור שער הספר.

פרדס המלך מלכו של עולם אשר נטע אורן ... בעדן ג"ן ספר תורת האלקים נ"ך ואגדות הש"ס ומדרשים ע"פ פשט רמז דרוש סוד האי גברא יקירא חד מחסידי קמאי איש פלא בקי בחדרי תורה וכל רמז לא אניס לי' כק"שת ר' פנחס ב"כר דוד נ"ע הנקרא בפי כל ר' פנחסל סאָסיש ע"ש אמו. אשר יצק מים על יד איש הרוח מרן ק"הק הר"הם מנאדבורנא בעל צמח ד' לצבי ז"לת. מתושבי העיר סטאניסלאב המעטירה יצ"ו.

סדרו ערכו אף הציב לו ציונים בנימין צעיר בן ישראל המכונה שמערלער מתושבי סטאניסלאב יצ"ו.

יפיץ אורו ע"פ תבל ע"י הגבירה נכדת ה"המח ז"ל מ' יוטא אשת ה"ר משה קאזווין נ"י מסטאניסלאב ..

הן משמים זכו לי בהשתדלותי ... להביא את אלה החידושים למכבש המדפוסים.[!] ולהציג אמרים. בפתחי שערים. מגדלות המחבר הק' ונפלאותיו אשר פעל ועשה. תנו עיניכם בראש דבר. אחת אל אחת. ותשבעו עונג ונחת. משה"ק ממשפחת האגיר המכונה בערגער בלאאמ"ור הגאון החסיד מו"ה ישראל שליט"א האב"ד בכמה ק"ק ... שנת מבורכת לפ"ק.

PARDAS HAMELECH Volksdruckerei W. Dratler Buczacz 1907.

(מעבר לעמוד השער:) בדפוסו של זאב דראטלר, בוטשאטש תרס"ח. ו, קפז דפים. 8°

ש"י עגנון

בוצ'אץ' בספרים ישנים

„במותב תלתא בי דינא כחדא הוינא אחר שהטלנו חרם בבי הכנסת מי שידע או שמע שנתקדשה רחל בת חיים הנ"ל יבוא ויגיד בפנינו ובאם לא יגיד ונשא עוונו. ושלחנו השמש מבית לבית מי שידע או שמע מקידושין הנ"ל, כאשר הטילו חרם בבית הכנסת יבוא ויגיד ולא בא שום אדם לא איש ולא אשה ולא בחור ולא בתולה להעיד, וכתבנו וחתמנו, להיות לעדות ולזכות ולראייה מה שנעשה נעשה היום ד' ב' סיון של"ב לפ"ק פה ק"ק ביצאץ. יצחק בן לא"א אהרן דוד ז"ל ודק ש"ץ דביצאץ אברהם בר ברוך ז"ל פרץ בן החבר שלמה הלוי ז"ל לורי"א. בפני חתמו העדים בחתימת ידן לעיל וכן אשרתי וקיימתי אותן כדחזי. נאם יודא בר בנימין ז"ל. הועתק אות באות בגוף הכתב.

(שאלות ותשובות רש"ל ר' שלמה לוריא, תשובה ק"א. והעירני על כך ש"י עגנון, שר' אברהם חיים פריימן הי"ד הפנה את דעתו למקור זה. — העורך).

*

„הגאון הקדוש ר' אברהם דוד, אב בית דין של ק"ק בוטשאטש מתאוה היה לראות את ספר חמדת ימים. שמע שהוא נמצא בידי בעל בית אחד שבעיר. שלח אצלו שישאילנו לו. כשהביאו לו את הספר עסוק היה הרב בתלמודו והיה שולחנו מלא ספרים ולא מצא לו מקום להניחו על שולחנו, ולהניחו על גבי הספרים שלמד בהם לא רצה. נטלו והניחו אצלו על הספסל ועמד מן הספסל ולא ישב עד שנתפנה לעיין בחמדת הימים.

(מתוך „ספר סופר וסיפור" מהדורה ב', כתב יד, מובא ב„תעלומת ספר" לאברהם יערי. ירושלים תשי"ד).

*

על טוב יזכר שמך אתה אהובי היקר והנעלה כמר גדליא בן הק"ר אברהם יצ"ו. הנה אהובי בענין הקול קידושין בתך הבתולה בלומה שתחי'. עיינתי בב"ד שהוגבה בק"ק בוטשאטש ומצאתי שאין ממש באותו הקול מאחר שהבחור והבתולה שניהם מכחישין הקידושין, כל כי האי גוונא מבטל הקול לכ"ע (לכולי עלמא) דהא ליכא שום דבר ברור רק קול הברה בעלמא, דלאו כלום הוא ולא חיישינן לקידושין כלל.

(משאת בנימין לר' בנימין אהרן (סאלניק), אב"ד דק"ק פודהייץ, מיץ, תקל"ט, תשובה פ"ח). [נמסר ע"י ש"י עגנון].

לר' אדמ"ר רבן של ישראל, מחמד עינינו, משוש עתנו, פאר דורנו, זרע קודש אשר בית ישראל יתפארו בהם וישענו עליהם נ"י, ע"ה פ"ה קדוש יאמר לו כק"ש מו"ה נחורו בהרב נ"י. היות מהצורך לקבל עוד שוחט אחד לפה ק', והנה בנמצא בסביבותינו שוחט א' ובידו כתב הוראה וקבלה מהרב המפורסם המנוח אב"ד דק"ק בוטשאטש ז"ל ועלה במחשבת הרב הגאון המפורסם דפ"ק לקבלו, כי סר סכינו לפניו, ונמצא מהיר במלאכתו הן בשחיטות והן בבדיקות, אך מחמת שהוותיק מו"ה שמשון נ"י בן הצדיק הרב המפורסם המנוח דק"ק זבריז ז"ל, הורע

כוחו, וערער לפני הרב הגאון הגדול דפה ק', ואף שעל פי דת הק' לא יצא מחזקתי הראשונה בזה.

(מגלה טמירין ליוסף פרל, פרק ק"ה).

*

„זהו מכתב שכתב הרב רפופורט לקרוביו בבוצ'אץ' ובו דעתו על הבעש"ט. המכתב חסר תאריך ובראשו הוספת המתנגד ישראל לייביל:

אגרת מה"ת הרב הגאון מופת הדור המפורסם הקצין רו"מ מדינה כבוד מוהר"ר בער כ ץ נ"י ולבנו מהו' הרבני המופלא הנגיד והקצין מוהר"ר שמואל כ"ץ נ"י.

שמעתי שבדעתכם לפנות אל רופא אליל שמכנה את עצמו בשם בעל שם. חלילה וחלילה כי הוא גרוע גדול ואין בו ממש. וממש כאילו זורק מעותיו לאשפה ואי אפשר להעלות על הכתב מגודל מעשה תעתועים שלו ואינו פועל טוב כלל כי אם רע. לכן איעצה עיני עליכם כלך מדרך זה וד' יהיה עמכם וישלח לו רפואה שלמה, אם תמים תהיו ולא תפן אל רופא אליל הזה, ודי בזה וכמותם ירבו בישראל. כ"ד מחו' ואו"נ חיים כהן רפאפורט.

כנראה חשש לייבל, שמא יפקפקו בזהות המכתב, והוסיף עליו הערה זו:

ראינו את עצמנו מוכרחים להודיע, שהאגרת הנ"ל נעתקה מגוף האגרת בכתיבת יד הגאון הנ"ל הנשארת ת"י אחד ממחותניו בעיר המהוללה ב ו ט ש א ט ש, ששם הותיר לנו ד' עוד שם ושארית מהמשפחה היקרה והמפוארה ההיא, ובטוחים אנחנו בהאיש המפואר הלזה, שכאשר יעיזו איזה מחברת פועלי עוון לשקר באמונת האגרת ובכותבה, אזי יראה הוא בכתב יד הגאון הנ"ל ז"ל לעיני ונוכחו. וכו'.

„בתחילת כתיבתי זה הספר בק"ק ביטשאטש אשר במחוז גליציה, מרוב חשקת נפשי ותשוקתי הנפלאה לחבר המחברת הזאת, הייתי מהיר במלאכתי ומתמיד מאד, ואני כותב על הספר את הדברים האלה יומם ולילה, כחשיכה כאורה בהתמדה גדולה, ותדד שנתי מעיני על הרוב עד חצי הלילה, עד כי עששה מכתוב עיני, עתקה המאור מבבת עיני, ולא יכולתי לראות, ונפלתי למשכב, וחליתי מאד בעוונותי על ראשי, ועל עיני, והייתי עוסק שם ברפואות כל ימות החורף ולא עלתה ארוכה ומרפא, כידוע לכל אנשי ק"ק ביטשאטש."

(ס פ ר ה ב ר י ת לר' פינחס אליהו מוילנה. ברין תקנ"ז. עם הקדמה דף ד' ע' א').

(מובא בספר לתולדות התנועה הפראנקית לפרופ מ. בלבן, עמוד 308).

אגרת לעגנון

ליובל החמשים פרסם אשר ברש ז"ל
את האגרת הזאת ב„הארץ".

לש"י עגנון שלום רב!

מאחר שהגעת ב"ה ליובל השלם בבריאות הגוף והנפש וזכית שרבים וכן שלמים, מוקירי שמך ומעריצי פעלך, עושים את היום זכרון תודה וברכה על כל

הטוב הרוחני שהענקת להם, רצוני להעביר לפניך בקצרה את טובך, כפי שנראה לי מיום שנודעת אלי ועד היום, והיה זה בידך מעין תמונה שצייר הצייר ונתן לך במתנה ליום שמחתך. ולא תדקדק עמי אם תמצא קצת פגימות בדמיון הפנים, שכידוע לך, רוב ציירים מתגדרים במיעוט הדמיון החיצוני, שהעיקר אצלם ראיית האופי של המצוייר.

לפני שלושים ושתים שנים, בערך, נודעת לי בשם ש. י. טשאטשקיס, איש צעיר מבוצ׳אץ׳, הקובע לעתים קרובות דברי שיר וסיפור בשתי לשונות ב„המצפה" שבקראקא וב„טאגבלאט" שבלבוב ועוד באכסניות ארעיות אחדות בגליציה. השירים היו כתובים עברית עממית, בסגנון הפיוט האשכנזי, כמסורת השיר העברי בגליציה מימי לטריס ואילך, בלא הקפדה יתירה בדיוק המשקל והחרוז, אבל הצלצול ערב לאוזן והתוכן מתגנב לבוא אל הלב, ועניניהם של השירים על הרוב מנהגי ישראל, כמעט בלדות של עם. והסיפורים, רובם כתובים יידיש, היו רשימות קצרות מסוג הרשימה הפרצ׳ית, עם יותרת של רוך והומור, הדיאלוג מצומצם ושיחת המחבר מרובה על עצם הסיפור והנטייה היא למעשה בתוך מעשה (מה שהגשמת אח״כ בנוסח גדול ב„הכנסת כלה").

לנו, צעירי הקוראים והכותבים בצנעא בעיירות ישראל, היית כוכב קטן עולה בשמי ארצנו החוסה בצל הקיר״ה וחם לה וטוב לה בעניותה ההגונה, ואם יש שאחב״י קובלים על צרות וקיפוחים, אין זו אלא בת קול של האנחות המגיעות מארצות ממשלות הזדון (רוסיה ורומניה), וגם שאיפתם לציון לא באה בעצם אלא לעשות נחת רוח למנהיגים הגדולים, גבורים אנשי שם, שאהבת ישראל בוערת בלבם ובפיהם, ובפרט אחרי הסתלקותו של המנהיג הנערץ באמת, ד״ר הרצל ז״ל. לכוכבים גדולים בספרות ישראל בארצנו הקטנה לא ציפינו, שגליציה שכחה ברוב הימים את מידות הגודל בספרות, אחרי שהמידות האלה נפלו למנה לאחינו שמעבר לגבול, הלא הם יהודי רוסיה התקיפים, שכגודל צרתם כן גודל השגתם ויכולתם לפעול גדולות.

ומשבאו אלינו מרוסיה כמה פליטים יודעי עברית וזעזעו את אוירנו השוקט על שמריו, התעוררנו ושפשפנו עינינו וראינו פתאום כי צר לנו המקום, מיצרים לנפשנו, וניסינו להרים כנף מקיננו הזעיר, המרופד קש וגבבא ומעט נוצות מלוקטות. — ואתה היית מן הראשונים שגמרו אומר להפוך את חלום שיבת ציון למעשה. אחרי הסתלקותו של הארי ידענו את יורשיו השועלים הקטנים וגם בזנו להם מעט וקשה היה לנו לחיות במחיצתם ורצינו לברוח מהם ומהמונם. ואז באת בדרכך לא״י לבובה, ושם ראיתיך בראשונה.

בודאי עוד שמור עמך זכרון אותה מסיבה קטנה ומשונה בערב בדירתו של ידידנו א. מ. ליפשיץ, שהיה בעירו תל שכמה פיות עברים פנו אליו ואל דברו הכבד במבטא הספרדי. החבורה קטנה היתה, ששה או שבעה אנשים עברים, מושכים בעט או מורים מובהקים, ואתה היית העלם מבוצ׳אץ׳ העולה לדוכן הספרות, האורח העושה מעשה והולך באמת לא״י. לשם מה? לא היה צורך בשאילה. כל אחד ממנו היה מוכן ומזומן לקום ולעלות לא״י על מנת להתפרנס שם מפיתה ומשנים שלשה זיתים ליום ולחיות חיים של עוני, אבל על טהרת הלאומיות והמוסר המעשי, מתוך התעסקות בחקלאות או בשמירה או בכל מלאכה שידענו מן המשנה ומן „הפרעל

הצעיר", אלא שעדיין היו כמה עיכובים. בעל הבית, שיצרו היה גדול תמיד לגלות נפשות ומעלותיהן, דיבר אותו ערב, כדרכו, בהרחבת הדעת ובעמקי שפה ובצחוק רוה על כמה נושאים בבת אחת, ומיד הציע לפניך להעלות מן הכתבים שבאמתחתך כדי לקרוא באזנינו, ואגב היה דורש בדרכי כתיבה בכלל ובדרכי כתיבתך בפרט ומזכיר חיבוריהם של גדולי ישראל ואומות העולם. ואתה פניך בערו באש הבושה ושפתיך נחרזו ברצון ובמרי כאחד ושערך הצפוף לחץ על מצחך הנראה כדואג תמיד, והיה ראשך כבד וגבך כפוף מעט כאדם המרבה ישיבה — ואעפי"כ הלכת אל המעיל, מעיל הבחור מעיירה, שהיה תלוי בקולב שבביאה, ופשפשת בכיסיו, וגם בתיק המוטל בפאת הדרגש פשפשת והבאת אל השולחן קומץ עלים גדולים וקטנים, ישרים והפוכים, והנחתם לפניך והיית הופך בהם במבוכה, בורר ומניח, בורר ומניח, עד שהתחלת לקרוא באזנינו דבר אחר דבר: סיפור ושיר, ושוב סיפור ושיר, רובם יידיש, שהיא נוחה לקריאה בקול. וקראת בקול ניגון ובהטעמה שיש עמה הבלעה ובהבלעה שיש עמה הטעמה, ולא רצית לקרוא יותר והיית חוכך להפסיק, ובעל הבית דוחק והשומעים ממלאים פיהם צחוק ומזרזים את הזריז ומהנים על מנת ליהנות, ופניך משחק לגלים לבנים ואדומים, והאדום מכריע. ובהפסקה שתקנו מעט ולקחנו מן הכיבוד, ובעל הבית נשא שוב דברו בהרחבה ודהשוה סופרי ישראל לסופרי אוה"ע ונתן לך כמה רמזי הוראה, וגם שאר בני החבורה השמיעוך קצת הערות מעודדות. ושוב דחק בך בעל הבית: „ידעתי שיש לך עוד כתבים. הוציאם אלינו — ונדעם". ואתה האדמת מאד וטענת שלא כדאי. באמת אין עמך עוד דברים שכדאי לקרוא. ואעפי"כ הלכת שוב אל התיק ואל המעיל והבאת שוב חבילה, קטנה מן הראשונה, וקראת רשימות בקורת קצרות, שלא בנוסח המקובל, נועזות ועוקצות, על כמה מסופרי ישראל. ונשתמר בזכרוני ציור של „אצבעות מחטטות בריאה תלוחה", כשדיברת על יצירתו של ברנר וכרכת שבח וגנאי יחד.

ופתאום הפסקת באמצע הקריאה וסירבת לקרוא עוד ולא הועילו כל ההפצרות: נעלת עצמך ואת המפתח העלמת מעשה כשפים. וכך ישבנו ודיברנו ואתה הסתכלת בדוברים כנבהל מעט וכסקרן מעט ובעיניך תוגה רחוקה או חלום על ארץ אחרת ושמים אחרים. וכשקרבה שעת חצות נסענו עמך ללוותך אל „בית הנתיבות הוינאי", והיה בחוץ דלף של אביב צונן, כמעט כדלף של סתיו, ועמדנו חמשה או ששה אנשים בצווארונות זקופים, ואתה נענעת לנו מעל כבש המסע ובקול של עלם גליצאי הבטחת לכתוב לנו מארה"ק. אחר זז המסע וראינוך יוצא ללילה שבסופו שחר ושמש על שדות והרים. ושבנו משהו עצובים לכרך השקוע בשינה ונפרדנו זה מזה בחמימות יותר מבשאר הלילות.

וכמה חדשים לא שמעתי עליך כלום, עד שהגיע כרך „העומר" מיפו ומצאתי שם את פרי הילוליך הראשון, את הסיפור „עגונות", ולא ידעתי תחילה שאתה, טשאטשקיס, הוא המחבר, כי לש. י. הידועים נוסף שם בלתי נודע, מוזר קצת: ע ג נ ו ן. שיערתי השערה, אבל בלא בטיחות, עד ששמעתי בפירוש מפי א. מ. ליפשיץ, שדיבר עליך בגאוה ובאהבה, כאילו היית לפחות בנו שעלה לגדולה שם במרחקים (ואמנם קיים אח"כ אהבתו בקונטרס מהודר). הלב נלקח מיד שבי על ידי אותה פריחה אגדית ריחניה המשתרגת על נושא יהודי מופלא. וזע הלב

עם אותו ציור מצומצם ורב־כוונה של נפילת ארון הקודש אחורנית מן החלון לתוך צמחי הגן. מיד הופנו אליך העיניים במלוא רוחב ספרותנו ורבים יצאו כנגדך בסבר פנים יפות ונענעו לך „יישר כח" כלאברך אהוב שקרא יפה את ההפטרה, ואנו התגאינו בחברנו שככה עלתה לו. אפשר שהכוכב הקטן גדול יהיה.

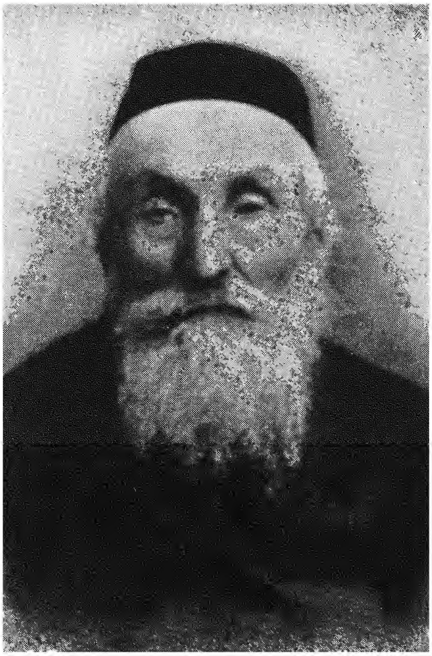
אחר־כך באו פרקי „תשרי" ו„בארה של מים" ו„אחות" ועוד סיפורים־סלסולים עבריים־סקנדינביים־עגנוניים, כבדי־הגות ונוטפים בושמי־שירה — ומאז ראינוך תמיד יוצא בכלי־מילת ועושה חולך שבת ושוקד להפוך כל מציאות לאגדה, ונעשית בן־אמונתם של פרץ וברדיצ'בסקי ושאר בעלי חסידות בספרותנו. ואחרון אחרון בימים ההם: „והיה העקוב למישור", שהיה בעינינו כקמיע עתיק, שמרטת יפה והוא נוצץ באור חדש, כאילו יצא זה עתה מבית היציקה: המסגרת והאותיות והנקודות הכל מכוון ובולט יפה, תאוה לעיניים. סיפור שהיסוד האֶפּי והנסתר שנעשה נגלה מכריעים בו את הרגשנות והמליצה. ואף שידענו את סיפור המעשה, היה בעינינו כארג חדש שארג אורג אומן מחוטים שהפקיע מארג ישן והצדקנו את ברנר שנעשה לך מו"ל.

וכשזכיתי בניסן תרע"ד לעלות לארץ, ואתה שרוי אז בארץ אשכנז, מצאתי כמה „נלבבים", שהיו מספרים בך, באברך הרומנטי אוהב הזרויות והפינוקים, האהוב על הבריות והרצוי לסופרים, שאז"ר רואהו כ ח ב ר וש. בן־ציון כ ת ל מ י ד וברנר — כ מ פ ל י א ל ע ש ו ת. וסיפרו עליך דברים שנראו כאגדות של חולין והכל מתוך חיבה ואמונה לראות בך רוב נחת.

והאמונה לא הופרה: אחרי המלחמה באו בזה אחר זה „אגדת הסופר" ו„הנידח" ו„מעלות ומורדות" ועוד, ונגלה „האור הנערב" שצברת ובכל מקום שבאת אורך הולך לפניך. וגם „בנערינו ובזקנינו", אותה סטירה שמחטיה הדקות טמונות בתוך מוך של הומור ולִיריות מבושמת, ואנו בני מולדתך, ששבילי המעשה היו נהירים לנו, נהנינו הנאה כפולה: של אוהבי אמנות ושל שותפים לידיעה. אחר־כך בא „בדמי ימיה", שבו כבר נושבת רוח המערב והתרבות האשכנזית טבעה בו חותמה, אבל טוייתך ניכרת מכל חוט וחוט, ושמחנו שחזרת שוב אל מקום חיותה של הספרות: אל החיים והמציאות. היית כאותה איילה, שכל זמן שמגדלת קרניה מפצילות. ראינו דרכך בספרות, שאתה חותר לגלות את המאור שבנשמת היהודי, הגבורה ומסירות הנפש ואהבת התורה והכיסופים לציון, ורבים מסיפוריך דורשים בשבח ירושלים ובשבחם של חסידים ואנשי מעשה ואנשי נימוסים ובגנותם של עם הארץ והמתבולל והצבוע והצייקן הקופץ ידו מעזרת הפרט והכלל; ובישוב החדש אהבת את הבנים הכשרים למקום ולאומה, שידיהם עושות במלאכת הבנין ונשמתם נמשכת אל האור הגנוז, וגם את שירתם ניסית לשיר ברמז ובדרש ובפשט, מתוך הבלעה ובדרך אגב, כאב אוהב שהוא טרוד בתורה ונותן סימנים לבנים אהובים. וראינו לשונך שהיא חצובה מאבני שיש של ספרותנו העתיקה והמאוחרת, ואינך גורס את המליצה החזקה, את הדיבור כפטיש, אלא את המלים הצנועות והמביישות, שאתה מוציא ממחבא ספרים נשכחים, מלים שהעיזו להשמיע עצמן רק בין השמשות בשעה של שלש סעודות, ואתה הבאת אותן לבין הבריות, כשאתה מזרזן שיפתחו פיהן וישמיעו קולן. ראינו שאתה מקפיד מאד על ביטויך שיהא צלול וריתמי ומכוון יפה אל המצוייר ומדוייק לפי המקורות (ידענו שידך אינה זזה

שמואל יוסף עגנון

יהודה פארב הכהן, סבו של עגנון

גיטל רייזה, סבתו של עגנון

מספרים ומגוילים עתיקים ונעשית מומחה גדול למצוא את הדרוש לחפצך), וכן בדמית בעינינו באמת, לא על דרך המליצה, כלוטש אבנים טובות, שנוטל מן הגל ובוחן ובודק ומלטש ומשבץ, ואמרנו לפעלך טוב, אף שידענו שיש מקטרגים על דרכך ומונים אותך בקישוטים יתירים, כמי שאומר להתעשר מפסולתם של לוחות ישנים, ותובעים ממך דיבור טבעי כלשון בני אדם, כדי שיוכלו לעמוד על טיבך האמיתי בלי כחל וסרק (מי״ב ואחרים), וגם אני נטיתי איזה זמן לדעה זו, וכמדומה שתבעתי ממך כך בהערה קטנה על „בדמי ימיה״ באחת מחוברות „הדים״, אבל משעמדתי על טיב יצירתך בכללותה ועל טבעך בכתיבה (גם זה שנעשה לך טבע שני), ידעתי שאין לבוא אליך בתביעות על מה שאין בך, אלא יש לשמוח ולברך על מה שהשכין בך הקב״ה מן האמיתי והיסודי והיקר והמעשיר את הנפש היפה. ולא מעט הוא וכל הרוצה ליטול בא ונוטל מכתביך מלוא חופניים. וגם זאת ידעתי, שאין לדין עמך על דברים אחדים שנכתבו בלא רוח הקודש (את מי אין כמו אלה?) ושיש בהם יותר משום הרכב סממנים בלי מעשה בראשית, כלומר, בלי נפיחת נשמה, אבל דברים אלה מעטים הם לעומת האחרים העיקריים, שרוח היוצר מתהלך בהם וממלאם חיות ועדנה רבה.

ומשראיתי טבעו של סיפורך וכל מה שאתה משקע בו, נוכחתי שכל החיבה וההוקרה שסיגלת לעצמך מגיעות לך בדין ולא הקפדתי עמך, שאתה מקפיד לפעמים בתביעת ההוקרה יותר משמינית שבשמינית. ועמדתי על דרכך המצויינת במלאכת הסיפור, שאינך אומר די בסיפור המעשה למשוך את הלב הסקרן, אלא אתה מכוין בו גם ללב ההוגה והמתפעל, שאתה רואה בסיפור הזדמנות יפה להשמיע דרכי חכמה ומוסר והתבוננות המעוררים את המחשבה ואתה חורז בו תיאורי חן ויופי ענוגים ללב כשירים טובים. וזו דרך מיוחדת באֶפיקה, לצייר לא בצבעים אלא בשיחה שהיא כצבע. ועטך יש שהוא מחולל נפלאות בדרך זו, שאתה נראה כמסיח על העצם בלשון חכמים וחסידים ויראים בסמלי מסורה וקדושה נבחרים במיעוט דברים ובפרישות של דרך ארץ והעצם עולה מאליו והציור נעשה פלסטי לא רק למראית העין, אלא גם מראיית הלב, והדברים מאירים ושמחים באמת. וזה דרכו של המסון בנוסח סקנדינביה ודרכו של פרנס בנוסח צרפת ודרכם של יוסף פרל וגליקל מהמלן בנוסח יהודי ודרכם של הברצלבי ופרנץ קפקא ובעלי מסתורין אחרים במלכות הסיפור. ולקיחה זו שאתה לוקח ממקורות ישנים חשובה כנתינה, שאתה לוקח פרוטה ומחזיר דינר. וזכורני מאמר אחד בסיפור קטן משלך „על אבן אחת״: „אם באנו לעולם כדי להסדיר מה שהניחו לנו דורות שלפנינו, יכולני לומר שבכמה בחינות עלה בידי לסדר ענין הדברים״. ונדמה לי שמאמר זה מסביר עיקר גדול ביצירתך ובערכה. ובזה אני מתכוין בעיקר כלפי ספרך „פולין״, שהוצאנו ראשונה בהוצאת „הדים״ ותחילתו נעוצה באותו ספר שערכת בשנות המלחמה בלשון אשכנז, שכולו כמחרוזת נאה על צוארי כנסת ישראל בארץ מכורתנו ושהשכלת למצוא לו מוטו נאה כל־כך בסליחות: „פולין העדינה הקדומה לתורה ולתעודה — למיום סור אפרים מעל יהודה״, והחוליות הנוצצות ביותר במחרוזת הן: „מעשה העזי״ ו„מעשה המשולח מארה״ק״, שבהם כרכת את פולין וא״י יחד וחשפת את הדרך המובילה מזו לזו.

ולא יכולנו עוד לראות עזות מצדך כששלחת ידך במלאכת אפוס גדול לישראל

ושמחנו ש„הכנסת כלה" זוטא נהפכה ל„הכנסת כלה" רבתי בשני כרכים, ואעפ"י שהתפרים ניכרים בכמה מקומות, ראינו שעשית מעשה רב בצירוף הדברים, במילואם ובמיזוגם והעלית את ר' יודיל הבטלן למעלה של סמל והעמדת אח לבנימין השלישי ולשאר בטלני עולם שהיו בשעתם מכרה זהב לבעליהם, ואף שהסמל בבטלן שלך מצומצם יותר, אבל הוא מורכב ועשיר יותר ממה שנראה בסקירה ראשונה, ועם היותו קלוש וחלוש, כמעט רוחניות, אתה גוזר עליו לישא חבילי חבילין של מעשים ומאורעות וטיפוסים וסיפורי מעשיות ודברי תורה וחכמה ואניקדוטות, עד שהוא נראה כעמוס כל רכולה יקרה, ואפילו את הגיבור המרכזי, הגיבור בלי מרכאות, את ר' ישראל שלמה הפרנס, הוא נושא על גבו ואינו נופל. רק על דבר אחד הצטערתי, על שחזרת על חלק גדול מסיפור המעשה בפזמון ארוך ויבש קצת.

אחר כך הוספת על ארבעת הכרכים עוד שנים: אחד חדש כולו, הוא הנקרא „סיפור פשוט". והסיפור אינו פשוט כלל, אף־על־פי שהוא מספר באנשים פשוטים ומקרים שבכל יום במשכנות יהודים פשוטים. וכאן חזרת אל מעשי האריגה בחומר אנושי בדומה ל„בדמי ימיה" והראית כשרונך במעשה פיליגרנא דק מן הדק ובראייה ללב האדם ובהבנה עמוקה בטויית המזל, ויש שם שאמירה קלה אוצרת עולם מלא והערת אגב משרה עמוד של אור על מחשכי הנפש והחיים ויש שם למאות ציורי חן והומור זך שבזך, ולא הקפדתי הרבה שהסיפור יורד מן המסילה הישרה עם פרשת הטירוף, שהיא יגעה קצת, ועגלתך מתנודדת והולכת עד שאתה מכניסה בשלום למחוז חפצך.

והכרך השישי (האחרון לפי שעה) „בשובה ונחת" כשמו כן הוא: סיפורי אגדה מסופרים בנחת ובטעם של זקנים ופתיחתו „בלבב ימים", שרבים עמדו על יופיו וזיוו ודרשוהו כמין חומר, והוא באמת סיפור חסידים נאה מאד, מלאכת מחשבת דקה להפליא, הימנון לחסידים הראשונים שעלו לארה"ק בדביקות גדולה, תוכו רצוף אהבת א"י, אלא שהניסים שבו אינם הופכים כולם בקסם עטך לחוויות חזקות, שרק אז הרשות בידינו לגלגל בניסים. ויש בו בכרך זה כמה אגדות של חן צרוף ומזוקק שבעתיים.

הנה סיירתי כמעט כל שדך וגורנך ובדקתי בדיקה חטופה את הכריים והעומרים וגם כמה צבתים קטנים מיששתי, ויכולני לומר לך: אשריך שהברכה היתה שרויה במעשי ידיך, שחרישתך וזריעתך וקצירתך ודישתך נעשו כולן בעתן וזכית לכינוס מבורך לתוך אסם נאה וממגורות מתוקנות: ששה כרכים של דברים מנופים בצורה מרהיבות עין ובדפוס משופר שטרחו בו מסדרים אמנים, בהגהה מדוקדקת ובכריכה עשויה בטעם ובענוות חן.

ובכל פעם שאני נוטל כרך מכרכיך וקורא בו סיפור פלוני או אלמוני, מיד עולה לפני קלסתר פניך כמו שראיתיו אז במסיבה שבלבוב ואני רואה את אודם הבושה הפורח בו, ואז אני יודע את האמת שביסוד יצירתך, ששירתך מהלכת ממקור של תום וצעירות שבנפש. במה אברכך? אברכך, שדמות רכה זו, אותו קורטוב אודם הביישנות, שמבצבצת מתוך כתביך לא תסתלק גם מן הכרכים הבאים שתוסיף בעזרת השם על הראשונים. אתה זכית להיות מספר סיפורים בישראל ושכללת אמנותך עד דק ולא לכלכת ידיך בשפיר ושליה שבספרות, ואמנותך יש לה

חותם ומטבעת שלה, שבהם היא ניכרת מיד, וכל הבאים להשתמש בחותמך ולעשות כמתכונתך הם ככלי שני. תעמוד לך זכותך לימים רבים.

ואברכך עוד, שתראה נחת בישראל ובארץ־ישראל וספרותנו תהיה כגן רטוב ואתה יושב בשורה ראשונה בתוך שאר גדולי יוצרינו נהנה ומהנה, ועמנו יושב לבטח ועיניו רואות את מוריו והוא שותה בצמא דבריהם. אמן.

הנה ארכה אגרתי ולא הגדתי לך אף את החצי ממה שבלבי, ועוד חזון למועד וליובלות הבאים.

שלך באהבה ויקר

אשר ברש

מנחם אב, תרצ"ח

בוצ'אץ'

רשימה גיאוגרפית

1. השם

בוצ'אץ' Бучач באוקראינית, Buczacz בפולנית ולפי זה גם בלשונות אירופה המערבית, נקראה בפי היהודים בצ'ץ' — בית בשוא נע, והמלאפום ארוך, הגורר אחריו סגול קצר[1]. בדפוסים עבריים, כגון בשמות החותמים על ספרים (פרענומעראנטען באידיש), הכתיב הוא על פי רוב בוטשאטש. מקור השם הזה נעוץ אולי בשמו של עץ־היער buk (באנגלית ביץ' beech). המעיין במפה, שבה רשומה תפוצתו של עץ זה, ימצא שגבולה המזרחי סמוך לעיר. בדומה לזה נקראה ארץ בוקובינה על אותו עץ. ואולם אין הסברה מספיקה למה לא נקרא המקום בוקאץ'. יתכן שהשורש נעוץ בלשון קדומה לא־סלאבית, כי במקום זה היה קיים ישוב עוד בתקופת האבן המאוחרת (נֵיאוֹליתית), זמן רב לפני בוא הסלאבים, ואפשר שהסלאבים התאימו שם זה לרוח לשונם. שם הנהר דְנֶיסְטֶר, הרחוק מבוצ'אץ' 21 ק"מ לדרום, הוא ללא־ספק קלטי[2].

2. המצב הגיאוגרפי

בוצ'אץ' שוכנת מעל לגדה המערבית של הנהר סְטְריפה Strypa, ברוחב הגיאוגרפי '6 °49 מצפון לקו המשוה ובאורך '25 °25 ממזרח לגריניץ'. היא רחוקה בקו ישר 55 ק"מ מטארנופול (כעת טֶרנופיל), בירת המחוז, שעליו היא נמנית כעת, וכ־130 ק"מ מלבוב בירת גליציה בימי האוסטרים ובירת רוסיה האדומה בימי פולין שלפני החלוקה הראשונה (1772). בימי אוסטריה ופולין המחודשת היתה רחוקה 62 ק"מ מהגבול הרוסי, שהיה ליהודי גליציה כמסך ברזל. בוצ'אץ' היא

---

[1] מעין זה תמצא בספרדית, כגון: Buenos-Aires.

[2] חיזוק להשערה, שהשם אינו סלאבי, אפשר למצוא בעובדה, שבמולדאווה על נהר סירט, כ־160 ק"מ מדרום־מזרח לבוצ'אץ' יש עיירה ושמה בוצ'צ'אה Bucecea. בשטחן של פולין ורוסיה אין שם דומה; בצ'כיה יש Bucica.

עיר־גשר טיפוסית, כלומר ישוב שהתפתח לעיר בזכות זו שהיא יושבת על נהר במקום שנוח לעבור בו בגשר. היא אחת מתריסר הערים והעירות מטיפוס זה באזור שמצפון לדניסטר. במצבה הגיאוגרפי של בוצ׳אץ׳ יש כמה יתרונות אסטרטגיים שסייעו להגנה בפני הטאטארים והתורכים וכוחם של יתרונות אלה היה יפה גם במלחמת העולם הראשונה. הנהר סטריפה משמש מגן לעיר ממזרח ומדרום. קו מגן קדמי הן ימות פעוטות, ברכות ובצות, שבהן עובר נחל אולחוביץ (Olchowiec) המקביל לסטריפה ממזרח במרחק של ששה ק״מ ממנו. בעיר גופה היתה מצודה(Zamek) ועוד אחת קטנה בצפון (Podzameczek). להבנת מצב העיר, סיבותיו ותוצאותיו יש להתבונן במבנה הטבלה הפודולית אשר בחלקה הדרומי המערבי שוכנת בוצ׳אץ׳.

3. מבנה אדמת העיר וסביבתה

פודוליה היא טבלה גבוהה מ־350 עד 400 מ׳, השופעת בשפוע קל לעמק נהר דניסטר שהוא עמוק מהטבלה כמאתים מטר. סמוך לגבול הטבלה בצפון עוברת פרשת המים בין רשת הנהרות היורדים דרומה לדניסטר ובין הרשתות של פלגי הויסלה, הפונים לצפון־המערב ופלגי הדנייפר הפונים צפונה מזרחה. הדרך מלבוב לברודי קרובה לאותה פרשת מים. ומפני שהשפוע של הטבלה הפודולית הוא אחיד לדרום יורדים בה הנהרות והנחלים דרומה, והם כמעט מקבילים זה לזה ועושים את פודוליה המערבית לארץ בעלת פסים־פסים צרים בין גיאיות של נהרות ונחלים. מכיון שהדניסטר, הנהר הראשי הגדול, המקבל מים בשפע מהרי הקארפאטים המזרחיים, חתר לו עמק עמוק בקצה הטבלה הדרומי, גם פלגיו העמיקו את עמקיהם מתחת לפני המישור של הטבלה. ההעמקה בפלגים גדלה ככל שנתקרב לשפכם לדניסטר, הנהר הראשי. הטבלה מעל לבוצ׳אץ׳ גבוהה משני עבריה כ־375 מטר מעל לים, ואילו אפיק נהר סטריפה בעיר אינו אלא 260 מ׳ מעל לים. יש איפוא לרדת 115 מטר, ולא רק מסילת הברזל אלא אף הכביש מאריך את קוו בסיבובים, כדי להקטין את השפוע. מדרום לבוצ׳אץ׳ עד הדניסטר המורד הוא תלול יותר והאפיק אינו נוח לגשר. הנהר סטריפה יוצא מדרום־מזרח לזלוצ׳וב, כ־78 ק״מ ישר מצפון לבוצ׳אץ׳, ושפכו כ־21 ק״מ מדרום לעיר. הנהר מתפתל ביותר בחלקו התחתון. הואיל והעמק צר אין בו דרך המקשרת את הישובים שבו; החבור הוא בטבלה ממעלה ולא בעמק. בין בוצ׳אץ׳ והעיירה זבורוב (מולדתו של ר׳ בנימין), היושבת על הסטריפה בראשיתו, אין חבור אלא בעקיפין. התנועה של בוצ׳אץ׳ היא בעיקרה בכיוון מזרח־מערב ולהפך ולא צפון־דרום.

שכבות הטבלה הפודולית העליונות הן אבני משקע מהתור השלישוני, ומתחת להן שכבות מיזוזואיות (התקופה הגיאולוגית הבינונית) ופאלאיוזואיות (קדומות). כל השכבות מאוזנות כמעט ומקבילות זו לזו. בעמקי הנהרות נחשפו השכבות שמתחת לשלישון, וככל שנתקרב לדניסטר, נמצא שכבות קדומות יותר. בעמק הסטריפה, שעליו יושבת בוצ׳אץ׳, נחשפו שכבות דבוניות (תור בתקופה הפאלאיר־זואית), שהן גיר קשה ואבני חול קשות. יש מסורת שלפנים נמצא חול עם גרגרי זהב בעמק הסטריפה. הואיל ובדבון נמצאו עורקי זהב במקומות אחרים בעולם, יתכן, שהיו גם כאן. על גבי השכבות השלישוניות רובצת שכבה עבה של אדמה

שחורה, הצ'ורנוזיום הפודולי והאוקראיני המצוין בפוריות נפלאה וידוע בעולם בשמו הרוסי.

4. האקלים והצומח והחקלאות.

הטמפרטורה השנתית הממוצעת של בוצ'אץ' קרובה לתשע מעלות צלסיוס. בינואר הממוצע הוא בין 4 ל־5 מתחת לאפס; ביולי בין 20 ל־21 ממעל לו. הקפאון נמשך מ־3 עד 4 חדשים. חום ממוצע שלמעלה מ־20 מעלות נמשך רק קצת למעלה מחודש. כמות הגשמים מגיעה ל־450 מ"מ לשנה, ומזה הרוב בקיץ. אבל אין עונה ללא גשם. כמות הגשמים פחותה מזו שבתל־אביב, אבל היות והטמפרטורה נמוכה, פחותה ההתאידות מכמות הגשמים, וגליל בוצ'אץ' מצמיח יערות עצי עלים, הנמשכים ברצועה של קילומטרים אחדים משני עברי הסטריפה עד הדניסטר. בטבלה ממעל נשארו רק מטליות יער קטנות. את מקומם תפסו כרי דגנים נרחבים. בוצ'אץ' שייכת לגליל, שעציו מספיקים לתוצרתו, ועודף קטן לו ליצוא. סמוך לו, מצד מזרח, גליל נרחב שיש בו גרעון בעצים. האדמה המעובדת תופסת כמעט כשלושה רבעים מהשטח. חיטה, שעורה, שבולת־שועל ותפוחי אדמה ומיני קטניות המה פרי הארץ החשובים ביותר, והם מספקים עודף רב ליצוא. עצי הפרי הם ממינים גרועים ומספקים את צרכי המקום בתפוחים, אגסים, שזיפים ודובדבנים. בגידול המקנה תפס לפני מלחמת העולם השניה הבקר מקום בראש, בערך גולגולת בקר לכל שתי נפשות אדם; אחרי הבקר בא הסוס, ואחריו החזיר והצאן. גידול עופות היה נפוץ, התרנגולים היו ממין גרוע, וכן אוזים ובר־אוזים ומעט תרנגולי הודו. לסוס הבוצ'אצ'י יצא מלפנים שם לשבח.

5. התעשיה והמלאכה והמסחר.

כבכל גליציה המזרחית לא היה בבוצ'אץ' ובסביבתה תעשיה מפותחת, מלבד תעשית אלכוהול מתפוחי אדמה באחוזות הגדולות. תעשיה זו קשורה בחלופי המזרע ההכרחיים, כי אין לגדל דגן שלוש שנים רצופות בשטח אחד, וכן בצורך בפסולת של תפוחי האדמה שהוצא מהם האלכוהול לפטום הבקר, הן לחלבנות והן לבשר לשוק. חוסר דרכים טובות גרם לכך שקל היה להוציא לשוק בקר ואלכוהול מאשר דגנים וקטניות ותפוחי אדמה. בעיר היו בתי חרושת קטנים בענפי המזונות והמשקה ובתי מלאכה להלבשה ולהנעלה ולרהוט. לגריסי־כוסמת של בוצ'אץ' יצאו מוניטין בכל גליציה הדרומית המזרחית ואף לבוקובינה נשלחו. הגריסין הללו הנקראים קאשה סתם בסלאבית וכן באידיש היו עולים על שולחן היהודים ביחוד בסעודה ב' של שבת, בתוך המרק. תעשית נייר אריזה, שהיתה קיימת מלפנים, בטלה בסוף המאה הי"ט. תעשיה ביתית ישנה עסקה במרבדים למטות ולספות ולקירות (בפולנית kilimy ,makaty). המסחר רכז בעיר את עודף התוצרת החקלאית של כפרי הסביבה לצרכי הישוב העירוני, ליצוא בפנים המדינה וחוצה לארץ, והביא תוצרת חוץ, ביחוד מתעשיות המערב, לצרכי המקום. היצוא היה קשור במישרים בארצות תעודתו האחרונה, מכיון שסחורותיו היו מעטות במספר סוגיהן ומרובות בכמותן; היבוא כלל עשרות סוגי סחורות בכמויות קטנות, לכן הובא על ידי סיטונאי־משנה מסיטונאים גדולים בסטאניסלב או בלבוב.

6. היהודים ותפקידם הכלכלי והחברתי.

פודוליה היא חלק מרוסיה (רייסין במקורותינו) האדומה. הרוסים האדומים נמנים על המאלורוסים (בני רוסיה הקטנה), רוסינים בפולנית, רותֵּנים בגרמנית. במאה העשרים החלו לקרוא למאלורוסים בשם אוקראינים. בוצ׳אץ׳ יושבת בסביבה אוקראינית. בעלי האחוזות הגדולות היו פולנים. העיר היתה, כמרבית ערי גליציה המזרחית מאז המאה הי״ז, יהודית ברובה. המסחר היה כמעט כולו בידי יהודים חוץ מסחר החזירים, וכן היו רוב בעלי המלאכה יהודים. מספר הפולנים בעיר גדל בימי האוסטרים, תודות למנגנון הביורוקרטי שהונהג. בוצ׳אץ׳ לא היתה מערי המלך, אלא השתייכה לאחוזת „פריצים״, כלומר אצילים, עד המאה הט״ז משפחת בוצ׳אצקי, אחר כך בידי משפחות אחרות. במאה הי״ז החזיקה בה משפחת פוטוצקי, אחת המשפחות האדירות בפולין, אשר כוחה היה למעשה רב מכוח המלך. פריצים ביכרו על פי רוב את היהודים על העירונים הנוצריים, כי אותם יכלו לנצל יותר, ולא עוד אלא שהעירונים הסלאווים, פולנים או אוקראינים, לא הגיעו לקרסוליהם של היהודים בכשרון כלכלי ואהבו להשתכר לא פחות מאשר האכרים. מתחרים קשים היו ליהודים רק הארמנים, ואולם אלה בעלותם במעלות העושר נתקבלו לאצילות, קנו אחוזות וחדלו מלסחור. חסותם של הפוטוצקים עלתה ליהודי בוצ׳אץ׳ בלי ספק ביוקר, אבל מאידך גיסא סוחר שנהנה מחסות כזו היה בטוח מעושק מידי אצילים קטנים, בעברו בדרכים עם סחורתו. בשנים הראשונות לשלטון האוסטרי, שהחל כידוע בשנת 1772, היתה העיר בידי אדון קשה ואכזרי מיקולאי פוטוצקי, והואיל והאוסטרים משלו בארץ ביד חזקה יכלו היהודים להעיז פנים נגד ה„פריץ״ שלהם ולמנוע את התערבותו בעניני הקהלה. הפריץ פנה במחאה לשלטונות ועד רינה הגיע הסכסוך, אבל וינה של יוסף השני הכריעה, שהיהודים אינם משועבדים לבעל האחוזה כאכרים. וינה היתה מעונינת בהפצת תוצרתה בגליציה, והיהודים היו לה סוכנים רצויים. היהודים היו הראשונים שהסתגלו לשימוש בלשון הגרמנית.

שחרור האכרים משעבוד לבעלי האחוזות בשנת 1848 העמיד את ה„פריצים״ לפני בעיות כלכליות קשות, והם מצאו מוצא מהטרדות החדשות על ידי החכרת האחוזות ליהודים. עם התרת קניית אדמה חקלאית ליהודים בשנות ה־60, החלו חוכרים ובעלי ממון יהודים אחרים לקנות אחוזות. לפני מלחמת העולם הראשונה היו רוב האחוזות הגדולות בידי יהודים, אם בקנין או בחכירה. בנפת בוצ׳אץ׳ היו כחמישית מבעלי האחוזות הגדולות יהודים. עד שנת 1907 בחרו בעלי האחוזות צירים לפרלמנט כמעמד מיוחד. כמה עשרות בעלי אחוזות היו שקולים כנגד תריסר אלפים משלמי מסים אחרים. אחוז היהודים בתוך בעלי האחוזות היה גבוה משיעורם המספרי באוכלוסיה. בנפת טרנופול היוו 30% מבין בעלי האחוזות. בתחלת המאה העשרים היו עתוני הפולנים בגליציה מקוננים: המולדת מצטמקת, כי האדמה עוברת לידי היהודים.

בוצ׳אץ׳ היתה לפני 1915 מוקפת חוכרי אחוזות ובעלי אחוזות גדולות יהודים, חוץ מחוכרי בתי המרזח באחוזות והחלבנים הכפריים, שהיו גם המה קשורים בחוזים עם חצרות ה„פריצים״, הנוצרים והיהודים. ששת או שבעת אלפים היהודים שבעיר ינקו מהסביבה החקלאית. היהודים היו יסוד תוסס שעוררו את הייצור באחוזות החקלאיות הגדולות והקטנות. מלבד הדגנים, האלכוהול והבקר, שהיו סחורות יצוא

מדורי דורות, המריצו היהודים את גידול הקטניות וגידול עופות ליצוא ביצים ואחר כך גם עופות. בעתוני גרמניה בתריסר השנים שלפני מלחמת העולם א׳ אפשר היה למצוא מודעות מיהודי בוצ׳אץ׳, שהציעו תרנגולות „מפוטמות״ חיות לקונים פרטיים, שניים־שלושה בלול ב„אחריות מוחלטת״. ההתחרות בין הסוחרים הללו היתה גדולה, והאכרים האוקראיניים נצלוה, לכן לא יכלו המודיעים לקיים את אשר הבטיחו ושלחו „פגרים״ חיים, ושמה של בוצ׳אץ׳ נודע בענין זה לגנאי בכרכי גרמניה המערבית. סחורת יצוא היתה גם חמאה שיהודים קנוה מהחלבנים חוכרי החלבנות באחוזות הגדולות ומידי אכרים בכמויות קטנות. בימי פולין המחודשת הוציאה הקואופרציה של האכרים רוב המסחר הזה מידי היהודים. וכשם שהיצוא היה בידי יהודים כך היה גם היבוא. יהודים שמשו סוכנים לבתי מסחר ולבתי חרושת שבאוסטריה וצ׳כיה וגרמניה. תודות לקשרים עם ארצות המערב יצאו רבים לגור בכרכי המערב. מעבר לאוקינוס הגרו לפני 1915 בעיקר בעלי המלאכה, שלא יכלו להתפרנס במקום וחנונים וסוחרים פושטי רגל, שלא יכלו לחזור ולסחור בשינוי שם, תחבולה שהיתה נפוצה לפני 1915 : בפשוט הבעל את הרגל, הקים חנות על שם אשתו. עוד בימי האוסטרים קמה התחרות למסחר היהודי מקרב הפולנים והאוקראינים. בתחלה לא הצליחו הסוחרים ובעלי התעשיה הנוצרים. אמרו עליו על „פריץ״ אחד, שהקים בית חרושת למסמרים ובית חרושת לאטריות, שאטריותיו קשות כמסמרים, והמסמרים רכים כאטריות. על ההתחרות של בעלי יזמה פרטיים מקרב הנוצרים יכלו היהודים להתגבר, אבל אויב מסוכן קם למסחר היהודי בתנועת הקואופרציה של הפולנים והאוקראינים. העתונות הלאומנית הטיפה לבני שני העמים הללו להשתחרר מהמתווך היהודי המיותר. תעמולה זו היתה מלווה כבר בימי האוסטרים בששוי אנטישמי, והיא הצליחה ביותר בימי פולין המחודשת, ובמיוחד בקרב האוקראינים, המושרשים בקרקע הנפה יותר, מאשר בקרב הפולנים המועטים. הממשלה הפולנית הושיבה אכרים פולנים על אדמתם של בעלי אחוזות גדולות, ומובן מאליו שאחוזות היהודים היו הראשונות לריפורמה האגררית. הקרקע שממנו ינקו יהודי בוצ׳אץ׳ את פרנסתם זה כארבע מאות שנה, הלך ונשמט מתחת לרגליהם. גברה הגירת היהודים לכל ארץ ששעריה היו עוד פתוחים לפניהם, ובכלל זה גם לארץ ישראל.

7. תכנית העיר ומראיה

בוצ׳אץ׳ היתה מלפנים מוקפת חומה, סוללות (waly) וחפירות. כאשר חלפה סכנת התורכים והטאטארים, התפשטה העיר מעבר למחיצות הללו שנעלמו במשך הזמן. ואולם העין המנוסה תכיר את הגרעין הישן של העיר, שהיה מוקף לפנים, גם מתוך מפה כללית, שבה רשומים גושי הבתים בקנה מידה קטן. גרעין זה היה בקרן הזוית שבין פיתול של הסטריפה הבולט מערבה ובין נחל קטן, הנשפך לנהר מצפון המערב. שם במקום התחברותם של עמקי הנהר והנחל נמצא מישור קטע שהוקצה למגרש השוק העירוני ה־Rynek, Ring בגרמנית ובפולנית, ורינג־פלאץ בלשון היהודית. במגרש זה הקים מיקולאי פוטוצקי בשנות ה־60 למאה הי״ח, בנין למועצת העיריה. אחד מבניני הפאר החילוניים המעטים, שבהם תתגאה פודוליה. כמאה שנה אחרי הבנותו נשרף בית זה ותוקן, אבל תפארתו הראשונה

לא הוחזרה לו. גם הכנסיה שהקים אותו פריץ מצוינת בפסילי הבתולה מרים הנחשבים למעשי אמנות וכן בכמה חיטובי־עץ. מלבד המרובע של מגרש השוק כולל הגרעין הישן רק כמה רחובות קטנים. העיר החדשה ופרבריה התפשטה במעלה עמקו של אותו נחל קטן ששמו פוטוק (potok) משני עבריו וממערב לסטריפה, וכן לאורך הדרכים המצלבות בבוצ׳אץ׳: למערב הכביש ומסילת הברזל למונאסטרישץ׳ (Monasterzyska בפולנית), במזרח אותן הדרכים מוליכות לצ׳ורטקוב, בדרום־המערב מוליך הכביש לפוטוק זלוטי [2] ולמעברה על הדניסטר, בדרום המזרח מעבר לנהר סטריפה, משתרעת הדרך ליאזלוביץ ולטלוסטֶה ולגבול בסאראביה, בצפון המערב מוליכה הדרך לפודהאייֶץ (Podhajce בפולנית) ולבֶרֶז׳אן (Brzezany בפולנית), בצפון־המזרח לסטרוסוב, למיקולינצה ולטארנופול. הואיל ועמקי הנהר והנחל צרים טפסה ועלתה הבניה בעיר בצלעות העמקים. העיר נבנתה בצפיפות ומעטים הבתים המוקפים גנים בתוכה, ביחוד ברחובות היהודים. הצטופפות זו בשטח מצומצם משתקפת בתיאורי שבוש (בוצ׳אץ׳) בסיפורי ש״י עגנון, בנה הגדול של עיר קטנה זו.

מ. י. ברוור

תולדות היהודים בבוצ׳אץ׳

א

בוצ׳אץ׳ נוסדה [1] בסוף המאה הט״ז, אולם לפני היותה עיר היתה אחד הכפרים הידועים במבצרו ובארמון שבו, הבנוי בסגנון טיפוסי לימי־הביניים. הכפר בוצ׳אץ׳ נמנה עם אחוזותיה של משפחת האצילים בוצ׳אצ׳קי שמגנה (herb) היה „אבדאנק״, ושהצטיינה בהגנת גבולותיה המזרחיים של פולין ובהפצת הקתוליות ותרבות המערב באזורים אלה. הידיעות הראשונות על משפחת אצילים זו הן משנת 1260 ו־1379 והיא שבנתה את הארמון והמבצר. אחד מאצילי בית בוצ׳אצ׳קי, הסטארוסטא מהאליץ׳, מיכאל מבוצ׳אץ׳, קיבל בחכירה בשנת 1443 מאת ולאדיסלאב את הכפר זלוצ׳וב בדמי־חכירה בשיעור 100 גז׳יבני ובהתחייבות שידור שם בקביעות.

כעבור זמן־מה מסר מיכאל את זלוצ׳וב למשפחת סיאֶנסקי, שהקימה שם בשנת 1441 את העיר זלוצ׳וב.

האחרונה ממשפחת בוצ׳אצ׳קי, קאתרינה, בתו של יעקב, שהיה וויבודה ברייסין (Rus) (מת בשנת 1501), הביאה את האחוזה בוצ׳אץ׳ כנדוניה לבעלה, יאן מבית טבורובסקי, והמגן פילאַבאַ, שקבלו את שם משפחת בוצ׳אצ׳קי. בראשית המאה הי״ז עברו אחוזות בית בוצ׳אץ׳ לידי הקאַסטלאַן מקאמיניץ ינדז׳יי פוטוצקי שנשא לאשה את בתו של מיקולאי — קאתרינה, ואחיה יאן קשישטוף בוצ׳אצ׳קי, הידוע במלחמתו החריפה בקאלווינים, מת ללא יורשים, ומאז נשארו אחוזות בוצ׳אץ׳ בידי משפחת פוטוצקי, שהרחיבה את המשק ושכללה את המבצר. ביחוד

---

[1] זלוטי = זהב, אולי זכר לגרגרי זהב.

הגדיל את העיר הוויבודה מבראצלב סטפאן פוטוצקי, שהרחיב ושכלל גם את הארמון והמבצר.

יהודים היו בבוצ'אץ' עוד בהיותה אחוזה, ולאחר שהוכרזה לעיר גדל מספרם. בתעודות רשמיות נזכרת הקהילה היהודית בבוצ'אץ'[2] משנת 1500 ואילך. בראשית המאה הט"ז התקיימו כאן ירידים חשובים למסחר הפולני עם מדינות חוץ שממזרח לה. בתקופה זו עמדו יהודי בוצ'אץ' בקשרי מסחר הדוקים עם סוחרי קראקא וביחוד עם הסיטונאי המפורסם יאן באֶנר[3]. כן עמדו סיטונאים יהודים מבוצ'אץ' בקשרי מסחר עם תורכיה. ידוע לנו, למשל, שבשנת 1578—1579 הביאו ללבוב יהודי קושטא יחד עם 2 יהודים מפולין — אחד מהם מבוצ'אץ', 391 חביות יין מלמֶזיה[4] מתוך 813 חביות שהובאו באותה שנה.

במחצית המאה הט"ז פתחו האצילים בווהלין, פודוליה ואוקראינה בפעולת התישבות מקיפה. באותה תקופה יסדו מספר ערים ובהן התישבו יהודים רבים, שבאו מנפות שונות בפולין וביחוד מערים, שבהן נאלצו לעמוד בקשרי מאבק קשה ובלתי־פוסק עם העירוניים, אשר התנגדו לישיבת היהודים בקרבם ודכאום קשה. היהודים שהתעייפו ממאבקם ויתרו על עמדותיהם והיגרו לאזורי המזרח והתישבו בערים החדשות, אשר מבחינה חוקית היו אחוזות פרטיות של האצילים.

אצילים אלה היו מעונינים בגידול עריהם ובפיתוחן ולפיכך העניקו ברצון ליהודים המתישבים זכויות רחבות. כאן לא היו הגבלות במסחר ומלאכה ולא בתנאי ההתישבות והדיור. בידי היהודים רוכזו כל המסחר, המלאכות וכן ענפי תעשיה רבים הקשורים בתוצרת חקלאית. היהודים היו נהנים גם מזכויות בחירה למועצות הערים והיו פטורים ממסים ותשלומים לקופת המלוכה. כל זה כדי לאפשר להם תנאי התפתחות נוחים. בערים אלו היוו היהודים את המעמד הבינוני העירוני, אשר בקיומו היה מעונין כל בעל עיר פרטית.

בוצ'אץ' היתה אחת הערים הפרטיות האלו, אשר במאה הט"ז קלטה מספר גדול של יהודים, שהקימו כאן קהילה, שהיתה מסונפת, דוגמת הקהילות בערים האחרות באזורי המזרח של רייסין ופודוליה, לקהילה המרכזית בלבוב. משנת 1521 ידועה הוראה של המלך זיגמונט ה־I, שלפיה הוטל על יהודי בוצ'אץ' לסלק לידי הגובים היהודיים את המס, שהוחלט בבידגושץ'.

לפי החוקה הפולנית משנת 1539 חולקו היהודים בפולין לשני סוגים: יהודי־המלכות ויהודים של בעלי האחוזות, וכך עברו גם הקהילות היהודיות באחוזות הפרטיות, שהיו עד כה בשיפוטה של המלכות, לרשות האצילים, שהיו האינסטנציה הגבוהה ביותר בכל הנוגע למינהל ולמשפט. הם העניקו ליהודים זכויות והשאירו בידיהם את כל המסחר, המלאכות וגם ענפי תעשיה הקשורים בתוצרת החקלאית. אולם האצילים היו גם רשאים לבטל זכויות אלו — דבר, שעד כה היה בסמכותו של המלך בלבד.

ביחס למסים וביחוד למס־הגולגולת, שהוטל בשנת 1549, היו גם היהודים הפרטיים נתונים לשיפוטה של המלכות. עקב מס־הגולגולת צורפו הקהילות היהודיות בערי האצילים, ביניהן גם בוצ'אץ', לאירגון הקהילות — לוועדי המדינה ולוועד הארצות, שהתקיימו בשנים 1581—1764.

הקהילות בערים הפרטיות נהנו על פי רוב גם מתמיכה מיוחדת של בעלי העיר,

שהיו, כאמור, מעונינים מאד בהתפתחותן, וכך עלו הללו בערכן על קהילות מוצאן ואף תפסו מקום חשוב יותר באוטונומיה היהודית מן הקהילה־האֵם, ביחוד הן תפסו את עמדות המפתח בארגון ועדי הגלילות.

כאמור, עברה בוצ׳אץ׳ ע״י קניות, קשרי נשואים וירושה מידי משפחת אצילים אחת לשניה. אולם הפריבילגיה, המהווה את היסוד התחוקתי לחיי היהודים בעיר, היתה קיימת ועומדת בכל חילופי המשמרות והשלטונות. במחצית המאה הי״ז עברה על בוצ׳אץ׳ הסתערות הקוזאקים (גזירות ת״ח). היהודים נלחמו אז שכם אחד עם העירונים. האוכלוסיה היהודית הגינה על העיר יחד עם הנוצרים והיתה מצויידת ברובים ואבק־שרפה ולפעמים אף שרתו היהודים את התותחים. סבל רב סבלה העיר בימי מלחמות הטאטארים (1655—1667), והתורכים (1672—1675), כאשר צר השולטן מוחמד ה־IV, לאחר שכבש את קאמיניץ פודולסקי, במשך זמן ממושך על בוצ׳אץ׳. כאן בבוצ׳אץ׳ הכתיב השולטן בשנת 1672, למלך מיכאל וישניוביצקי (1669—1673) תחת התרזה (lipa) הענקית אשר מאחורי הארמון תנאי כניעה חמורים וחוזה שלום. פולין ויתרה לתורכים על פודוליה ועל אוקראינה והתחייבה לשלם מס שנתי.

תקופת זמן קשה עברה על יהודי בוצ׳אץ׳ בשנים 1648—1676. אף על פי שהקוזאקים לא הצליחו בשנת 1618 לכבוש את העיר, שהתגוננה יפה ותודות למבצרה החזק החזיקה מעמד בפניהם. הקוזאקים הוכרחו לסגת והסתפקו בשריפת הכפרים שבסביבה.

כעבור זמן קצר חזרו החיים בעיר למסלולם הרגיל.

אולריך ורדום (Werdúm), שביקר בפולין בשנים 1670—1672, מספר בספר זכרונותיו גם על רשמיו מבוצ׳אץ׳, שבה ביקר בפברואר 1672 ואלה דבריו:

„בוצ׳אץ׳ היא עיר גדולה ומבדחת (posierlich), המשתרעת בהרים ובעמק וממערב לה אגם. העיר מוקפת חומה ובתיה טובים למדי. בעיר 3 כנסיות אפיפיוריות (קתוליות) ומנזר רותני התפוס כעת בידי הדומיניקנים. לארמנים גם כן כנסיה אחת ובידי היהודים בית־כנסת ובית קברות יפה, סביבו גדר ובו עצים יפים גבוהים. הארמון בנוי אבנים וכן ביצוריו. הוא שוכן בראש ההר אשר בצלעותיו זורם הנהר סטריפא הבא מכפר זלוטניק במרחק של 6 מילין מכאן. מימי הנהר מניעים 10—12 טחנות־מים הבנויות אחת ליד השניה. העיר בוצ׳אץ׳ היא אחוזתו של האדון פוטוצקי הוויֶבודה ברַצלבי. בראשית המרד העלו הקוזאקים והמוסקאלים באש את העיר כולה ועכשיו בנו אותה מחדש, במיוחד היהודים. הם (היהודים) גרים כאן כמו בפולין ובררייסין במספר רב״ [5].

אחר־כך סבלו היהודים סבל רב ממעבר הצבאות השונים ופלישות מרובות של אויבי פולין. בשנת ת״ח נמלטו לבוצ׳אץ׳ פליטים יהודים רבים מאוקראינה, שברחו מפני כנופיות חמלניצקי. בין הפליטים היה ר׳ יעקב אליהו בן־משה מאיר משאריגרוד, שנבחר לרב הקהילה.

נוכח סכנתה של פלישת התורכים בשנת 1674, השתתפו יהודי בוצ׳אץ׳ בהתיעצות האצילים, פקידי השלטונות הממלכתיים והעירוניים, שבה נדונו עניני סידור ההגנה. לפי החלטת התיעצות זו נתמנו מפקחים מיוחדים על כל רובע ורובע בעיר. למפקח על ההגנה ברובע היהודי נבחר פרנס הקהילה ר׳ ירחמיאל [5a].

בשנת 1675, כאשר התקיפו התורכים את העיר, הצליחו האצילים והעירונים להמלט אל תוך המבצר. העיר נשרפה ונהרסה כליל, ויהודים רבים שלא הצליחו לברוח ונתקעו לפני שערי המבצר והארמון נתפסו ע"י התורכים ונטבחו שם. אנשי המבצר התגוננו באומץ והחזיקו מעמד עד בוא הצבא בפקודו של יאן III סוביסקי, שהבריח את התורכים.

אולם לא לזמן רב רווח לעיר. כעבור שנה (1676) פלשו התורכים בפיקוד מצביאם, איברהים שייטן, לז'ורבנו ושוב נכבשה בוצ'אץ' ונהרסה כולה עד כי לא נותר בה בית אחד שלם. אולם יאן סוביסקי הצליח להנחיל תבוסה לתורכים ע"י ז'ורבנו ולהכתיב להם את תנאי שלום ז'ורבנו, שלפיהם החזירה תורכיה לפולין ⅔ של אוקראינה ורק השליש האחד נשאר בשלטון תורכיה. כל תשלומי המסים השנתיים בוטלו וענין החזרת פודוליה נדחה למשא־ומתן בעתיד[6].

אחרי המלחמות עם תורכיה נתדלדלה האוכלוסיה היהודית בבוצ'אץ' וסביבתה במידה כזו, שהאצולה הפולנית בחבל האליץ' (Ziemia halicka) נתנה הוראה מפורשת לציריה לסיים בורשה, שיבקשו את המלך, לשחרר את יהודי בוצ'אץ' (בהוראה זו מדובר גם על שחרור יהודי טרנופול, פודהייצה ויתר הערים בחבל זה) ממס הגולגולת (pogłówne) כי „החוק האלקי מצווה על כל אדם לעמוד לימין עמיתו"[6a]. גם בשנת 1713 בה סבלו יהודי בוצ'אץ' סבל רב מפלישת הרוסים שיחרר אותם תת־שר האוצר פשנדובסקי מסילוק מס הגולגולת.

כשנגמרה המלחמה בנה יאן פוטוצקי את העיר מחדש. בשנת 1684 היתה בוצ'אץ', לפי דברי התייר Daleyrac, שסייר אותה שנה בפולין והיה גם בבוצ'אץ' — עיר בנויה בתי־חומה וקומות גבוהות. היהודים גרו במרכז העיר בבתים שעדיין לא שופצו, ואילו הארמון והמבצר נבנו מחדש. בשנים אלו — במחצית השניה של המאה הי"ז — נבנה בית־הכנסת הגדול של היהודים בקרבת מקום לנהר (הסטריפה). מצב הישוב היהודי השתפר והתבסס מבחינה כלכלית.

הניירות הרשמיים של זכויות הקהילה, שנשמדו בשנות החירום, חודשו ע"י סטיפן פוטוצקי ב־20 במאי והן דומים לגמרי לפריבילגיות שניתנו מזמן לצ'ורטקוב ולסטניסלבוב, אף הן ע"י הפוטוצקים, ולמעשה אינן אלא אישור הפריבילגיות שניתנו זה מזמן. בראשית התעודה מודגש, שסטיפן פוטוצקי מחדש ומאשר את הפריבילגיות של היהודים שניתנו להם ע"י בעלי העיר הקודמים.

לפי מגילת הזכויות ניתנת ליהודים זכות ישיבה בעיר וכן זכות לעסוק במלאכות ומסחר סיטוני וקמעוני, חוץ מתשמישי קדושה נוצריים. בשים־לב למצבם הקשה כתוצאה מהדליקה הם משוחררים למשך 12 שנים מכל מסים וארנוניות של המבצר והעיר. כעבור פרק זמן זה מוטל עליהם לשלם טאלר בעד כל בית שחזיתו פונה לרחוב, וחצי טאלר בעד אגף הבית. לפי הזכות הישנה ניתן ליהודים מעבר חפשי דרך השטח שבין הכנסיה לבית הכנסת שלהם, שאבותיהם בנו בכספם. מלבד זה מוסיף פוטוצקי ליהודים שטח להרחבת בית הקברות שלהם וכן זכות להקים שם בנין בשביל השומר, שיהיה פטור מכל תשלומי מסים. מגילת הזכויות משחררת אותם לתמיד מתשלומים ומסים כלליים כגון: אנגריה, מעשר ותשלומים להחזקת הארמון, כבישים ומסים ששולמו בעד בהמות בעלות קרנים. אולם הם חייבים ככל שאר התושבים להשתתף בכל ההוצאות להחזקת הכבישים. היהודים

אינם כפופים לשיפוט בתי־הדין העירוניים, אלא לשיפוטו של נציב הארמון בבוצ׳אץ׳ ויש להם זכות־ערעור לפני בעל העיר, אולם אין הם חייבים להופיע בשבתות ואסור להכניסם לבית־סוהר קר, פרט למקרים פליליים. אסור גם לקיים את יום־השוק השבועי בשבת. סכסוכים ומשפטים בין יהודי ויהודי הם בסמכותם של בתי דין של ישראל.

הקצבים היהודים פטורים מנחירת חזירים בשביל הארמון. אולם כל אחד מהם מחוייב לספק לארמון מדי שנה בשנה אבן [8] אחת חֵלֶב ונתח גדול של בשר בכל שבוע ושבוע לסגן־הסטארוסטה.

מותר ליהודים לרכוש להם בתים מידי נוצרים, לבנות בתי־בישול לשֵכר ומלת, תמד ויין־שרוף ועליהם למלא את התחיבויותיהם לפי המנהג הישן. גם זכויות מזיגה ניתנו להם. במגילת זכויות נוספת משנת 1706 הודגש, כי זכויותיהם של בעלי המלאכה היהודים שווים לאלה של בעלי־המלאכה הנוצרים. הם חייבים להשתייך לאגודות בעלי המלאכה הכלליות ולשלם את כל המסים הכלליים. אולם כיהודים הם פטורים מן החובות הדתיות המוטלות על בעלי המלאכה הנוצרים, כגון: ביקורים בכנסיה, השתתפות בתהלוכות דתיות, נדבת חובה של נרות לכנסיה — אולם עליהם לשלם את כל תשלומי הנרות, כמות החלב וכו׳ לארמון ולכנסיה *.

התקנון משנת 1699 קובע, שליהודי בוצ׳אץ׳ יהיו אותן הזכויות ואותו החופש שיהיו לנוצרים תושבי העיר — ומפורש במיוחד שייקבע גזבר יהודי, שיהיה נוכח בזמן גביית מסי־העיר מאת היהודים, וכן חייבים הם להשתתף בהגנת המבצר בשעת חירום. ליהודי בוצ׳אץ׳ ניתנה גם זכות בחירה למועצת העיר.

מגילת זכויות זו, שאושרה גם ע״י בעלי העיר, שבאו אחרי סטיפן פוטוצקי, ב־2 באוקטובר 1737 ע״י מיקולאי פוטוצקי, ב־3 באוקטובר 1768 וב־26 במרס 1777 — הסדירה את יחסי היהודים עם בעלי העיר ותושביה ואיפשרה ליהודים לחיות באוירה של בטחון. בשנת 1723 קבע פוטוצקי במגילת זכויות שהעניק לעיריה, בסעיף מיוחד, שעל העיר לקיים בשוק משמר מורכב מארבעה אנשים ומהם שנים מטעם הקהילה היהודית. פוטוצקי השתדל גם לשפר את מצבה החמרי של העיר ועמד לימין היהודים, שבהם ראה את הגורם היחיד, העשוי לפתח את העיר מבחינה כלכלית.

תודות לתנאים אלה, גדל והתרחב המסחר היהודי בירידים המפורסמים, שהתקיימו בבוצ׳אץ׳ במאה הי״ז. מלבד מסחר, תעשיה ומלאכות, עסקו היהודים גם בחכירת בתי־מזיגה בפרברים ובכפרים הסמוכים. כן היה רב חלקם בסחר תבואות ובהמות, ביחוד — שוורים וסוסים. בין יהודי בוצ׳אץ׳ היו גם סיטונאים, שניהלו עסקים בהיקף גדול עם מדינות זרות.

* בשנת 1799 הגישה הכנסיה הלטינית תלונה לעיריה, שהפרוונים היהודים והנוצרים אינם מוסרים את חלקם בחלב. באותה שנה היו בבוצ׳אץ׳ 14 פרוונים, ומהם — 8 יהודים. הפרוונים הנוצרים טענו, שבגלל מספרם הקטן ומצבם הרע אין ביכלתם לתת את חלקם ולכן הצעתם, שהיהודים המרויחים יותר מהם יתנו את כל החלק. ראש העיריה פסק, שעל הנוצרים ועל היהודים כאחד לתת את חלקם (Baracz l.c.p. .97—98).

באותה שנה (19/V 1799) בקשה הקהילה, שהיהודים לא יענשו בעונשי־גוף אלא במאסר ושיותר לפרנסי הקהילה להיות נוכחים במשפטים נגד יהודים. דרישה זו נתקבלה ע״י השלטונות.

ב

חיי הקהילה בבוצ'אץ' התפתחו במסגרת דומה לזו של כל קהילה וקהילה בפולין. בראש הקהילה עמד ועד בהרכב הבא: א) 3—5 פרנסים (ראשים) אחראים לפני השלטונות, שנבחרו בבחירות שהתקיימו מדי שנה בשנה. אחרי בחירתם נשבעו שבועת־אמונים לפולין ובחירתם היתה טעונה אישור הוויבודה בערים מלכותיות ובערים פרטיות, דוגמת בוצ'אץ': אישור בעל־העיר או מיופה־כחו, ב) 3—5 טובים, ג) חברי ועדי הקהילה. פקידות הקהילה היתה מורכבת מרב, דיינים, דרשן, סופר הקהילה ושמשים. בעניני הקהילה אצל השלטונות היה מטפל השתדלן (syndicus).

פרט לפקידות זו, החזיקה הקהילה גם רופא, רוקח, חובש, מילדת, שומרים, גובים ושליחים.

בתוך מסגרת הקהילה היו קיימות חברות שונות כגון: חברה קדישא וכד', איגוד בעלי־מלאכה, שעמדו על משמר עניניהם אצל האיגודים הנוצריים, העיריה וגם אצל הקהילה.

בשנת 1658 נוסדו, לפי דרישת אצילי רייסין, בסיימיק בוישניה, ועדי גלילות ואז הורכב ועד הגליל לבוב מקהילות לבוב, ברודי, ז'ולקווא, טיסמניץ, בורודשין, רוהאטין, ליסקו, זלוצ'וב ובוצ'אץ'.

קהילת לבוב היתה מנצחת על כל עניני ועד המדינה עד כדי כך, שפרנסי לבוב ריכזו בידיהם את הטיפול בכל הענינים (הגמוניה) בלי לשתף את קהילות ערי השדה. אולם לאחר דלדולה של הראשונה עם התמורות המדיניות שבאו אחרי מלחמות המאה הי"ז, הוציאו קהילות ערי השדה את הגה השלטון בועד המדינה מידי פרנסי לבוב. קהילת ז'ולקווא, שהיתה סניף של קהילת לבוב (przykahalek), הצליחה תודות לתמיכה שקבלה מאת בעל העיר — המלך יאן סוביסקי — להשתחרר לגמרי משלטון הקהילה הלבובית. ולא זו בלבד אלא שהתחילה גם להשתלט על ועד הגליל. יחד עם ז'ולקווא הרימו ראשן גם קהילות ברודי, טרנופול ובוצ'אץ'. רבה של בוצ'אץ' נבחר לרב הגליל. קהילות אלו התעודדו מהר אחרי המלחמות וגדלו ע"י הצטרפותם של יהודים רבים מלבוב, אשר יצאוה מחמת מצבה הכללי הקשה והחלישו ע"י כך את כושר תשלומיהם של הנשארים במידה כזו, שאצולת רייסין התלוננה בסיימיק בוישניה באפריל 1701 [10], כי מחמת יציאתם של יהודים רבים לפודוליה, שבה הם פטורים — תחת השלטון התורכי — ממס גולגולת, הוטל כל העומס על היהודים המעטים שנשארו, ולכן יש לחלקו לפי מספר הנפשות. ביחוד סבלו ממצב זה יהודי לבוב, שהוכרחו לשלם $^1/_7$ של מס הגולגולת החל על גליל לבוב.

ענין חלוקת המס סודר רק בשנת 1716, ומאז שלמו יהודי רייסין לחוד ויהודי פודוליה לחוד.

בתוך הגליל לבוב התנהל מאבק קשה בין הקהילות היהודיות על ההגמוניה והגה השלטון. לאט לאט הצליחו נציגי הקהילות בערי השדה לתפוס מקום ניכר בראשות ועד הגליל. בשנת 1664 התקיפה בוצ'אץ', יחד עם נציגי ז'ולקווא, פשמישל, יאבורוב, קולומיא וברודי בועד הגליל, שהתכנס בסויר (Swierz) את קהילת לבוב, שהוכרחה לוותר על מעמדה העצמאי ולהתחשב בדעת נציגי יתר

הקהילות שבועד הגליל. בועד זה ייצג את בוצ'אץ' הפרנס ר' דוד פרעגער, אישיות בולטת לא רק בתולדות קהילת בוצ'אץ', אלא גם בתולדות המוסדות האוטונומיים של יהדות פולין בכלל.

דוד בן יצחק מפראג שנקרא בפי העם ר' דוד פרעגער מבוצ'אץ', היה ממנהיגי הקהילה והגליל. בשנים תל"ז (1676), ת"מ (1679) חתם על כתב התחייבות, לפיו לוו מגבריאל מילטנר מברסלוי 7200 ר"ט לפרעון בשיעורים במשך 4 שנים: בתמ"ג (1682), תמ"ז (1686), תמ"ט (1688), ות"נ (1689). הוא השתתף בועד ארבע־הארצות [11]. פרעגער נפטר בשנת תנ"ח (1697).

בשנת 1700 כבר ישבו בועד הגליל נוסף על שני פרנסים מלבוב שבעה נציגי קהילות ברודי, ז'ולקווא, סטרי, טיסמיניצה, צרנליצה, קוסוב וזאלושצה. בשנת 1720 מילא נציג בוצ'אץ' תפקיד חשוב בועד הגליל בקוליקוב. בועד זה ישבו חמשה נציגים מז'ולקווא, שלושה מברודי, אחד מבוהורודצאני, אחד מסטרי, אחד מרוהאטין, אחד מזלוצ'וב ואחד מבוצ'אץ'.

בתקופה זו עמד בראש קהילת בוצ'אץ' ר' אריה ליב, שהיה עשיר וגם תורני, וכונה בפי העם „ר' לייבוש ראש המדינה".

ר' אריה ליב היה בנו של ר' יצחק מיאבורוב (יאבורובר) וחתנו של ר' דוד בן־אריה לייב בן שמואל צבי הירש, מחבר הספר „שאגת אריה", אב בית־הדין של בריסק דליטא — מנכבדי זאמושץ'.

ר' אריה ליב היה בעל השפעה בקהילתו וייצג אותה שנים מספר בועד הגליל. תודות לפעילותו ומרצו בעניני הציבור התעלה להיות אחד מדבריה ואח"כ גם ראש ועד הגליל.

בשנת 1720, כשעמדה על סדר היום שאלת הרחקתו של הגאון ר' יהושע פאלק בעל „פני יהושע" מכסא רבנותו בלבוב, עמד ר' אריה לימינו וכינס לשם כך את ועד הגליל בקוליקוב.

כידוע, נבחר ר' יהושע פאלק (1681—1756) אחרי פטירתו של ה„חכם־צבי" בשנת 1718 לרב בלבוב והגליל. אולם זמן קצר אחרי בחירתו השתדל גביר לבובי להושיב על כס הרבנות את חתנו ר' חיים בן־ליזרל, שהיה נכדו של הרב הלבובי ר' פנחס משה חריף. חותנו, שהיה סרסורו של הוויבודה יאבלונובסקי, הצליח לרכוש את עזרתו וגם את תמיכתם של כמה מפרנסי הקהילה, ובשנת 1720, לאחר שנגמר „הקונסנס" של הרב ר' יהושע, לא האריכה הקהילה את הקונסנס שלו ובחרה את ר' חיים בן־ליזרל לרב לבוב והגליל. בחירה זו אושרה גם ע"י הוויבודה יאבלונובסקי.

ר' יהושע הוכרח לעזוב את לבוב ועבר לבוצ'אץ' מקום מגוריו של ר' אריה לייבוש שהיה מחותנו. בתו של ר' אריה לייבוש, שפרה, היתה נשואה לבנו ר' ישכר אבדק"ק פודהיצה [12].

ר' יהושע פאלק פנה אל קהילות הגליל לבוב והן הכריעו לטובתו ולא הכירו את ר' חיים כרב הגליל.

במושב ועד־הגליל, שהתכנס בקוליקוב ביזמתו של ר' אריה לייבוש בי"א תמוז ת"פ (17/7 1720) הוכרז חרם על ר' חיים. בפסק זה הודגש בפירוש כי „אין לנו אנשי הגליל עוד חלק ונחלה בק"ק לבוב ומכ"ש להרב שיקבלו עליהם, אולם

אנחנו כולנו כאחד כל קהילות הגליל מקצה אל הקצה כולנו חייבים בכבוד הרב המאה״ג מוה״רר יהושע הנ״ל, הוא לבדו נשיא יהיה בתוכנו ולמבחר המקום אשר יבחר באחת הקהילות הגליל שם יהיה ואנחנו סרים למשמעתו בכל עניני הרבנות״.

ר׳ יהושע השתקע בבוצ׳אץ׳ גם מסיבה אחרת. הסטרוסטה בבוצ׳אץ׳ קינובסקי חי אז בריב עם הוויבודה יבלונובסקי ולכן היה ר׳ יהושע בטוח שלא יעשה לו שום רע.

בבוצ׳אץ׳ גר ר׳ יהושע עד 1730, שבה הוזמן לשבת על כסא הרבנות בברלין. במלחמת הגליל נגד הקהילה הלבובית לקח ר׳ אריה לייבוש חלק פעיל ותרם את תרומתו להבלטת עצמאותו של ועד הגליל ואי־תלותו בלבוב.

בנו הבכור, זכריה, הוא בעל מחבר „מנורת זכריה״ (פפ/א 1776) ו„זכריה משולם״ (1778).

בשנים אלו התגורר בבוצ׳אץ׳ גביר נכבד ר׳ שמשון ואשתו רייזל, שהיתה בתו של ר׳ אפרים פישל אבדק״ק קולומיאַ (נפטר בשנת תקמ״ג).

לזוג זה נולד בשנת תקי״ב (1752) בן — משולם שמו, והוא הגאון הידוע ר׳ משולם איגרא. בילדותו נתגדל בבית זקנו הרב מקולומיאַ.

אביו שהכיר בבנו הקטן כי נוצר לגדולות נתן לו חנוך יסודי ולקח לו מלמדים ומדריכים ידועים. בהיותו בן תשע הדהים כבר את הלמדנים בחריפותו ובבקיאותו בים התלמוד. בשנת תקכ״א היה בברודי ודרש בשבת בבית הכנסת הגדול בנוכחות הרב דמתא ר׳ איצקל המבורגר (ר׳ יצחק הלוי הורוויץ). בגיל של י״ג שנה נשא את בת הגביר והפרנס האדיר בברודי שמואל ביק, אולם כעבור זמן קצר התגרשה ממנו אשתו והוא נשא לאשה בשנת תקכ״ח את רבקה אסתר — בתו של הרב בברודי ר׳ יצחק הורוויץ. בשנת תקכ״ח נתקבל ר׳ משולם איגרה לרב בטיסמניצה ומכאן עמד בקשרים אמיצים עם רבני עיר מולדתו בוצ׳אץ׳, עד צאתו בשנת תקנ״ד לשבת על כס־הרבנות בקהלת פרעשבורג.

עד סוף המאה הי״ח ידועים לנו מרבני בוצ׳אץ׳: 1) ר׳ יעקב אליהו בן־משה מאַק שנמלט בימי ת״ח משאריגרוד והיה רב בבוצ׳אץ׳.

2) ר׳ אלחנן בן־זאב וולף בעל מחבר „דת יקותיאל״ (זולקווא, תנ״ו, 1696). בנו, ר׳ אבלה, היה חתנו של פרנס ועד דד״א ר׳ צבי בן שמשון מייזלש מבלז, שהיה פעיל במושבי הועד בשנים תכ״ז, תל״ח, ת״ן, תנ״א [13]. נכדו ר׳ שמשון בן־יעקב היה רב בזולקווא.

3) ר׳ משה, יליד זולקווא היה אב״ד בבוצ׳אץ׳ שנים מספר ואח״כ נבחר לדיין בזולקווא.

4) עד שנת 1740 היה רב בבוצ׳אץ׳ ר׳ אריה לייבוש בר מרדכי מאדריש אוירבאך [14], דודו ורבו של הרב ר׳ מאיר מרגליות בעמ״ח שו״ת „מאיר נתיבים״. אחת מבנותיו נשואה לרב נפתלי הירץ ברודא אבדק״ק מקוליניץ והשניה לר׳ חיים מנכבדי העיר זולקווא. בשנת 1740 נבחר ר׳ אריה לייבוש לרב בסטניסלב ושמש ברבנות עד שנת 1750 ונפטר בסטניסלב.

5) מאיר בן הירץ, שהיה גם רב מדינה וחתם בשנת 1765 על רשימת מפקד היהודים בבוצ׳אץ׳ וגליל [15].

6) ר׳ צבי הירש בן יעקב קרא נולד בשנת 1740 ונפטר בשנת 1814 בבוצ׳אץ׳.

בשנת 1794 — אחרי שהגאון ר' משולם איגרא הוזמן לשבת על כס הרבנות בפרשבורג אמר הוא לרבנים מערי הגליל שבאו אליו לטישמיניץ להפרד ממנו: „הנחתי במדינה זו את הגאון מו"ה צבי הירש קרא אבדק"ק בוטשאטש אשר הוא בעל הוראה מופלג („איין געקאוועטער מורה הוראה") אליו תדרשו בכל הדבר הקשה מכם". מני אז פנו אליו כל גדולי רבני גליציה בשאלותיהם וספקותיהם [16]. ר' צבי הירש עמד בחליפת מכתבים עם גדולי רבני דורו כגון ר' יעקב מליסא, ר' אריה הורוויץ מסטניסלב, ר' אפרים זלמן מרגליות מברודי, ר' יהושע השיל אבדק"ק טרנופול. אחרי מותו פורסמו שו"ת שלו „נטע שעשועים" (זולקווא 1829).

ג

בימי המאבק עם השבתאות בשטחים המזרחיים של פולין הושפעו יהודי בוצ'אץ' לא מעט מתנועה זו.

כידוע, נתבצרה בחלק זה השבתאות בממדים ניכרים והיא חדרה גם לתוך שכבת הרבנים והלמדנים. תורת השבתאות הובאה הנה ע"י יהודים תורכיים שהתיישבו בקאמיניץ פודולסקי בתקופת הכבוש העותומני והצליחו להפיצה בקרב יהודי פודוליה. פרט לקהלות שרבים מחבריהן נמנו עם השבתאים — כגון: בוסק, גליניאני, טישמניץ, הורודנקה, נאדבורנה, פודהאיצה, זבאראז, זלוצוב, קאמיונקה, רוהאטין, נמצאו גם בבוצ'אץ' אוהדי התנועה שהיוו קן די חשוב של כת השבתאים, שבראשיתו פעל בחשאי מבלי לעורר איזה חשד שהוא והסתפק בהפצת כתבי המינות ורכישת אוהדים. הם עמדו בקשר עם שליחי שבתאי צבי, בראשונה עם חיים מלאך, יליד פולין, שיצא בסוף המאה הי"ז לתורכיה ושם הצטרף לשבתאי צבי ואח"כ הגיע דרך וינה וברלין בשנת ת"ס לפולין במטרה לחזק את האמונה בשבתאי צבי.

בבקור זה סייר בעיקר ברייסין מתוך הנחה ששם התבססה כבר השבתאות והשתלטה על מספר ניכר של אוהדים. הוא סייר בזולקווא, הורודנקה, פודהאיצה ובוצ'אץ'. בדרשותיו רכש נפשות שהאמינו בדבריו.

אחרי כשלון החסידים שעלו לא"י בראשותו של ר' יהודה חסיד בא חיים מלאך בשנת תע"ה בפעם השניה לפולין, אולם הפעם הזהיר ר' חכם צבי את אחיו ר' שאול שהיה אבדק"ק קרקא מפני כת זו ובמיוחד מ„המלאך הרע" חיים מלאך.

אחרי שמלאך עזב את רייסין עמדו שבתאי בוצ'אץ' בקשר עם משה מאיר מקאמיונקה — אחד מתועמלניה החשובים ביותר של השבתאות בפולין, עם גיסו פישל (פייבל) מזלוצוב ועם המגיד יששכר מפודהאיצה ויש גם להניח שהיו במגע ומשא עם השבתאי הידוע מזולקווא — יצחק קאדיינר. מתוך גביות עדות שנגבתה בשנת תפ"ו בבית המדרש בבוצ'אץ', על השבתאים בבוצ'אץ', נודע ששנים מן „החבורה מקשר הבוגדים, שהיו בבוטשאטש (בוצ'אץ') הלכו לנדבורני והחליפו נשותיהן זה בזה". בנדבורנה „ממש היו כל כופרים מאמינים בש"ץ" [17]. מבין השבתאים בבוצ'אץ' באמצע המאה הי"ח ידועים מרדכי בן־משה ויששכר בר נתן. שניהם היו מעורבים גם בענין ר' יהונתן אייבשיץ וספרו „ואבוא היום אל העין" שהרעיש בגלל אפיו השבתאי, בשנים 1751—1752, את רבני וראשי היהדות הפולנית. בשטר גביות העדות בבית־הדין הברודאי המורכב מחכמי ורבני בי מותבא רבא בק"ק ברודי שגבה בניסן תקי"ג (1752) עדות מפי נתן בן לוי נאמר שנתן

בן לוי העיד, שלסטניסלבוב „איך שבא לכאן אחד מק״ק בוטשאטש והראה לו גם כן כוונות שופר הנ״ל (בספרו של אייבשיץ) ושם האיש ר׳ מרדכי בן־משה. והראיתי לו באצבע שישכיל ויבין דברי המינות המבוארים שם וגם הוא הודה לדברי וחזר להתחרט בעצמו והתוודה על חטאו מה שעשה, כי האמין במינות הנ״ל עד היום הזה, והגיד בזה״ל (בזה הלשון): דברים הללו למדתי אצל ר׳ יששכר בר נתן מבוטשאטש והכתבים הללו נשלחים לו מן ר׳ יונתן מפראג״. כתבים אלה נשלחו ונתפשטו על ידו ועל ידי חבריו עד סלוניקי[18].

שרידי השבתאים האלה הצטרפו אחרי שיעקב פראנק בא לרייסין לסיעתו.

בפי העם נפוצה אגדה, שפרנק נולד בקורולובקה, אחד הפרברים בבוצ׳אץ׳, אך זוהי רק אגדה. פרנק נולד אמנם בקורולובקה, אולם לא בפרבר בוצ׳אץ׳ אלא בעיירה קורולובקה, ששם התגוררו עוד בשנת 1756 בני דודו. מה גדול היה מספר אוהדיו בבוצ׳אץ׳ בלתי־ידוע וששם היו פראנקיסטים אין ספק בזה. כידוע הרוב המכריע של אוהדי פראנק היו מבוסק וגליניאני ולכן בפנייתם אל הפרימאס לובינסקי בכתב בקשתם מ־16 במאי 1759 בקשו בפרוש להועיד להם את הערים בוסק וגליניאני לשבתם עולמית — מין חבל אוטונומי.

מהפראנקיסטים מבוצ׳אץ׳ ידוע „איציק מאיר באשוש זלאטשוער הדר בק״ק בוצ׳אץ׳״ מתוך גביית עדות[19] בב׳ סיון תקט״ז בפני בית־דין בסטנוב בעניני מעשי הזמה בלאנצקרון. הוא הביא לר׳ שמואל שלמה סגל מלאנצקרון כתבים שבתאיים ובתוכם את ספרו של יהונתן אייבשיץ „ואבוא היום אל העין״.

מעניינת מכל בחינה העובדה שבין הפראנקיסטים שהמירו את דתם בלבוב אחרי הויכוח ההיסטורי בלבוב ב־17 ביולי — 10 בספטמבר 1759, לא נמצאו יהודים מבוצ׳אץ׳.

במאה הי״ח היה מצבם הכלכלי של יהודי בוצ׳אץ׳ מבוסס עד כדי כך שיכלו לסחור על יסוד התקנות שלהם משנת 1699, אולם אין להכחיש שרוב האוכלוסיה סבל מעול המסים שהוטל בתקופה זו על היהודים. בשנים 1713—1714 בלבד שלמו יהודי בוצ׳אץ׳ 1200 זהובים מס הגולגולת[20]. נוסף לזה שלמה הקהלה רבית בעד חובותיה וגבתה עוד מסים שונים.

נציגיהם בועד הגליל עמדו על משמר האינטרסים ולחמו יחד עם נציגי זולקווא וברודי לאי־תלותן של הקהלות בגליל רייסין משלטונה של הקהלה הלבובית. מעניין גם לציין שבכל פעם כשעמדה על סדר היום בחירת רב המדינה העמידו נציגי בוצ׳אץ׳ את מועמד־הנגד מבוצ׳אץ׳. במחצית השניה של המאה הי״ח ידוע מבין הסיטונאים אברהמציק מבוצ׳אץ׳, שהיה מספק טבק מתורכיה לחברת־טבק בעלת מונופולין בממלכת פולין (kompania tabaczna). הוא היה בשותפות עם פייבל בן־שמשון (Samsonowicz) מקאמיניץ פודולסק[21]

בשנת 1765 נפקדו באוכלוסיה היהודית בעיר בוצ׳אץ׳ 1055 נפשות (988 מבוגרים ו־67 ילדים) ובכל הסביבה 303 נפשות (278 מבוגרים, 25 ילדים) ביחד 1358 יהודים (1267 מבוגרים, 91 ילדים).

אחרי מותו של סטפן פוטוצקי בשנת 1727 שלטה על עניני בוצ׳אץ׳ אשתו יואנה מבית סיאֲניאַבסקי עד מותה בשנת 1733. יורשה היה מיקולאי פוטוצקי, ששכלל את העיר, בנה את בנין העיריה בסגנון גותי ויסד גם את הגימנסיה

הראשונה. הקהלה שהיתה זקוקה לכספים לותה ממנו באמצעות פרנסיה לאזר פאלקוב, יעקב בן־יעקב ויוסף בן־בצלאל 1000 זהובים ברבית של 10%. ב־10 באוגוסט 1747 פקד פוטוצקי על הקהלה במקום לשלם רבית, לתרום לעולם ועד לטובת הכנסיה היונית 250 ליטרות חלב בלתי־נמס בשלושה שעורים חדשיים[22]. אולם הקהלה לא הסכימה למלא זאת ולכן הוכרחה בפסק־דין של בית־המשפט מיום 10 במאי 1758 לסלק את החוב.

בימי שלטונו סופחה בשנת 1772 בוצ׳אץ׳ עם חלוקת פולין הראשונה לממלכת אוסטריה וגורלה היה כגורל יתר הקהלות בגליציה. בראשונה השתייכה בוצ׳אץ׳ למחוז זאלשציקי ואח״כ למחוז סטניסלבוב.

ד.

בראשית הכבוש האוסטרי הפסיק מנהל הדיסטריקט קולמאנהיבר את כל המסים שהיהודים שלמו עד כה לפי חוקי פולין לבעל־העיר גרף פיוטר פוטוצקי וכן את הזכות לגבות דמי־אשור בעד בחירת הרב בבוצ׳אץ׳ הואיל ולפי החוקים הקיימים אין בעלי־הערים זכאים לגבות דמי־אשור. פוטוצקי מחה נגד זה ופנה פעמים מספר בענין זה לחצר־הקיסר. הגוברניום בלבוב הודיע לו שלא יטריח בענינו זה את חצר־הקיסר.

אולם סוף כל סוף הצליח בהשתדלותו. לגוברניום בלבוב ניתנה הוראה שקודם כל יש לחקור את הענין ובינתיים להשאיר את המצב כמו שהיה[23].

לפי התקנון של יוסף השני מ־27 במאי 1785 נקבע הרב מבוצ׳אץ׳ כרב כל המחוז. כמובן שבוצ׳אץ׳ היהודית סבלה מהתקנות החדשות שצמצמו את פעולו־תיהם הכלכליות של היהודים. ביחוד פגע בהם האסור של חכירת אחוזות, משרפות יי״ש וסודניות, שחל עליהם מראשית 1784 ובכן נאסרה עליהם גם חכירת בתי־מזיגה (propinacje). עוד ביוני 1778 פנתה הקהילה אל השלטונות בבקשה להגן עליה מפני „הדיכויים האכזריים של בעל האחוזה הרוזן פטר פוטוצקי״. באותו זמן ביקש פוטוצקי את השלטון המרכזי להתיר לו לגבות את התשלומים המגיעים לו כבעל העיר לפי התקנון מאת הקצבים ולרשות הקהלה למסור רק את מס הבשר הכשר. ביולי 1778 ענה הגוברניום, שהמצב ישאר עד הסידור המוחלט כמו שהוא.

למרות תשובה זו ביקש פוטוצקי בספטמבר 1778 להחיש את סידור הסכסוך הקיים בינו ובין הקהלה, הואיל והקהלה גובה כספים המגיעים לו והוא סובל הפסדים.

למרות השתדלויותיו של בא כוחו פאצינסקי נמשך הענין שנים מספר. בקיץ 1786 פנה פוטוצקי שוב אל השלטונות המרכזיים להוציא החלטה נוכח העובדה שהקהילה גובה את מסי־הקרופקא והוא סובל מזה נזקים כספיים גדולים. הוא דרש גם שישלמו לו פיצויים בעד העבר ויתירו לו להבא לגבות את המסים. הגוברניום ענה לו ב־6 בדצמבר 1786, שעליו לחכות עד הסידור הסופי של כל הענינים הקשורים בחיסול חובות הקהלות.

בינתיים הגיע פוטוצקי לידי „הסדר חשאי״ עם היהודים בענין חכירות, שהיו לפי החוק אסורות על היהודים.

דבר זה נודע לשלטונות ובשנת 1787 נענש בעל העיר פוטוצקי בקנס על

שהתיר חכירה ליהודי מבוצ'אץ' ופסק־דינו נדפס ונשלח לכל בתי־הדין לשם פרסום „ויהי לאות לבני־מרי" [24].

באותו זמן גדלה האוכלוסיה היהודית בבוצ'אץ' עקב העובדה שיהודים רבים עברו מהכפרים לעיר, יהודים שהוכרחו לעזוב את מגוריהם בקשר עם החוק משנת 1789. לפי חוק זה נאסר על היהודים אשר לא התעסקו בחקלאות להתגורר בכפרים, לעומת זאת היו רשאים לעסוק בכל מלאכה ומסחר. בראש יהודי בוצ'אץ' עמדו 3 ראשים שאושרו ע"י השלטון. במסגרת התקונים שהממשלה האוסטרית התחילה לבצע לגבי יהודי גליציה הוקמו — אחרי שהרץ הומברג נתמנה בשנת 1787 למפקח על בתי הספר היהודיים בגליציה — בשנת 1788 בגליציה 48 בתי ספר יסודיים ובתוכם בית־ספר לנערים אחד בבוצ'אץ' שהתקיים עד שנת 1806 *.

בשנים אלו חי בבוצ'אץ' ר' פנחס אליהו הורוויץ בעל מחבר „ספר הברית". אביו מאיר ואמו יענטע היו מוילנה בעברם דרך לבוב לבוצ'אץ' ששם רצו להתישב, נולד הוא ב־1765 (ב' אייר תקכ"ה) בלבוב[25], אולם קראו לו וילנה לפי מוצאו של אביו. בנעוריו נדד הרבה בגליציה וגרמניה ואח"כ עבר לבוצ'אץ' — ופה ישב שנים מספר והתחיל בחיבור ספרו, שעורר את הנוער היהודי ללמוד חכמות חיצוניות. הוא היה מראשוני חלוצי הפופולריזטורים של ההשכלה הכללית בגליציה ופולין. ספרו מצא גם הד בחוגי היהודים ביתר הארצות ואפילו בתרגום לאדינו בארצות המזרח התיכון, בגלל סגנונו הבהיר והעממי. למרות נטיותיו למדעים חילוניים נשאר נאמן לדת ולמסורת וגם בספרו נקט עמדה זו, כי מטרתו היחידה לעורר את היהודים ללמוד גם חכמות חיצוניות הדרושות לפי דעתו גם להבנת ספרי היהדות. בראשית שנות התשעים עזב את בוצ'אץ' בגלל מחלת העינים שחלה מרוב עבודתו על הספר. הוא עבר לבובה וכעבור שנים יצא לפרשבורג, שם גמר את ספרו שיצא לאור בברין בשנת 1797. ספרו הוא לאמתו מין אנציקלופדיה פופולארית לידיעות כלליות וביחוד משטח תולדות הטבע. בחלק השני של ספרו „דברי אמת" נמצאות גם השקפות נכונות על חיי היהודים בפולין. ביחוד נתן תיאור מציאותי על המצב העגום של המוני ישראל והטיף לרעיון שנוי ההרכב הכלכלי באמצעות פרודוקטיביזציה שתחסל לפי דעתו את הבטלנות וחוסר פרנסה ותעסוקה ותרומם את מעמדם לגבי הגויים. ספרו מילא תפקיד חשוב בקידום ההשכלה הכללית בקרב הנוער היהודי שקרא אותו בגנבה ושאב ממנו את השכלתו החילונית. פנחס אליהו הורוויץ נפטר בי"ט ניסן תקפ"א (21 אפריל 1821) בקרקא.

בתקופה זו הוטלו על היהודים מסים קשים. ביחוד היה קשה עול מס הבשר הכשר והנרות. בחוק מ־28 באוגוסט 1787 הוטל על יהודי גליציה לקבל מינואר 1789 שמות משפחה גרמניים. ובזה התחיל תהליך הגרמניזציה של היהודים ועל הרבנים הוטל לנהל את עניניהם אך ורק בשפה הגרמנית בלבד.

בראש הקהלה עמד בשנים אלה ר' מאיר שנייאר (Schneier). הוא ניהל במרץ רב לא רק את עניני קהלתו לבד אלא היה ממלא גם תפקידים חשובים לטובת כלל־ישראל בגליציה, שראה בו גם אחד מחשובי נציגות היהדות הגליצאית כולה. כאשר היהדות הופתעה ע"י החוק, שהוצא בוינה ב־18 בפברואר 1787 המחייב את היהודים

---

* בני משפחתו בקראקא קבלו את שם־המשפחה אויטור (Autor).

בשרות אישי בצבא, החליטו ביזמת קהלת לבוב נציגי הקהלות להשתדל בוינה להחליף את השרות האישי בכופר־כסף. למטרה זו שוגרה משלחת מורכבת מ־3 נציגים: הרב מלבוב ר' צבי הירש רוזאניס, נציג יהודי ברודי ר' יעקבקא לנדא, בנו של הגאון ר' יחזקאל לנדא (בעל „נודע ביהודה") ור' מאיר שנייאָר מנכבדי בוצ'אץ' — הוכחה עד כמה היתה קהלת בוצ'אץ' חשובה בעיני היהודים בגליציה.

ביוני 1790 נסעו הנציגים הנזכרים לוינה והגישו כתב־בקשה ובה בקשו להקל על יהודי גליציה במלוי מקצועותיהם ותעסוקתם, להחזיר להם את הזכות למזוג משקאות בערים ובכפרים, שבוטלה בשנת 1787 והרסה פרנסת אלפי יהודים, להחזיר ליהודים את היוריסדיקציה (בתי־דין הרבנים) הקשורה בדיני דתם כגון: דיני־נשואין, גירושין וכו' ובמקום שרות בצבא להנהיג שיטת תשלומים מס־טירונים, היות וקשה ליהודים בצבא לשמור מצוות דתיות. במקום זה מוכנים היהודים לשלם כופר־כסף.

אחרי שהגישו ביולי עוד שתי פניות בהן חזרו על בקשותיהם, הצליחו בהשתדלותם. ב־28 ביולי 1790 הוציא הקיסר ליאופולד פקודה, שלפיה שוחררו היהודים משרות אישי בצבא ועליהם להעמיד את מספר הטירונים החָל עליהם מתוך מתנדבים מקומיים או מחו"ל או לסלק תמורת טירונים תשלום בסך 30 פלורין בעד כל גולגולת, כדי שבאופן כזה לאפשר לשלטונות הצבאיים לגייס טירונים אחרים [26].

במאי 1790 הואשמו הסטודנטים של גימנסיה בהתנפלות על היהודי משה ברקוביץ וגזלו ממנו חפצים. העיריה יחד עם נציגי הקהל בריש הופמן וראובן שטרנבאום, חקרה את נכונות האשמה ונציגיהם קבעו שלא היתה שום התנפלות מצד הסטודנטים [27].

בראשית המאה הי"ט גדלה האוכלוסיה היהודית במידה ניכרת. בשנת 1812 גרו בבוצ'אץ' 352 משפחות יהודיות ובכללן 696 גברים ו־768 נשים. בס"ה 1464 נפשות [28]. רוב היהודים התעסקו במסחר ובמזיגת משקאות, הגם שבנדון זה חלו על יהודי גליציה אסורים קשים. בוצ'אץ' היתה גם בתקופה זו המרכז המסחרי של האחוזות בסביבתה והיהודים רכזו בידיהם את סחר התבואות, בקר ויתר התוצרת החקלאית. הקהלה שעליה רבצו עוד מימי האוטונומיה בפולין חובות בסך 10.675 גולדין הצליחה לאט לאט לסלקם ולהכניס את חיי הקהלה למסלול מסודר מבחינה מינהלתית. בשנת 1831 פרצה בעיר חולירע ובה ניספו 600 יהודים. בשנה זו נשרף גם בית־הכנסת הגדול [29]. בעזרתו של מיקולאי פוטוצקי נבנה במרכז העיר בית־הכנסת מחדש, אולם ב־29 ביולי 1865 פרצה בעיר דליקה עצומה ובה נשרפו 220 בתים וגם בית־הכנסת.

הקהילה לא סבלה ממלחמות פנימיות בין מתנגדים וחסידים מצד אחד ובין שניהם לבין משכילים מצד שני.

כרב בקהלה כהנה משנת 1813 אישיות בעלת רמה מוסרית גבוהה, שהשפיעה לא מעט על עיצוב דמותה והיא הרב אברהם דוד בן־אשר וואהרמן. ר' אברהם דוד וואהרמן נולד לאביו אנשיל (אשר) בן הרב ר' דוד ולאמו מרת רעכעל בת הרב אברהם רעכעליס ביום ו' אדר שנת תקל"א (1771) בנאדבורנה. אביו היה איש שומר אמת ולכן נקרא וואהרמן וכנוי זה היה אחרי כן שם משפחתו. ר' אשר היה

למדן מופלג וסוחר מנכבדי הארץ. מלבד למודים יהודיים למד בנו גם חשבון. ושפות: גרמנית, פולנית. בהיותו בן תשע לא נמצא כבר בעיר מלמד שהיה מרהיב עוז בנפשו ללמדו. מעניין שבזמנו הצטיין גם בידיעותיו עוד נער שני בנדבורנה, שלמה קופלר, שלאחר שנים היה חוכר מס נרות והרביץ לאוכלוסיה היהודית בגליציה. בשנת תק״מ ביקר בנדבורנה הגאון משולם איגרא ובחן אותו והשתומם על ידיעותיו בתלמוד ומפרשיו ונבא לו עתיד גדול כגאון בישראל. בעת ההיא שמע עליו הרב צבי הירש קרא מבוצ׳אץ׳ ורצה לקחתו לחתן, ביקר בנדבורנה ובא עם אביו בברית התקשרות החיתון. אחרי חתונתו התיידד בבוצ׳אץ׳ בבית חותנו עם ר׳ חיים שנבחר אחר־כך לאב״ד צרנוביץ (בעמ״ח „באר מים חיים״ על התורה).

כבר בנעוריו עמד ר׳ דוד בקשרים עם ר׳ יעקב מליסא (בעמ״ח חוות דעת), שהיה ידוע בחריפותו הבקרתית ומצא בכל גדולי הדור שמץ דופי, אולם לגבי ר׳ אברהם דוד התייחס בהוקרה גדולה ועם הגאון ר׳ נטע אבדק״ק פודהאיצה, שהיה מקובל ידוע. ר׳ אברהם דוד התעמק גם בחכמת הקבלה. בשנת תקנ״א נתקבל לרב ביאזלוביץ. כאן הרחיב את למודיו, לא רק בים התלמוד והפוסקים אלא שקד גם על למודי מתמטיקה, תכונה וחכמות הטבע, כדי שיוכל, לפי דבריו, להשיב לאפיקורוס, כי גם בעלי התלמוד הקדמונים לא הזניחו את „מדעי־תבל וחכמות שמושיות״.

בשקידה מיוחדת התמסר גם לחקר הקבלה. בזמן רבנותו ביאזלוביץ הכיר את רבי לוי יצחק מברדיצ׳וב, שביקר בעיירה הסמוכה רומאלוב והתרשם מאד מאישיותו ותורתו. ר׳ אברהם דוד היה גם מתלמידיו של הצדיק ר׳ משה לייב מסאסוב ונמנה על חסידיו.

השפעת החסידות הובלטה גם במדה רבה בכתביו וביחוד בספרו „ברכת־דוד״ (הוצא לאור בשנת תקס״ה).

בשנת תקע״ד אחרי מות חותנו נבחר ליורשו על כס־הרבנות בבוצ׳אץ׳, אולם אנשי יאזלוביץ לא נתנו לו לעזוב את קהלתם ואז באו שליחי בוצ׳אץ׳ בלילה בעגלות, לקחו את הרב עם בני־ביתו וכל רכושו לבוצ׳אץ׳.

בבוצ׳אץ׳ השפיע השפעה רבה על בני קהלתו והעמיד תלמידים רבים, כגון: הרבנים ר׳ שלמה אבד״ק סקאלא (בעמ״ח „בית שלמה״), ר׳ חיים בן שלמה אבד״ק צ׳רנוביץ, מאוהדי החסידות הבעש״טית. יצא נגד ר׳ יחזקאל לנדא (נודע ביהודה) בגלל התנגדותו לחסידות ובעמ״ח „סידורו של שבת״ (פוריצק 1818), „באר מים חיים״ (צ׳רנוביץ 1820, 1849), „שער התפילה״ (סודילקוב 1833). ר׳ שמעריל אבד״ק רימולוב, ר׳ משה מבודזאנוב, ר׳ בריל אבד״ק באיאן, ר׳ פייבל שרייאר אבד״ק בוהורודצאני (בעמ״ח „גידולי הקדש״, „מקדש מעט״, „משמרת הקדש״, „אפיסת זקנים״ ומראשוני חובבי ציון בגליציה).

באותו זמן עמד הרב וואהרמן בקשרים אמיצים עם אפרים זלמן מרגליות מברודי. בהשפעתו גדלה והתחזקה החסידות בבוצ׳אץ׳. לעומת זאת, בגלל אהדתו את החסידות הוחמר מעמדו כרב בבוצ׳אץ׳. המשכילים והמתנגדים, שמספרם היה כבר די ניכר והשפעתם באה כבר לביטוי בהנהלת עניני הקהלה, לא סבלו את התנהגותו החסידית שהיתה זרה לרוחם. ביחוד לא הסכימו לזה, שהיה מאריך מאד בתפלתו בכוונות עפ״י הארי ועפ״י הזוהר, שנמשכה מחצית יום. בראש מתנגדיו

עמד פרנס הקהלה ר׳ אביש שטרן, מיסד בית־כנסת על שמו, שהיה ידוע בלמדנותו וגם מעשירי המדינה [30]. המשכילים לא התפשרו אתו ואחד מהם, כפי שנראה עוד, הגיש אפילו לשלטונות תזכיר ובו תיאר את „מעשי תעתועים" של חסידי בוצ׳אץ׳. בתזכיר מסופר גם, שהרב הודח מכהונתו בגלל חטאיו החסידיים — דבר שבלתי נודע לנו מהמתואר על תולדות חייו [31].

האשימו אותו גם שהוא היה מרפא חולים, הסתיר עריקים מן גיוס לצבא, מבריחים וסתם גנבים מתוך רחמנות לגבי נרדפים נגד רודפיהם.

בכ"ט תשרי תר"א נפטר [32]. בהלווייתו השתתפו המוני חסידים, שנשבעו על קברו לשמור על נאמנות לתורתו. אחרי כן הוקם אוהל מיוחד בגדלו ואיליו זרמו אלפי יהודים.

ר׳ אברהם דוד בן אשר וואהרמן השאיר אחריו 11 ספרים [33]. בחייו הצטיין באהבת ישראל ובהתלהבות עצומה. לפי דעתו מתקרב האדם ע"י התורה לבחינת פנים.

התגברות החסידים הביאה לידי התנגשות עם המשכילים. בראותם שבעל העיר תומך בהם וברביים פנו המשכילים בפניות אל השלטונות והצביעו על הנזקים, שהם מביאים למדינה.

באוגוסט 1841 הגיש אחד ממשכילי בוצ׳אץ׳ יוסף טפר לממשלה תזכיר ובו סקירה מפורטת על מעשי החסידים בבוצ׳אץ׳ וביחוד תלונות חריפות נגד הרבי שלהם, שהיה בנו ויורשו של הרב ר׳ אברהם דוד וואהרמן [34]. בתזכיר מסופר, שבידיו נמצא המפתח לאוהל אביו ר׳ אברהם דוד וכל הרוצה לבקר, עליו לסלק סכום כסף בעד אלמנתו וגם נדבה למען ארץ־ישראל. לפי טפר בנו הוא, שהוסיף לשמו הפרטי את שם המשפחה וואהרמן. טפר מציע לשלטונות לתבוע מבנו דו"ח על הנדבות, למען א"י ולאסור עליו כנוס חסידיו ועריכת תפילות על קבר אביו ולחסל את מעשי התעתועים הנעשים שם.

לשם כך יש לשגר פקיד ממונה מיוחד שיפרק את האוהל ויסיר את המצבה המעוררת את החסידים ל„רקודי־שדים" שלהם. אמנם בעל העיר וגם השלטונות המקומיים מתיחסים אל כל זה בסבילות, כי זרימת חסידים לעיר מכניסה לה רווחים ניכרים. הוא — טפר בעצמו — שהיה סוחר עבר מבוצ׳אץ׳, ששם נולד והתחנך, לגור בטרנופול ומרגיש את עצמו מאושר שעזב את הגיהנום החסידי בבוצ׳אץ׳, אולם גורל אחיו קרוב ללבו, כי החסידים מזלזלים בכל עבודה והשכלה ואין בדעתם וברצונם להיות למדינה אזרחים מועילים.

להפך, הרבי שלהם מטיף להתפלגות וחיי בטלה, בניגוד לטרנופול ששם עובדים היהודים וראויים לכבוד ולהוקרת אזרחיהם.

ה.

אחרי שנת 1848 חלו שנויים ניכרים בחיי הקהלה. בהשפעת המשכילים שופרו תנאי החינוך. אמנם בוצ׳אץ׳ לא תפסה אותו מקום בתנועת ההשכלה כמו טרנופול, ברודי או טישמיניצה. אולם היו כבר חוגים רבים שאהדו את שאיפות ההשכלה וקידום תרבותי בקרב העם היהודי.

בקהלה היה אמנם השלטון והמינהל בידי החרדים. בעיר נמצאו 12 בתי־כנסת

ר־36 מנינים. אחרי מותו של הרב וואהרמן לא נבחר רב. שנים אחדות מילא תפקיד הרב ר׳ צדוק רינק[34]א. אחרי 1853 כיהן בתור רב ר׳ אברהם בן צבי הירש תאומים שהיה לפני זה רב בזבורוב (בעמ״ח „חסד לאברהם״). הוא נפטר בשנת 1862 [35].

הודות לשכבת המשכילים ועל יסוד המצב החוקי של יהודי גליציה תפסו יהודי בוצ׳אץ׳ מקום חשוב במינהל העיר. בעיריה היו על 30 חברים 12 נציגים יהודים ויתר החברים היו מבין הפולנים — 9 ומבין הרותנים — 9.

אחרי שהותר ליהודים בשנת 1850 לרכוש נכסי דלא ניידי הגישו גם יהודי בוצ׳אץ׳ בקשות, שירשו להם לרכוש נכסי דלא ניידי.

בשנת 1860 בקשו שני יהודים: פאיֶרשטיין והופמן להרשות להם לרשום בספרי רישום הקרקעות את אחוזותיהם, שרכשו באופן בלתי־חוקי [36].

בתקופה הקונסטיטוציונית של אוסטריה החל משנת 1867 התחילה בוצ׳אץ׳ למלא תפקיד חשוב בחיי היהודים בגליציה. יחד עם שניאטין וקולומיא צורפה בוצ׳אץ׳ למחוז בחירות אחיד שהיה בעל אוכלוסיה יהודית גדולה, דבר שאיפשר בחירת ציר יהודי לסיים הגליצאי ואח״כ לפרלמנט הוינאי.

בשנת 1867 נבחר לציר בסיים ד״ר מאקסימיליאן לאנדסברגר ומשם נשלח כציר לפרלמנט האוסטרי. בשנים אלו נבחרו הצירים לפרלמנט לא בבחירות ישירות אלא ע״י הפרלמנטים הארציים (Landtage). ד״ר לאנדסברגר גמר את למודיו באוניברסיטה בוינה, היה אח״כ מעורכי־הדין הנודעים בלבוב, לקח חלק פעיל בחיים הצבוריים. בשנת 1840 השתתף ביסוד הועד לבנין בית הכנסת לנאורים בלבוב. אולם זה לא הפריע שבשנת 1848 הלך בעניני הקהלה יחד עם האורתודוקסים מאיר מינץ נגד המשכילים ולכן אין פלא שעתון המשכילים המתקדמים בוינה פירסם כתבה מלבוב שד״ר לאנדסברגר וד״ר מאהל הצטרפו אליהם רק מטעם ענינים אישיים היות ולא נבחרו ע״י השלטונות לועד הקהלה, בו היו הרוב משכילים. בשנים 1848—1861 היה חבר מועצת העיר בלבוב ומשנת 1865 גם פרנס הקהלה הלבובית.

אחרי שבשנת 1856 נפטר מארק דובס ציר לסיים הגליצאי מקולומיא[37] שניאטין — בוצ׳אץ׳ נבחר ד״ר לאנדסברגר ואח״כ בפעם השניה בשנת 1867 וכיהן בתפקידו עד 1873. לאמיתו של דבר היה הוא ציר רק עד 1870. באותה שנה עזבו הפולנים את הפרלמנט הוינאי עקב סכסוכים עם המימשל המרכזי בבעיות האוטו־נומיה הגליצאית. יחד עם הפולנים עזב גם ד״ר לאנדסברגר את הפרלמנט. באופן כזה לא היו יהודי גליציה מיוצגים בפרלמנט הוינאי עד 1873. בשנת 1870 ויתר גם על המנדט שלו בסיים.

בשנת 1873 נבחר כבר בבחירות ישירות כציר קולומיא־בוצ׳אץ׳ ד״ר אוסבלד הניגסמאן (1824—1880) בעזרת ברית עם הרותנים. הוא היה יליד רישא שגמר את למודיו באוניברסיטה בוינה. בשנים 1861—1866 ייצג יחד עם ד״ר לאנדסברגר, ד״ר קולישר, מארק דובס את יהודי לבוב בעיריה הלבובית. בשנת 1861 נבחר מטעם המתקדמים לחבר ועד הקהלה בלבוב ובשנת 1867 נבחר מברודי במקומו של מאיר קליר לסיים הגליצאי. בוויכוח בסיים על חסול ההגבלות ליהודי גליציה הדגיש את עמדתו כמתבולל פולני. למרות השקפותיו אלו הצטרף אחרי שנבחר לציר לפרלמנט עם יתר הצירים היהודים מגליציה — ד״ר יואחים לנדא (ברודי), נתן קאליר

(ברודי) והרמן מיזס (דרוהוביץ) לא כדוגמת הציר מקראקא אלברט מענדעלסבורג לסיעת הפולנים אלא למפלגת התחוקה (Verfassungspartei). ספרטיזם יהודי זה נמשך עד 1879. בבחירות שנתקיימו בשנת 1879 בחרו יהודי קולומיא־שניאטין־בוצ׳אץ׳ לציר את הרב מקרקא ר׳ שמעון שרייבר, שהצטרף לסיעת הפולנים.

אחרי מותו בשנת 1883 החליטה אסיפת בוחרים להציע את מועמדותו של הרב הוינאי והסופר הידוע ד״ר יוסף שמואל בלאך, יליד דוקלא, שהתפרסם באותה תקופה במלחמתו האמיצה והגאה נגד פרופ׳ ד״ר רוהלינג וספרו „דער־תלמוד־יודע״. ההסתדרות היהודית הפוליטית בגליציה „שומר־ישראל״ ראתה בצעד זה דבר מכוון נגדה ופנתה אל הבוחרים היהודים במחוז קולומיא־שניאטין־בוצ׳אץ׳ להעמיד מועמד מחוגיהם. גם העתונות הפולנית יצאה בחריפות נגד מועמדותו של ד״ר בלאך בטענה, שהוא רב וינאי, שאינו מכיר את גליציה ואינו מדבר פולנית[38]. לעומת זאת הצהיר ד״ר בלאך שהוא יצטרף בפרלמנט לסיעת הפולנים. נגד החלטת „שומר ישראל״, „ועד הבחירות הראשי״ בלבוב ונגד רצון השלטונות, נבחר ד״ר בלאך ב־1460 קולות נגד 983 שקיבל פרופסור האוניברסיטה בקרקא ד״ר ורשאואר לציר בפרלמנט הוינאי. בשנת 1885 התקיימו בחירות לפרלמנט החדש. גם הפעם נתקל ד״ר בלאך בהתנגדות החוגים הרשמיים. ב־2 במאי 1885 הכריזה אספת בוחרים בבית הכנסת בבוצ׳אץ׳ את מועמדותו של בלאך. „ועד הבחירות המרכזי״ בלבוב העמיד נגדו את ד״ר אמיל ביק. מאבק הבחירות היה קשה מאד. לרשותו של ד״ר ביק, שנתמך ע״י השלטונות, ראשי הקהלות וראשי העיריות עמדו גם סכומי כסף גדולים, שאיפשרו לו לרכוש קולות הבוחרים. בבוצ׳אץ׳ הצהיר ראש העיריה בריש שטרן שליותר ממאה קולות לא יזכה בלאך[39]. בהשתדלותו של ד״ר בלאך הובטח לו ע״י נציב גליציה שינתן לנציגו להיות נוכח בקלפי בזמן הבחירות.

בבואו לבוצ׳אץ׳ היה ד״ר בלאך מוכרח להתאכסן בבית פרטי הואיל ושר המחוז אסר על בעלי המלונות לאכסנו. בריש שטרן הכניס לרשימת הבוחרים שמות נפטרים והיה בטוח שיכשיל את בלאך. הוא לא נרתע לספר לנוצרים כי ד״ר בלאך הוא שונא נוצרים. ד״ר בלאך מספר בזכרונותיו על יום הבחירות בבוצ׳אץ׳ שבו העיזו היהודים בגליציה לצאת בגלוי נגד תקיפי הקהלה והעיריה ולהלחם לזכויותיהם האזרחיות.

ציר ועדת הבחירות המרכזית הארצית יאן דוברזאנסקי, שהיה אנטישמי ידוע, הסביר באסיפת בוחרים: „אם תבחרו בד״ר בלאך מרה תהיה אחריתכם, לא רק העיר אלא כל אחד מן הבוחרים ירגיש בנקמתה של הארץ כולה״.

„בבוצ׳אץ׳ סיפר ראש העיריה היהודי לתושבים הנוצרים, שהיהודים מגינים על הד״ר בלאך משום שהוא שונא נוצרים, ומשום שרצה להושיב בבית האסורים שני כמרים קתוליים נכבדים. במודעות פומביות, שנתחברו על ידי עורכי־דין יהודיים, קראו לקנאות הבוערת של שנאת־ישראל, שתלחם את מלחמת ציר היהודים ד״ר אמיל ביק.

„אני הייתי ביום הבחירות וימים אחדים לפניו בבוצ׳אץ׳. שני ימים לפני הבחירות עוד לא היתה לבוחרים היהודיים שום תעודת־זהות, שום פתקת בחירה. בשני הימים הללו (שבת וראשון) התאספו כל הבוחרים היהודים לפני בית העיריה וחיכו לתעודות־זהות ולפתקות־בחירה. אף רגע לא סרו מן המקום. את תפילות

השבת התפללו תחת כיפת השמים. אך האדון ראש העיריה (שטרן) שעל ידי תיווכי ניצל פעם מפשיטת־כספים, לא רצה לתת אף תעודה אחת. התאוננו טלגרפית אצל נציב גליציה ואצל נציב המחוז, באו פקודות דחופות למלא את רצון הבוחרים והאדון ראש העיריה נתרצה סוף־סוף ונתן 20 פתקאות־בחירה.

„המלחמה התחילה מחדש. הבוחרים רצו אל נציב המחוז וזה נתן פקודה למסור להם תכף ומיד תעודות זהות ופתקות־בחירה. ואולם — רק כאלה שרשום עליהם שמו של הד״ר ביק.

„אז נזכר איש אחד בחוקת הבחירות וניגש ישר אל נציב המחוז, כדי לדרוש ממנו העתק של תעודתו. אך במקום תשובה קיבל האיש הזה מנציב המחוז — מכת לחי.

„ואולם קהל הבוחרים אינו נרתע ואינו סר ממקום המערכה.

„הם דורשים תעודות ופתקאות־בחירה. הג׳נדרמריה מתערבת ומנסה לגרש את הבוחרים הרוגנים מן הבית. לשווא! הג׳נדרמריה מאיימת ברובים, הבוחרים מחשיפים את חזיהם וקוראים בקול גדול ,ירו!׳

„יומיים ארכה המלחמה ואחרי מחאות חוזרות לפני ראש־הממשלה (בוינה) ולפני נציבות המחוז השיגו סוף סוף הבוחרים היהודים 450 תעודות ופתקאות־בחירה.

„ביום שני בבקר התאספו כולם בבית־הכנסת ונשבעו שבועת אמונים לאלהים ולעדה הנאספת, שימסרו את קולם בשביל מועמד היהודים הד״ר בלאָך. כולם הלכו אל הבחירות, אף אחד מהם לא נעדר ובשעת מנין הקולות שיצא לפועל בפני דלתיים סגורות מצאו 306 בעד בלאָך ו־503 בעד ביק. וצריך לדעת, שלבוצ׳אץ׳ היו בסך הכל רק 300 בוחרים נוצרים ואולם האדון שטרן הראה גם הפעם את תחבולותיו כי רבו. נוצחתי״ [40].

אולם בוחרי קולומיא הכריעו וד״ר בלאָך נבחר בכל המחוז ברוב של 28 קול.

בכל גליציה המו רחובות היהודים מרוב שמחה על כשלונו של ד״ר ביק, בו ראו רק מכשיר כדי להכשיל לוחם יהודי אמיץ נגד האנטישמיים לפי פקודת השלטונות הפולניים בגליציה.

בחירות אלו סימנו כבר את דרכה של היהדות הגליצאית בעתיד והיו הפרלודיום למאבק הלאומי של המוני ישראל למען חרותם האזרחית־הלאומית בשנת 1907.

גם בשנת 1891 נלחם בלאָך להשיג את המנדט במחוז קולומיא־שניאטין־בוצ׳אץ׳, אולם גם בבחירות אלו הועמד נגדו ביזמת יועצו של הרבי מבלז מרדכי פלץ, נכדו של הרב הורשאי ר׳ דב בעריש מייזלש, ליאון מייזלש [41] שגר בפריז והיה בעל אמצעים כספיים. הוא נתמך ע״י הרבי הבלזאי ונשיא מחזיקי־הדת יצחק שרייבר מדרוהוביץ. למרות שהבחירות עלו למייזלש 800.000 גולדן נכשל. הוא לא העיז לבוא לבוצ׳אץ׳. המתבוללים היהודים המאוחדים סביב בטאונם “Ojczyzna” תמכו במועמדותו של הנוצרי גרף סטארזינסקי.

ב־4—5 במרס נבחר ד״ר בלאך ב־2128 קולות, גרף סטארזינסקי קיבל 1778 קולות ומייזלש 97 קולות, אולם ב־22 באוקטובר 1895 ויתר ד״ר בלאָך על מקומו בפרלמנט ובמקומו נבחר ד״ר מקאסימיליאן טראכנטברג, ראש העיריה בקולומיא. הוא כיהן בתפקיד ציר הפרלמנט עד 1901. בפרלמנט האחרון שלפני תקון חוק

הבחירות בשנת 1907 ייצג את יהודי קולומיא־בוצ׳אץ׳ ד״ר נתן זיינפלד.

במחצית השניה של המאה הי״ט גדלה האוכלוסיה היהודית בבוצ׳אץ׳, אולם ביחס לאוכלוסיה הנוצרית ירד האחוז שלהם.

בשנת 1870 מנתה בוצ׳אץ׳ 8959 תושבים ובכללם 6077 יהודים (67.9%) ובשנת 1900 על 11755 תושבים — 6730 יהודים (57.3%).

בשנת 1892 הוקם בבוצ׳אץ׳ ע״י קרן הברון הירש בית־ספר יהודי עם 262 תלמידים. בשנת 1907 למדו בבית־הספר של קרן הברון הירש 180 תלמידים. בשנת 1908 היו בגימנסיה מבין 696 תלמידים — 216 תלמידים יהודיים.

מבחינה כלכלית לא השתנתה התמונה. ברובם המכריע התפרנסו היהודים ממסחר לסוגיו השונים. ביחוד התפתח סחר־יצוא (תבואות, תוצרת חקלאית ועצים). גם במלאכות השתתפות היהודים היתה גדולה. בסוף המאה הי״ט הוקמו גם בתי־חרושת וסדנאות, שהעסיקו מספר ניכר של פועלים יהודים, כגון: מלבנות, כבשני־גיר, מסבנות, ייצור נרות וחלב, טחנות־מים ובתי מבשל שכר.

בשנות השבעים הקימו משכילי בוצ׳אץ׳ ספריה בשם „בית המדרש" ומועדון Łączność שריכזו סביבם את טובי האינטליגנציה היהודית. מבין חובבי הספרות העברית ומשכילי בוצ׳אץ׳ יש להזכיר את ביק וולף, בוכהיים בריש, אבא שטרן, דנברג עזרא, פוהורילה, סופר עברי ומתרגם, פרנקל יעקב, פריץ פסח, דוד אנדרמן[42], מחבר המחזה „אמונה והשכלה" (דרוהוביץ תרמ״ז)[43].

בהתעורר התנועה הציונית בגליציה בסוף שנות השמונים של המאה הי״ט התרשמו גם יחידי סגולה בצבוריות היהודית בבוצ׳אץ׳ מרעיון שיבת ציון. מבחינה לאומית נזרעו הזרעים הראשונים של ההכרה הלאומית בימי מלחמת הבחירות בשנים 1883 ו־1885.

למרות התעוררות זו לא הוקם שום ארגון, שהיה מאחד את המוני ישראל סביב התנועה הציונית, שהיתה פעילה כבר בערים אחרות בגליציה המזרחית. החל משנת 1892 נעשו מאמצים לייסד כאן חברת „ציון" ולאט לאט התפשט הרעיון הציוני בין כל שכבות היהודים, ביחוד בקרב הנוער שהכיר, כי נחוץ להביא שנוי בחיי העם היהודי ולשם הגשמת הרעיון זקוקים לאחדות. בשנת 1893 נוסדה חברת „ציון". ב־31 באפריל 1894 התקיימה אסיפת העם הראשונה ובה דיברו ד״ר ציפר ודוד מאלץ, שהסבירו את מהותה של הציונות. באסיפה זו הוחלט פה אחד להרחיב את חברת „ציון" ובחרו בועד, שקיבל מהועד המכונן בראשותו של וולף ציימר את התפקיד לארגן את החברה על יסודות תקנות סדירות.

מלבד זה התקיימו שתי אסיפות במועדון של האינטליגנציה היהודית „קשר" Łączność שבהן דברו ד״ר ציפר ומאלץ על התכנית הציונית והשיבו בוכוח על שאלות שונות. בישיבות אלו השתתף גם ראש הקהילה היהודית אבא שטרן [44] שעמד בראש העיריה עוד משנת 1879.

אחרי אסיפה זו הוציא הועד המכונן אל יהודי העיר את הכרוז הבא, שחובר ע״י הסופר העברי יצחק פרנהוף:

„אחינו! מיום אשר הלך ישראל בגולה ויחדל מהיות גוי יושב על אדמתו, מיום אשר נפזרנו בין העמים תעינו בקצוי ארץ ואיים רחוקים, שנאו אותנו משנאינו שנאת חנם ורדפנו על צואר. גם בזמננו זה ימי החופש והדרור, אשר

חוקה אחת ומשפט אחד נתן לנו על הגליון, עוד נענים אנחנו בפעל. כמאז כן עתה אנחנו עם עשוק ורצוץ, עד אשר בני בלי־שם (אנטיסעמיטען) ידריכוהו מנוחה בחוץ ופרוד הדעות וחלוק הלבבות ישחיתו כל חלקה טובה בפנים, מחוץ שכלה תרבה השנאה, בבית המחלוקת! חלק לב העם למפלגות שונות עתה יאשמו אם אויבינו ישלחו חצי זעמם בנו למצער אין בנפשנו אשם, אך אם מהרסינו מחריבינו ממנו יצאו, אם אש המחלקות תאכל אותנו בכל פה ותמית כל רגש לאומי בקרבנו, אז גדול עווננו מנשוא. לכן אליכם, אחינו, נקרא: עורו, התעוררו ונעשה קשר לאומי באמת ושלום בינינו: הנאור לא יצור את המחזיק בנושנות והמחזיק לא יצור את הנאור; נעביר נא גשר על פני התהום הגדול המפסיק בין שבט לשבט, בין בני הדור החדש, עורכי־הדין, הרופאים, הסופרים והסוחרים ובין בעלי המלאכה השונים, אל תבוז מפלגה אחת בלבה את רעותה, רק נתאחד כולנו בעצה אחת וברגש לאומי. כאשר עשו אבותינו, והיא שעמדה להם להתקיים בכל דור ודור למרות חפץ דורשי רעתם. נלכה נא אחוזי יד, נלמוד לדעת את ערך עצמנו, להכיר את כשרונותינו, נאמר לציון עמי אתה וכל כלי יוצר עלינו לא יצלח. ע״כ שמעו את אשר תקרא החברה: „ציון״: התאחדו בני בכל עדה ועדה והיו לאגודה אחת פנימה בתוככם, עזרו איש לאחיו וקחו חבל גם בגורל אחיכם הנדכאים אשר ילכו לעבוד את האדמה בארצנו הקדושה. עשו כל איש את אשר ביכלתו לטובת אחיו בכלל! מטרתי הי״א לאחד אתכם להפיץ דעת יעוד לאומנו לאומנו ולהאדירה בין בני עמנו מבלי כל חפץ מדיני. האמצעים להגיע על ידם למטרה הזאת המה: א) הרמת קרן שפת עבר והרחבת דעת תולדות ישראל וספרותו. 2) דרשות ומשאות באזני העם לתכלית הנזכרת. 3) חגיגת ימי זכרון ומועד לתולדות ספרותנו. 4) יסוד עקד ספרים וחדר למקרא. התרועעות ושבת־אחים יחד לתכלית הנ״ל״ [45].

בכרוז זה פנה הועד גם אל יהודי העיירות בסביבות בוצ׳אץ׳ בקריאה להצטרף לתנועה הלאומית וליסד חברות „ציון״ כדוגמת בוצ׳אץ׳.

באסיפה הכללית הראשונה ב־17 ביוני 1894 אורגנה כבר החברה על יסוד תקנות סדירות. באסיפה זו דברו ד״ר גרשון ציפר והרב מנדל לייבוש לנדא מפשמישל בעברית ובאידית. שניהם הצליחו לרכוש מספר ניכר של חברים. נבחר ועד ראשון עם וולף (וילהלם) ציימר כנשיא, שמואל טאלר כסגנו, יהושע הולנדר כגזבר. הסופר העברי יצחק פרנהוף, פישל אנגלשטיין כמזכירים עברים, ד״ר זיגמונד גולדשטויב כמזכיר בשפה הפולנית וכחברי הועד יעקב מ. פרנהוף, משה וויסר, שמואל ניימן, ארנולד רינגל, שמעון הכט ואייזיק ברגשטוף [46].

באותה שנה היו בחברת „ציון״ מאורגנים 300 חברים, והחברה התפתחה יפה הודות לפעולתם של ד״ר גולדשטאוב, שמואל ניימן ויצחק פרנהוף, שהחדיר את הרעיון הציוני לבתי המדרשות, בתי הכנסת וגם לחוגי האינטלגנציה היהודית שעמדה מרחוק לכל ענין יהודי.

בחברת „ציון״ נוסד גם „בית־מקרא״ לתלמידי הגימנסיה, שהתאספו יום יום ולמדו מפי המורה מרדכי קאנפר, שהיה גם סופר עברי, ויצחק פרנהוף עברית ולמודי היהדות [47]. יחד עם הקמת סניפי התאחדות חברות ישוב א״י „ציון״ בוינה, נוסד גם בבוצ׳אץ׳ סניף בשם „ארץ־ישראל״ ובו היו פעילים וולף ציימר, אנזלם מהלר, ארנולד רינגל, שמואל טאלר ויצחק פרנהוף.

בשנת 1898 היו מאורגנים באגודת „ציון" 150 חברים ובראשה עמד הירש שטרן. טובי האינטליגנציה היהודית והנוער הצטרפו לשורות התנועה הציונית. בראשית שנות התשעים נוסדה אגודת הפועלים ע״י ד״ר אנשיל מוזלר, אולם היא לא הצליחה לרכז סביבה את הנוער היהודי.

בוצ׳אץ׳ נעשתה אחד ממבצרי הציונות החשובים ביותר בגליציה המזרחית ונתנה לתנועה עובדים פעילים ומסורים.

הערות

1. במאה הט״ז נבנו ברייסין המזרחית 46 ערים במטרה להקים חוליה מושלמת של ערי־מבצר בתור קוי־הגנה מפני התקפות ופלישות הטאטארים לפנים פולין.
2. Dr. I. Schipper: Studja nad stosunkami Żydów w Polsce podczas średniowiecza. Lwów 1911, p. 155.
3. Dr. I Schipper. l. c. p. 206.
4. Dr. I. Schipper: Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa 1938 p. 87.
5. Xawery Lisicki: Cudzoziemcy w Polsce. Lwów 1876 p. 182.

5א. Akta grodzkie i ziemskie. Lwów 1931. t. XXIV. p. 380. Nr. 198. §§ 2, 3.

5ב. Akta grodzkie i ziemskie, t. XXIV, p. 368, Nr. 205 1/5 § 39 „boskie to jubet prawo każdemu subvęnire bliżniemu".

6. בשנת 1699 בחוזה השלום בקארלוביץ קבלה פולין בחזרה פודוליה ושליש של אוקראינה.
7. Les anecdotes de Pologne où Mémoires secrets du Regnes de Jean Sobieski. Paris 1699. t. II p. 228—230.
8. משקל פולני עתיק — 25 פונט.
9. העתק התקנות בארכיון לעניני פנים סוינה — 2579 IV T1. Carton
10. Akta grodzkie i ziemskie, t. 22. Ed. Prohaska: Lauda Wiszeńskie הוראה לצירי הסיים מיום 18.IV.1701 Nr. 67 p. 364;
11. ישראל היילפרין פנקס דדא. עמ׳ 156, 159, 169, 184, 206, 212, 213, 215.
12. לאריה לייב היו שלושה בנים: 1) זכריה מנדל שהיה תלמידו של ר׳ יהושע פאלק ואח״כ רב בפודהייצה (בעמ״ח מנורת זכריה פפד/א תקל״ו); 2) נפתלי הירץ מנדיל היה חתנו של הרב אברהם מסטניסלב וחותנו של ר׳ יעקב אב״ד ליטא בעמ״ח „חות־דעת"; 3) עקיבא שהיה נגיד ידוע.

משתי בנותיו היתה שפרה נשואה לבנו של ר׳ יהושע פאלק והשניה לר׳ צבי אבד״ק מאנאסטרזיסקה. להלן שלשת היוחסין של ר׳ אריה לייבוש.

זכריה מענדיל מקרקא *)
הנקרא מנדיל קלויזנר

אריה לייב (ליב הגבוה)

1) זכריה מנדיל בעמ״ח „באר היטב" 2) חיים מיבורוב **) מנהיג מדינה 3) אפרים פישל 4) ר׳ אלעזר

יצחק יברובר

אריה לייבוש מבוצאץ

1) זכריה מנדיל אבד״ק פודהייצה 2) נפתלי הירץ מנדיל 3) עקיבא 4) בת אשתו של הרב ר׳ צבי הירש 5) שפרה, אשתו של ר׳ יששכר בריש

1) צבי הירש רוזאניס, אבד״ק בוליחוב ואח״כ אבד״ק לבוב אחרי מותו של הגאון ר׳ מרדכי זאב אורנשטיין 2) שרה

*) לעת זקנתו עלה לא״י והיה נשיא בירושלים.

**) התגורר בזולקווו והיה ראש מדינה בגליל לבוב, השתתף במושב הועד בקוליקוב בחדש שבט ת״ן (1689) והיה ממנהיגי ועד דדא בשנים תל״ג, תמ״ג—תמ״ט.

.13 ישראל היילפרין: פנקס דדא, עמ׳ 109, 160, 163, 166, 215, 216, 221 XXIII.—498
.14 אבד״ק באמברג והמדינה, הוא היה אחי אמו של הגאון ר׳ דוד אופנהיים אבד״ק פראג ובן הרב דוד בן אחותו של בעל „טורי זהב״.
(אפרים זלמן מרגליות: ס׳ מעלות היוחסין ע׳ ע״ב, ע״ט.)
.15 Dr. Majer Bałaban: Spis Żydów i Karaitów ziemi halickiei. Kraków 1909. p. 4.
.16 צבי הורוויץ: ספר כתבי הגאונים פיוטרקוב תרפ״ח ע׳ 199. בתעודות בית המשכט בבוצאץ היתה נמצאת תעודה בפולנית מעניינת, מכ׳ תמוז תקמ״ה 1785 חתומה בשפה הפולנית בידי הרב צבי הירש בן יעקב קרא והדיין עקיבא מפודהייצה ובה מצהיר התושב מבוצאץ חיים גבריאל בן פסח מטרמבובלה שברצונו להגדיל את סך הנדוניה שאשתו לובה בת אריה קבלה מאביה ולצוותה בצואתו. ראה נספח V.
.17 ג. שלום: ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניק ב„ציון״ תש״א ע׳ 193.
.18 נדפס ב: משה אריה פרלמוטר. הספר אבוא היום „אל העין״ שייכותו לר׳ יהונתן איבשיץ, ירושלים, תש״ב, ע׳ 52.
.19 יעקב עמרי ספר שמוש, עמ׳ ה—ז.
.20 פנקס דדא, ע׳ 269.
.21 Dr. I. Schipper: Dzieje handlu, p. 263, 313
.22 ראה נספח IV.
.23 ארכיון מיניסטריון פנים בוינה Protokollbücher Galizien 1776-1777 ex Septemper 1776 Nr. 48. Dekret an das galizische Gubernium ado. 23.VIII 1776.
.24 Pilleriana, 11.X 1787
.25 גרשם באדר: מדינה וחכמיה, ניו־יורק 1934, ע׳ 80. מוסר, ששמע פרטים אלה מפי זקנו שהכיר את פנחס פאוו.
.26 ארכיון מיניסטריון פנים בוינה: IV T. 11. Carton 2579
27 X. Sadok Barącz: Pamiątki Buczackie. Lwów 1882, p. 36
.28 IV T 1. Carton 2582 Nr. 143 ex October 1812
.29 Barącz lt. c. p. 37
.30 הרב אלתר מאיר: הרב ר׳ אברהם דוד מבוטאטש ב„הארץ״ 17/12 1946.
.31 תזכירו של ספר נדפס בד״ר רפאל מאהלר: דער קאַמף צווישן חסידות און השכלה אין גאַליציע, ניו־יורק 1942, ע׳ 248.
.32 וזה הוא נוסח מצבתו:

כתר תורה
ציון
גאון ישראל
אור הגנוז, טמיר ונעלם
בוצינא קדישא, אור העולם
רועה נאמן, שר שלום
הדרת קדש, אוצר בלום
מנורה הטהורה, היכל ואולם
דורש תעודה, כספיר ויהלום
ותיק וחסיד, האמתי והשלם
דוד מלך ישראל חי רב פעלים
יצאה נשמתו הקדושה באחד דובב*) לירח
תשרי שנת תר״א לפ״ק
רבנו הקדוש גדול הדור צדיק יסוד עולם
אברהם אבינו דוד מלכינו
בהרב המופלג מו״ה אשר זלה״ה
שימש בכתר הרבנות חמשים שנה
תנצב״ה

(נדפס בספר תולדות הראב״ד של אליהו צבי שמערליר. לבוב תר״ן, ספר יקר־המציאות).

*) כ״ט.

33. 1. דעת קדושים (לבוב תרל״א) 3 חלקים על הלכות שחיטות וטרפות; 2. משמרת הקדוש (לבוב תרל״ט); 3. אשל אברהם (לבוב תרמ״ו); 4. ברכת דוד (תקס״ה); 5. מחזה אברהם (לבוב תרל״ב); 6. אמרות טהורות (לבוב תרל״ט); 7. תפלה לדוד (לבוב 1886); 8. תהלה לדוד (לבוב 1872); 9. דברי אבות ביאור על מסכת אבות (לבוב 1876); 10. אשל אברהם ביאור על ההגדה של פסח; 11. עזר מקודש על שו״ע אבן העזר לבוב.

מלבד חבורים אלה נשארו בידי המשפחה עוד מספר כתבי־יד ממנו.

34. בתזכיר נקרא הוא ר׳ אברהם דוד קרא אבל זו היא טעות. הוא היה חותנו של הרב קרא.

34א. Allgem. Zeitung des Jdtms, 1853, Nr. 34. p. 426 כתבה מבוצאץ, אחרי התנקשות בקיסר פרנץ יוסף ו ערכה הקהלה תפילת־הודיה בבית הכנסת. ר׳ צדוק רינק נאם והדפיס אחר את נאומו בקונטרס ששלח לאמו של הקיסר. רינק קבל ממנה מכתב תודה.

35. היה בן בתו של הגאון הידוע ר׳ יעקב מליסא.

36. ארכיון המיניסטריון לעניני פנים בוינה. IV T 2 Besitz.

37. אחרי מותו בקשו ראש העיריה ומועצת העיר קולומיא את נציב גליציה לשחרר את המחוז קולומיא—שניאטין—בוצאץ מקיום בחירות, היות ויש לצפות שיבחר שוב ציר יהודי, עקב הרוב היהודי במחוז הבחירות. לכן מוטב לשנות קדם את חוק הבחירות ולקבוע בו את תקף הבחירות רק במקרה ששליש הקולות נתן ע״י אזרחים נוצריים. (כתבה מקולומיא. (Allgemeine Zeitung des Judentum, 1865, p. 338)

38. Israelit Lemberg, 1883, Nr. 9

39. Dr. Samuel J. Bloch: Erinnerungen aus meinen Leben, Wien, 1922. p. 231 תרגום עברי יצא לאור בתל־אביב. ד״ר בלוך מספר בזכרונותיו: „בדרך נסיעתי לבוצאץ שהיתי ימים אחדים בסטאניסלאו, בתור אורח אצל המשפחות הלפרין וליפה הורוביץ. שם הכרתי צעיר משכיל חביב וחפשי בדעות, ששמו היה הוראס שור ושהיה ידידו של אותו ראש העיריה ה„מצויין" בעריש שטרן מבוצאץ. האדם הצעיר הזה אמר לי מפה לאוזן: „האדון ד״ר בלאָך הנכבד, למה תשגה באשליות; מה יועילו לך הבוחרים, אם ליד ארגז הבחירות יושב בעריש שטרן ומונה יחד עם נציב המחוז את הקולות. הוא הודיע לי יותר ממאה קולות לא יעביר בשבילך" (זכרונות ד״ר בלאָך. תרגום עברי של ש. שלום, תל־אביב, כרך ראשון, ע׳ 172).

40. זכרונות, ע׳ 173—174.

41. בבחירות אלו שרו ההמונים שיר לעג באידיש. בחרוז אחד נאמר:

קינדערלאך געטרייע
די גאנצע חבריה
מיר זאָלן אַלע איבער אַ יאָהר ערלעבען
מען דאַרף שוין געהען
צומייזלעס לויה
און פאַר בלאָכן די שטים אָבגעבען.

42. עבר בשנת 1888 לברודי. נפטר בוינה ט׳ מנחם אב תרפ״ד (1924). בשנת 3191 ביקר בארץ־ישראל.

43. בבוצאץ חי גם בשנים אלו מוכר ספרים ר׳ אלתר מילר, אביו של המלומד המזרחן הידוע פרופ׳ צ. ה. מילר (1846—1912).

44. Przyszłość 1894, p. 151

45. המגיד 1894, גל׳ 25, ע׳ 205; Przyszłość 1894, Nr. 19, p. 225

46. המגיד 1894, גל׳ 25, ע׳ 205.

47. המגיד 1894, גל׳ 43, ע׳ 349.

התקנון משנת 1699

Stefan na Potoku i Buczaczu Potocki, Strażnik wielki koronny, Trembowelski, Kaniowski etc. etc. Starosta. Wiadomo o tym czynię komu wiedzieć będzie należało, ponieważ per desolationem hosticam zbór żydowski miasta Buczacza dóbr moich dziedzicznych mając opisane prawo, wolności swoje od Jaśnie Wielmożnych niegdy Panów antecesorów moich, one per praenominaztam calamitatem utracili, teraz im one renowując, osadzać i osiadać w pomienionych dobrach moich pozwalam mieszkanie w temże mieście, wolne handlów swoich zwykłych zażywanie i rzemiosła podług przemysłu, ich pożywienia obmyślewania. Którym to Żydom najprzód daję słobodę na lat dwanaście, tak, że żadnej powinności ani zamkowi, ani dodawać nie będą, aż do wyjścia lat dwunastu, a po wyjściu pomienionej słobody, ta ich powinność będzie: oddawać po talaru bitemu, a od tylnych domów pół bitego talara. Tymże Żydom według dawnego prawa drogę wolną między kościelnym, a proboszczowskim murem do szkoły ich murowanej nad Strypą pozwalam, którą to szkołę, jako zdawna przodkowie ich kosztem swoim zmurowali własnym, tak ją niniejszem prawem mojem wiecznemi czasy do używania konfirmuję, także i okopisko za miastem murowane in sua circumferentia do tejże przydaję szkoły, pozwalaląc jeszcze na pewną potrzebę ich okopisko tego gruntu na łokci przyłączyć dziesięć i przymurować. Na tymże okopisku budynek wystawić dla mieszkania według zwyczaju ich pozwalam i człowieka tam osadzić, który in genere od wszelkich podatków i należytości wolny być ma. Ci Żydzi od wszelkiego prawa i jurysdykcji miejskiej wolni być mają. Tak wszelkie małe i wielkie występki przedemną tyl- być mają. Tak wszelkie małe i wielkie występki przede mną tyl-ko, a w niebytności mojej przed Namiestnikiem mego zamku Buczackiego pociągani być mają i tam każdemu na się skarżącemu odpowiadać powinni będą ad instar praw i przywilejów miastom J. K. Mości nadanych. A te jeżeliby w niebytności mojej dekretem Namiestnika mego byli obciążeni, appelacji do nas takowym bronić nie będzie powinien, duchowne także prawo według potrzeby i sprawy niebronne im być powinno. Nadto ci Żydzi Buczaccy wolnemu być mają od wszelkich robót, których

mieszczanie do zamku i folwarku odprawiać zwykli. Także od bicia wieprzów na potrzebę zamkową rzeźnicy wolni będą, któ· rych tylko ta powinność będzie, aby na każdy rok z nich każdy oddawał po kamieniułoju, i bydło bił do zamku, ile tego będzie potrzeba. Postarościemu zaś memu Buczackiemu na tydzień dawać będą powinni z nich każdy mięsa śrót łopatkowego. Targ tygodniowy nie ma im być na sobotę przekładany. Także w sobotę na żadną skargę odpowiadać nie będą powinni, i do więzienia zimnego excepto jawnego kryminału, albo złodziejstwa, nie mają być wsadzeni. Do egzekucyi miejskich, do których generaliter miasto należeć będzie, dla rachunku składania, Żyd jeden starszy na to obrany zasiadać ma, od których kontrybucji trzy domy uwalniam: jeden szpitalny, drugi Rabinów, trzeci kantorski. Wolno też pomienionym będzie Żydom Buczackim u mieszczan chrześcijan domy kupować, browary, słodownie budować, piwa warzyć, gorzałkę kurzyć, miody sycić, od czego po wyjściu specyfikowanej słobody, powinność ich taka będzie: aby każdy według dawnego zwyczaju, jako przed tym bywało, od beczki miodu prasnego, u której będzie konew dziesięć, dał złotych sześć, od waru piwa, z kotłem złotych ośm, od rogowszczyzny także wolni będą, aż do expiracji słobody rogowszczyznę jako inni poddani powinni dawać będą. Rzeczy wszystkie, wolno im kupować będzie, tak wielkie, jako i małe, handle prowadzić; w kupowaniu zaś, aby ani chrześcijanin Żydowi, ani Żyd chrześcijaninowi przeszkody nie czynił. Na takich naznaczam winę grzywień dziesięć. Waruję oraz i to, aby Żydzi trzech rzeczy kupować nie ważyli się: krwawego, mokrego i kościelnego. De cettero wszystkiego dla handlu używać mogą. Czasu zaś trwogi dla nieprzyjaciela koronnego, w zamkowej obronie być mają. Te tedy punkta i kondycje opisane wyżej, aby tem większego waloru były, ręką moją przy zwykłej pieczęci podpisuję. Datta w Buczaczu Anno 1699 dnia 20 maja.

Stefan Potock'
Stefan Potocki
S. W. Kor.

(העתק נמצא בארכיון מיניסטריון פנים בוינה) אשור יורשיו ב: IV T. 1777, X.)
נדפס גם עד: Baracz, p. 14-16

תקנות בעניני בעלי המלאכה היהודים

A że tak wiele z polskiej jako greckiej i żydowskiej znajduje się wiary rzemieślników, jako to krawców, kuśnierzów, malarzów, szewców, ślusarzów, rzeźników i inszego wiele rzemieślnika, którzy to przy osobnych zostawają cechach, tedy to w tych wszystkich umiejętnych i Żydów znajduje się rzemieślników — takiemu tedy każdemu wolne tu jest przyjście i pomieszkanie, z tym dokładem, aby każdy do cechu rzemiosła swego wpisał się, któremu gdy w cechu będzie zarównie wszelkiej roboty jego sprzedać wolno, a że zaś katolicy jako i greckiej religji cechy zwyczajnie tak składać woski jako też i inne powinności przy procesjach i nabożeństwach żałobnych mszy odprawować w kościele powinni, Żydzi zaś rzemieślnicy, którzyby w cechu jakimkolwiek byli, do tych powinności należeć, bywania obecnie w kościele i przy procesjach nie powinni, ale za każdą razą dać to co chrześcijanin, gdyby tychże powinności omieszkał, do cechu za winą powinien.

Insze zaś składki, równie z cechem każdy z nich na woski kościoła jako i na inne potrzeby dawać powinien.

Działo się w Buczaczu anno Domini 1706 dnia 8 listopada.

Stefan Potocki S(trażnik W(ielki) Koronny

העתק בארכיון משרד הפנים בוינה: IV T.

Ossolineum. Rękopis 3636.

IV

תעודת קבלת־קנין משנת 1785

Pamięć świadectwa, które działo się przed nami świadkami niżej podpisanemi dla niżej wyrażonego.

Iż przyszedłszy do nas Chaim Gabryel syn Pejsacha Trębowelskiego a obywatela Buczackiego i mówił do nas: „Ta żona moja Liba córka Jolia*) tutejszego jak była panną, a teraz żoną moją tedy przy ślubie zapis jej posażny podług zwyczaju Mojżesza i Izraelitów uczyniłem, a teraz wynalazłszy jej przychylność i chcę jej podwyższyć nad posag pierwszy na który tego utwierdzenie gdy świadkowie umocnili pod poły daniem (prawo kabalat kinjon czyli Suder**), zapisaliśmy jej zapis posażny oprócz po-

*) שמו Icko Leybowicz

sagu pierwszego. Powiedział nam, abyśmy podług pierwszego posażnego zapisu, iż Chaim Gabryel Pejsałtowicz***) powiedział do tej panny: „Liba, córka Ilko****) Leyb bądź mi za żoną podług konstytucji Mojżesza Izraelitów, a ja starać się będę, żebym cię karmił i odziewał podług zwyczajów żydowskich, którzy starać się powinni karmić i odziewać swoje żony i dam ci posag panienski, który należy ci podług dziesięciora przykazania w srebrze złotych polskich dwieście, wyżywienie i odzienie i wszelkie potrzeby twoje, jako też i pomieszkanie przyzwoite, na co przystała ta Liba panna wspomniona. Wniosek zaś swój co wniosła z domu ojca swego w srebrze, złocie, w klejnotach, sukniach i innych potrzebach domowych i co do pościeli należy, to wszystko przyjął Chaim Gabriel za sto złotych, co in summa wynosi 200 złotych fain silber. A teraz chce tenże Chaim Gabriel podwyższyć i podwyższył jej jeszcze ze swego tyle, ażeby wyniosło ze wszystkiem to jest pościel pierwszy z przybyłym pierwszym i teraźniejszym na sumę złotych polskich sześćset siedmdziesiąt prócz 200 złp. i klejnotów, które do niego wniosła i oprócz wszelkich sukien i klejnotów do jej osoby należących, które teraz ma i na potem co jej mąż sprawi i osobliwie cała pościel, która do jej należy osoby i tak powiedział tenże wspomniany Chaim Gabryel: O bezpieczności zapisu posagu tego wniesionego i jej przybyłego i teraźniejszego to wszystko wziąłem na siebie i sukcessorów moich po mnie pozostałych zapłacić z wszelkich majątków moich teraz mających i potem byłych ruchomych i nieruchomych wyż wspomniony posag zabezpieczając tak pierwszy przybyły, jak i teraźniejszy na sukniach moich nawet własnych do używania codziennego wiecznemi czasy i ten zapis posażny trwały ma być i umocniony jak najtwardszem pismem posażnych zwyczajów Izraelskich, który ten zapis podług konstytucji Rabinów naszych najprzedniejszych, kassując zaś wszelkie podobieństwa, manifesta jak się każe podczas rozprawy małżeństwa.. Takowe zlecenia odebraliśmy od Chaima wspomnionego Gabryela dla żony jego córki Icka Leybowicza Liby na te wszystkie wyż wyrażone sposoby stwierdzam połę dając koszerną dla jego należącą. Co dla

**) קנין סודר הוא לקנות ע"י מטפחת או בגד; לפנים נעשה קנין ע"י נעל, וזה נשתנה אחר המנהג לעשות קנין ע"י סודר והוא חליפין ע"י איזה חפץ ששוה כל שהוא. אותו הדבר היה גם בחוק גרמני הישן ונקרא „Mantelgriff"

***) צ"ל Pejsachowicz

****) צ"ל Icko

wiary wagi podpisujemy dnia wtorkowego 20 miesiąca Tamusa roku 5545 podług hebrejskiego kalendarza i podług kalendarza polskiego 1785 dnia 20 augusta w Buczaczu. Herszko Kraw*) Rabin buczacki, Kiwa Podhajecki duchowny.

Akta sadowe w Buczaczu. S. Baracz, l. c. p. 22—24

*) צ״ל קרא נדפס ב־

נספחים

I רשימת בעלי העיר בוצ׳אץ׳.
II התקנון משנת 1699.
III תקנות בעניני בעלי המלאכה היהודים.
IV התחייבות הקהלה לתרום חלב לכנסיה הרותנית (1747)
V תעודת קבלת קנין משנת 1785.

רשימת בעלי העיר בוצ׳אץ׳

1. גבריאל בוצאצקי סטארוסטה מקאמיניץ בשנת 1260.
2. מיקולאי וויבודה מפודוליה.
3. ירזי.
4. יאן.
5. מיכאל קשטלן מהאליץ. נפל בשנת 1438 בקרב עם הטאטארים.
6. תיאודור סטרוסטה מקאמיניץ. נפל במלחמה בוַלַחיה בשנת 1450.
7. יאן מיקולאי. נקרא גם Mużyło, סטארוסטה משניאטין וקולומיא. נפטר בשנת 1469.
8. יעקב קאשטלאן מהאליץ.
9. יאן.
10. מיכאל סטארוסטה משניאטין.
11. יעקב חשמן מפלוצק. אתו נגמר גזע הזכרים של משפחת בוצאצקי.
12. העיר עברה בבעלות לידי אחותו קאטארזינה נשואה ליאַן טבורובסקי. הוא מת בשנת 1547.
13. בנו יעקב שנקרא בוצאצקי.
14. בנו יאן קשישטוף (1572—1612).
15. אחיו יאן.
16. אשתו של יאן מבית פוטוצקי. היא מסרה את בוצאץ ל:
17. סטפן פוטוצקי. נפטר 1631.
18. בנו יאן פוטוצקי נפטר בשנת 1673.
19. בנו סטפן נתן לעיר את התקנון ובכן ליהודים. נפטר — 1727.
20. בנו מיקולאי, עזב את הכנסיה הקתולית ועבר לכנסיה הרותנית. נפטר בשנת

1782. את בוצאץ מסר עוד בשנת 1770.
21. לקרובו יאן פוטוצקי.
22. אחיו התאומים קאֶטאן (1751—1814) ופאבל (1751—1818).
23. נכד אחיו דומיניק פוטוצקי, אָדם פוטוצקי נפטר בשנת 1870.
24. בניו אֶמיל וארתור עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה 1914.

התקנון משנת 1699 (תרגום מפולנית)

I

סטפן פוטוצקי בעל פוטוק ובוצ׳אץ׳, שומר הממלכה העליון, סטרוסטה מטרמבובלה קאניוב וכו׳ וכו׳. הנני מודיע לכל אלה שעליהם לדעת, שהיהודים וקהלתם בעיר בוצ׳אץ׳ אבדו עקב ההרס ע״י האויב את התקנות עם תיאור הזכויות שקיבלו מאת בעלי העיר, שקדמו לי, ואינם בידיהם עקב האסון הנזכר לעיל. ולכן אני מחדש אותן ומרשה ליהודים להתישב ולהשתקע באחוזותי הנזכרות; הם רשאים להתגורר בעיר זו (בוצ׳אץ׳), להתעסק באופן חפשי במסחר ובמלאכה לפי מקצועם וצורך פרנסתם.

ליהודים הנ״ל הנני נותן קודם כל בית מבשל תמד למשך 12 שנה, בתנאי שהם משוחררים מכל התחיבויות כלפי הארמון; אחרי סיום התקופה הזו מוטל עליהם לשלם מכל בית טאלר אחד ומבתים אחוריים חצי טאלר. אני מרשה ליהודים לפי התקנון הקודם להשתמש בכביש המוליך בין חומות הכנסיה ובית הכומר לבית הכנסת שלהם, הנמצא על נהר סטריפא. בזה אני מאשר גם כן את השימוש לצמיתות בבית הכנסת הזה, שאבותיהם הקימו אותו על חשבונם הם, וכן בבית הקברות מחוץ לעיר, ואני מתיר גם להוסיף לבית הקברות בשעת הצורך שטח של 10 אמות ולהקים שם חומה. מותר להם גם לבנות בבית הקברות הנזכר בנין־מגורים לפי הנהוג ולהושיב בו בן אדם שישוחרר מכל מסים והתחייבויות.

היהודים פטורים מחוקי העיר ושיפוטה. השיפוט בפשעים הקטנים והגדולים הוא בידי ובזמן העדרי בידי נציב־ארמוני בבוצ׳אץ׳ ומחובתם להענות לו במקרה שמישהו מתלונן עליהם עד קביעת החוקים והפריבילגיות שניתנו לערי הוד מעלת המלך.

אם בהעדרי תוטל עליהם למעמסה תקנת הנציב שלי, אין לאסור עליהם לערער בפני! אין גם לאסור עליהם את השיפוט של בית הדין הרבני לפי הצורך והענין.

מלבד זה יש לשחרר את יהודי בוצ׳אץ׳ מכל העבודות הנעשות כרגיל ע״י העירונים בשביל הארמון והמשק. הקצבים פטורים גם לשחוט לצרכי הארמון חזירים. מחובתו של כל אחד מהם יהיה לתת בכל שנה אבן אחת של חלב ולשחוט בהמות כפי שיהיה דרוש.

מחובתם לתת לפודסטרוסטה שלי בבוצ׳אץ׳ בכל שבוע חתיכת בשר ירך.

אין לקיים את יריד השבוע ביום שבת, והיהודים אינם מחוייבים להענות בשבת לאיזה שהוא משפט, ואין להושיבם במאסר קר פרט במקרה פלילי או גניבה.

בהוצאה אל הפועל מטעם העיריה ובמתן חשבונות יש לשתף פרנס יהודי שייבחר לשם כך. בית החולים, בית הרב ובית החזן פטורים מכל מס. מותר גם ליהודי בוצ׳אץ׳ לקנות בתים אצל העירונים הנוצריים, להקים בתי בישול לבירה

ולתמד, לבשל בירה, לשרוף יי״ש, לבשל תמד. לפי המנהג הישן על כל אחד לשלם מכל חבית תמד מבושל המכיל 10 כדים, 6 זהובים, מכל דוד בירה מבושלת 8 זהובים. הם יהיו גם פטורים מתשלום בעד המרעה.

מותר להם לקנות כל דבר ולהתעסק במסחר סיטוני וקמעוני ואל יעשה יהודי לנוצרי ונוצרי ליהודי שום קושי בקניה. העושים קשיים יענשו ב־10 גרזיבני.

אני מזהיר גם, שלא יעיזו היהודים לקנות חפצי כנסיה. כל יתר המסחר מותר להם.

בזמן התנפלות האויב עליהם להשתתף בהגנת הארמון.

כדי לתת לסעיפים ולתנאים הנ״ל תוקף יותר גדול, הנני חותם בעצם ידי ע״י החותמת הרגילה.

ניתן בבוצ׳אץ׳ ביום 20 במאי 1699.

ס ט פ ן פ ו ט ו צ ק י

סטראזניק * וילקי * קורונזי

תקנות בעניני בעלי המלאכה היהודים

II

הואיל ונמצאים בבוצ׳אץ׳ בעלי מלאכה רבים בני הדת הפולנית, היוונית והיהודית, כגון חייטים, פרוונים, סיידים, סנדלרים, מסגרים, קצבים ובעלי מלאכות אחרות, המשתייכים לאגודות בעלי־מלאכה אחרות, ובכללם נמצאים גם בעלי־מלאכה יהודים, מותר לכל אחד לבוא הנה ולהתגורר כאן (בבוצ׳אץ׳) בתנאי, שכל אחד יירשם באגודת בעלי מלאכה שלו. משעה שיהיה (יהודי) חבר האגודה, יהיה רשאי למכור כל תוצרת. היות ובעלי מלאכה הקתולים והיוונים תורמים לפי ההרגל חלב ועליהם להשתתף בתהלוכות, ובתפלות אֵבל בכנסיה, פטורים היהודים, שהם חברים באיזו אגודה שהיא, מכל התחייבויות אלו, אולם מחובתם לסלק כל תשלום שהנוצרים מסלקים לאגודה.

עליהם לתרום גם תרומות בעד חלב לכנסיה ולכל יתר הצרכים.

ניתן בבוצ׳אץ׳ בשנת 1706 ביום 8 בנובמבר.

ס ט פ ן פ ו ט ו צ ק י

תעודת קבלת-קנין משנת 1785

III

תזכורת למה שדובר לפנינו העדים החתומים למטה:

הופיע לפנינו חיים גבריאל בן פסח מטרמבובלה, תושב בוצ׳אץ׳, ואמר לנו:

נתתי לאשתי ליבה בת יצחק ליב מכאן, כשהיתה עוד בתולה — ועכשיו היא אשתי — בשעת החופה כתובה לפי חוקי משה ובני ישראל, ועכשיו בראותי את מסירותה אלי, ברצוני להגדיל את הנדן הראשון במעמד העדים החתומים למטה לפי דין קבלת קנין או קנין סודר.

* פקוד צבאי גבוה.

הוא הצהיר לפנינו, שלפי הכתובה הראשונה אמר — חיים גבריאל בן פסח לכלה — ליבה בת יצחק ליב — תהא לו אשתו לפי דת משה ובני ישראל ואני אדאג לך, אפרנס ואלביש אותך לפי מנהגי ישראל המתחייבים לפרנס ולהלביש את נשיהם ואתן לך נדן כלה המגיע לך לפי עשרת הדברות בסך 200 זהובים פולניים כלכלה, הלבשה וכל יתר צרכים שלך וכן דירה נאה — כפי שמתאים לכלה הנזכרת ליבה. מה שהיא הכניסה מבית אביה בכסף וביתר כלי בית וכל לבנים מעריך חיים גבריאל ב־100 זה׳, השוה בסך הכל ל־200 זה׳ פיין זילבער ועכשיו כאשר חיים גבריאל הנ״ל רוצה להגדיל, ולמעשה הגדיל, משלו במדה שהסך יעלה עם הכל לסכום של 670 זה׳, פרט 200 זה׳ ותכשיטים שהביאה ופרט כל הבגדים והתכשיטים המשתייכים לה עכשיו ואלה שתקבל בעתיד מאת בעלה.

הנ״ל קבל גם עליו ועל יורשיו לשלם לה מכל רכושו העכשוי והעתיד את הנדן הנ״ל ובודאי גם את הנדן הראשון והנוסף אפילו בבגדים שלו. בתוקף נדן זה מובטח ומוחזק לפי כל תקנות רבנינו.

הוראות אלו קבלנו מאת גבריאל הנ״ל בשביל אשתו ליבה בת יצחק ליב ע״י מטפחת, ולשם מתן תוקף הננו חותמים היום בכ׳ תמוז תקמ״ה לפי הלוח העברי, ב־20 באוגוסט 1785 לפי הלוח הפולני פה בבוצ׳אץ׳.

הירש קרא אבדק״ק בוצ׳אץ׳
דיין עקיבא מפודהייצר

(תעודות בית המשפט בבוצ׳אץ׳ נדפס ב־22—24 .S. Baracz l. c. p)

ד״ר נ. פ. גלבר

הרב הגאון הצדיק מוה״ר אברהם דוד זצ״ל אבד״ק בטשוטש

פרק זה ניטל מתוך הספר „דור דעה״, שמחברו הוא יקותיאל קאמעלהאר, שנדפס ברישא שבגליציה.

א

ויצא חוטר מגזע המהרש״א ז״ל, רב גאון וקדוש, עמוד ההוראה ופוסק מופלא, ה״ה הרב הגאון מוה״ר אברהם דוד זצ״ל בע״ס „דעת קדושים״, האבד״ק בטשוטש ואשר גם היום, עוד יזכרו שמו שמה בעירו ברגשי קודש, בשם „הצדיק״.

הוא נולד בששה לחודש אדר שנת תקל״א, בעיר נדבורנא, לאביו שהיה „למדן מופלג״ (כה היה מזכיר את אביו בתואר זה), מ״ה אשר אנשיל ולאמו הצדקת מרת רעכיל ע״ה. והנער היה הולך וגדול בכשרונות נעלים ונפלאים, ונתפרסם בתור „ילד פלא״ בכל העיר והסביבה, ובהיותו כבן תשע, כבר היה מלא וגדוש בש״ס ופוסקים, אשר השתוממו גדולים חקרי לב, כמו מרנא ורבנא, הגאון הנורא רבנו משולם איגרא ז״ל, אבד״ק טיסמניץ, שהיה פ״א בנדבורנא, בשנת תק״מ, ותערוג נפשם העלם אברהם דוד, לראות הדר גאונו, ויעל את מרכבתו, וישם דגלו על אופן העגלה. וכראות הגאון, ויושט לו את ידו, ויעלהו אל תוך המרכבה, וידבר

עמו בלימודים, וישאלהו שאלות שונות והוא השיב כהלכה בעמקות, וחש הגאון עתידות לו, כי „יהיה מורה הוראה בישראל, מופת לכל רבני הדור".

גם הרב הגאון, מוה"ר דוד שלמה אייבשיטץ ז"ל, בעהמ"ס „לבושי שרד" [1], היה בעת ההיא מלמד תורה לבחורי ישראל בנדבורנא, העמידו למבחן וצוה לו, שיקרא לפניו כמה דפין מאיזה מסכת, והוא קרא לפניו בשים שכל ובבינה יתירה ונשתומם מאוד על רוחב בינתו וחריצות שכלו. וכה נתפרסם שמו בגלילות הללו, ושמע הרב הגאון המובהק, מוה"ר צבי הירש קרא, אבד"ק בטשוטש, את שמעו הטוב ויסע לנדבורנא לתהות על קנקנו, ואחרי אשר נוכח לדעת, כי לא הוגד לו החצי, ויבוא עם אביו הרב ר' אשר אנשיל ז"ל, בקשר החיתון, ויקח את בנו העלם הנפלא, אברהם דוד, לחתן עבור בתו. עברו ימי הנוער ובהגיעו לבר מצוה, אז היה ג"כ ממקבלי לקחו של הרה"ק מוהרצ"ה המגיד מנדבורנא זצ"ל [2].

כעבור לו שנה אחת מיום חתונתו, בא הרב הגאון רבנו משולם ז"ל מטיסמניץ לק' בטשוטש, עיר מולדתו. ושם גרו בני משפחתו ונתכבד לדרוש שמה ביום שבת. ויבואו כל חכמי העיר וגדולי התורה לשמוע, וגם האברך ר' אברהם דוד, חתן הרב האבד"ק, היה בתוך הבאים, ויעמוד שם מן הצד. ובשעת הדרשה, כאשר דרוש דרש הגאון דרשתו, אופן בתוך אופן, עד כי נלאו כל חכמי לב, להבין דבריו העמוקים והחריפים, ויסתכל הגאון רבנו משולם בפני השומעים, לראות אם מבינים הם דבריו, וירא כי אין איש, אשר ירד לסוף דעתו, ויען ויאמר: „הנה אך האברך הזה, אשר עומד שם בקרן זוית, הוא יבין דברי".

שם בהיותו על שולחן חותנו, הגאבד"ק בטשוטש, מוהרצ"ה קרא בעה"מ ס' „נטע שעשועים", שו"ת לגדלי הדור, אשר השכימו לפתחו, לשאול אותו בדבר ה זו הלכה, — כאשר כן אמר להם הגאון רבנו משולם איגרא זצ"ל, אבד"ק טיסמניץ, בעת נוסעו משם לשבת כסא הרבנות דק' פרעסבורג; ובאו רבני הסביבה לקבל ממנו ברכת פרידה, ושאלוהו למי יפנו בשאלות חמורות, אמר להם הנני מניח ׳ות

---

[1] הוא הגאון המצוין, רבן של ישראל, עמוד התווך בהוראות או"ה, רבי דוד שלמה אייבשיץ, האבד"ק סאראקי ז"ל בעל ספר „לבושי שרד" בדיני טריפות הריאה ושבירת עצמות ועוד דינים מפוזרים ביו"ד, וס' לבושי שרד על או"ה, וס' ערבי נחל על התורה, ושו"ת נאות דשא, שנדפסו ועוד נשארו בכת"י הרבה מאוד, כמ"ש בהקדמה לס' ע"נ. והיה מחסידי הקדושים הצדיקים, מו"ה זאב וואלף ז"ל מטארני אוסטרא, ומהור"ר משולם פייביש הלוי העליר זללה"ה מזבריזא, מובא בלבושי שרד ליו"ד הלכות סי' צ"ד. — הגאון בעל לבושי שרד אלה לאה"ק, בשנת תקס"ט ונפטר בצפת, ביום כ"ב חשון תק"ע ונקבר שם באחת המערות עם האבד"ק וואלטשיסק ז"ל.

[2] הרב הקדוש, מו"ה צבי הירש זצ"ל, המגיד דק' נדבורנא, בעהמ"ס צמח ה' לצבי, על התורה והגדה של פסח, היה תלמיד הגה"ק מוה"ר יחיאל מיכל, המגיד מזלאטשוב זצ"ל, ואליו יאספו כל העדרים לשמוע תורת החסידות. ומתלמידיו המפורסמים היה הגה"ק מנחם מענדילי קאסובר זצ"ל, בעהמ"ס „אהבת שלום", והגה"ק מוה"ר אברהם דוד הנ"ל, היה משואבי לקחו בילדותו, כאמור למעלה. ובספרו „תהלת דוד", מביא ד"ת בשם רבו, בע"ס צמח ה' לצבי, שפירש מה דאמרו חז"ל (שבת קנ"ה), לית עתיר מחזירא ולית עניא מכלבא, הכוונה, שהכל תלוי במזל אפילו ס"ת שבהיכל, יש איסור תורה שהכל נזהרים בו, כמו איסור אכילת חזיר הכל נזהרים בו, והוא עשיר ובר מזל, ולית עתיר מחזירא — מאיסור חזיר; אבל מאיסור לשון הרע, שעליו אמרו חז"ל, כל המספר לשון לרע ראוי להשליכו ככלב, עכ"ד.

הגאון ר׳ צבי הירש קרא, אבד״ק בטשוטש, שהוא בעל הוראה מופלג „א געקאוויטער בעל הוראה״, אליו תדרשו בכל דבר הקשה מכם. בעיר מלאה חכמים וסופרים, השתלם בתורה וחכמה ועלה ונתעלה וייעף בגדלו כעץ שתול על פלגי מים, גם מצא שם חבר טוב, אשר התהלך עמו כרע כאח, את האברך הרה״ג׳ ר׳ חיים, מי שהיה אח״כ רועה אבן ישראל, הגה״ק מוה״ר חיים אבד״ק טשערנאוויץ זצ״ל, בעהמ״ס, „באר מים חיים״ על התורה וס׳ „סדורו של שבת״ ו„שער התפלה״ ו„ארץ החיים״ [3], אשר אז בעת ההוא, היה מתגורר שם בבטשוטש והיו לחברים מקשיבים, עד אשר לוקחו אחר כבוד להיית רבנים רועי אבן ישראל.

ב

בהיות הרב הגאון ר׳ אברהם דוד בן עשרים, נתקבל לרב אבד״ק יאזלאוויץ, הסמוכה לבטשוטש. דרכו בקודש היה להעלות כל הוראותיו ופסקיו, שהורה מדי יום ביומו עלי ספר, ובלילה טרם עלה על משכבו עבר עליהם, לראות אם לא טעה בדין. וכן שם לו לחוק ולא יעבור, לחדש בכל שבוע ח״י הלכות, עד אשר ברבות הימים ושנים, עלו בידו לאלפים ורבבות הלכות חדשות, אצורים באוצרות כת״י אשר הניח אחריו. מעולם לא שתה משקה המשכר, פן יבוא מי לשאול הוראה ממנו, ובפורים כדי לקיים מאמר חז״ל, חייב אדם לבסומי בפוריא, היה ממתין עד חצות לילה, בעת אשר כבר נמו כל אנשי העיר את שנתם וידע בבירור, שלא יבוא אז מי לשאול שאלה, אז שתה מעט מי דבש לקיים מצות חז״ל.

סדר היום היה לו אז, שהתפלל בכל יום כותיקין ואחר אשר סעד לבו בפת שחרית, ישב בבית מדרשו ארבע עשרה שעות רצופות ויגע בתורה, ושם הורה הוראותיו לכל שואל, ולא פסק פומיה מגירסא יומם ולילה, עד אשר נחלשו עיניו והוא לא חש לזה ולא רצה להפסיק ממשנתו, כי אך התורה היתה משיבת נפשו וחיי רוחו ורפאות לכל גופו [4].

---

[3] הרב הגאון הקדוש מוהר״ח זצ״ל, נתקבל לאבד״ק מאהליב, באטישאן, קישינוב, ובסוף ימיו היה אבד״ק טשערנאוויץ וגליל בוקאווינא, והיה תלמיד מובהק להגה״ק רבי ר׳ יחיאל מיכל, המגיד מזלאטשוב זצ״ל. ובראש ספרו „שערי תפלה״ קנא לשיטת החסידות, וערך תשובה ארוכה לדחות את דברי ה„נודע ביהודא״, שהתנגד לאמירת „לשם יחוד״, שנהגו החסידים לאמור קודם כל עשיית מצוה, והוא העלה, שעפ״י הלכה חייבים לאמור ולא רק ממדת החסידות. לעת זקנתו עלה לאה״ק תובב״א, וישב בצפת״ו ושם מנ״כ וי״ע ועכ״י. לספר בשבחו ועוצם קדושתו מי יוכל, פריו מודיעים אותו, ספריו הקדושים והנפלאים, עמוקים וטמורין ברזין עילאין, ובדברים חוצבים להבת אש, המלהיבים את לבות הקוראים הנבונים בלבת שלהבתיה, המה יגידו צדקתו וקדושתו, חסידותו ואהבתו לישראל.

[4] הגאון רי״ש נטנזון בעשו״ת שואל ומשיב בהסכמתו על ספר דעת־קדושים כותב כדברים האלה: ...והנה על דברת הגאון החריף הבקי וצדיק נשגב קדושתו ותורתו מלא עולם א״צ חיזוק וראיה אחרונה, כי תהלתו מלאה ארץ. גם אנכי בילדותי זכורני שהיה בבית זקני הרב הצדיק העניו מו״ה דוב בעריש היילפרין זצ״ל, ואף כי צעיר לימים הייתי, בכ״ז ראיתי בעת פתחו את פיו הקדוש וחורז מתורה לנביאים וכתובים ולמדרש וילקוט וספרי קבלה והיה בולל אותם ביחד. וכעשר שנים אח״כ בעת היה פה ק״ק לבוב, הייתי אצלו פה והשתעשעתי עמו בד״ת... ופלפל עמי הרבה ואז ראיתי כי אף שהיה כבר אחר חצות היום והיה מעוטף בטלית ותפילין וכתב חידושים ועדן לא אכל, בכ״ז חביב עליו ד״ת והייתי חביב עליו עד לאחת, ואף כי צעיר לימים הייתי ובנסעו חזרה מלבוב והיה

הוא הרים את מעלת רוח אנשי עירו, למעלה למשכיל ביראת ה' טהורה. פ"א עבר הרה"ק מוהר"מ מפרעמישלאן זצ"ל, דרך עיר יאזלאוויץ והריח ביראת ה', אשר היה חש ומרגיש מכל עבר ופינה, אמר זה הוא כחו של הרב הצדיק הרבי אברהם דוד, אשר עבד שם עבודת הקודש כ"ד שנים, ובתוכחתו לבקרים ובדרשותיו במוסר ויראת שמים, נפח בהם רוח חיים של קדושה וטהרה. גם היה דרכו בקודש, אשר לכל חתן תחת החופה, טרם התחיל לסדר קידושין, היה מעורר לבבו בדברי מוסר וצדק ומישרים, וגם בהיותו אח"כ אבד"ק בטשוטש, היו נוהגים ליסע עם החתנים מק' יאזלאוויץ אליו לברכם, טרם יכנסו לחופה ולומר להם דברי מוסר. ויסופר, כי פ"א, שאל הרב הצדיק את החתן, שבא לפניו לברכו, אם יש לו מזונות אחר הנשואין אצל אבותיו, והשיב לו, כי אביו יתן לו שלוש שנים, וגם חותנו שלוש שנים. אמר לו הרה"צ בדרך מליצה: בני, ראה נא לשקוד בהתמדה גדולה על למודך בשש שנים הללו, כי תורתו של „דואג" הוא מהשפה ולחוץ, התורה שאדם לומד, בעת שהוא דואג דאגת פרנסה, הוא רק מהשפה ולחוץ ואינו משתמר בקרבו, לכן בשש שנים הללו, שתאכל לחמך בלי דאגה, הוי שקוד ללמוד תורה, והתורה הזאת תנחה אותך בכל דרכי ימי חייך.

ג

הרב הגאון הצדיק ר' אברהם דוד, אם כי בילדותו היה משואבי לקחו של הרה"ק המגיד מנדבורנא, אבל בהיותו אח"כ סמוך על שולחן חותנו, הגאון מוהרצ"ה קרא האבד"ק בטשוטש, שהיה ממתנגדים, שבק גם הוא לחסידותו ואחז בדרכי חותנו, שהיה מתנהג בדרכי הגאונים מלפנים. אבל מאת ה' היתה זאת, שיהיה גם הרב ר' אברהם דוד, מצדיקי הדור ופועל ישועות. בכן פתאום, בחלה בנו בכורו יחידו, במחלה אנושה ר"ל, אשר הרופאים אמרו נואש, ואז בעת ההוא בא הרב הקדוש פאר ישראל, מוה"ר לוי יצחק זצ"ל, בע"ס „קדושת לוי" מברדיטשוב, להעיר רומולוב. ותהום כל העיר מביאתו של אותו צדיק ופועל ישועות בקרב הארץ. ותאמר הרבנית אליו, כי יסע עם בנם יחידם אל הה"צ מברדיטשוב, כי יברכהו ויקום מחליו. והוא לא רצה לשמוע מזה, לבטל מעסק התורה. ותלך הרבנית לראשי הקהילה ובקשת אותם, שהם יעתירו דברים אל רבם הרה"צ, כי ירחם עליה ועל בנם יחידם, ויסע עמו לרומולוב להה"צ מב"ד. וכן עשו. ואחרי רוב הפצרות, נעתר להם. ויסע עם החולה, בלוית אחדים מהבע"ב לק' רומלוב, שלא רחוקה היא מיאזלאוויץ. כבואם לבין המלון, היה זמן תפלת שחרית, והכין הרב הגה"צ מוה"ר אברהם דוד לתפילה, ובלכתו לבהמ"ד פגע באחד ממשמשי הרה"צ מברדיטשוב ושאלהו מתי יתפלל הה"צ מב"ד, ומתי יכול לבוא לפניו... ויענהו כי הה"צ מב"ד היה ער כל הלילה, וזה עתה אשר שכב לנוח מעט, וכאשר יקום ויכין א"ע לתפילה והתפילה עצמה יארכו עד לאחר חצות היום, ואז וכל לבוא לפניו. וכן היה. כי לאחר חצות היום, בא המשמש אל בית מלונו לקרוא לו אל הה"צ מב"ד. וכבואו, שאלהו הרה"ק מב"ד, על מטרת בואו, ויספר לו, כי

בבערזאן, שאל אותו זקני ז"ל: האם שם לבו עלי ואמר לו בזה"ל: רב יוסף סיני ועוקר הרים; והנה מזה נראה כמה היה יקר בעיניו צורבא מרבנן...

אמנם קשה היה לו לבטל מעסק התורה, אבל מרוב הפצרת ב"ב ואנשי קהילתו, בא לקחת ברכה עבור בנו החולה. וישאלהו הרה"ק, ואיה בנך החולה, ויענהו, כי הנהו פה במלון. ויאמר הה"צ מב"ד למשמשו, שיביא את החולה לפניו, וכאשר הובא לפניו, הניח הה"צ מב"ד ידיו על ראשו ויברכהו, ויאמר לאביו הרב מיאז־לאוויץ, השי"ת ישלח לו רפואה שלימה, ומבנך בכורך זה תזכה לראות בנים ובני בנים, יראי ה' ומופלגים בתורה... (וכן היה). כאשר כלה הרה"ק את ברכתו, הושיט הרב הגאבד"ק יאזלאוויץ את ידו, לקבל ברכת פרידה וליסע לביתו, אמר לו הרה"ק, מה זה תמהר ליסע מפה, אחרי שמצאתי את שאהבה נפשי. ויפצר בו מאד להשאר אצלו ונעתר לבקשתו. ויאמר הרה"ק מב"ד לבני לויתו, כי הם יסעו עם הילד החולה לביתם, והרב האבד"ק ישאר אצלו לימים אחדים, להשתעשע אתו בד"ת, ויברכם ושבו לביתם עם הילד החולה, אשר מרגע לרגע נכרו בו סימני תחיה ורפואה, ורבם נשאר אצל הרה"ק מב"ד, עד לאחר השבת, ואח"כ נאלץ לנסוע עם הרה"ק לק' סקאליט ולא הניחו הרה"ק מב"ד לשוב לביתו, כי אם יסע עמו לברדיטשוב. ושם ישב כששה שבועות וקיבל תורה מכ"ק הרה"ק ברזין עילאין, ואז ברכו הרה"ק בברכת פרידה, ושב לעירו ולמקומו לק' יאזלאוויץ.

כבואו הביתה מברדיטשוב, מלא רגשי קודש והתלהבות, ב„חיות" בוערות כגחלי אש, ראשית דרכו היה לבער מקרב ביתו כל פרוטה של רבית, שלקחה הרבנית מהלוואותיה, שהיתה מלוה לאנשי העיר, מכסף נדוניא שהיה לה מבית אביה, וקרא אותה ופקד עליה, כי תעשה חשבון עם כל הלווים ותשיב להם, כל מה שלקחה מהם רבית, במשך השנים שהיתה עוסקת עמהם. לא הועילה הרבנית בטענותיה ובדמעותיה, ונאלצה לקיים את פקודתו, ולא נשאר בביתם מאומה, ועוד היה לה למכור „בתי נפש" שהיו לה, להשלים את כל הסכום שהיה עליה להשיב ללווים ונשארו בעירום ובחוסר כל. ההכנסות מהקהילה לא הספיקו רק ללחם צר ומים לחץ, וסבלה הכל בדומיה. ובעלה הרב הצדיק, התחיל להתעסק בחכמת הקבלה, ונכנס לפרדס הזוה"ק וכתבי האר"י, ומוהרח"ו זללה"ה, ובסערות רוחו רצה לעלות למעלה מגבול יכולתו, והתרוצצו בקרבו הכחות הרוחניים, ובהאבקם יחד התפרצו באין מעצור לרוחם ממסגרותם, עד אשר בחוצות קריה מעוטף בטלית ותפילין, קרא בשם ה' לקדש שמו בראש הומיות. ובראות ב"ב ואנשי קהילתו זאת, לקחוהו והביאוהו לבית הרב הגה"ק הרבי ר' משה ליב מסאסוב זצ"ל, והוא ז"ל האציל מרוחו עליו ויקם סערות רוחו לדממה, כאשר יספר הרב הגאון מוה"ר אברהם דוד בעצמו, בראש ספרו „תפילה לדוד", בברכו ברכת הגומל ותודה להשי"ת. וכה יאמר: „ונחתי ושלותי בהגיעי לפני מו"ר, כבוד הרב הגדול, החסיד המפורסם, איש אלקים קדוש, מו"ה משה יהודה לבית ע"ה, שהיה שלוחא דרחמנא, והמשיך עלי ישע קרוב בחסד וחנינות ולא בגיני, וכמעביר הנייר מעל הצלוחית, הסיר והעביר מעלי רוח שטות וקוצר הרוחות בטירוף הדעת והקטטות, מה שהרגשתי מתחילה ועד סוף, אין שלום בעצמי בין דרכי החסידות לדרכי התלמודית..." וישב לביתו בריא ושלם.

ד

ויהי אחרי פטירת חותנו, הגאון מהרצ"ה קרא ז"ל, האבד"ק בטשוטש בע"ס

שו"ת „נטע שעשועים", ביום ח' לחודש שבט שנת תקע"ד, נתקבל הרב הגה"צ האבד"ק יאזלאוויץ, למלאות מקום חותנו, לשבת על כסא הרבנות דק' בטשוטש. בבואו שמה, הנהיג, כי בשאלות איסור והתר יבואו לפניו והוא היה משיב לכל שואל, ואולם בדיני ממונות, מינה תחתיו את בנו הבכור, הגאון ר' ישראל אריה ליב ז"ל, עם עוד שני דיינים, שיהיו הדנים ד"מ, ורק באם שהבעלי דינים בקשו בתוקף, כי רק האב"ד יוציא משפטם לאור, אז הציעו הבד"צ לפניו הטענות ותביעות בשם ראובן ושמעון, מבלי שידע מי הם הבע"ד והוא הוציא הפסק דין, פלוני חייב ופלוני זכאי.

וכל עסקו היה בתורה ובעבודה. בחצות לילה קם לקנון על חורבן בהמ"ק ואח"כ עסק בתורה ובעבודה שבלב זו תפלה, עד אחר חצות היום, ואז שתה מעט קאפפע לא חם הרבה, כדי שיתחייב בברכה אחרונה, ואכל מעט פת הבאה בכיסנין, ואח"כ ישב לעיין במילי דמתא, וביותר במילי דברייתא, בצרכי בני ישראל המרובים, שבאו לפניו כל מרי נפש וקשי יומם, לקבל ברכותיו ויתפלל בעדם, כי נתפרסם לפועל ישועות בקרב הארץ. ואחר תפילת מנחה וערבית, אכל סעודת ערב, מבשר עוף, אשר בעצמו שחט שני עופות בכל שבוע, לסעודת ערב שבכל השבוע.

ובגלל הדברים האלה, היו לו מתנגדים שמה, כי גדולי התורה שבעיר בטשוטש, היו מתנגדים לדרכי החסידות, ועל כן לא יכלו לסבול, שהרב האבד"ק שלהם, הוא רבי וצדיק מפורסם, מאריך בתפילה עד אחר חצות היום, ומתפלל בנוסח ספרד ובסדור האר"י ז"ל, וגם בדבר זה חרה להם, על שאינו סומך על השו"בים דקהילתו, ושוחט בעצמו עופות לכדי חייו. הוא ז"ל התנצל לפניהם, כאשר יזכיר דבר זה בסוף ספרו תפילה לדוד, אבל לא הועילו דבריו הקדושים, לשכך כעס וחמת הרוגנים והמתלוננים, והמה נשארו רוגנים באהליהם, ובו נתקיים מ"ש ואוהביו כצאת השמש בגבורתו.

ה

גאוני וצדיקי הדור, עמדו עמו בחליפות מכתבים, בשאלות ותשובות. והגאון האדיר, מוה"ר אפרים זלמן מרגליות מבראדי ז"ל, רצה להזיל זהב מכיסו, להוציא לאור את חידושי הלכות, שחידש הרב הגאון הצדיק מב. כנזכר למעלה, שהיה מחדש ח"י הלכות בכל שבוע, ואך לדאבון לבבו לא יצאה מחשבתו מכוח אל הפועל, כי שקע שמשו של הגאון מוהרא"ז ז"ל בצהרים לפתע פתאום, והשמועה על פטירת אוהבו וידידו הגאון האדיר הלזה, הלמה ומחצה אותו עד מאוד, כי לא עלתה בידו להוציא לאור הלכותיו הרבות והנחוצות[5].

[5] תלמידו הגאון בעל „גידולי הקדש", בהקדמתו לדעת קדושים, כותב כזאת: האיש הנורא הזה, עודנו נער החל לדרוש לאלקיו, להקדיש עתיו ורגעיו בשקידה נפלאה ויתירה, ופרש כנפיו לכל רוחות תורה (מצאתי מכתב הגאון חוו"ד אליו, בהיותו לפי סדר זמנים כבן ח"י שנים, וכתב לו תארים רבים ואחד מהם הבקי בכל הש"ס). ומנעוריו חשף את זרוע קדשו למשוך בשבט סופר, את אשר לבו ראה הרבה חכמה בפלפול והלכה ואגדה וחכמת האמת. גם שם בילקוטו בשם חבריו ותלמידיו. וכחמשים שנה אשר ישב ישיבה שיש בה סמיכה לדון ולהורות... והיה כותב ומעלה מעשה כל יום ויום... והיה עליו כחוק לחדש ח"י הלכות בכל שבוע, ובזקנתו הכפיל לחדש ב' פעמים ככה. ואת הכל רשם בכתביו לבל יאבד טפה (הוא היה אומר, מה נורא מאמר חז"ל השוכח דבר אחד ממשנתו וכו'.

גם עם מחותנו, הגאון הקדוש ממארי דרזין מוהרצ"ה זצ"ל מזידיטשוב, החליף מכתבים, ופעם אחת פרצה מחלוקת ביניהם, על אודות כתיבת החית"ן בספרים תפילין ומזוזות. הרה"ק מוהרצ"ה רצה לחדש, כי רק רגל השני של החי"ת צריך להיות בתמונת זיי"ן, ורגל הימין בתמונת וא"ו, והגה"צ מבטשוטש פסלם, כי צריך להיות בתמונת שני זייני"ן. והריצו מכתבים ביניהם בענין זה, וסוף כל סוף, כתב הגאבד"ק בטשוטש להגה"ק מזידיטשוב, לאמור: הנה כבר היתה מחלוקת בין בן אשר ובן נפתלי בכתיבת האותיות (בזמן גאוני קמאי דקמאי בבתי ישיבות שבטבריא, כנודע), וכאלו יצאה בת קול ואמרה, שהלכה כבן אשר, ואני אני הוא בן אשר.

וכן היה לו חליפת מכתבים, עם הגה"ק הרבי ר' אלימלך ז"ל מדינוב, ועם כל רבני הגלילות, אשר הריצו אליו שאלותיהם בדבר הלכה.

ובשבתו שמה, הרבה גבולו בתלמידים. ומתלמידיו המובהקים הנודעים, הלא המה, א) הרב הגאון, מוה"ר שלמה דרימער ז"ל, האבד"ק סקאלא, בעהמ"ס שו"ת בית שלמה על ד' חלקי שו"ע, המפורסם לפוסק מובהק.

ב) הרב הגאון, מו"ה אפרים אלישע ז"ל, אבד"ק טשערנאוויץ, שהיה חסיד וקדוש מפורסם.

ג) הרב הגאון, מוה"ר שמעריל ז"ל, האבד"ק רומלוב, בעהמ"ס, „עיון תפלה" על הסידור, ממה ששמע מרבו הגה"ק ז"ל.

ד) הרב הגאון החסיד, מוה"ר משה אבד"ק בידזונוב ז"ל.

ה) הרב הגאון החסיד, מוה"ר דוב אבד"ק באיאן ז"ל.

ו) הגאון המפורסם, מוה"ר שרגא פייבל שרייער ז"ל, אבד"ק בראדשין, שהוציא לאור ספר „דעת קדושים" על שחיטות וטריפות, עם ביאוריו והערותיו בשם „גדולי הקדש".

ו

שנת ת"ר, היתה תקות שעשועיו עוד טרם בואה, כי ראה במחזה, אשר בשנה הזאת יבוא משיח צדקנו, ולבו היה מלא שמחה בתקוה טובה, בהיות לבו נכון ובטוח, כי הדבר אשר חזה במחזה, כי שנת ת"ר הוא שנת גאולה וישועה, הוא דבר אמת וצדק ולא יאוחר, וגם מצא רמזים בזוהר הקדוש לחזק את אמתת החזון. והיתה לו שנת ת"ר שנת ששון ישע בראשיתה; ואולם כאשר הגיעה השנה לעת צאתה, פחד ורחב לבבו והיה בין תקוה ופחד, וכאשר קרבה שנת תר"א לבוא, ובהגיע יום ערב ר"ה של שנת תר"א, וחזיונו לא נתקיים, ותקותו היתה למפח נפש, נפלו פניו ונתעצב מאוד, ומלאו חדרי לבבו יגון ואנחה, ומרוב צער נחלש והלך קודר, עד כי ביום שמיני עצרת נפל למשכב, ובערב ר"ח מרחשון שנת תר"א, יצאה נשמתו בטהרה ושבה לבית אביה, למהר ישועה ולהחיש גאולה זי"ע ועכ"י.

ואמנם אם מתוך כתבו יוכל להיות נזכר, נחשב כאילו משנתו סדורה תמיד בפיו, כמו שאמרו, כותב אדם עדותו על השטר ומעיד עליה אחר זמן, כשנזכר ע"י כתבו ולא הוי מפי כתבם). ומזה נקבצו באו המון רבבות ניירות כתובים באצבע איש אלקים, משנת תק"נ ולמעלה, עד אשר עלה אל האלקים, והיה מתאנח על אשר עצרוהו מן השמים מלסדר חיבוריו כלבבו להפיצם בישראל...

ר׳ אברהם דוד

ר׳ משה ליב מסאסוב היה כרוך ביותר אחר הצדיק מברדיטשוב. תלמידו, רבי אברהם דוד, שהיה אחר כך הרבי מבוטשאטש, הפציר ברבו שיתן לו רשות לנסוע לברדיטשוב, כי חשקה נפשו להתבונן מקרוב בדרכו של הצדיק. אבל רבו סירב למלאות את בקשתו. „קוראים אנו בספר דניאל״, אמר, „על השמשים בחצר, ,אשר כוח אין בהם לעמוד בהיכל המלך׳. חכמינו פירשוהו כך, שעל כרחם מנעו עצמם מן הצחוק, מן השינה ומשאר דברים. והנה עבודתו של רבי לוי יצחק היא, שהוא בוער בשלהבת בלתי פוסקת. בכל מה שהוא עושה הוא מעמיק את נשמתו הלוהטת. על כן לא יוכל איש לעמוד בקרבתו אלא אם כן ברי לו, שיש בידו להתאפק מן הצחוק בעת שיראה את תנועותיו המשונות של האיש הקדוש בשעת תפילתו ובשעת סעודתו״. הבטיח התלמיד לרב שלא יפרוץ בצחוק, ועתה נתן לו הרב מסאסוב רשות לנסוע לברדיטשוב ליום השבת. אבל כשראה את הצדיק המֵסב אל השולחן ואת העויותיו המוזרות, לא יכול היה לשלוט בנפשו ופרץ בצחוק. מיד תקף עליו מין טירוף, והצחוק השתולל ולא פסק מפיו, עד שהוכרחו להוציאו מעל השולחן ולשלחו במוצאי שבת בלוית משמר לסאסוב. כשראה אותו רבי משה ליב כתב אל רבי לוי יצחק: „שלחתי לך כלי שלם ואתה החזרתו לי כשהוא שבור לרסיסים״ שלושים יום ארכה המחלה, ואחר כך נרפא רבי אברהם דוד בבת־אחת. מאז היה עורך בכל שנה באותו יום סעודת הודייה, ובשעת סעודה היה מספר את כל פרטי המאורע ומסיים בפסוק: „הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו״.

(מתוך „אור הגנוז״ למ. ב ו ב ר, ע׳ 228)

ר׳ משולם איגרא

רבי משולם איגרא, זה ה ג א ו ן מטיסמניץ שהיה אחרי־כן רבה של פרשבורג, לא רבים המה גם בין הלומדים שיודעים על־אודות ערך גדלותו, אבל בכשרונותיו היה ה ו א — התגשמות הגאונות הישראלית. בתוך גדולי ישראל שחיו ב א ל ף ה א ח ר ו ן (למספרנו) היו לנו הרבה חכמים עם כשרונות גאוניים, שמשות מזריחות ומאצילות־אור, אבל בתוכם היו בני־עליה, יחידי־סגולה שבשיא־גאונותם וחריפותם התרוממו והתנשאו לעילא־לעילא מכל ברכתא ותושבחתא, — ו א ח ד מ ה ם ה י ה ר ב י מ ש ו ל ם א י ג ר א. הוא היה מגזע רבנים, גדולי־ישראל (נצר ממשפחת הגאון רבי יהושע השיל בעל „מגיני שלמה), אבל אביו, ר׳ שמשון, היה בעל־בית פשוט מחשובי העיר ב ו ט ש א ט ש שבמזרח גליציה, איש תם וישר, ועד הדור האחרון היו זקני העיר הזאת מספרים נפלאות מצדקתו ותמימותו. בבוטשטש, בעיר זו שבה נולד רבי משולם, בנה לו אביו בית, וסמוך לו היה בית־מזיגה של יהודי, והלה היה מרשה לעצמו לפתוח את בית־המרזח שלו גם בשבת. הדבר היה למורת רוחו של ר׳ שמשון וכפעם־בפעם הוכיח את שכנו, הטיף לו מוסר והשתדל להשפיע לעיו שלא יחלל את השבת, אבל השכן־המוזג היה

לועג לו ולמוסרו. הלך ר' שמשון אצל הרב־דמתא והזמין את שכנו לדין על עסקי ממון. כשקבל המוזג את ההזמנה, תמה ואמר:

— מעולם לא היה כל משא־ומתן ביני ובין ר' שמשון בדיני ממונות, ואיזו תביעה יש לו כלפי דידי?

כשעמדו לדין, עמד ר' שמשון וטען:

— חכמינו אמרו (שבת קי"ט, ב') „אין הדליקה מצויה אלא במקום שיש חילול שבת", ומכיון ששכני זה, המוזג, מחלל את השבת, חוששני פן חלילה תפרוץ דליקה בביתו ותצא אש ותאכל גם את ביתי, ומשום־זה דורש אני ותובע ממנו אחת משתי אלה: או שיקבל עליו לשמור את השבת מחללו, או שיקנה את ביתי...

וצדיק־תמים זה הוליד את רבי משולם אשר רבי משה סופר העיד עליו „שהיו שתי זרועותיו כשני ספרי־תורה, עין ראתה ותעידהו אשר ממש אי־אפשר לשער גודל בקיאותו ומהירות חריפותו אשר חוברו בו יחדו" („דרשות חתם־סופר", כרך א', ע"ה א'); וראו זה פלא: רבי משולם איגרא היה מתנגד לחסידות, ובכל זאת אחד מגדולי רבני החסידים בזמנו, רבי חיים מצ'רנוביץ (בעל „באר מים חיים" ו„סדורו של שבת") בספרו „שער התפלה" מתאר אותו בתור „מופת הדור, אביר הרועים, רכב ישראל ופרשיו, הגאון האמתי, שר התורה, אור העולם, אספקלריה המאירה, מנורה הטהורה, עטרת תפארת ישראל", כי אמנם כפי שמספרת האגדה החסידית, היה רבי ישראל בעל־שם־טוב פעם אחת בעיר בוטשטש ושם ראה את בנו של ר' שמשון, בהיותו ילד כבן ארבע שנים. יוצר־החסידות הסתכל בפני הילד, ופנה ואמר אל כל הנצבים עליו:

— הביטו וראו: ילד זה יש לו נשמה חדשה, אצולה ממרומים, אשר לא היתה כמוה בעולם הזה מכמה דורות...

ואמנם עוד בימי פעוטתו כבן חמש שנים הפליא את רבותיו בתפיסת־שכלו ובחריפותו, ופעם אחת ישב עם כמה ילדים מבני־גילו לפני רבו, מלמד־תינוקות. המלמד ישב וראה ושמע איך התינוקות קוראים וחוזרים לפניו את הפסוקים (בראשית ל"ז, ט—י) על־אודות חלום יוסף: „והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי... ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת, הבוא נבוא אני ואמך להשתחוות לך". מלמד־הדרדקים הקריא לפניהם גם את דברי רש"י בפירושו שם, שמכאן, ממה שחלם יוסף כי גם הירח, כלומר אמו שכבר מתה, גם היא תבוא להשתחוות לפניו — למדו רבותינו שאין חלום בלא דברים בטלים; והנה קפץ משולם הפעוט ופנה למלמדו בשאלה:

— וכי משום שבחלומו של יוסף היו גם דברים בטלים, עלינו ללמוד ולדון על כל החלומות ולומר שאין חלום בלי דברים בטלים? וכי דנים מן הפרט על הכלל?

שמעו הילדים את קושית חברם־לגיל ושתקו. המלמד גם הוא נשאר נבוך, שתק ולא ידע מה להשיב, אבל מחו של משולם הקטן לא נח ולא שקט. הוא הרהר רגעים מספר, ושוב שאל:

— למה צריך היה יוסף לספר כי ראה בחלומו גם את הירח ולהעיר עליו בזה את גערת אביו ואת פקפוקיו באמתת החלום, והלא יותר נוח היה לו אלמלי

היה משמיט לגמרי מתוך דברי חלומו את מלת „והירח", שהיתה מכוונת כלפי אמו המתה, ולא היה מניח מקום לפקפוקים?...

— ואולם — הוסיף הילד ועיניו נוצצו ופניו קרנו — קושיא אחת מתורצת בחברתה: יוסף סיפר את החלום כמו־שהוא מבלי להשמיט ממנו אף מלה אחת, כי ידע יוסף שאין חלום בלא דברים בטלים, ואם היה משמיט את מלת „והירח" כי אז היו אביו ואחיו מחפשים דברים־בטלים אחרים בתוך חלומו... ומשום־זה סיפר את חלומו כמו־שהוא בלי כל גרעון והשמטה; ומתוך זה, ממה שיוסף לא רצה להשמיט את מלת „והירח" מתוך חלומו, — מזה למדו רבותינו שבודאי אין חלום בלא דברים בטלים...

וילד־חכים זה התחיל עוד בימי פעיטתו, כשהיה כבן שמונה שנים, לכתוב חדושי־תורתו בספר ובן תשע היה בקי ברוב סדרי הש"ס עם מפרשי הראשונים והאחרונים, ואז כבר הציעו לפני אביו לשדך את בן־יקיר זה עם בתו הצעירה של ר' שמואל ביק, אחד מקציני ברודי ועשיריה. על־פי בקשת אבי־הכלה הביא ר' שמשון את בנו לברודי ובבית־המדרש הגדול במעמדם של כל חכמי ברודי דרש הילד בן תשע שנים דרוש עמוק בהלכה ועמד במלחמתה של תורה עם הרב־דמתא הגאון רבי יצחק הורביץ (מי שהיה אחרי־כן רבה של המבורג, ראה „רשמים וזכרונות" על־אודותיו בפרק ל"ב), זה מותיב וזה מפרק, וטליא מנצח לסבא. כשבא רבי יצחק הורביץ לביתו, יצאה בתו הילדה לקראתו, והניח הוא ידו על ראשה ויברך אותה:

— יהי רצון שתזכי להנשא לגברא־רבא כמו ילד־שעשועים זה שנצחני עכשו בהלכה...

ומשולם הצעיר בא בברית־החתן עם בתו של ר' שמואל ביק, ובהיותו ל„בר־מצוה" היתה לו לאשה כדת משה וישראל; ואולם עוד בימי נערותו ובחרותו נתפרסם לא רק בתור גאון אלא גם בתור צדיק, חסיד ופרוש, אבל חסידותו־פרישותו זאת לא מצאה חן בעיני אשתו הצעירה, בתו של קצין ושוע, והיא התחילה לדרוש ממנו שיתן לה ספר כריתות. גם חותנו ר' שמואל ראה שאין הזיווג עולה יפה והתחיל גם הוא לדבר על לבו לגרש את אשתו. עמד ר' משולם ונתן לה גט פטורין, ואחרי זמן קצר נשא לו לאשה את בתו של רבי יצחק הורביץ, רבה של ברודי.

ונתקיימה ברכתו של אותו גאון וצדיק.

בימים ההם פרצה מחלוקת בין גדולי ברודי וחכמיה בדבר גט אחד, הללו פסלוהו והללו הכשירוהו ובמלחמת־הלכה זו השתתף גם רבי משולם שהיה אז כבן חמש־עשרה שנה. חכמי ברודי שהיו אז מפורסמים בגדולת־תורתם החליטו לשאול את חוות־דעתו של רבי ישעיה ברלין רבה של ברסלוי (ראה על־אודותיו בפרק הקודם) שבקיאותו הנפלאה בכל חדרי־תורה הרעישה את כל גדולי דורו. כל אחד מחכמי ברודי שרטט וכתב את תשובתו, וכל התשובות ככתבן וכלשונן נשלחו לרבי ישעיה ברלין, ובתוכן גם תשובתו של הגאון־הצעיר רבי משולם. קרא רבי ישעיה את התשובות זו אחר זו וכשגמר לקרוא את תשובתו של רבי משולם, קרא מתוך השתוממות והתפעלות:

— זהו זקן שקנה חכמה! בחריפותו ובקיאותו יכול הוא להתחרות עם רבים מגדולי הדורות שקדמונו.

ונכספה גם כלתה נפשו של רבי ישעיה לדעת מי הוא בעל התשובה הזאת אשר עד עכשו לא ידע את שמו ולא שמע על־אודותיו כלום. באותו פרק נזדמן ר׳ שמואל ביק, הקצין מברודי, לעיר ברסלוי, שבא להתם לרגל מסחרו, ובבואו להתם מצא לו לחובה לבקר את בית הרב. רבי ישעיה קבל את פניו ברצון ותוך כדי שיחה, שאל אותו אם הוא מכיר בעירו תלמיד־חכם אחד בשם רבי משולם איגרא.

— כן, — השיב ר׳ שמואל — הוא עדיין צעיר־לימים, כבן חמש־עשרה שנה.

— כל־כך צעיר — קרא רבי ישעיה מתוך השתוממות — ואנכי לא ידעתי ולא שמעתי על־אודותיו כלום!

— ולמה זה משתומם הרב על זה? — שאל ר׳ שמואל — כמה תלמידי־חכמים צעירים איכא בשוקה של ברודי, ורבה של ברסלוי אינו יודע מהם.

— אבל מה אתה מדבר על־אודות איזו תלמידי־חכמים צעירים? — נזף בו רבי ישעיה — רבי משולם זה הוא גאון־אדיר, מיחידי־הסגולה שבגדולי הדור...

שמע ר׳ שמואל ביק את הדברים האלה שיצאו מפי זקן־הגאונים שבדור הזה, נתכווץ לבו בקרבו והתעלף.

לאחרי שהשיבו את רוחו, שאלהו רבי ישעיה:

— מה לך כי נתעלפת?

— גאון־צעיר זה חתני היה ואני השפעתי עליו שיגרש את אשתו, זו בתי — החזיר ר׳ שמואל מתוך אנחה צורבת.

— אם כלי־מחזיק־ברכה זה היה בביתך ואתה בעצמך בערת הקודש מן הבית — אמר לו רבי ישעיה — צריך אתה להתעלף פעם שניה...

ושמו של רבי משולם איגרא הלך לפניו עד שקהלת היהודים בטיסמניץ, עיר של חכמים וסופרים ואחת מתשע הקהלות הגדולות שבגליל לבוב — נתנה את עיניה בו ומנתה אותו לראש הרבנים בגליל זה, והוא אז בן שבע־עשרה שנה! וגדול היה רבי משולם בהתמדתו בלמוד־התורה כשם שהיה גדול בחריפותו ובקיאותו, ממש לא פסק פומיה מגירסא גם בלכתו בדרך כמו בשבתו בבית־מדרשו. גם כשהיה מהלך ברחוב מבית־המדרש לביתו, הלוך ושוב, היה מהרהר בדברי־תורה, מותיב ומפרק, מחדש חדושים ושפתותיו דובבות בעל־פה דפים שלמים של גמרא ותוספות ופרקי־הלכה של הרמב״ם ונושאי־כליו. פעם אחת — מספרים — היה מהלך בשוקה של טיסמניץ כשהוא שקוע, כדרכו, בעומקה של הלכה. נתקלו בו סוסים־אבירים שהיו רתומים למרכבתם ובמרוצתם הפילוהו לארץ. אנשי הרחוב שראו מקרה־עגום ומסוכן זה, כולם אצו, רצו בחפזון להציל את נפש הרב, וכשהוציאוהו מתחת לאופני המרכבה, שמעו שפתותיו דובבות:

— ועל־פי־זה מתבטלת ממילא השגתו של הראב״ד כלפי הרמב״ם...

ובטיסמניץ מצא לו רבי משולם כר נרחב להרביץ תורה בישראל. מתוך ישיבתו הגדולה שיסד בעיר זו יצאו גדולי־תורה למאות, ורבים מהם היו גם המה אחרי כן למאורות ברקיע היהדות, כמו הרבנים הגאונים: רבי מרדכי בנט, רבה של ניקלשפורג, רבי נפתלי־צבי הורביץ אבי הדינסטיה החסידית של רפשיץ, רבי ברוך

פרנקל־תאומים, רבה של ליפניק, רבי יעקב, רבה של ליסה, שהיה קורא את רבו רבי משולם בשם „רבנו תם" וכמותם רבים מאד, וכך ישב לו רבי משולם במנוחת הנפש בטיסמניץ והצליח להגדיל תורה ולהאדירה. קהלות גדולות וחשובות, ערים ואמהות בישראל, שהיו גם מרובות באוכלוסין, באו והציעו לפניו את כסא־רבנותן, ברם הוא לא רצה לעזוב את טיסמניץ. במקום גדולתו שם מצאנו את ענותנותו, ותמיד חשב וגם אמר לא פעם אחת לתלמידיו כי לפי ידיעותיו המצומצמות בחדושי תורה והלכה הוא מרגיש בעצמו שאיננו ראוי עדיין לאותה אצטלא, להיות אב־בית־דין בעיר־דאם בישראל; ואם כי הרב רבי אלכסנדר־סנדר מרגליות, רבה של סטוטנוב (בעל „תשובות הרא"ם), אחד מגאוני־הדור בימים ההם וחברו ועמיתו של בעל „נודע ביהודה", היה רגיל לומר כי כחו יפה לעמוד במלחמתה של תורה גם עם הגאון רבי יהונתן איבשיץ אבל לא עם רבי משולם איגרא — בכל זאת כשבאו טובי הקהלות של אה"ו אל רבי משולם והציעו לפניו לבוא להתם כדי למלאות את מקום חותנו רבי יצחק הורביץ, רבן של שלש הקהלות — לא רצה לקבל, ותשובתו היתה:

— אין אני יכול ואין אני ראוי ורשאי לשבת על כסאו של אותו גאון־וצדיק רבי יהונתן איבשיץ.

וכשחשובי קהלות אלה העתירו עליו דברים ואמרו שקהלות אלו רואות זכות לעצמן כי יבוא וימלא מקום חותנו הגאון ברבנות זו, שלח אותם רבי משולם אל אשתו הרבנית, בתו של רבי יצחק הורביץ, לשאול את פיה תחלה. כמובן, שהרבנית הסכימה לאלתר לעבור מטיסמניץ הקטנה לשלש קהלות גדולות אלו וביחוד להמבורג רבתי, ששם גרו גם בני משפחתה. חזרו שלוחי אה"ו אל רבי משולם בפנים מאירות משמחה ואמרו לו:

— הרבנית מסכימה. עכשיו אין הדבר תלוי אלא בהסכמת רבנו.

נענה רבי משולם ואמר להם:

— זוגתי הרבנית, תחיה, ראויה להיות רבנית בשלש הקהלות אה"ו, כשם שהיא ראויה להיות רבנית בטיסמניץ, ואילו אני הקטן והצעיר, יודע ומכיר אני את ערכי הדל, שגם עטרת הרבנות בטיסמניץ הקטנה איננה הולמת אותי, ועל־אחת־כמה־וכמה שאינני ראוי להיות אב־בית־דין של שלש קהלות אלו...

וכך ישב רבי משולם על כסא הרבנות בטיסמניץ במשך עשרים ושבע שנים, ואולי היה נשאר לשבת בתוכה עד זקנה ושיבה, אבל באותו־פרק יצא דבר־מלכות לחייב גם את בני־ישראל להתגייס לצבא. קהלת־היהודים בטיסמניץ כיתר הקהלות בגליציה, חייבת היתה למסור בכל שנה ושנה מספר מסוים של אנשי־צבא, והיו פרנסי טיסמניץ רגילים להעלים עין מבני תורה ותלמידי־חכמים, ומסרו במקומם לצבא את ההדיוטות ועמי־הארץ. רבי משולם יצא כנגד הפרנסים האלה בכל התקיפות והכריז עליהם בבתי־המדרש שבטיסמניץ כי הם מוכרי נפשות, שופכי דם־נקיים. וכך היה רבי משולם עולה על הבימה ונוזף בפרנסי־הקהלה, מרעים עליהם בקולו:

— אין משוא־פנים בדין. כל ישראל, לרבות תלמידי־חכמים, כולם מצווים לקיים „דינא דמלכותא" ולהתגייס לצבא, ואם הממשלה דורשת ממנו רק מספר

מסוים של אנשים, כי אז צריכים אנו להפיל גורלות בין כל אלה המוכשרים להיות יוצאי־צבא בישראל, ומי שיעלה עליו הגורל, יהיה מי שיהיה ולוא גם אחד מגדולי הדור, הריהו מחויב לצאת לעבודת־הצבא.

ורבי משולם קפץ ונשבע:

— גם אם יעלה הגורל על בני יחידי יצחק אליהו (אביו העיד עליו שבחריפות מוחו, יפה כח הבן מכח האב, אבל הוא נפטר בימי עלומיו), — העבודה, שאמסור אותו בעצמי לעבודת־הצבא.

ואולם פרנסי טיסמניץ בימים ההם החציפו פנים נגד רבם הגדול וסרבו לשמוע בקול דברי מוסרו. אז החליט רבי משולם לעזוב את טיסמניץ, וכשהציעו לפניו את הרבנות בעיר פרשבורג הסכים וקבל.

ומספרים, כי כשיצא את טיסמניץ בדרכו פרשבורגה יצאו כל גדולי העיר פרשבורג וחשוביה וקציניה כמה פרסאות מחוץ־לעיר כדי לקבל את פני רבם החדש. בדרך נכנסו לפונדק להנפש ולחכות שם לבואו. בינתים סעדו את לבם במטעמים ומעדנים והתחילו לספר בשבח רבם הגדול ועל־אודות חריפותו וצדקתו. וכפעם־בפעם היה אחד מהם יוצא לחוץ, צופה ומביט אם הרב מתקרב לבוא. עברו כמה שעות בצפיה, ואלה לאלה שאלו:

— מדוע בושש רכבו לבוא? מדוע אחרו פעמיו?

ובו־בפרק, ישבו לו בפינה, באותו־פונדק, איש ואשתו וסעדו לבם בלחם יבש. נטפל אליהם אחד מנכבדי פרשבורג, קדמם בברכת־שלום, ושאלם:

— מאין באתם?

— מטיסמניץ — ענה האיש.

— ולאן אתה הולך?

— לפרשבורג.

— מה שמך?

— משולם.

הבין השואל, כי זהו רבה החדש של פרשבורג, רבי משולם איגרא שמעולם היה בורח מן הכבוד המדומה ולא רצה להכנס אל העיר בקולי קולות.

אבל כל הבורח מן הכבוד, הכבוד רודף אחריו. משנודע לנכבדי פרשבורג שבפונדק כי רבם כאן, הושיבו אותו ואת אשתו הרבנית במרכבה נאה והכניסו אותם לעיר ברב עם ובהדרת מלך...

ושם, בפרשבורג העיר, יסד לו רבי משולם ישיבה גדולה שממנה יצאה תורה והוראה ומתוכה יצאו רבים מגדולי האומה שהיו למאורי הגולה. ורבי משולם איגרא נתפרסם בתור גאון הגאונים, רבן של כל בני הגולה.

(מתוך הספר „שרי המאה" להרב י. ל. הכהן מימון (פישמן)

רבי שלום מרדכי הכהן שוודרון זצ״ל

הרב רבי שלום מרדכי הכהן שוודרון היה נחשב בתקופתו כ„משיב״ הדור. מקובל היה על גדולי הרבנים שבזמנו כעמוד ההוראה בגלל כמה וכמה מעלות תורניות ונפשיות, שהיה מחונן בהן ושבזכותן העמיד את ההלכה על בוריה והתחשבו עם פסקיו כ„דעת תורה״ ממש. לא אחר כי אם ה„משיב״ המובהק, הגאון רבי יוסף שאול נטאנזון, ראה בו את יורשו הרוחני והתבטא עליו במלים כאלה: „אין אנכי רואה בדור הזה תלמיד חכם גדול כמוהו״.

רבי שלום מרדכי הכהן נהיה ל„משיב הדור״ לא רק לרבני גליציה, פולין ואף ליטא, אלא גם לכל התפוצה כולה. שמו של הגאון מברזן הגיע למרחקים ולפי ספרו „שו״ת מהרש״ם״ בששה כרכים ושו״ת „דרכי שלום״ אנו רואים, שפנו אליו בעניני הוראה חמורים ומסובכים מאמריקה, אוסטרליה, סין ויאפן. ופנו אליו בעניני הוראה גם כמה רבנים מובהקים, שהודו בגדולתו במקצוע ההוראה, וביניהם רבי מאיר אריק מטרנוב. רבי שמואל יענקל מראדומישלה ורבי נחום ווידנפלד מדומברובה, האדר״ת מסניבז׳ ועוד כמה מפורסמים אחרים, שראו בו את ה„פוסק״ המובהק. לספריו „משפט שלום״ על „חושן משפט״ הגהות וחידושים על ש״ע או״ח, „דרכי שלום״ על כללי הש״ס והפוסקים „הגהות מררש״ג על הש״ס״ — נודעת חשיבות מרובה בעולם הלומדים. אבל לפרסום גדול זכו באופן מיוחד שלושת החיבורים האחרים בשם „דעת תורה״ על הלכות שחיטה, „גלוי דעת״ על הסימנים ס״א—ס״ט ב„יורה דעה״ ועל הלכות טרפות, אשר עוררו תשומת לב מרובה בעולם התורה וההוראה. אמנם, לאחר שהדפיס את חיבורו „גלוי דעת״ על טריפות, יצאו כמה גדולים נגד נטיותיו להקל בכמה ענינים; ביחוד הגדיל לעשות בזה הרב צבי הירש שפירא בעל „דרכי תשובה״ אב״ד מונקאטש, המראה, שכמה מקולותיו של מהרש״ם בנויות על יסודות רעועים. והוא בעצמו, בגלל ענותנותו, גילה את דעתו, שבחיבורו זה הוא רק מעין „גלוי דעת בלבד״ וניתנה הרשות לכל מורה הוראה לפסוק שלא כדעתו. ואף על פי כן היו הוראותיו לעינים למורי הוראה בישראל, ופסקיו הם בבחינת קודש בשבילם. ביחוד נתקבלו דבריו בהרבה אחרי שפרסם נגד משיגיו את ה„קונטרס האחרון״ שלו לספרו הנ״ל „גלוי דעת״, המעמיד את רוב פסקיו תחת שבט ביקורת מחדש ומצדיק את קולותיו בענינים אלה.

הוא היה גדול גם באגדה. היה ידען גדול בכל ספרי החקירה, חוקר עצמאי מקורי במהלך המחשבה הדתית, כפי שמעיד על כך ספרו „תכלת מרדכי״ על התורה, ונוסף לזה היה נאה דורש, פה מפיק מרגליות ומשאיר רושם כביר בלב שומעיו.

הרב שלום מרדכי הכהן הצטיין גם כעסקן ציבורי ואם כי שקוע היה ראשו ורובו בעולם ההוראה, היה יוצא לפעמים מד׳ אמות של הלכה כדי לחוות דעתו בעניני ציבור חשובים. הוא נקט עמדה משלו בעניני העם וצרכי הזמן והתמצא בהם כראוי.

בשנת תרס״ב הוציא קול קורא לטובת הישיבות ותלמודי התורה, המתחיל בפיסקה „ונגש הכהן אל העם״. כבר אז בולטת בו הכרתו בנחיצות אירגון החרדים לחיזוק הדת והחינוך. הוא נתבקש לבוא לאמריקה להקים מחדש את משרת רב הכולל בניו־יורק, ואם אמנם הוא בעצמו מחשיב בהרבה קיבוץ יהודי גדול וזה

רואה בו עתידות כמרכז יהודי גדול, אבל בדעתו, כי הוא כבר קשיש למדי לתפקיד נכבד זה, הציע איש תורני בגיל צעיר למשרה רבת אחריות זו.

הרש״מ הכהן שוואדרון ייסד ישיבה בברז׳אן בשם „תושיה״; מטרת חפצו היתה יסוד רשת רחבת של ישיבות, שזו הראשונה תשמש רק כהתחלה בלבד. ואמנם מישיבה זו יצאו אברכים חריפים ובקיאים במספר ניכר, שהגבירו את הצביון התורני בעיירות ישראל שבגליציה. הוא רצה לשפר ולשכלל את החינוך היסודי שבחדרים. הזמין את ד״ר יוסף זליגר, הפידגוג החרדי הידוע, לשם עיבוד תכנית מסוימת לביצוע דבר גדול זה, אלא שבגלל התנגדותם של חוגים חרדים ידועים, שבראשם עמד האדמו״ר מבלז, נשתתק ענין זה.

בשנת תרס״ח התקיימה אספת רבנים גדולה בלבוב, בענין הסדר כספי קופת רבי מאיר בעל הנס של כולל גליציה בארץ ישראל. אסיפא רבתא זו זכתה לתשומת לב גדולה גם בעתונות היהודית. חששו לפירודי דעות וניגודים באסיפה. צריכים היו לבחור ביושב ראש כזה, שיהיה מקובל על דעת כולם, וזה היה הגאון מברז׳אן, שנבחר פה אחד לתפקיד זה ואשר ניהל את האספה ההיא בטוב טעם ודעת. לפני סיום האספה ההיא ניגש אליו אדמו״ר מפורסם אחד ויאמר לו: „רבי, ברכני!״ רש״מ הכהן ברכו בברכת הכהנים המסורתית ויהי לפלא לכל הנוכחים.

התנהגותו ויחסי יום יום שלו, היו בלי שום משוא פנים. בדיני תורה דין פרוטה כדין מאה, מעולם לא ניצל איש. בן שבעים — והוא בעצמו לוקח ספר מהארון מבלי להשתמש באחרים לשם זה. פשטן וענותן בהתנהגותו ואינו מטיל מרות על אחרים. בכל בוקר היה יוצא לפני ביתו ומפזר גרעינים לעופות ולבעלי חיים אחרים. הכירוהו והוקירוהו אף אלה שאינם בני ברית, מכובד היה על שופטי בית המשפט המחוזי והיו נמלכים אתו בעניני משפטים מסובכים.

ביתו היה בית ועד מרכזי; מקבל היה מאות מכתבים בכל יום בעניני איסור והיתר, דת ודין, בעניני „קבלה״, שחיטה, סמיכה, היתר עגונות ועוד. וגם במצב כזה — גדול היה כוח התמדתו. נוהג היה לרשום סדרי שעותיו ללימוד גמרא, שולחן ערוך ופוסקים אחרים. מעולם לא החסיר משיעוריו היומיים הקבועים שהכילו: כ״ה פרקים נ״ך, מסכת אחת משניות, וח״י דף גמרא.

הוא נולד בשנת תקצ״ה באחד הכפרים במחוז זלוצ׳וב שבגליציה המזרחית. עיני אביו ר׳ משה הכהן, תלמיד חכם, היו צופיות על דרך לימודו של בנו זה וכבר בימי נעוריו למד בשקידה מרובה.

יש לציין את מורו ורבו בשחרית חייו, מהר״י אשכנזי, רבה של זלוצ׳וב. בתשובותיו מתיחס לתלמידו רבי שלום מרדכי הכהן כרב לתלמיד, אחר כך כתלמיד חבר. במשך הזמן היה מקבל מרות מתלמידו זה, שהוא רואה אותו כבר כ„רב ומורה״ לרבו הקודם בבחינת „תלמיד המחכים את רבותיו״...

רבנותו הראשונה של רבי מרדכי הכהן היתה בעיירה פוטוק־זלוטי בשנים תרכ״ז—תרל״א. משם הוא נתקבל לאב״ד יאזלוביץ, וכעבור שבע שנים נתקבל לאב״ד בקהילת בוצ׳אץ׳. יותר משלושים שנה שימש אח״כ כאב״ד בעיירה ברז׳אן, נפטר בשנת תרע״א. לפניו שימש שם כאב״ד הגאון רבי יצחק שמעלקיס, אב״ד פרעמישלא ולבוב, בעל ספר שו״ע „בית יצחק״.

משה צינוביץ

„שיעור״ בבית המדרש

תמונה־זו צויירה בידי אליעזר (לאזאר) קרסטין 'בשנת תרס״ו (נולד בשנת 1868 בקובנה. שימש מורה לציור בבצלאל ירושלים, לפני המלחמה העולמית הראשונה. ציור זה לקוח מספר התמונות שלו).

ליד העמוד משמאל: ראש הישיבה ר׳ אברהם ליבליין. מחבר כפר ״ככף מזוקק״. אחריו לא ידוע גם השלישי והרביעי אינם ידועים. העומד: חיים שפירא, נכדו של ר׳ יוסף שטרן מצד אמו, ומצד אבא נכדו של הרב מצ׳ורטקוב ר׳ ישעיהו מאיר שפירא.

היושבים בשורה השניה: הראשון אינו ידוע. השני — פרץ שומר הכלים בבית המרחץ. שלישי: איצי שחטר, רביעי: לא ידוע, חמישי: יעקב לוי, סוחר.

קיר של בית הכנסת הגדול

מצבת ר׳ יצחק קאהן שו״ב (אבי ישראל כהן)
ליד המצבה אלמנתו והחזן

בתי כנסת שבעיר

בבוצ׳אץ׳, כמו בכל ערי גליציה, היו הרבה
בתי כנסת, בתי מדרש, קלויזים ובתי תפילה.
כאן ידובר על שנים מהם.

„בית הכנסת הגדול״

לבית הכנסת של בוצ׳אץ׳ היה גוון מיוחד, והתבלט באופיו מכל יתר בתי הכנסיות שבמזרח גליציה ובמערבה.

בטבור העיר התנוסס לתפארת בנין מפואר, בנוי בסגנון מיוחד; בנין מרובע, חומה גדולה ובצורה, עביו של כל כותל למטה בערך חמשה מטרים וגובה הכתלים בערך 30 מטר. בכל כותל נמצאים אתיקים לסיפון, הכל מאבנים ועליהם נתבצר מכסה־סיפון מאבנים, העשוי, קימורים קימורים, מלאכת מחשבת של אמנים אדריכלים מאיטליה, ששר העיר גרף פוטוצקי הנקרא בשם התואר: Starosta Kaniowski הזמינם בשעתו לבנות פלטרו, הנבנה בסגנון בארוק — וזהו אגב אחד הבנינים המפוארים בגליציה (נודע בשם בוצ׳אצ׳ר רטהויז). האדריכלים הללו השקיעו בזמנם ממיטב האמנות בשני הבנינים הללו.

„והבית בהבנותו״ בשנת 1728, ז״א לפני 218 שנה, כאשר מעידים המספרים שהיו חקוקים בקירות הבנין, היינו על אבן אחת מעל לאשנב מבחוץ אצל שער הכניסה לה„עזרה״ של בית הכנסת היה חרות פרט בעברית העולה תפ״ח ובכתב רומא כתוב MLCCXXVIII, לאמור 1728, ועל הכותל החיצוני מצד מזרח למעלה מתחת לגג היה כתוב לאמור: בשנת תק״ח לפ״ק (עשרים שנה לאחר גמר הבנין) הטיחו הקירות מבחוץ מנדבת האשה אסתר־מלכה בעער (אשה נדיבת לב שהשאירה אחרי מותה עזבונות שונים למוסדות צדקה שונים).

להיכל המרובע, בכל קירותיו מסביב חלונות אטומים שקופים. את הפנים של אולם ההיכל קישטו ציורים, פרחים וכרובים, שנבלטו מעל לסיפון, סביב סביב כל צלעותיו. מצד מערב נזדקרו היציעים של „עזרת נשים״ על שתי קומותיה, הנשקפות אל פנים הבית, שפאר והדר לו.

נברשות נחושת־קלל ענקיות, מעשי ידי אומנים מתנדבים, היו תלויות בכל צלעי ההיכל, כולן מלאות זיו ומפיקות נוגה והן השפיעו על ההיכל שפע אור.

בכותל המזרחי הזהירו דלתי ארון הקודש, פרי מעשיהם של אומנים אזרחי עירנו. מעליהן התנוססו שני לוחות הברית עם עשרת הדברות ועליהם כתר תורה של מתכת.

משני צדי המעלות המובילות אל ארון הקודש עמדו שני אילי ברזל מקושטים בפיתוחי פרחים ובראשם שני דקלים ממתכת, מעשה חרש. אחד הדקלים האלו לקח גנרל רוסי בעת הפלישה של מלחמת העולם הראשונה לבית הנכות שלהם במוסקבה.

---

[14] Archiv d. Ministerium des Innern (Wien) Protokolle Galizien : ג
1778 : Juni Nr. 25, Juli Nr. 8, September Nr. 36, 66 ; 1780 : Januar Nr. 21 ; 1786 : AUgust Nr. 86, Dezember Nr. 11.

הבמה באמצע ההיכל, הבנויה אבני שיש, עם כסא־אליהו, מעשי ידי אמן, הוסיפו הוד והדר לאולם. וכל הבא אל הקודש פנימה, התרגש והתפעם לבו.

מכל שכיות החמדה, תכשיטי כלי זהב וכסף לתורה, עלי להזכיר: א) הכיור וכנו מנחושת. ב) אגן הנחושת, שציוריו החרותים מעשה ידי אמן, שימש לרחיצת ידי כוהנים בעלותם לדוכנים. ג) מנורת חנוכה מנחושת שגדלה ורחבה אמה. ד) סידור כתב־יד ישן באותיות מצוירות על קלף עם פיוטים לכל שבתות הקיץ ותפילות שונות מיוחדות (גם תפילה על מחלת ילדים), מכורך מעץ ועור, שנכתב לפני 150 שנה ע"י איזה סופר דעירנו.

חלק מהחפצים האלו שלחנו בשנת 1930 אל התערוכה שנערכה ע"י Wojewoda בעיר המחוז טרנופול, והחפצים הללו משכו אליהם תשומת לבם של המבקרים, יהודים ופולנים.

בשנת 1920 אחרי מלחמת העולם הראשונה נצבעו מחדש הקירות והתקרות של דביר הקודש, מבפנים ומבחוץ, על ידי צבעים מומחים, וזה עלה בדמים מרובים וכל אנשי העיר תרמו ביד רחבה לבדק הבית.

גורלו של בית הכנסת המפואר הזה כגורלם של כל בתי הכנסת בפולניה המנואצת, שנהרסו כולם עד היסוד בם.

בית המדרש הישן

על ראש אבלנו אעלה את זכר בית המדרש הישן. וביחוד את אוצר הספרים הגדול שבו. אוצר זה מיוחד במינו היה, אם בכמות ואם באיכות, נמצאו בו לא בלבד כרכי בבלי וירושלמי בהוצאות שונות, לא בלבד ספרי מדרש ופירוש והלכה, אלא גם ספרי פילוסופיא מתקופת ספרד, ספרי דקדוק, תכונה והנדסה, לא חסרו ספרי מלים כערוך השלם ואפילו „מגלה טמירין" לפרל מצאת וגם כתבי יד ישנים. בית המדרש הקדום הזה נמצא מצד הכניסה לבית הכנסת הגדול, בנין מפואר שנבנה לפני מאתים וחמש שנים על ידי אדריכלים מאיטליה, שהגרף פוטוצקי הזמינם לבנות פלטרו הגבוה והנהדר ובנו את שני הבנינים.

בית מדרש זה כמבצרם וכדבירם של המתנגדים שבעיר היה. אלה שמרו בו בדייקנות ובשמרנות מנהגם ונוסחם — היו מתפללים עם הנץ־החמה, מקפידים על דקדוקם של דגש קל ודגש חזק. לפני ארבעים שנה ידועה היתה המסורה על שלושה עמודי־התווך של המתפללים וסימנם עשיר יענה עזות, כלומר, שלשת הזקנים ר' אשר, ר' יענה מלמד ור' אייזיק, ששקדו ביותר על קריאת שמע בזמנה ושאר כל מנהגי האשכנזים לפי המסורה והשולחן ערוך. כחיה עומדת לפני דמותו של הגבאי הנוח לכעוס, ר' יוסף, שדרכו היה לסקור רשימות בתי מסחר הספרים בעולם וביחוד בית המסחר הנודע של ר' אהרן פויסט בקראקא וככל שמצא ספר ישן שאינו עוד בבית הגנזים של בית המדרש היה קופץ עליו לקנותו ואינו עומד על המקח.

ומי נכנס ויוצא בבית המדרש הישן והוא מתגאה לאורם של הספרים שבו ואין לך כל ספר וספר שאין הוא לו כידיד ורע? הוה אומר הנער שמואל יוסף טשאטשקיס, שאין לך אוהב ספרים כמותו. ובזכות אהבתו זכה לכבוד גדול — הגבאי גמר בלבו להעמיד את אוצר הספרים על סידורו, ספר וספר לפי תכנו

ואפיו וערכו, ולהדביק על גבו פתק שענינו יהא ניכר בסקירה ראשונה ולא מצא יאה לדבר נכבד ונאה זה אלא בחור וטוב הוא הנער שמואל יוסף בן שתים עשרה והוא גם עשה המלאכה בתכלית הבקיאות והשלימות.

כן, בית המדרש הישן ואוצר ספריו הוא שפירנס רוח הנער ואישש יסודותיו. אוצר זה התפרנסו הימנו כמה וכמה נודעים שהעיר התפארה בהם. ואמנה את הסופר איצי פרנהוף בעל „ספרי שעשועים" וביחוד דוד צבי מילר חכם מפואר, גדול בלשונות קדם וביחוד שביחוד בן־משפחתו הוא־הוא חתן היובל שמואל יוסף טשאטשקיס, הוא הנודע לשם ולתהילה ש"י עגנון.

דוד נוימן

מוסף „דבר" 28.8.38

עוד על בית המדרש הישן

איני מפקפק כי מר דוד ניימן שמע בילדותו את השמועות והידיעות הללו על קדמות בית המדרש בעירו ועל הגרף פוטוצקי, והאדריכלים שהביא מאיטליה — שמועות כאלו היו רווחות בכל עיירה בפולין וליטא, וכל אחד מאתנו שמע אותן בילדותו.

אולם עובדה היא, שבשנת תרכ"ה נפלה בשבת חזון דליקה גדולה בעיר בוטשאטש, לפי הכתיב של אז, ונשרפו — לפי עדות הכותב ב„המגיד" תרכ"ה, גליון ל"ד כמעט כל בתי העיר ובתוכם „ביהכ"נ הגדול והמפואר ועוד שני ביכ"נ הקטנים ועשרים בתי מדרשים עם ספריהם היקרים ועם כמה ספה"ק היו למאכולת אש. על זה דוה הלב — ממשיך הכותב — על הספרים היקרים אשר נשרפו בעיר. מי זה יודע את חין ערך הספרים מביהכ"נ דר' מאיר שיינער ז"ל וגם בהקלויז דר' אביש ז"ל היה אוצר ספרים נחמד, גם בבתי מדרשים היו ספרים רבים, גם אצל יחידי עירנו נשרפו ספרים יקרים. אצל המנוח יצחק צבי הכהן היה עקד ספרים גדול הערך, אצל אב"ד עירנו נשרפו ספרים רבים וגם חבורו אשר חיבר על התורה ביקוד אש וגם אצל ראש קהל עדת ישרון בעירנו ה"ה החכם המשכיל מו"ה וואלף פאהאריללע נשרפו ספרים מלאים חכמה ודעת וגם מורשי לבבו אשר חבר בשפת עבר, ספרים יקרים, חסרון אשר לא יוכל להמנות. עתה היינו כצאן בלא רועה, אין לנו לא בית כנסת ולא בתי מדרשים ולא ספר לעיין בו..."

הבאתי את הקטע הזה, החשוב מהרבה בחינות, שאם מצד אחד הוא שולל בהחלט את קדמות „בית המדרש הישן", הרי מצד שני הוא תנא דמסייע בהרבה לה' ניימן על התורה והחכמה והספרים הרבים והיקרים שהיו בבוצ'אץ' לפני השריפה הגדולה בתרכ"ה ושבודאי לא פסקו גם אחרי השריפה. העיר נבנתה מחדש ו„בית המדרש הישן" נבנה גם כן מחדש ונקרא בשמו הקודם ושקדו הגבאים על תקנתו ורכשו לו הרבה ספרים בכל מקצועות התורה והחכמה וההשכלה. ובאותו בית המדרש הישן, „מבצרם ודבירם של המתנגדים" (לפיכך נמצא בו גב „מגלה טמירין" של יוסף פרל!) בלע וספג לו עגנון בילדותו את ידיעותיו ורכש לו בקיאות יסודית בתורה בכמה מקצועותיה ותהי לו למקור נאמן ומעין

טהור, שממנו הוא דולה ומעלה וחורז את פניני יצירותיו. יצירות אגדות החסידות והחסידים...

ירושלים. מיכל רבינוביץ

הערה

כתבה ב„המגיד" שמזכיר בזה ר' מיכל רבינוביץ ראוי להזכיר גם שם כותבה „הכושב (!) בדמעות ובלב נאנח", הוא בעריש שטערן, אשר כחדשיים קודם השריפה ההיא יספר „לא בבשורות טובות באתי פעם ראשונה בשערי המגיד" והוא מודיע על שריפות בבראָד, קולומיאה, הורודנקה, טרנופול, חורוסטקוב, צ'שנוב, קוזלוב ועל התעוררות העזרה של יושבי עירו ובראשה שר המחוז פוילי וראש הקהל ר' פאהאָריללע, כשם שהוא מודיע על פעולת העזרה בברודי, שבה הלך הפרש ר' מאיר קאליר בעצמו לקבץ כסף לנשרפים („המגיד" תרכ"ה, גל. 28) ואחרי כחדשיים הוא מבכה חרבות עירו. בעריש שטערן הוא שם נודע אחר כך כראש אזרחים בבוצ'אץ' ומפורסם תפקידו בבחירות לפרלמנט כתומך השלטונות ומתנגדם של הציונים ודיוקנו תואר באמנות בסיפוריו של ש"י עגנון בשם סבאסטיאן מונטאג (ב„נערינו ובזקנינו" ונזכר גם ב„סיפור פשוט").

מוסף לשבת, „דבר", 9.9.1938, גליון: 4033 ד. ש. (דב שטוק)

על קהילת בוצ'אץ'

א

מצויות בגליציה המזרחית ערים מספר, שמאורעות שנתארעו בהן ואישים שנשתכנו שם במשך דורות רצופים יחדו להן עמדה של מעלה בתולדות רוחה של ארץ זו, אם מבחינה יהודית ואם מבחינה כללית או שתיהן כאחת. ודאי, כמעט בכל עיר ועיירה נטבעו אצבעותיה של ההיסטוריה הישראלית וכל אחת היתה בזמן מן הזמנים גיא־חזיון למאורעות של חסד או לזעזועים של פורענות. אולם משולות הערים לבני אדם: מה הם תלויים במזל, אף הן כך; וכשם שבני־עליה מועטים נולדים בסוד צירופים שלא נדע פשרם, כך הועידה לה ההשגחה העליונה ערים או כפרים, הנעשים כמין טבור לארץ שלמה. ערי־סגולה אלו כאילו מזומנות ועומדות מתחילת ברייתן לקיים יעוד נכבד, ולפיכך העניק להן שר העולם תפארת־גוף, תלתלי־יערות, עקמומיות־נהרות, רכסי־הרים, מראות־עמק ושרידי קדומים. גם קורות משפחות ואישים, הכרעות מדיניות ומעשים הרי־גודל חרותים על לוחותיהן של ערים כאלו. ללמדך, שגם לענין ערים נאמר: אין השכינה שורה אלא על חכם, גבור ועשיר ובעל קומה...

יש לה לגליציה ערים מעטות מסוג זה: לבוב, ברודי, טרנופול, ז'ולקיב וכו'. אחת מאותן הערים היא גם בוצ'אץ'. שוכנת היא בתווך, בין סטניסלבוב המוליכה ללבוב ובין טרנופול. אולם כבודה בא לה בזכות עצמה. כמעט כל הזרמים

הרוחניים בישראל שטפו ועברו דרך בוצ'אץ' והניחו בה אחריהם את משקעם. ויש שהיא עצמה הוסיפה עליהם נופך משלה או גוון משלה, כי עיר בעלת מסורת היא. וגם בכמותה היתה ניכרת. ספירה אחת משנת 1765 כבר מעמידה את מנין היהודים בבוצ'אץ' על 1055. והם הלכו מאז והתרבו. במחוז הרוסי־ברצלבי היתה במאה הי"ז והי"ח קהלה ראשית. לאחר שהמחוז נחצה לשנים נעשה הרב של בוצ'אץ' ראשו הרוחני של מחוז אחד. בוצ'אץ' שלחה פרנס (שהיה קרוי גם „ראש המדינה") למדינה הרוסית־ברצלבית וגם לועד של ארבע ארצות. ידועים הפרנסים דוד פרגר שהשתתף בישיבות הועד בשנת 1664, ואריה ליב בן־יצחק, חבר הועד בקוליקוב בשנת 1727. מן הרבנים בבוצ'אץ' ראויים להזכר ר' יעקב אליהו בן משה מאק; ר' אלחנן בן זאב וולף, שבנו ר' אבא'לי, היה חתנו של צבי מייזלש, הפרנס הידוע בועד ארבע ארצות. ר' צבי הירש בן יעקב קרא, מחבר „נטע שעשועים"; חתנו ר' אברהם דוד בן אשר; ר' אברהם בן צבי הירש תאומים מחבר „חסד אברהם".

אָפייני לעיר זו היה ר' אברהם דוד בן אשר, שנולד בשנת 1770 ונפטר בשנת 1840. תולדותיו ואורח־מחשבתו הם פרשה חשובה מאד ואנו לא נרמוז עליה אלא בדרך הנוטריקון. עוד בהיותו נער משך עין כל רואהו בבקיאותו בתלמוד ובחריפותו הגדולה, וצבי הירש בעל „נטע שעשועים" בחר בו כחתן לבתו. בשנת העשרים לחייו כבר היה מוכן לקבל כהונת רב ביזלוביץ. בוצ'אץ' היתה עיר של למדנים ותלמודאים, שלא האמינו בצדיקים ובמעשי נפלאותיהם. המלחמה בין התלמוד והחסידות היתה אז בכל תקפה והיא הציקה לו מאוד. כשחלה בנו הפצירו בו אשתו וידידיו שיסע עמו אל רבי לוי יצחק מברדיטשוב ולאחר סירוב ממושך נעתר להם. מאז חלה בו תמורה. ר' לוי יצחק השפיע עליו הרבה וסייע לו להביא לידי התאמה את דעותיו כתלמודאי ואת דעותיו החסידיות, שהיו כה מנוגדות בעירו. לשמחת החסידים לא היה גבול, שכן הרבה נתיראו מפני ידיעותיו הרחבות בתלמוד ובפוסקים. אעפ"י כן, כשנתמנה רב במקום חותנו, השתוממו על תורתו, אבל חלקו על אורח חייו, שהיה על פי הנהגות תלמידי הבעש"ט. ובתורת פוסק הלכות ומורה הוראה והלכות הנהגה היה נוהג אך ורק לפי עיקרי התלמוד ודיני הפוסקים ולא לפי עיקרי הקבלה. גם פעולתו הספרותית המעונפת היתה ביסודה שכלית, תלמודאית ופרשנית. חיבורו „דעת קדושים" נכנס כחלק עצמאי של ה„שולחן ערוך" וכן „אשל אברהם". בין שאר ספריו כתב גם פירוש אחד קבליי בשם „ברכת דוד". בפרק אחד מחייו נתבלבלה עליו דעתו ולפי המסורת ריפא אותו הרבי מסאסוב. הוא כיהן בבוצ'אץ' עד יום מותו, כחמשים שנה, ואצל מרוחו עליו.

אגדות רבות נרקמו על ר' אברהם דוד. היו אומרים עליו, שלא שכב לישון עד שחידש ח"י הלכות ושמימיו לא ראה צורת מטבע. כשנפטר והקימו מצבה על קברו, חרתו על גבה „מלכנו". מיד הלשינו על כך לפני הרשות, אולם עד שהגיעו הבודקים מטעם השלטונות כדי להיווכח אם באמת מרדו יהודאי, ופס יד נעלמה חרתה באישון לילה „מלפנו", היינו „מאלפנו" חסר א'. הכ' נהפכה לפ'. אחריו לא היו מעניקים את התואר „רב" לשום יורש כסאו, אלא צמצמוהו והעמידוהו על „דיין".

ב

מלחמת התורכים בפולנים, שנסתיימה בשלום הקרוי עד היום בפי ההיסטוריונים בשם „השלום המחפיר של בוצ'אץ'" (1672), שעל פי החוזה ההוא נספחה פודוליה וסביבותיה באוקראינה לתורכיה והיו ברשותה עד שלום קרלוביץ (1699), היינו עשרים ושבע שנה — הכשירה את הקרקע במקומות הללו לתנועת שבתי־צבי ואחר־כך לתנועת הפרנקיסטים. במשך תקופה זו היה מצבם המדיני של היהודים ובמידה רבה גם הכלכלי טוב ביותר. וכנראה, שהיהודים בארצות הכיבוש הללו היו מרוצים מכובשיהם עד כדי כך, שהפולנים חשדו ביהודים שהם עומדים בקשרים חשאיים עם תורכיה. אותה שעה נעשה כמין עירוי דם של היהדות המזרחית בתוך קהלות פודוליה. מאורע זה לא הוערך עדיין כראוי. התקרבות זו של שתי חטיבות יהדות מסייעת לנו לעמוד על אופיה של גליציה הישראלית, השתתפותה בתנועות המשיחיות, מלחמת הרבנות, דרכי החסידות, נפתולי ההשכלה וכו'. תנועת שבתי צבי הובאה לחבל זה של גליציה לא ע"י שלוחים בודדים בלבד, אלא על ידי עוברים ושבים יהודים מתורכיה שנשתקעו בה. ואפילו יעקב פראנק, מחולל תנועת הפראנקיסטים, שנולד בעיירה קטנה שבגליציה, הורה את תורתו ורכש לו את קהל חסידיו לאחר שחזר ממקום המעשה של שבתי צבי ועמו אחוזת מרעיו. על כל פנים היו בבוצ'אץ' אנשים אחדים, שהיו מכנים אותם דרך גנאי בשם „פראנקים". הטעם כמובן נשתכח במרוצת הימים. אך קרוב לודאי שאבותיהם של הללו נהו לשעבר אחרי כת פראנק או שבאו מתורכיה, שכן כל יהודי עותומני נתכנה בשם „פראנק". הרדיפות מצד מתנגדי משיח השקר כלפי הנוהים אחריו היו כה אכזריות והשמתא שהוטלה עליהם היתה כה קשה, שבמשך הזמן נמחו זכרם ושמותיהם, ולא נשתיירו אלא שיחות־לחש על פלוני ואלמוני שהוא מבני־בניו של פראנקיסט. בכלל שקדו לבער באף ובחימה אחרי כל שריד של תנועה זו, ובוצ'אץ' נטלה בזה חלק בראש. מצויים מכתבים ומסמכים אחרים, המעידים עד כמה נזהרו בני בוצ'אץ' מבוא במגע עם הללו ואף הזהירו עליהם את אחרים. יחס של־חשד זה נמשך גם כלפי החסידות, שראו בה גלגול המשיחיות, והיא לא נתבצרה בעיר זו עד היום. במרוצת הזמן קמו כמובן „קלויזים" של חסידים, אך מעולם לא היתה לאלה השפעה מכרעת לא בימי בחירות לקהילה ואף לא בעיצוב דמותה של העיר.

ג

העיר בוצ'אץ' שרויה בתוך גיא־הרים, שהנהר סטריפא, הנופל אל הדניסטר, עובר בו. עיצומה של העיר מרוכז בין שתי רמות בתבנית מכתש. הרחוב הראשי והשוק נמצאים בשיפולי הגיא, בעוד שהרחובות הצדדיים כאילו מטפסים ועולים על פני מדרוני הרמות והבתים נראים כניצבים זה למעלה מזה. על הנהר, החוצה את העיר לכל ארכה, מתוחים גשרים. אולם על הפשרת השלגים והתבקעות קפאונו של הנהר מטילים קרעי הקרח הגדולים קולות נפץ ואימת־מה על היושבים סמוך לנהר, ולא פעם נהרס הגשר ונפסק החבור בין שני עברי העיר.

בככר הצרה של השוק עמד בית המועצות (Ratusz) שהוא אחד הבנינים המפוארים בגליציה שנבנה בסגנון מובהק של בארוק. לשעבר היה זה בנין מרובע ומשופע בקישוטי־נוי. לאחר השרפה נפגם הרבה אבל עוד נשתיירו בו כמה צורות

ופיתוחים. בדרך לבית הנתיבות מימין נראים שרידי חורבות המצודה, שנבנתה במאה ה־14 ונכבשה ונהרסה בידי התורכים. אחר כך חידש אותה ניקולאוס פוטוצקי וגר בה. גם בית־היראה הקתולי־רומי והקתולי־יווני נישאים אל על והבריות היו מספרים ביפים ובעשרם הפנימי. ועוד כמה וכמה דברי משכית היסטוריים שנשתבחה בהם בוצ'אץ'. במלחמת־העולם נחרב חלק מן העיר, והוא שב והוקם בעשרים השנה האחרונות.

בבית החיים היו קברים ומצבות עתיקים ידועי־שם ואלמונים, אהלי צדיקים ואבני־ציון וכתובות המתנות מעשי נסים ופורענויות. דומה, אפילו זקני העיר לא מצאו ידיהם ורגליהם במבוך זה שבבית־הקברות. והואיל וכמה מן הפנקסים נשרפו או אבדו מן הקהילה, קשה היה להציל משיני השכחה את קורות העיר הנשקפות מתוך המצבות האלמות הללו.

אך מופלא היה אותו בית מדרש ישן, שלפי החקוק עליו נבנה לפני כמאתים ועשר שנה על־ידי אדריכלים מאיטליה, שהגראף פוטוצקי הזמינם לבנות את ארמונו המפואר. זה לא היה בית מדרש בעלמא, אלא בירת המתנגדים, מרכז ליריבי הקבלה והחסידות. המתפללים והלומדים שם היו חטיבה אידיאולוגית אחת, שבזמנים מסויימים היו מטביעים חותמם על העיר. אלה היו אשכנזים. לא אשכנזים ממש; אדרבא, יהודים אדוקים היו, המדקדקים במצוה קלה כבחמורה, אולם נוסחם היה נוסח אשכנזי עקבי, שאינו מוותר אפילו על קוצו של יוד. בו היו לומדים על טהרת הפשט. הרמז והסוד היו זרים ומנודים. כאן נתכנס קהל רב בשבת אחר הצהרים ואחד מתלמידי החכמים שנה לפניהם את פרשת השבוע עם הסברת ה„עקדה". אגב כך היה משלב דעות וביאורים בשם פילוסופים אחרים בני־ברית ושאינם בני־ברית. ואוצר ספרים גדול, בית־גנזים ממש, היה בבית מדרש זה. אף הוא לא היה פרי של קנית ספרים באקראי, אלא מלאכת מחשבת. מלבד ספרי הקודש הידועים והמקובלים על הכל, כגון התנ"ך והתלמוד ומפרשי מפרשיו, והמדרש והשולחן־ערוך והפוסקים, נאצרו בו ספרי מחקר ופילוסופיה עברים מכל התקופות, ספרי דקדוק, הנדסה, חכמת התכונה, מילונים ואפילו כתבי־יד יקרי־מציאות של מחקרים רפואיים בימי הבינים. לאו כל אחד היה רשאי למשמש בכל הספרים, חלק מהם היה נעול ומוצנע. אולם הצד הראוי לתשומת לב הוא, שספרי חסידות וקבלה ומסתורין כמעט לא היו שם. וכיון שזה היה בית־הספרים הגדול והנוח ביותר היו כל הלומדים זקוקים לו וממילא קלטו חוץ מתורה גם סגנון מסויים ומגמה מסויימת. בבית מדרש זה בילה ש. י. עגנון וספג את רוחו. עד החורבן עוד היו מצויות הערותיו והארותיו בשולי הגליונות של הספרים שעיין בהם. גם תולדות המלבי"ם הכתובות בידיו על אחד מספרי התנ"ך מצאתי שם.

ד.

בוצ'אץ' — הרים סביב לה. אחד ההרים האלה קרוי בשם „פאדור". בקצהו נטוע יער. מסורת היתה בעיר, שבעמקים וביער הזה המתיקו הפרנקיסטים סוד. שם נתאספו הקנאים הללו לפני הויכוח הפומבי הידוע בלבוב. בצל העצים האלה שיננו את לשונם לחרף את מערכות ישראל ולהעליל עלילות על מנהגי היהודים ותורתם. אולם לא כאלה בלבד חסו בצלם. באוירן של הרמות היו משוטטים גם

בעלי הזיה תמימים: חולמי אלוהים חדשים ולוחמי עולם חדש מבין המשכילים. בכל הדורות היה מי שהגה ברוחו הקשה ביער הזה. חסידים, מתנגדים, משכילים, אנרכיסטים, סוציאליסטים, ציונים — עד לזאטוטי „השומר הצעיר", זו תנועת ההתנערות שקמה בישראל בשלהי המלחמה העולמית. כולם היו משכימים ומעריבים ביער הזה, פותחים בהחבא את סגור לבם ומשאיגים אל תוכו את שאגת הנפש הנלבטת. כאן הושרו פזמוני־עם, שירי תחיה וניגוני חסידים נוגים ועליזים, ונטעי נעמנים ניטעו בנשמה היהודית הצעירה. כעין רשת של אגדות ומאורעות היתה פרושה על המטייל בנתיבות ההר והיער. מאוויים וחלומות שעברו אך לא בטלו נתגלגלו בו, במטייל, בסוד הגלגול. משהו שלא קבל תיקון רחף תמיד בחללו של מקום נאה זה. הרוחות המנשבות היו גוברות שם שבעתים, הגשמים היו זועפים שם תדיר, והמהלך שם יחידי, אעפ"י שמראה נרחב ומנומר השתרע לפניו, היה בעל כרחו שוקע בתוך עצבות שמאידך גיסא. אולם באותם ימי שמש נפלאים, שהעלו משטח ירוק וריחני על פני הרמה ומורדותיה, התנגן היער באלפי כינורותיו ובחורי ישראל ובחורותיו יצאו לקרוא את „י'ן כריסטוף" ושבו מלאי אמונה באדם ועולמו.

ברם, אדם מישראל הרגיש בבוצ'אץ' זו, רבת המסורת, שלמדנות ומידות תואמות בה יחד, איזו פגימה. כמין מיתר היה פקוע. איזו תפילה של יחידים או של ציבור, לשעבר או בהווה, לא נתקבלה וניסרה בגלגל העיר. אפשר שכך הוא בכל עיר ישראלית בגולה, המורטת את נוצותיהם של בניה, אפשר שהרגשה זו מקורה באבדן־העצות של כל צעיר יהודי שנתגדל ונתבגר במקום־חיותו, ינק מטובו והעניק לו אימונו, ולפתע־פתאום עמד ושאל לנתיבות עולם: לאן? ואף ההר הטוב הזה אינו יכול לתת למבקריו אלא מה שנתן לו כל הימים. איך־שיהיה: שכינתא בגלותא, אפילו בעיר של לומדים ובעלי מידות כבוצ'אץ' פגומה היא. כששבתי לראות את בוצ'אץ' אחרי שנעדרתי ממנה שנים ותהיתי בקנקנה כלשהו, נוכחתי לדעת, כי אמנם משאלת דורות שלא נתמלאה, נשקפת מאנשיה ומאורח־חייה. פגימה זו, שהיא דקה כפגימת האתרוג המובחר, השתדל לתקן על דרך העיצוב האמנותי ש. י. עגנון, יליד העיר הזאת וקלוט רוחה וריחה. בספירת האמנות נתעלו יהודים אלה בחול ובקודש. אלא שבספרו הגדול „אורח נטה ללון" שוב הובלטו אותן פגימת־דורות ואי־שלמות, שהיו חותמה של בוצ'אץ' תוך כדי נפתוליה ליעשות בת־חורין מהן. אולי גרמה לכך פגישתו החדשה עם העיר.

דוק של מסתורין ותכלת של חלומות אפפו את בוצ'אץ'. אולם היא היתה ביסודה עיר רציונליסטית, אם אפשר לומר כן על עיר שלמה. לפי אופי רבניה ולמדניה, טיב חסידיה ומתנגדיה, מגמת משכיליה ועילות מלחמותיה — היתה זו עיר שלא היטתה בדורות האחרונים אוזן לצליליהם של יודעי ח"ן ולא נסתפגה בכללה בצדיקות וכיוצא בה. אולם לא היתה בה שכלתנות קיצונית, חסרת דם, המניחה לאדם רק עצמות יבשות. לימוד התנ"ך והדקדוק היה נפוץ בעיר, אך גם לימוד האגדה והמדרשים. אחד מסופריה היה איצי פרנהוף בעל „ספרי שעשועים" וכנגדו — המלומד דוד צבי מילר, שהעמיק חקר בלשונות קדם.

איצי פרנהוף היה איש השאיפה והיזמה. אהב את העברית אהבת נפש ואף טעמו היה משופר. הוא יצא לחרוש את שדה הספרות העברית בגליציה ופתח

בה תלם קטן. שלא כשאר הניסויים הספרותיים היה נסיונו מעניין ומיוחד במינו. החוברות הקטנות „ספרי שעשועים" נתפרסמו עד מהרה בכל העולם העברי. וסופרים כטשרניחובסקי, קלוזנר, ברדיצ'בסקי ואחרים השתתפו בהן מי בשירים, במאמרים או ברשימות. עוד היום מנשבת מתוך הדפים הקטנים הללו אינטימיות טהורה ורצון נכון, אף סגנונן העברי נאה ומודרני. — פרופסור דוד צבי מילר היה בקי גדול בתרבות ערב ובלשונות קדם, היה מומחה באשורולוגיה והיה מורה ללשונות אלו באוניברסיטה הוינאית. תרגם לעברית את חוקי המורבי, חקר ואזן את מבנה השירה התנכית ופיענח את חוקיה ומשפטיה. היה מורה בבית המדרש הוינאי, שילינק ווייס יסדוהו. בימי זקנתו הועלה ע"י הקיסר פרנץ יוסף במעלת אצילים. — ואחרון־אחרון ע ג נ ו ן, השרוי בתוכנו והוא תפארת הספרות העברית.

שקיעתה הרוחנית של בוצ'אץ' התחילה זמן רב לפני המלחמה האחרונה. בני־הנעורים יצאו מתוכה, מי לא"י ומי לאמריקה ומי לארצות אחרות. האברכים העורגים הזדקנו, החיים התרבותיים נידלדלו. אף על פי כן היו גנוזים בה עדיין כוחות רבים, שהיה בהם כדי לפרנס דורות. היא היתה משולה לעשיר אדיר שירד מנכסיו, אשר שיורי עושרו והדרו מפוזרים עדיין בכל קרן־זוית.

עתה נמחתה בוצ'אץ' המעטירה, רבת החן ושופעת החסד. פריצי חיות שפכו חמת־ארסם על יהודיה ועל עציה ואבניה. וכך תיאר אותה במכתב אחד משרידיה המעטים, ד"ר אברהם חלפן:

„בוצ'אץ' אינה קיימת היום אלא כמושג גיאוגרפי בלבד. העיר חרבה. רק שתי משפחות עבריות נשתיירו בה ובכל המחוז אין זכר ליהודים. רחובות העיר מכוסים עשב וקוץ ודרדר. הבתים נהרסו, בתי כנסת ובתי תפילה משמשים בתי־כסא ציבוריים. בית־הקברות נחרש ע"י חפירות הצבא, ובמצבותיו השתמשו לריצוף „שוק־החזירים". הגימנסיה ובתי הספר ושאר הבנינים החשובים ניתצו. למעלה מעשרת אלפי יהודים, תושבי בוצ'אץ', הומתו במיתות משונות. גופותיהם נקברו בקברים המוניים על הפאַדור, הבשטים, ביערות ובשדות — — —".

תהא נחמתנו בכך, שמקצת מתורת בית מדרשה של בוצ'אץ' עלתה לא"י והיא מתקיימת בבניה ובבני־בניה!

ישראל כהן

חסידי בוצ'אץ'

תקופה מופלאה של חיים והוי חסידים נגוזו, ואתם גם נעלמו טיפוסים ודמויות מקוריות של חסידים, טיפוסים שלא יופיעו עוד באותה צורה ובאותה סביבה, שבה עברו עלינו ימי עלומינו. ומדי הזכרי בזמנים אלה, מתפרצת מאליה הקריאה: אשרי עין ראתה כל אלה!

העיר בוצ'אץ' מפורסמת היתה בקיצוניותה, חסידיה היו נלהבים ביותר ומתנגדיה היו קנאים ביותר. מבצר החסידות וכוחה העיקרי היו בקלויז דצ'ורטקוב. האישיות הבולטת בעלת סגולות המנהיגות והכוח המניע בין כל חסידי הקלויז.

שרובם היו תלמידי חכמים — היה ר׳ יושע פרמינגר. כל העינים היו נשואות אליו כלמנהיג רוחני, שבו התגלמה הדמות המובהקת של החסיד השלם. הרוח והאוירה החסידית של הקלויז דצ׳ורטקוב, הורגשו מעבר לכתלי הקלויז.

על מתפללי הקלויז נמנו גם חסידי רביים אחרים; המפורסמים ביניהם היו ר׳ וולויל טירקל, חסיד דהוסיאטין, בר־אורין ואיש אשכולות; ר׳ יצחק זידמן ובניו, מחסידי ויז׳ניץ האחרונים, שעזבו את הקלויז לאחר שביזמתם ובסיועם הוקם הקלויז דויז׳ניץ, שגם הוא נהפך במרוצת הזמן למקום של תורה וחסידות.

מבין מאה מתפללי הקלויז היו בערך 80 בעלי סמיכה להוראה.

אחד מגילויי היופי שבחסידות היה בשעה שחסידים מתעלים אל היכלות עליונים לעבוד את הבורא מתוך שמחה, כוונתי ליומא דפגרא. וכאלה היו לעתים קרובות למדי. מלבד המועדים וראשי חדשים, שבהם בא לידי גילוי התוכן שבחסידות, היו גם יארצייטין של צדיקים, כמו הושענא־רבה, ג׳ חשוון, י״ט כסלו וכו׳. בהזדמנויות אלו היו עורכים סעודות ומשתאות. עיקרו של דבר לא היה כמובן באכילה כשלעצמה, אלא באוירה ששררה שם. פותחים היו בניגון חרישי, וקימעא קימעא משתלהבת האוירה, עוברים לשירה אדירה מלווה ריקודים מתוך התלהבות עצומה. כשהתבוננת בהם ברגעים אלו, לא יכולת להשתחרר מן הרושם, שהם מתפשטים מן הגשמיות, כביכול, ומרחפים בהיכלות עליונים. אנו, בחורי הקלויז, מצפים היינו בקוצר רוח לשעות שמחה אלו. והמומנט המרתק ביותר היה בשעה שר׳ יושע פרמינגר החל לספר מעשיות נפלאות על הצדיקים. ש. י. עגנון ואנכי לא החמצנו מעולם הזדמנות להקשיב לסיפוריו, שהיה מספרם בכשרון רב באופן שהדמויות הופיעו חיות וקיימות לפניך. וכן הצטיין בסגולה נוספת להביא את קהל שומעיו בסיום ספוריו, כאילו במטה קסם, לידי ריקוד חסידי.

בסעודות מצוה אלו אירעו על הרוב „תקריות" מבדחות. נזכר אנכי בפייביש הירש שור, שנוהג היה לחטוף אוכל בשעת הסעודה. פעם הכינו סעודת־חלב כדבעי, לביבות, כיסנים וכו׳. מה עושים חסידים? מעמידים צלחת של „געגזעגע גריוועץ", (שוויסקי אווז) ופייביש הירש, כמנהגו, חוטף וחוטף ואין ממחה בידו, שכן הכל, מלבדו, ידעו מראש על ה„קונץ". אין לתאר את אכזבתו וצערו של פייביש, אחרי שנתגלתה לו הערמה ולמראה השולחן העמוס מאכלי חלב כיד המלך.

מבין הרבה חסידים נכבדים וחשובים התבלטה דמותו של ר׳ הירשל אברדאם, יהודי גביר וחסיד קנאי. כשאחדים מצעירי הקלויז, החלו להתחבר לחוגי ההשכלה והציונים, השתמש ר׳ הירשל הנ״ל בהזדמנות של עליה לתורה בשבת למפטיר, נתן דפיקה בשולחן והכריז בטון תקיף ומתוך קנאות, על המאורע האיום שקרה: בחורי הקלויז הולכים לרעות בשדות זרים. הוא מנה את שמות הצעירים ובתוכם שמו של ש. י. עגנון ואת שמי, ודרש להרחיק אותנו מן הקלויז.

סמוך למקרה זה עזב עגנון את בוצ׳אץ׳ ועלה לארץ, וגם אנכי עזבתי את העיר. כשנזדמנתי בשנות המלחמה עם ר׳ הירש אברדאם הנ״ל בוינה, הביע לפני חרטה על המקרה ההוא ובקשני למחול לו על העוול שנגרם לנו.

כמעין זך, שאפשר לשאוב ממנו בלי סוף, כך הוא בעיני ההווי של חסידי בוצ׳אץ׳. כל שם שהנני מעלה בזכרוני, הוא כאילו עולם בפני עצמו.

נזכר אני בר׳ הירש יידל בויער, יהודי תלמיד־חכם, שהיתה לו חולשה מיוחדת

למתוח בקורת; פעם פנה לר' יצחק ויידמן במלים אלו: היודע אתה מה הוא ההבדל ביני לבינך? בשעה שאתה מתפלל שמונה עשרה ראשך ברינה, ואילו ראשי בכל זאת רק בטריבוכאוויץ, לפחות אין ראשי רחוק כמו ראשך.

ר' הירש יידל סבל הרבה מהתקפות שיעול, וכשהיו חסידים מאחלים לו בשעת שתית לחיים, שיחדל להשתעל, היה עונה: „חלילה, ברכוני שאשתעל לאורך ימים". בהזדמנות אחת אמר, שבדעתו להזמין אצל בנו מוניש, שהיה סוחר רהיטים, מראות ולקבוע אותם בקלויז, כדי שבאי הקלויז יראו את קלסתר פניהם.

בראשית דברי הזכרתי את החסיד מהוסיאטין, היחיד, ר' ולוויל טירקל. הוא היה מוזג. בשבתות ומועדים נוהגים היו החסידים להתכנס בביתו על כוס משקה. אוירה מרוממת שוררת היתה שם. בשמחת בית־השואבה ובערב שמחת־תורה לפני ההקפות, קרוב לחצות, היו צועדים מביתו בשירה ובריקודים על פני רחובות העיר לערוך את ההקפות.

פעם אירע שברוך שנאפס, מלמד גמרא ויהודי עליז, התעקש בהיותו קצת בגלופין ורצה דוקא להפוך את ה„ראטהויז". משה פינעס, שהיה גר בבנין זה, התחנן לפניו, שיחוס עליו ועל בני־ביתו.

בשנים האחרונות הופיעו גם חסידי קופיצ'יניץ. וראוי להזכיר את יוסי בוכהיים, אדם מודרני וחסיד נלהב כאחד. בכ"א בכסליו, בחגיגת יום ההולדת של הרבי הזקן, ר' יצחק מאיר זצ"ל, קרע הנ"ל שטר של 10 כתרים לשנים, את החצי האחד נתן להם בתחילת הריקודים, ובשני יזכו בגמר הריקודים. באותו לילה נתרפטו נעליו החדשות מעצמת הריקודים.

ניסן פוהורילה היה גדול הגבירים בעיר, והתפלל בבית המדרש של ר' איצי, נכד של הצדיק מבוצ'אץ'. פעם אחת, בשעת סכסוך של מה בכך, כינה את ר' איצי בשם „עם הארץ"; על זה השיב לו ר' איצי ובקול רם: „קבצן"!

ברצוני עוד להזכיר את סבי ר' אלטער שוחט ע"ה. סבי ז"ל לא היה נוהג לשתות, ובכל זאת היה העליז שבכולם. חסידים היו אומרים עליו: ר' אלטער שוחט משתכר.

לבסוף עלי להזכיר: ר' יוסי פרמינגר נתקף ע"י מחלתו האנושה בקלויז דצ'ורטקוב, והובא ע"י עגנון ועל ידי לביתו, והשכבנו אותו במיטה, שממנה לא ירד עוד.

לונדון, שמעון הורוביץ

„דער יודישער וועקער" הופיע תחילה בסטניסלב ואח"כ בבוצ׳אץ׳ בשנת 1905. להלן קורספונדנציות על חיי העיר בימים ההם, שנדפסו בעתון זה ותורגמו לעברית.

המעורר היהודי

(דער יודישער וועקער)

סטאניסלאו, ג׳ כסלו, תרס"ו (1905) גליון 10

חבורת ציון בוטשאטש

בוטשאטש, יום א׳ לחודש כסלו

כאן בעיר בוטשאטש הספידו ביום שני זה את חללי הפרעות שברוסיה בבית־הכנסת הגדול. בית־הכנסת היה מלא מפה לפה אנשים ונשים כחמשת אלפים ותשע מאות במספר. רושם גדול עשה נאומו של ד"ר שור, נשיא המחוז של סטניסלאו. כל בני העיר צמו, קראו „ויחל" וחזן הקהילה התפלל „שלש עשרה מידות", אל מלא רחמים" ו„אב־הרחמים".

בפעם השניה דיבר הא׳ ד"ר שור בבית האגודה „ציון" בנוכחותם של כל החברים, נשיא העיר הא׳ אביש שטערן וראש־האזרחים הא׳ ברנהארד שטערן.

אגודת ציון אספה בין חבריה שלש מאות ושבעים כתרים, וליד מבוא בית־הכנסת חמש מאות וחמשים כתרים לטובת היתומים והאלמנות.

תודתנו נתונה לאדון ד"ר שור על עמלו לטובת הכלל.

בברכת ציון „חבורת ציון"

*

סטאניסלאו, כ"ב טבת, תרס"ו (1906) גליון 17

בוטשאטש, יום א׳, עשרה בטבת (ב־17 בינואר) התקיימה כאן אסיפת־עם רבת המונים לשם הכרה בלאום היהודי. האסיפה נערכה על ידי ועד, שנוסד לתכלית זו, מורכב מכל שדרות העם. באסיפה דיבר הא׳ יצחק וועבער, המגיד מקולומעא. האסיפה התקיימה על יסוד סעיף 2, משום ששר־המחוז לא רצה לתת רשות לאסיפה פומבית וגם בזה הוכיח שהוא מתייחס אלינו כאל יהודים, סימן שהוא רוחש אהדה לרעיוננו.

אברהם הורן

*

סטאניסלאו, ט"ו בסיון, תרס"ו (1906) גליון 29

איש אציל אמתי, לא רק מלידה, אלא גם על ידי מעשיו הטובים ורעיונותיו ורגשי לבבו העדינים והכנים, עדוואַרד ריטר פ׳ גניעוואש אלעקסאב, מת בווינא.

אנו, היהודים, איבדנו במותו אבידה גדולה. הוא היה אוהב ישראל גדול ולוחם אמיץ נגד האנטישמים.

כשעמד הבארון הירש לייסד בגליציה מוסד שהשקיע בו הון של מליונים פנה אל ראש־הסקציה פ׳ גניעוואש, והוא שיעץ לו לייסד רשת של בתי־ספר עממיים בגליציה ובבוקובינה. והוא גם שיתף פעולה אתו בתור קוראטור וסגן־נשיא. בכל כוחותיו נלחם לאמנציפציה של יהודי גליציה.

על המיטה שלו הניחו הצירים היהודיים זר עם הכתובת: „ללוחם האמיץ למען שווי־זכויותיהם של היהודים, צירי יהודי גליציה".

גם קהילת בוטשאטש שלחה נציגות כבוד, בהנהלתו של ראש־העיר א׳ ברנהארד שטערן, שהניח בשם עיר בוטשאטש זר עם הכתובת: „לאזרח־הכבוד של עיר בוטשאטש, לזכר זכויותיו הגדולות לטובת העיר בוטשאטש".

הקוראטוריון של מוסד בארון הירש נתן הוראה לכל בתי־הספר שלו שייערכו תפילות־אֶבל לזכר האדם הנאצל.

„עצלות היא אם כל הפגעים הרעים", דבר זה נראה בעליל. האוכלוסיה היהודית של העיר בוטשאטש מהווה יותר מששים אחוז של תושבי העיר. בבתי־הספר של העיר מלמדים ארבעים ושניים מורים — ואף על פי כן כמעט שאין ביניהם מורה יהודי. והלא בעיר ישנן כמה בחורות יהודיות שגמרו את חוק־לימודיהן כמורות, ובכל זאת אין משרת־מורה ניתנת להן בבתי־הספר שבעיר. ואם יש שממַנים אותן למורות, אזי שולחים אותן להורות באיזה כפר נידח, בישובים קטנים, ששכרן יוצא בהפסדן. המשכורת הזעומה שהן מקבלות, אינה מספיקה להן אפילו לכסות את ההוצאות הנחוצות ביותר. אילו קיבלו משרות בעיר גופה, היו יכולות להתקיים כשהן סמוכות על שולחן־הוריהן.

ואין איש אשם בכך כי־אם רשלנותם של אחינו, אזרחי העיר, שאינם עומדים על זכויותיהם. הנהלת העיר — שכמה יהודים תופסים בה מקום — לא היתה מתנגדת לדבר. ואולם, לדאבוננו, הרי כל יהודי בוטשאטשי עולם בפני עצמו הוא ואין ענייני הכלל מעניינים אותו. ניתן לומר: אם יהודי גליציה בכלל ינומו שנתם, הרי יהודי בוטשאטש ישנים כהלכה ונוחרים בקול... ואחוזי תרדמה הם מחמיצים כל דבר הנוגע לטובת עם ישראל, ואפילו כשהוא נוגע לטובת אחיהם הם.

במה אפשר לעורר את יהודי בוטשאטש משנתם איני יודע.

ומי שרואה את חנויות מי־סודה המרובות, הקיימות בעיר, יכול היה לחשוב כי אנשי העיר אנשים נלהבים הם, עד שהם מוכרחים לצנן עצמם על ידי שתיית מים קרים, אבל, העובדות של אדישותם וקרירותם של אחינו בני ישראל בעיר זו, סותרות את ההשערה הזאת. ומי יודע אם לא השתייה המרובה של מי־סודה היא היא שגרמה לקפאונם.

*

סטאניסלאו, ר׳ בתמוז, תרס״ו (1906) גליון 32

ב ו ט ש א ט ש. ביום ראשון זה ערכה אגודת „ציון של בוטשאטש אזכרה להרוגי ביאליסטוק בבית הכנסת הגדול. החזן והמקהלה שלו התפלל „אל מלא רחמים" ושר „אב הרחמים" והמלומד היהודי המפורסם ד״ר רוקח הספיד את החללים,

בדבריו החמים והנוגעים ללב הזיל דמעות מעיני השומעים. בית־הכנסת היה מלא אנשים נשים וטף, וכן גם נכחו באסיפת האבל כל חברי הנשיאות ונשיא־הקהילה הר' ר' אביש שטערן נ"י, וכמו כן ראש־האזרחים היהודי הא' ברנהארד שטערן נ"ר.

חבורת „ציון"

*

בוטשאטש, ג' אלול, תרס"ו (1906) גליון 40

תחיית המתים

(מכתב מבוטשאטש)

הציר שלנו ד"ר נתן זיינפלד השמיע סוף סוף את קולו. עד עכשיו אחז בכלל: סייג לחכמה שתיקה. עתה, לפני הבחירות, התיישב בדבר, בחפצו לכל הפחות „לברור לעצמו מיתה יפה".

הוא — אך „נמציא מנוחה למתים", אין אנו רוצים להרהר אחריו, איך התנהג עד עתה, אך עכשיו הלא עשה „מעשה" שמגיע לו בעדו יישר־כוח.

כידוע, רימה אותנו המועדון הפולני, הוא הבטיח ליהודים שמונה מאנדאטים. והנה בשעת חלוקת המחוז נתברר שהפולנים לעגו לנו. רק חמשה מאנדאטים בטוחים לנו ושלושה מהם מוטלים בספק. את בוטשאטש צירפו לטלומאטש, סניאטין, זאלשצ'יקי ולשלוש עיירות ארציות. כעת אין כל ספק שלא ייבחר כאן שום יהודי. ולא ייפלא בעיני שיהודי בוטשאטש שותקים, הלא הם עוברים בשתיקה גם על עניינים אחרים.

ועוד פחות מכך אתפלא על ציוני בוטשאטש. בזה שהרחיקו את המזכיר העברי מתוך האגודה, משום שמחה על הפוליטיקה הפולנית של היהודים, הוכיחו שהם מדינאים... ואילו את יהודי זאלשצ'יקי וסניאטין איני מבין, מה טעם אינם עורכים אסיפת מחאה נגד צירוף שלוש העיירות הארציות.

וד"ר זיינפלד שלנו פנה, איפוא, במכתב אל קהילת לבוב והוא מציע לכנסת כינוס של הקהילות כדי להתייעץ, מה לעשות נגד הגזירה החדשה מצד אחינו הפולני.

קהילת לבוב קיבלה את ההצעה, והיא עומדת לכנס „יום־קהילות" של גליציה במחצית השניה של חודש ספטמבר. ליום־הקהילות יוזמנו כל קהילות היהודים מבלי יוצא מן הכלל. זולת זאת — גם כל הצירים היהודיים של הפרלמנט ושל בית־הנבחרים הארצי שבגליציה. נחיה ונראה.

אני הנני אמנם מקטני האמנה, אך לעת עתה נעמוד מן הצד ונראה איך יפול דבר.

בעל־בית מבוטשאטש

(באותו גליון)

להקת התיאטרון „איצטרובל" שוהה כעת בבוטשאטש. במלון „עבער" הקימה את היכל־המחזות שלה ונותנת שם שורה של הצגות. משחקים שם את המחזה

הידועים: כל נדרי, גבריאל, אשה רעה, עקידת יצחק וכו׳. ללהקת איצטרובל יצאו מוניטין. היא מחזיקה בקרבה תמיד אי־אלו כוחות הגונים. בגליון הבא נרחיב על כך את הדיבור. לפי שעה נסתפק במלים אחדות. על „כל נדרי״ כבר כתבנו לפני כמה שבועות. ציינו אז כי מחבר המחזה י. שארקאנסקי אינו המשורר הראוי לתאר את טרגדיית האנוסים. ואולם מתוך חוש נאמן הצליח לבחור בחומר טוב, ואנו מקבלים את מתנתו באהבה. הלהקה שיחקה את המחזה בכשרון. הא׳ ליבגולד הצעיר כראש האינקוויזיטורים וה׳ אוריך כבארטעלא והגב׳ שטייף כאלווירה, כן גם מר אדלר כבנדיקטוס מילאו את תפקידיהם בהבנה וברגש רב. הצופים נתרתקו כולם ובהקשבה מלאה מתיחות עקבו אחר עלילות המחזה.

אגב, לקהל עוד נקדיש כתבה מיוחדת ונבוא במשפט עמו.

*

י׳ אלול (1906) גליון 41

מן העולם היהודי

בבוטשאטש היתה אסיפה בענין האתרוגים, וכל הגבאים של בתי־המדרשים, קלויזים ומניינים וכן גם אנשים פרטיים חתמו באלה ובשבועה שלא ישתמשו בשום אתרוגים זולת אתרוגי ארץ־ישראל. וכל סוחרי אתרוגים יביאו מעתה רק אתרוגים מארץ־ישראל.

מן התיאטרון היהודי

הלהקה „איצטרובל״ (טאנענצאפף) לקחה את לב הקהל הבוצ׳אצ׳י שבי. במוצאי שבת וביום הראשון בערב הציגה „בת ירושלים״ וה„משנה למלך״. התיאטרון היה מלא עד אפס מקום. השחקנים הראו את כוחם ויכלתם המלאה, והקהל היה שבע־רצון לגמרי. על המחזות גופא לא נדבר הפעם. אין מקום לכך, אולי בפעם אחרת. כבר אמרנו קודם לכן שאין לנו עד היום משוררים אמתיים, משוררים שישאבו ממקור נשמתם העצמית, ממקור נשמת העם, וייצרו מחזות יהודיים־לאומיים שיהא בכוחם לאחוז בנשמתו של הצופה ולתפוס את לבו בחזקה. הא׳ אוירבאך ב„בת ירושלים״ שלו לקח ושם בכליו משכספיר, היינו, מ„רומיאו ויוליה״, וכן גם מרט כמה נוצות מ„אהבת ציון״ של מאפו וכך יצר בשביל התיאטרון היהודי מחזה חדש. ואולם השחקנים שיחקו באופן מצוין. הא׳ ליבגולד הצעיר ככוהן, גב׳ שטייף כתרצה, הא׳ אוריך כנעמן הרהיבו ממש את לב הקהל, גם שאר השחקנים ראויים להכרה. הגב׳ שטיינר שיחקה את קטורה בהבנה רבה, הא׳ ליבגולד האב וגב׳ פעדער עיצבו יפה את הדמויות של אבדן ומעכה. הא׳ שטיינר כנסיך היה מצוין.

ב„משנה־למלך״ של פיינמאן שיחקו הא׳ ליבגולד הצעיר את סבסטיאן וגב׳ שטייף אם מרים ברוב רגש והתלהבות והשאירו רושם עמוק על הצופים. הא׳ אוריך כאלונזא היה טוב למדי. סעראפינה ופערדילה, עבדי סבסטיאן, שיחקו גב׳ פעדער והא׳ ליבגולד האב כמו תמיד לשביעת רצונו והנאתו של הקהל. הא׳ אדלר כדון אנטוניו, וכן גם ריילעס כדון פאביא מילאו את תפקידיהם באופן לא רע.

לדאבוננו, מוצא הקהל היהודי ענין בסצינות כמו אלה. סצינות שהן מחויבות־המציאות בכל מחזה יהודי. אך אין זאת אשמת השחקנים. בכל מחזה יהודי מוכרחים להיות כמה עבדים ושפחות שמשחקים בהתחתנות כשחק חתול בעכבר, והקהל נהנה וממלא פיו צחוק. גם האינטליגנטים, כביכול, מתענגים על סצינות כאלה, אשר הנפש היפה תקוץ בהן! רק ריקודים וכירכורים ובשפע רב — זהו מה שהם מבקשים. „שביתת הכפרות" של שלום עליכם היא בעיניהם קומדיה קומית עד לגווע מרוב צחוק. מי אשם כאן — המחבר או הקהל? אנו סבורים כי רק הקהל אשם.

מובן מאליו התיאטרון אינו מקום לעיקום פרצופים, אלא כמו שאומר המשורר: „הבימה היא מקום־המשפט של העולם". השחקנים מוכרחים להפיק רצון מאת בעלי־הבתים, שהרי הם רוצים לחיות, ותמיד נותנים הם לקהל יותר משהם לוקחים הימנו. הלהקה תישאר כאן עוד ימים אחדים והיא מבטיחה לתת עוד כמה מחזות טובים. נחיה ונראה.

במוצאי שבת יציגו את המחזה המפורסם בעולם „ממון אלהי הכסף או אוצרות קורח".

ההנהלה הזמינה להצגה זו תפאורות חדשות.

בוטשאטש, י"ז אלול תרס"ו (1906) גליון 42

מן העולם היהודי

בעירנו בוטשאטש שוררים ארבע מיני מחלות: טיפוס, אדמת, אסכרה, ושעלת. לצערנו, מגלות המחלות סימני מגיפה. נסגרו בתי־הספר והרחיצה בסטריפא נאסרה, מתוך הנחה, שמכאן נובעות כל המחלות הללו. אבל, משונה ומסוכן הדבר, אם העיריה נותנת להזות על הרחובות מים ממימי הסטריפא, כי על ידי כך עוד מפיצים את החידקים. מן הראוי היה שבמגרש, שעומדים עליו שבעת הקרונות, שהנשרפים גרים בהם (נפגעי השריפה שלפני שנתיים) ייבנה בית־שימוש, כדי שלא יצטרכו לזהם את המגרש, שמשחקים בו ילדי בית־הספר שעל שם בארון הירש. וכמו כן רצוי היה שינַקו את הרחובות יום יום מדי בוקר, ולא רק פעם אחת בשבוע. מן הדין הוא שיווסד ועד של בעלי־בתים, שישגיחו על הנקיון השגחה נמרצת יותר, ואם חס ושלום לא ייעשה הדבר, נשקפת לנו סכנה שארבע המחלות הנ"ל תשלוטנה, חלילה, כאן כל ימי החורף ומספר הקרבנות יתרבה. זכרו, יהודים, ש„ונשמרתם לנפשותיכם" הוא כלל גדול בתורה.

הנה מתקרבים ובאים הימים הנוראים, הנשמה היהודית צריכה להיות נקיה, וטובה נשמה בריאה בגוף בריא.

בימי החגים יתמלאו בודאי בתי המדרש המון מתפללים, בלי עין הרע, וגם זו יכולה לשמש סיבה להתפשטות המחלות. צריכים לדאוג שיתרבו „מניינים" כדי להמנע מדחק והצטופפות.

צבי ל—ל

38. נומער   בוטשאטש י"ט מנחם אב תרס"ו   II. יאהרגאנג

דער יודישע וועקער

Der jüdische Wecker.

Sendungen sind zu adressieren:
Dr. L. Rokeach
BUCZACZ.
Praenumerations-Preis:
Ganzjährig 9 K.
Halbjährig K 4.50

Erscheint jeden Freitag   Buczacz, den 10. August 1906.

נחמות

„דער וועקער" נערך ונדפס בבוצ'אץ' בשנת 1906

הפנס.

שבועון ספרותי, יו"ל ע"י ד"ר א. רוקח.

קונטרס א.

עזריאל:

המרום.

. . . הגאוגרפיה הפשוטה של דינה מלמדת אותנו כי קטן היה הר סיני לגבי מישר! וגאוגרפית אני מנקרת במוחי, וצלליה הם מפחידים אותי, כי הנני רואה את קטנות האנשים לגבי איזה גבה שבטבע!

צל אנשים אני רואה!

חלומות זהבים יחלום המחסר והכסיל!

שם שם במרחקי התכלת מתרוממים עולמות של יעודים והדרת הממלכה של השלום, אבל מיליונים קולות נדים הולכים ובאים. קולות קובלים על הצמצון והשרפון שנלקו בהם כל היעודים האלה.

אך החלום של החלום יבא!

בחלום אשמע נשיקת אהובתי... ובהקיץ נשיכת איבי.

הנני משוגע
אבל הנני מכיר את שגעוני,
את מקורו ואת עצמותו.
הנני משוגע וארצה לרנן;
אבל הנני יודע כי אלם אני,
והמיתר שעלי אבה
הם מטות ברזל של חדר כלאי!

המכירים יתר האנשים את שגעונם? היודעים הם מקורם ועצמיתם? האבי גם הם לרנן, אי כי מסתפקים הם בבכיתם. אך גם

„הפנס" היה תוספת עברית לעתון „דער וועקער" לגליון 63, כ"ב אייר, תרס"ז

ברגשי אהבה וחיבה אברך את כבוד ידידי ב"ד הסופר הנכבד מר חיים טשאטשקיס הלוי ואבותיו היקרים, לחתונתו מרת איידל קאהן מפאדוואלאטשיסקא.

ס. נ. ז.

בוטשאטש, תשרי תרס"ז (1907) גליון 45

העולם היהודי

עיירתנו (או כפי שיהודי בוטשאטש מתפארים בה בנכר וקוראים לה „כרך") נתברכה ב„ישיבה". ואם אני אומר „ישיבה" אל לכם לחשוב כי באמת כבר נוסדה ישיבה ממש וכי כבר יושבים בה ולומדים תורה — **לא כן הדבר!** אין צורך לקבל הכל כמה שכתוב, מותר לדבר לפעמים בלשון־ערומים, והישיבה הכתובה כאן אינה אלא מיני שיחות על אודות ייסוד ישיבה. המדובר הוא לייסד כאן ישיבה כמו בכל תפוצות ישראל שבגליציה, סטאניסלאב, בורודשין — המלמדים מרעישים עולמות, שעומדים לקפח את פרנסתם, כי יקחו מהם את התלמידים וימסרום ל„ישיבה", מקום שם יהיה שכר־הלימוד בחצי־חינם, ולקנות בזול להוטים יהודי בוטשאטש מאין כמוהם. אותן המהומות שנלחמו בהן נגד פתיחת בתי־ספר ללימודים של „טריפה־פסול", באותן המהומות נלחמים עכשיו נגד הישיבה, שלא נבראה עדיין. שרישומה ניכר רק באי־אלו כרוזים ומודעות „קולות קוראים" בדבר „הישיבה", שכמה אברכים סמוכים על שולחן חותניהם, ושמשחקים „זאב־ועזים" על לוחות המשניות — באו אותם מלבם.

(איזה בחור פלוני)

ז' מרחשון, תרס"ז (1907) גליון 47

בוטשאטש. השם יתברך ריחם סוף סוף על עיירתנו החשוכה והוריד אליה שני מאורות גדולים. „המאור הקטן" זהו המאור מוואשינגטון, ו„המאור הגדול" — הישיבה להבדיל. מעתה יהא להם ליהודי בוטשאטש אור די והותר. בעד העולם הזה ובעד העולם הבא.

הממונה על המאור הקטן של וואשינגטון הוא „גוי" גדול, והממונה על המאור הגדול הוא יהודי קטן במחילה.

כדי שיהא ליהודים מקום להתפלל, משום שיש מחסור בעיר בבתי־כנסיות, בתי־כנסיות קטנים וקטנטנים, בתי מדרשים, בתי־מדרשים זעירים וקלויזים שונים מכל המינים, קמו ויסדו את הקלויז הקאפאטשינצי.

בוטשאטש, כ"ח מרחשון, תרס"ז (1907) גליון 50

מודעות

בנימין באראן, בוטשאטש

משאיל במחיר זול מאוד את מיטב הספרים בז'ארגון,
מאת הסופרים המפורסמים כגון מענדלי מו"ס, פרץ,
שלום עליכם, ספעקטור, דינזון, רייזן ושלום אש.

כבר יצאה לאור חוברת ד'

הירדן, ירחון

מוקדש לספרות, למדע ולענייני החיים
על ידי ד"ר אלעזר רוקח

תוכן חוברת ד'

מחיר החוברת 50 הלר. לחותמים לשנה 6—א.
לחצי שנה 3—א.

שנה ראשונה	חוברת ד'
תרס"ו (1906)	מנחם אב

הירדן

ירחון ספרותי ומדעי

העורך אלעזר רוקח
בית־דפוס עממי של ו. דראטלער בבוטשאטש

מסודר במכונות חדשות לגמרי, אותיות בשביל לשון קודש, אידית, גרמנית, פולנית, רותנית, מציע את עצמו לביצוע הדפסת חיבורים וספרים באידית, עברית, גרמנית ופולנית — הכל במקח השווה.

בוטשאטש, ט"ו אדר תרס"ז (1907) גליון 61

מן העולם היהודי

ביום שני שעבר מת המורה־הוראה דקהילתנו, הרב הגאון ר' יחיאל מיכל ברימר במלאות לו שמונים וארבע שנים. הוא היה בנו של הרב הגאון ר' משה ברימר, ראב"ד מק"ק בודזאנוב, בעהמ"ח ספר זכרון משה. המנוח ר' יחיאל מיכל כיהן בתור רב במשך ששים שנה. קודם לכן היה רב במעלניצא במשך ארבעים שנה, אחר־כך בא אל עירנו והיה אצלנו מרא דאתרא למעלה מעשרים שנה. הוא היה למדן גדול, חריף ובקי, מה שהוכיח בהגהותיו לספרו של אביו „זכרון משה".

כל ימי חייו היה נוח לבריות ואיש אוהב שלום — הספיד אותו הרב ממונוזטערזיסקא, הרב הגאון ר' ח' ליפא מייזלס, וכן גם שני דייני עירנו, הרב ר' יוסף פרמינגר והרב ר' פייבל וויליג. תנצב"ה

מתנועת הבחירות

בוטשאטש. תנועת הבחירות החלה את פעולתה עוד בשבוע שעבר. מטעם הראדא נארודובא נוסד לפני שבועיים ועד המורכב מעשרים חבר. ליושב־ראש נבחר ד"ר קשיז'אַנובסקי, לסגנו ד"ר אויסשניט. אחד־עשר יהודים נכנסו כחברים לוועד הזה, ביניהם חמשה ציונים.

האזרחים הבלתי־תלויים קיימו מצדם אסיפת בוחרים ביום ראשון שעבר ובחרו בוועד מיוחד, מורכב משלושים וחמשה חברים. ואמנם: עשרה פולנים, עשרה רותנים וחמשה־עשר יהודים, ביניהם חמשה ציונים, שבעה סוציאליסטים ושלושה בלתי־תלויים, והם עומדים לאשר עוד חמשה ציונים. כומר רותני אחד הוא בין השלושים וחמשה. לראש־הועד נבחר ד"ר פלר, לסגנו ד"ר מאגלניצקי ומר יונס ניימאן. לגזבר נבחר ד"ר נאכט. לא ידוע עדיין בבירור את מי יעמיד הועד הראשון למועמד. אומרים, אמנם, שראש־העיר א' ברנארד שטערן הוא מיועד לכך, ואולם הוא לא הודיע עוד רשמית על מועמדותו. מתהלכות עוד שמועות אחרות, דהיינו, שגניעוואש, שכננו מפוטאק זלאטי, נכסף לכבד אותנו בנציגותו. אך לא ידוע כמה אמת בשמועה זו. הראדא נארודובא אומרת להעמיד אצלנו בתור מועמד את סטעפאן מאיסא. הבה נקווה שבוחרינו היהודים ישכילו להעמיד במחוז־בחירות זה מועמד יהודי ולהלחם להצלחתו.

הועד השני שואף לבוא במגע עם ד"ר בירנבוים (מתתיהו אחר) ולהציע לו את מועמדותו. הסוציאליסטים הצהירו שהם נכונים לבחור בו, אם כי הנהלת המפלגה הסוציאליסטית נתנה עיניה בד"ר יארוסעוויטש, שכבר היה קודם ציר המחוז של בורשטשאוו.

*

בוטשאטש, כ"ב אדר, תרס"ז (1907) גליון 62

מתנועת הבחירות

בוטשאטש. הוועד של האזרחים הבלתי־תלויים שלח טלגרמה לד"ר בירנ־

בוים והציע לו את מועמדותו. ד״ר בירנבוים ענה שבמחצית חודש מארס יבוא לבוטשאטש.

הציונים שבעיר נדחקו לתוך מצב משונה ע״י סיבות שונות. חלק מהם שהם חברי ועד הבלתי תלויים מחויב ללכת יד ביד עם ד״ר בירנבוים, משום שהם נשאו ונתנו אתו עוד קודם לכן.

בינתיים קבע יום־הציונים ביום הראשון שעבר להעמיד בבוטשאטש את מועמדותו של הרב ר׳ גדליה שמעלקיס מפשמישל. קרוב לודאי שהדברים עוד יתיישבו, ושני המועמדים, שאינם רודפי כבוד פשוטים, השואפים לגדולה בכל מחיר, יבואו לידי פשרה, אך דבר אחד מכאיב לנו, על שנשארנו בראדא נארודובא כצאן בלי רועה. מאז נפגע לעוועשטיין באופן מעליב כזה שהוכרח לעזוב את הראדא נארודובא, הרי נותרנו באמת כאניה בלב ים.

מעניין לראות כיצד אחינו הפולנים, חברי הראדא נארודובא, מכנים את אחיהם היהודים: פולנים שעמדו על הר־סיני. הנסיך שטאטאריסקי מכנה אותם יהודים פשוטים, ואילו האדון אברהמוביטש קרא להם בשם „בני הברית הישנה״, מי יודע באיזה כינוי היה מזכה אותם סטאיאלובסקי אילו היה גם הוא באמצע.

*

בוטשאטש, י״ב אייר תרס״ז (1907) גליון 63

בוטשאטש. המועמד של המפלגה היהודית הלאומית, ד״ר בירנבוים, בא ביום־השישי שעבר לבוטשאטש, ונתקבל ברוב כבוד והתלהבות מאת הקהל היהודי. בשבת אחרי הצהריים נשא לפני המון בוחרים את נאום־התכנית שלו, שעשה רושם גדול וחזק על חבריו לדעה. ההחלטה שהציע נתקבלה בהתפעלות רבה ומועמדותו נתאשרה לחלוטין.

קשה לדעת מראש אם יצליח להבחר. העסק הקשה ביותר הוא להיות נביא. הלא בכלל לא ידוע, מה הם האמצעים שישתמשו בהם החוגים המכריעים, הנלחמים כנגדו. הרבה שלוחים למקום...

נציב המחוז הזמין את ראשי־הקהל שלנו לראיון אצלו ואמר להם, שחפצו הוא כי המארשאלק הסניאטיני הידוע סטעפאן מאיסא ייבחר, ושראש־העיר שלנו, הא׳ ב. שטערן יוותר על מועמדותו. היוצא מזה כי ראש־העיר שלנו אינו בא עוד בחשבון.

טראגית עד מאוד היא אחרית מועמדותו של ראש־העיר שלנו! טראגית מכל הבחינות. עגומה כלפי מעלה ועגומה כלפי מטה. אכזבה מכל צד. אילו היה נותן מכוחו לחוגים הקרובים אליו יותר... ח׳ ל׳ך לאורייתא. אין אנו עושים פוליטיקה, לא לצד ימין ולא לצד שמאל, אבל כואב הלב למראה בזבוז כוח רב כזה, מוח רב כזה — והתוצאה היא אין ואפס. ומכל שכן כששמים לב, כמה אנשים נמצאים במחנה יריביו, שצריכים היו להכיר לו טובה, שמן הדין היה שירחשו לו תודות הרבה.

האדם הוא כפוי־טובה, זהו פזמון ישן, לא חדש, ואולם „אשר לו יקרה הדבר יישבר לבבו לשניים״.

בוטשאטש

תעמולה גדולה לכבוד ד"ר בירנבוים נעשית ברוב שקידה מאת חבריו לדעה. גם הא' לייבל טויבש נשא נאום־תעמולה לשם ד"ר בירנבוים. הרותניים יש להם מועמד משלהם הד"ר יארישעוויטש מווינא, שהוא גם סוציאליסט, ומשום כך תומכים בו גם הסוציאליסטים. הם גם מפתחים תעמולה נמרצת.

המועמד של הממשלה, הא' סטעפאן מאיסא נשא ביום השלישי, ב־7 לחודש, את נאום־הבחירות שלו לפני קהל מוזמן באולם של הראדא פאוויאטובא והעלה לפניהם את תכניתו.

פרופסור דוד צבי (היינריך) מילר

א.

האגדות והסיפורים על העילוי מבוצ'אץ' (נולד ב־6.7.1846) עדיין התהלכו עשרות שנים לאחר מותו של מילר בסביבתי, שהיתה גם סביבתו של מילר בימי עלומיו. קולומיי היהודית, שחסרה בימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה דמויות מרכזיות, אהבה להתרפק על דמויות עבר, נודעות ומפורסמות בעולם אשר קולומיי היתה שלב נכבד בתולדותיהן. בדרך זו שמעתי בילדותי סיפורים אין קץ על רבה של קולומיי ר' הלל ל"ש (ליכטנשטיין) איש הונגריה, שמצודתו היתה פרושה על העולם היהודי החל בקולומיי וכלה בירושלים ובפתח תקוה (היה מקוני הנחלאות הראשונים של פתח תקוה על ידי חתנו רבי עקיבא יוסף שלזינגר) וכן על מ י ל ר, העילוי מבוצ'אץ', ש„נקנה" על ידי גביר בקולומיי לחתן ומכאן עשה דרכו לטשרניביץ ומשם לוינה, ובה היה למה שהיה, כלומר: אחד מגדולי החכמים במדעי המזרח.

ושריד הותיר אחריו מילר בקולומיי, ממש עד השנים האחרונות לקיומם של תושביה היהודים: הלא היא אשתו הראשונה, שהכריחוהו לגרשה, בשל התפקרותו והיתה ברבות הימים חנונית בעיר. כבר תיאר ברוב כשרון שלמה ביקל דרמה טראגית זו שבביוגרפיה של מילר, הנוגעת לקולומיי (בספרו: „אשטאט מיט יידן" פרק ב') ואין להוסיף על כך. ברם, לא אוכל לשכוח מה שסח לי פעם מורה הציונות ורבה באותה סביבה ז ל י ג ג ר ו ס ז"ל: צא וראה — בקולומיי נזדמנו יחד רבי הלל ל"ש ומילר, שאין לך שני קצוות משנים אלה, זה מן הקנאים במאה התשע עשרה וזה עילוי צעיר שנתפקר. אולם להם חלק בכינונו של הישוב החדש בארץ ישראל: זה בפתח תקוה וזה בתלמידיו ותלמידי תלמידיו, שעלו לארץ ישראל והשתתפו בעיצוב צביונו הרוחני של הישוב.

נער הייתי ולא תפסתי את משמעותם של הדברים. רק לאחר שנים רבות נתבררו לי דברים אלה לכל עומקם — ואז כבר לא ניתן לי עוד לגלגל על כך שיחה עם איש דגול זה, שהשואה שמה קץ גם לחייו.

ב

הביוגרפיה של מילר, ככל שהיא עשירה דרמטיות, כן היא עניה בפרטים. לכאורה ניתן כמעט בבירור לשרטט מהלך חייו בראשית ימיו. נער עילוי, צנא מלי ספרי, הקוסם בעלומיו לגבירים כשידוך הגון לבנותיהם. הוא „נקנה" על ידי אחד מהם וכמובן בתנאי שעליו להמשיך בישיבתו על התורה. אולם, עד מהרה מתברר, כי כל עצמה של „הקניה" מקח טעות הוא. חזקה על עילוי כמותו, שאינו מצטמצם זמן רב בתחום כתלי בית המדרש. הימים ימי ההשכלה בעצם פריחתה, ואריות הסופרים והמשוררים העברים היו בשיא פרסומם: סמולנסקין, יל"ג ולילינבלום. ואין צורך לומר, שהקרוב ביותר לקולומיי היה סמולנסקין, שעל כן הוא ו„השחר" בוינה, ולא מעטים הם ההולכים מהתם להכא ומהכא להתם ואגב הילוכם מביאים אתם את חוברות „השחר", שאין כמותן להצית לבותיהם ונשמותיהם של צעירים כגון אלה.

הרבה זמן לא ניתן לו למילר להצניע את זיקתו להשכלה והסוף לא איחר לבוא. הוא גורש מאשתו ומחותנו העשיר, וההמשך הוא, כמובן, „העולם הגדול", שבמרכזו ניצבת לבן גליציה זה העיר המעטירה וינה. ואף שקפיצת־דרך היא זו מקולומיי לוינה, הרי זה מרחק עצום לעלם חסר־כל כמילר והרי הוא בא לתחנה הקרובה, שכולה תחנת מעבר לוינה — הלא היא צ׳רנוביץ. בירת בוקובינה זו קלטה לתוכה לא מעט ממשכילי גליציה במאה הקודמת ולא בכדי נעשתה מרכז בתחומים רבים ושונים. כאן יושב בשנים אלו המשכיל והסופר העברי מזלוטשוב ישראל הלוי טלר וכאן יושב גם דודו של מילר, שאף לו בן בעל שאיפות דומות. אז, טרם ידעה שלישיה זו: שני האחיינים והמשכיל העברי, מה גורל יעלה להם בסופם, שלפחות שנים מהם עתידים להיטלטל לארץ ישראל ולמלא בה תפקידים נכבדים: טלר כמורה ומחנך ברחובות, המגדל דור צעיר של מורים ועסקני ישוב בארץ ישראל, וד"ר שווארץ, המגיע דרך קושטא לארץ ישראל ונעשה בה אחד הרופאים החשובים, ויתרה מזו: אחד העסקנים היהודים בישוב העברי הישן (הצעיר והחדש טרם היה), שיד לו בחצר המלכות בקושטא וכל ההשתדלויות עוברות דרכו ואפילו קניית אדמת פתח תקוה אינה נעשית בלעדיו. עיון קל בעתונות הירושלמית מזה ובכתבים לתולדות חבת ציון של א. דרוינוב מזה מלמד מה גדול חלקו של שווארץ בגידולו של הישוב.

בינתיים לומדים מילר ושווארץ את כל הנחוץ כדי להכנס לאהלה של תורה ממש, לאוניברסיטה. אמת, הרבה אינו צריך מילר כדי להגיע לחוף מקווה זה. טלר מספר על צעיר זה מבוצ׳אץ׳, כי „לא ריקם בא הרשל לצ׳רנוביץ: למדן מופלג בש"ס, בקי בתנ"ך ובדקדוק הלשון העברית, ובהחבא למד בעלית בית אביו גם גרמנית, פולנית, צרפתית, אנגלית, רומית ויונית ————" („מימים ראשונים", כרך ב׳, עמ׳ 166). כדרך חבריו למעבר מבית המדרש לחכמות חיצוניות נראית לו ברסלוי עיר בית המדרש לרבנים של פרנקל—גרץ כמגדלור ומזיגה בין שני עולמות אלה, השרויים עדיין בערים ובעיירות ישראל באיבה גלויה. אולם, בברסלוי הוא עושה זמן קצר. ניכר, כי לא הרי ברסלוי המציאותית והממשית כהרי ברסלוי הדמיונית, המרחפת לפני עיניהם של בחורי ישראל בעיירות רוסיה וגליציה. הרבנות לא משכה אותו, כפי שמשכה אותו התורה ובמובנה החדש עתה — המדע.

הוא הולך לאוניברסיטאות וינה, שטרסבורג וליפסיה ומשקיע את עצמו בלשונות המזרח ובעולם המזרחנות.

הימים ימי פריחה של המזרחנות באירופה המערבית. גאונים בתורה זו מרביצים לקחם בבתי אולפנה אלה, בהם מבקר עתה מילר. ביניהם תופסים מקום בראש נלדקה ופליישר, והראשון אף מכניס לתחום עיסוקו את המקרא והלשונות הקרובות למקרא. תלמיד־מקשיב הוא עתה מילר לרבותיו אלה והוא אף מפליג לתחומים, שעדיין הסתום מרובה בהם מהמפורש, הלא הן לשונות ערב הדרומית. עדיין אין זו תורה שבכתב, אלא לעת עתה תורה גנוזה ונעלמה בישימון ערב ובמדבריותיו, שטרם דרכה בהם רגל בן המערב. העילוי מבוצ׳אץ׳ מצטרף עתה לחבורת החוקרים המצומצמת, המבקשת תחילה להעלות מתהום הנשיה לשון ולשונות אלה, הספונות וטמונות במצבות וכתבות במרחביה העצומים של ארץ ערב הדרומית. נוסעים נועזים ואמיצים, ביניהם אדוארד ג ל א ז ר הנודע, מסכנים את חייהם ומצילים ומביאים לאירופה חומר אפיגראפי עצום, שטרם שזפתו עין אנוש עד אז. תיירים וחוקרים אלה זקוקים עתה לבקיאים בלשונות מזרח והמחוננים בחדירה בלתי מצויה לעולם זה שהעלה כתבות אלה. מילר נעשה עתה אחד המומחים הגדולים והחשובים בפיענוח תעלומות כתבות ערב הדרומית ולאחר זמן קצר הוא רוחש לו שם עולמי במומחיותו בתחום זה, המתבטאת בשפע חיבורים, מחקרים ומאמרים. אכן, אין חומר זה אלא ענין ליחידי יחידים. אולם, גם במעגל מצומצם זה הוא אחד הבולטים, עד שגם האוניברסיטה הוינאית אינה יכולה עוד להתעלם מכיבושיו הגדולים. האוניברסיטה הוינאית מעלה אותו עתה בגרם המעלות האקדמי, והיא מעניקה לו את התואר הגדול והחשוב, שאף וינה הליבראלית של פרנץ יוסף לא היתה פזרנית בו לגבי יהודים: לפרופיסור מן המנין, וזה ללא שמד וללא כל התכחשות למקור המחצבת, כדרכם של גדולים וטובים באותם הימים.

ואל יהא הדבר קל בעינינו היום. אז, בימים ההם שמלפני שבעים, שמונים שנה, היתה זו תופעה נדירה וכמעט בלתי מצויה. הנוסח השגור, שאף על פי שהגיע לכהונה כה רבה לא התכחש ליהדותו, היה כאן במקומו ובזמנו וכך יש לתפוס ידיעה זו שנדפסה עליו בימים ההם: „החכם הנודע ד״ר דוד מיללער בוויען, אשר הורה עד היום בבית האוניוועזיטעט במחלקה של חכמת בני קדם ולשונות שם בתור מורה בלתי קבוע (אויסעראָרדענטליך), הורם כעת למעלת פראָפעססאָר גמור. נודע כי החכם הזה הוא אחד מיחידי סגולה המעטים. ועם כל חכמתו ורום ערכו בעולם המדע, לא סר לבו מאת לאומו ותורתו והוא אחד מן הסופרים המצוינים — — —״ („הצפירה״, 1885, עמ׳ 34).

ג

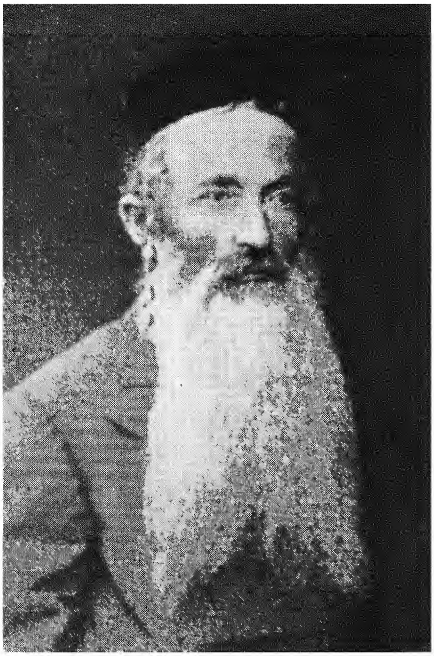
מילר שקוע עתה בעולם המזרח, אולם עדיין יוקדת בלבו אש ההערצה והחיבה עוד מימי בוצ׳אץ׳ וקולומיי לפרץ סמולנסקין ו„השחר״. בוינה הוא מתוודע, מיד עם בואו, לסמולנסקין ולא זו בלבד שאינו מתאכזב מגיבור דמיונו, אלא הוא מתקשר אליו בעבותות חיבה. חלום לימודיו מתגשם עתה בימי נדודיו על פני אוניברסיטאות המערב. אולם, גם החלום האחר של העלם המשכיל העברי מתגשם עתה בכפיפתו של סמולנסקין. „השחר״, אכסנית־החממה של טובי הסופרים העברים

והמשכילים של שנות הששים והשבעים, היא גם אכסניתו העברית של מילר. כאן הוא מגלה לא רק את רוחב ועומק ידיעותיו בכל רחבי הספרות התלמודית, אלא גם את חושו הבקרתי החריף ולא באחרונה את סגנונו העברי הנאה והמעולה.

במאמרי מחקר אלה של מילר ב„השחר" תופס ללא כל ספק מקום בראש מאמר הבקורת המקיף והחריף על מהדורתו של שלמה בובר לפסיקתא (כרך ב, 1871, עמ' 385—398. חזר ונדפס שנית בספרו הגרמני: „קומפוזיציון אונד סטרופענבוי", וינה, 1907, עמ' 132—141). היתה זו העזה לא מצוייה ביותר לצאת נגד חכם מובהק כרבי שלמה בובר ולהראות לו פגמים במהדורתו זו ובעיקר בדרך תפיסתו את הזיקה ההדדית של מדרשות הספר הזה. ברם, עיקר ההשגות במאמר זה כוונו נגד דרכו של בובר בהעלמת מקור־העיקר שלו לרוב דבריו, הלא הם דברי י. ל. צונץ בספר הדרשות שלו. בדברים היוצאים מן הלב כשהם נרגשים ביותר, מגן כאן מילר על שמו וכבוד מפעלו הכביר של צונץ בפני הנוטלים ממנו מלא חפניים ללא החזקת טובה. במאמרו זה דומה, שמילר חידש על עצמו את בית מדרשו בקולומיי ובבוצ׳אץ׳ תוך צלילתו במימיה הרבים והעמוקים של הספרות התלמודית והמדרשית. ומי לנו גדול מרבי אייזיק הירש וייס, המדבר בבקורת זו ומראה שהיא צודקת וקולעת למטרתה („דור דור ודורשיו", חלק ג, הוצאה רביעית, עמ' 246 בהערה 9).

כתיבתו העברית של מילר מועטת היא לגבי כתיבתו הלועזית (אולם, היא גדולה יותר מכפי שסובר ג. רוזנמן במאמרו על מילר ב„יאהרבוך פיר יידישע געשיכטע אונד ליטעראטור, כרך י"ז ובתרגום העברי של מאמר זה בספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בוינה, ירושלים, תש"ו, עמ' 26), אך היא השתרעה על פני עשרות שנים. וכשנפטר סמולנסקין ומשפחתו נשארה בעירום ובחוסר כל, היה זה מילר שגייס ועד של אנשי שם בעולם היהודי לשם עזרה למשפחת הסופר. הרי שמילר שמר על חיבתו הטמירה לספרות העברית, לסופריה ולא באחרונה ללשון העברית. ואם לא זכה שהוא עצמו יתפוס מקום ראוי בחכמת ישראל בלשון העברית, הרי גרמו לכך נושא מחקריו וכן רוח הדור בחכמת ישראל. ואכן, במקצועות המרובים אשר לחכמת ישראל כמעט שלא היה רישומו של מילר ניכר, שעל כן היתה המזרחנות ענף של המדע הכללי. גורל זה שמור היה למילר גם אחר כך, עת התחיל להתמסר למחקר המקרא, שכן היה חקר המקרא יוצא דופן בחכמת ישראל ואף הוא ענף מכובד ביותר של המדע הכללי, כלומר הנוצרי.

אמנם, אף בעולם המזרחנות כר נרחב לעולם היהודי. דורות על דורות חיו היהודים בארצות דוברות ערב, לרבות ערב הדרומית. מילר עקב ביותר אחרי „הנקודה היהודית" כאן, ומכאן עיסוקו בנוסחאותיו השונות של אלדד הדני ובחקר המנהגות המשובצים בספורי אלדד. אולם, לא היה זה אלא פרט קטן בכלל גדול, ואין מן התימה, שהוא „נבלע" שם ולא נתגלה אלא לבקיאים ובני־הכא מעטים. הוא נעשה עתה בבחינת אפוטרופוס לחקר ערב הדרומית, אם בטיפול במימון המשלחות המדעיות ואם בעיבוד תוצאות סיורים מדעיים אלה. מסעיו של גלזר נתאפשרו תודות לקשריו של מילר עם חוגים בעלי יכולת (הפעם דוקא בצרפת!) וכן ראוי לנו להחזיק טובה למילר על הספר המונומנטאלי הראשון על הנגב,

אביו של פרופ׳ מילר

פרופ׳ דוד צבי (היינריך) מילר

ארץ ישראל הדרומית ועבר הירדן של החוקר הצ׳כי הנודע אלואיס מוסיל („סלע ערב״, ארבעה כרכים). ספר אחרון זה היה עד לפני זמן קצר אך בידי מעטים, חוקרים מובהקים. עתה, מעת שחדרנו לסביבות אילת, הרי הוא מאיר עינים בכמה בעיות שאנו נתקלים בהן יום יום. ודאי, שחקר סביבה זו היה קשור בכלל תכניתו של מילר על חקר ערב הדרומית. ברם, ללא כל ספק פעל כאן, ביודעים או בלא יודעים, המשכה של אותה חיבה לעברית — לארץ ישראל.

מעטה היא כתיבתו העברית של מילר. אולם, הקוראים העברים עוקבים אחריו ורואים אותו כאחד משלהם ואף גאים הם על הישגיו וכיבושיו בשדה המזרחנות. מדי פעם בפעם מופיעות עליו ידיעות קצרות בעתונות העברית, המספרות על עליתו המתמדת בתחומי המדע בצירוף דברי לווי חמים ונלהבים. רחוקים הם הקוראים העברים מתחומי עיסוקו של מילר, אולם יש ואחד החכמים מטיל על עצמו את הטורח לספר על כך ברבים לפני הקוראים העברים. את זאת עושה, למשל, חברו וידידו הקרוב של מילר החכם הנודע דוד קויפמן ב„השחר״ (ח׳). כשם שהוא עשה זאת אחר כך בצורה פופולארית ביותר ב„נייע פרייע פרעססע״ לספרו של מילר על הנביאים.

לא ארכו הימים ומילר, המרוחק מאחיו ומקוראיו, השומעים ממנו ועליו אך מכלי שני ושלישי, נכנס לכהונה, העתידה למלא תפקיד נכבד בחיינו הצבוריים בשני הדורות האחרונים — הלא היא כהונת מורה בבית המדרש לרבנים בוינה.

ד

עובדה תמוהה, שטרם נתפרשה כראוי, היא ענין איחור פתיחתו של בית המדרש לרבנים למאות צעירי ערי גליציה ועיירותיה, שהיו נוהרים אם לברסלוי ואם לברלין על שתי אסכולותיה. ברם, כשתוקן חסר זה ובית מדרש לרבנים הוקם גם בוינה (באוקטובר 1893) מילאו את כתליו צעירי ברודי, בזשאן, דרוהוביטש׳, לבוב, ז׳ולקיב, בוריסלב, פשמישל, זברז׳, קולומיי, בוצ׳אץ׳, קוסוב — ולא מניתי כאן אלא את משתתפי השנה הראשונה ללימודים. אין עיירה בגליציה שלא שלחה לשם את צעיריה. מובן, שבאו גם תלמידים ממחוזותיה האחרים של אוסטריה הונגריה. אולם, אלה היו תמיד מיעוט קטן וכן מן המפורסמות הוא, שבני גליציה באו ותלמודם בידיהם.

מילר נקרא לכהן בבית מדרש זה כמורה לעברית, דקדוק עברי, תנ״ך וכיוצא באלה המקצועות, שהורה אותם בכלל מדעי המזרח האחרים באוניברסיטה הוינאית. כאן ורק כאן מצא לראשונה תלמידים מבני ארצו וטיפוסו ועל כן אין זה פלא, שמאותה שעה החלו הסמינרים האחרים להתרוקן מצעירי גליציה. אכן, לא קלה היתה האוירה בבית מדרש זה, ששלושת מוריה היו מאקלים אחר לגמרי ואף האקלים הלימודי של אלה היה זר ומשונה לחובשי בתי המדרשות בגליציה. אולם, עד מהרה הסתגלו אף לכך וביחוד השפיע כאן הקסם האישי של המורים הדגולים בני הונגריה וסלובקיה: הריקטור א. שווארץ, אברהם ביכלר ורבי מאיר איש־שלום.

ודאי, שגם הסמינרים האחרים הוציאו מקרבם רבנים, עסקנים ואישים דגולים.

אולם, לאחר בדיקת רשימת התלמידים מותר לומר ללא כל הגזמה, כי לא היה סמינר, שהעמיד כה הרבה מוחות ולבבות לתנועה הציונית, ארץ ישראל והחינוך העברי כבית מדרש זה. לימים פרש ביכלר ללונדון ורא״מ איש שלום נפטר ועל מקומם באו עתה אביגדור אפטוביצר וש. קרויס. עם כניסתם של כוחות־הוראה חדשים אלה נוצר מעין שיווי משקל בין המורים: שנים שנים מגליציה ומהונגריה. רק זה מקרוב העלה ר״ש קרויס בזכרונותיו על מילר („בצרון״, כרך י״ט, עמ׳ 7—9) את המתח שהיה רווח בין המורים בני גליציה מזה והמורים בני הונגריה מזה. ניתן להבין סיבתו של מתח זה. אפטוביצר, חניכו ותלמידו הנאמן של מילר, שנסתייע בראשית פירסומו המדעי במילר (ראה „מאזנים״, כרך ט״ז, עמ׳ 122), היה דוגמה מובהקת לתורה שנקנתה בקלות, ממש על דרך השעשוע, בניגוד לקרויס, שתורתו נקנתה ביגיעה, היא היגיעה, המבצבצת מכל שורה ושורה אשר לפירסומיו המדעיים. אפטוביצר הנהיג, כידוע, גם את העברית כלשון הוראה בבית המדרש, חידוש, שלא נשמע כמוהו בשום בית מדרש לרבנים אחר עד אותם הימים. הרי שניתן כאן לראות בעליל עד מה השפיע מילר בזיקתו זו לעברית ולאוירת העברית החל בתנ״ך וכלה בספרות העברית החדשה. אמת, זאת היתה אהבת נעורים; אולם, מה תופעה רגילה היתה זו בימים ההם — ולאו דוקא בימים ההם — התכחשות ו„מלחמת־איתנים״ באהבת נעורים מסוג זה.

תלמידים נאמנים היו בני גליציה למורם זה מבוצ׳אץ׳, וכפי שנראה בסמוך היתה השפעת גומלין בין תלמידים אלה לרבם זה, הן בתורה ובמדע והן בחיים.

ודאי, שאין צורך לספר, כי לא גישתו של מילר למקרא, זה המקצוע שבו שקע עתה לרגל הוראת המקרא בבית המדרש, כגישת חוקרי המקרא ומבקריו הנוצרים. ושחוק הגורל היה זה, כי חכם זה, שהעברית היתה חיה בו, וביחוד העברית המקראית, נראה היה בעיני החכמים הנוצרים כזר הפורץ לתחום לא שלו. אכן, מילר היה נודע עוד לפני פתיחת הסמינר, כאחד המעבדים החשובים של המילון המקראי לגזניוס, בתקופת הביניים, שמילון זה יצא מרשותו של המלומד הנוצרי רעדיגר (חתנו של גזניוס) עד לעיבודו החדש על ידי פרנטס בוהל. ברם, השתתפותו של מילר היתה בעיקר במדור לשונות המזרח. דוקא שם הניחו לו הגויים בקעה רחבה להתגדר בה. אולם, משהגיע לתנ״ך ממש, נתקבל בפנים זועמות כאלה, שנאלץ לחבר אחר כך חיבור מיוחד להתגוננותו.

דבר זה הכרח לנו להקדים למפעלו של מילר בחקר התנ״ך, שבו ביקש לשייך לעצמו תגלית גדולה ונכבדה בשטח הריתמוס המקראי. ודאי שקריאתו של מילר בתנ״ך היתה טבעית יותר מקריאתם של חכמי הגויים, שהקשיים הלשוניים עצרום מלראות את התוכן הכולל והגדול. והנה נתברר לו למילר, כי מצא חוק בבנ־ין פסוקי הנבואה, שמבחינת הנוי והצלצול אינו נופל מן המשקל שבספרות העולם, המבוסס על הברות ארוכות וקצרות. ואף זאת נתחוור לו: חוק זה אינו מיוחד לספרות הנבואה השקולה, אלא הוא נמצא אף בספרות יון העתיקה ואף בכתבי היתדות ואפילו בבן סירא. הוא הפך והפך בחוק זה עד שביססו בשפע ראיות, מכל רחבי הספרויות בעולם העתיק ופרסמו בשני כרכים בשם: „די פראפעטען אין איהרער אורשפרינגליכען פארם״ (וינה, 1895. תמצית מצויינת של ספר זה מסר

תלמידו של מילר מיכאל ברקוביץ, יד ימינו של הרצל ומתרגמו העברי הראשון, בסידרת מאמרים בשם: ספרי הנביאים בצורתם הראשונה, שנדפסה ב„הצפירה" 1896, גל' 70, 71, 75, 88, 100).

חדש ולא חדש הוא חוק זה. אולם, נעלה מעל כל ספק, שרק איש עברי, מחונן בחוש האזנה מיוחד לרחשיה הכמוסים והטמירים של לשוננו, יכול היה לפתחו כדרך שעשה זאת מילר.

ה

לפני מאתים שנה בדיוק, בשנת 1753, יצא ספרו של ר. לאות על שירת המקרא. ספר זה, שמעטים דוגמתו עד היום לנתוח אסתיטי של ספרי המקרא, עורר את הדעת ואת תשומת הלב לתופעה הנודעת במקרא והקרוייה על שמו של לאות: הפארלליזם, לאמור: התקבולת. אין משמעות הפארלליזם אך רעיון דומה במלים שונות, שכן הוא כולל בקרבו גם תקבולת ניגודית ברעיון ואף על פי כן תקבולת היא ומשקל שכנגד לרעיון הקודם. חוק זה של התקבולת המשיך מילר לפתח והוא אף מצא, שחלק לא קטן של דברי הנביאים יש להם משקל רעיוני לא רק בחלקי הבתים, היינו בתחום וברווח הקצר של הבית, אלא אף ביחסי הבתים ביניהם לבין עצמם. לאמור: ניתן להקביל פרקים מרובים בדברי הנביאים בשני טורים מקבילים ואז מתברר הטווח הגדול והנרחב של הפארל־ליזם. הבית הראשון מזה ו„התשובה" מזה — היא היא הצורה המקורית והראשונה של המשקל המקראי. ואין לנו תיאור נאה וטוב מאשר הדוגמה הזאת, הלקוחה מעמוס פרק א:

ג,	ו,
כה אמר יהוה	כה אמר יהוה
על שלשה פשעי דמשק	על שלשה פשעי עזה
ועל ארבעה לא אשיבנו	ועל ארבעה לא אשיבנו
על דושם בחרבות הברזל	על הגלותם גלות שלמה
את הגלעד	להסגיר לאדום
ד,	ז,
ושלחתי אש בבית חזאל	ושלחתי אש בחומת עזה
ואכלה ארמנות	ואכלה ארמנותיה
ה,	ח,
ושברתי בריח דמשק	והכרתי יושב מאשדוד
והכרתי יושב מבקעת און	ותומך שבט מאשקלון
ותומך שבט מבית עדן	והשיבותי שבט מאשקלון
וגלו עם ארם קירה	והשיבותי ידי על עקרון
אמר יהוה	ואבדו שארית פלשתים

ט.
כה אמר יהוה
על שלשה פשעי צר
ועל ארבעה לא אשיבנו
על הסגירם גלות שלמה לאדום
ולא זכרו ברית אחים

י.
ושלחתי אש בחומת צור
ואכלה ארמנותיה

יא.
כה אמר יהוה
על שלשה פשעי אדום
ועל ארבעה לא אשיבנו
על רדפו בחרב אחיו ושחת רחמיו
ויטרף לעד אפו ועברתו שמרה נצח

יב.
ושלחתי אש בתימן
יאכלה ארמנות בצרה

וכן ניתן להמשיך פסוקים יג—טו, בהקבלה לפסוקים א—ג בפרק ב.

עשרות הדוגמאות, המובאות על ידי מילר בספרו ובשני ספרי המילואים: „סטראפענבוי אונד רעספונזיון" (וינה, 1898), „קומפוזיציון אונד סטראפענבוי" (וינה, 1907), כולן באות להוכיח את הריתמוס הפנימי המפעם בפרקי הנבואה, הנשמע לכל אוזן. ואין צורך לשם כך לשבש פסוקים כדרך שעשו חוקרי המשקל המקראי מבין הגויים וביחוד הגדול שבהם: סיוורס. מילר יצא בחריפות רבה נגד ה„תגליות" של חכמי הגויים, שמצאו ארוכות וקצרות בהברות — ולא רק בשירה אלא גם בפרוזה — ויותר משמצאו המציאו וייחסו להם פסוקים ותיקוני פסוקים שכל בר בי רב בעברית סולד מהם. ואף לזאת זכה מילר: תלמידיו המשיכו בכיוון זה וביחוד מיכאל ברקוביץ ופ. פרלס, שהראו כי חוק זה רווח בשפע מקומות, שאף מילר לא שם להם את לבו.

ספרי מילר אלה לא יכלו לא לעורר תשומת לב בין חוקרי המקרא הנוצרים, אם לחיוב ואם לשלילה. אין צורך לומר, שהחכמים היהודים היו כולם לצדו ודוד קויפמן אף פירסם מהלל גדול על תגליתו זו של מילר ב„נייע פרייע פרעססה" (כונס אחר כך לכתביו המקובצים, כרך א, פרנקפורט 1908, עמ' 379—393). לא כן חכמי הגויים, שראו את מחקר התנ"ך כרשות היחיד שלהם והיו שהגיבו בחירופים וגידופים, גדושי חשדות מהמין השפל ביותר (הצטיין בכך ביחוד רודולף סמנד). הרבה סבל מילר בשל יחס שלילי זה של חכמי הגויים ואף של אלה שהוא העריכם. בספרו השלישי, האחרון, שהקדיש לנושא זה ושנזכר לעיל, עיקרו הוא: תשובות על התגובות האלה, מהחיוביות עד השליליות ביותר, ואף משרטט את תולדות תגליתו ורישומה בספרות המחקר של הספרויות העתיקות.

רוב מרירות מוצנעת בשיטי חיבור זה ואין צורך לומר שאין הוא טומן ידו בצלחתו מלהשיב למתנגדיו כגמולם. לחכמי הגויים שביזו אותו ואת תורתו הוא מראה עד כמה אינם מוכשרים לספוג אל קרבם את רוח המקרא ושירת העברים הקדמונים ועד כמה שטופים הם ביגיעה הקומפילאטיבית לאסוף מה שנאמר על ידי ראשונים ואחרונים ועל ידי כך למלאות פירושים לתנ"ך והם כרסניים ביותר. ושוב חוזר הוא ומנתח את הטענות העניניות של מבקריו ומוכיח בדוגמאות נוספות כיצד עומדת שיטתו, וכן החוק שגילה, בפני טענות והשגות מכל המינים והסוגים. עשר שנים היה מילר שקוע בענין זה. אחר כך שככה הסערה ואתה

ירדה לטמיון ולשיכחה כל עצמה של אותה תגלית; וכל ספרי הכל־בו לתנ״ך, המספרים על שפע פרטים לא חשובים בתולדות מחקר המקרא, כמעט שאינם מזכירים (מלבד מיעוט מבוטל) את מילר ואת זכותו הגדולה בחישוף חוקיה הפנימיים של הנבואה העברית הקדומה.

ו

לא איש כמילר יקפא על שמריו ויסתפק בהישגיו במדע המזרחני, שהיו ללא כל ערר. אדרבא, ככל שהזקין הוסיף וקנה חכמה ואף חדר למדע החדיש ביותר בעולם המזרחנות — כתבי היתדות. בימים ההם היה זה עדיין מדע צעיר, שטרם קבע לעצמו יסודות איתנים ומוצקים. מילר, שנסתייע בספרות הבבלית העתיקה לביסוס שיטתו במשקל המקראי, מצא לו גם דרך אחרת להסמיך את המקרא לספרות עתיקה זו, שנתגלתה לאחר אלפי שנה מחדש. הוא הוציא במהדורה מדעית את חוקי חמורבי ואף הוסיף תרגום עברי, מותאם לרוח המקרא (וינה, 1903. התרגום העברי יצא בשנית על ידי ש. י. טשרנא בברלין, הוצאת „עיינות״, תרפ״ז, וכן כלול חלק גדול ממנו בספרו של ב. צ. דינבורג: ישראל בארצו, כרך ראשון, ספר ראשון, תל־אביב, תרצ״ה, עמ׳ 78—87).

ימי הופעת ספרו של מילר על חוקי חמורבי היו ימי הפולמוס על „בבל וביבל״, שעורר אותו על רקע אנטישמי פ ר נ ץ ד ל י ט ש. הרבה חכמים יהודים יצאו אז נגד דליטש לסתור את דבריו על חוסר מקוריות של סיפורי המקרא ותלותה בספרות אשור ובבל. היחידי בחכמים היהודים, שהיה מוסמך מאין כמותו להשיב על דברי הבלע של דליטש, היה מילר. ברם, מילר לא היה איש פולמוס. לעומת זאת לא היה כלי נשק בדוק יותר נגד מלומד צורר זה כספרו של מילר, שבסיפור העובדות כמות שהן, כלומר, בפירסום נוסח מלא ומובן לרבים של חוקי חמורבי, הראה על השוני התרבותי העצום שבין עולם המקרא וספרות ארצות הנהריים. עתה יכול היה כל אחד להיווכח לאיזה רמה מוסרית ותרבותית הגיעה ספרות המקרא ומה עצום המרחק בינה לבין עולם זה, שבו מתפאר ומתהלל עתה דליטש בעיני קיסר גרמניה וקהל הגרמנים, שנתלהבו פתאום לשגבה של ספרות ארם נהריים.

שירות גדול היה זה של מילר, אף שלא נתכוון לכך כלל ועיקר. באוהל תורתו באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים, לא פסק פיו מגירסה ומחידושים ואף לא מפעילות להניע מפעלי מחקר וסיורי מדע בארצות המזרח. הוא טיפל בשנותיו האחרונות בעזבונו המדעי של אדוארד גלאַזר, כשם ששיקע רוב עמל וטורח במסעו וספרו של מוסיל על סלע ערב. דברי מוסיל על עזרתו הנאמנה של מילר, החוזרים בראש כל ארבעת הכרכים של ספרו המפואר נותנים יד להשערה, כי מילר היה מעונין במיוחד בתוצאות המחקרים והסיורים בין בדויי הנגב ועבר הירדן המזרחי, לשונותיהם וסיפוריהם ואחרון אחרון בנוף הארצישראלי. עם זה הוא נותן יד לראובן ב ר יי נ י ן, המבקש להוציא בוינה במה, שתאחד את המערב והמזרח על רקע העברית. ב„ממזרח וממערב״ מפרסם מילר מחקר לשוני קטן, המראה עד כמה נתון הוא בעולמה של העברית ועד כמה קרובים לו עניניה. ומי שיער, למשל, כי הסמל של היריד שלנו „הגמל המעופף״ זכה אף הוא למחקר

עברי ממילר, שבירדו מכל צדדיו והראה זיקתו של סמל זה לדומים לו בעולם המזרח.

בשם טוב נפטר מילר בוינה בעשרים ואחד בדצמבר 1912 והוא בן ששים ושש. הוא הניח אחריו ספרים ומחקרים לרוב, שינצרו בודאי את זכרו לאורך ימים. אולם, הוא גם הניח אחריו מאות תלמידים, שפשטו על פני כל העולם היהודי והמשיכו את מסורתו, מסורת התורה, המדע, ואחרון אחרון: את החיבה הגדולה והאהבה הרבה לארץ ישראל וללשוננו העברית.

ג. קרסל

מכתב מאת מילר

Wien, 12 April, 1893

אל כבוד דודי היקר, המשכיל הנכבד והמפואר כש"ת מוהר"ר יהודא פארב נ"י
שלום!

טרם כל הנני נותן לו תודה רבה על מכתב יקרתו, אשר בו שמחתני מאד. יאריך ה' שנותיו וישמרהו מכל צרה ותהיה לו שיבה טובה וברוכה.

היום קבלתי מכתב מאחי נ"י מסטריא, רצוף בו מכתב מאמי היקרה ת', בו תכתוב כי שמועה רעה באה אל עיר בוטשאטש וכי הלשינו אותי מלשינים ודברו עלי סרה וכי טוב לה המות מהדבר הזה. ואנכי בתום לבבי לא אדע פשר דבר ולא ידעתי עוון אשר חטאתי, לא גנבתי סוסים ולא כתבתי שטרי זיוף ולא דברתי סרה על ד' ותורתו. ולהיפך אני עמוד החזק אשר בית יהודא נשען עליו וכל בני העדה קהלת וויען יכבדו אותי ובידי שם ד' יתקדש. גם בחרו בי להיות למורה בבית תלמוד לרבנים אשר יסדו ואשר עזרתי ליסדו להגדיל תורה ולהאדירה. מי זה האיש אשר לו מצח נחושה לדבר עלי דברים רעים אשר יכאיבו לב אמי היקרה ולבך דודי היקר? הם המה מלשינים בשקר לא יאבו רק לחלל כבודי מרוע לב.

אבקש מאת אדוני דודי לכתוב לי שורש הדבר ממי יצא זרע צפעוני ואכזבהו על פניו. ואעידה לי עדים נאמנים כהרב הנכבד אבד"ק וויען ד"ר גידעמאנן או הרב דק"ק קארלסרוהע* אשר יהיה מורה כמוני בבית התלמוד לרבנים וכמוהם רבים וכן שלמים.

והנני אוהבו מוקירו כערכו הרם

דוד צבי מיללער

---

* הוא אריה שווארץ, שהיה תחילה רב בקארלסרוה, ונתמנה באותה שנה ראש בית המדרש לרבנים בוינה.

אילן היחש של פרופסור זיגמונד פרויד

הוריו של פרויד נולדו וחיו בבוצ׳אץ׳. אביו, יעקב פרויד, נולד ב־1835. בהיותו בן תשע עשרה נשא אשה, שמתה עליו ובהיותו בן 42 שנה נשא אשה שניה, אמליה נתנזון. חמש בנות ושני בנים נולדו להם, והבכור שביניהם היה זיגמונד פרויד.

השם פרויד בא, כפי שמראה אילן־היחש, מפריידה. פריידה היתה אשה חשובה ומפני זה נקרא שמה על המשפחה. בשנת 1812 בא פקיד אוסטרי לבוצ׳אץ׳ וקבע, לפי החוק, את שמותיהם המדוייקים של התושבים. אז נקבע השם פרויד.

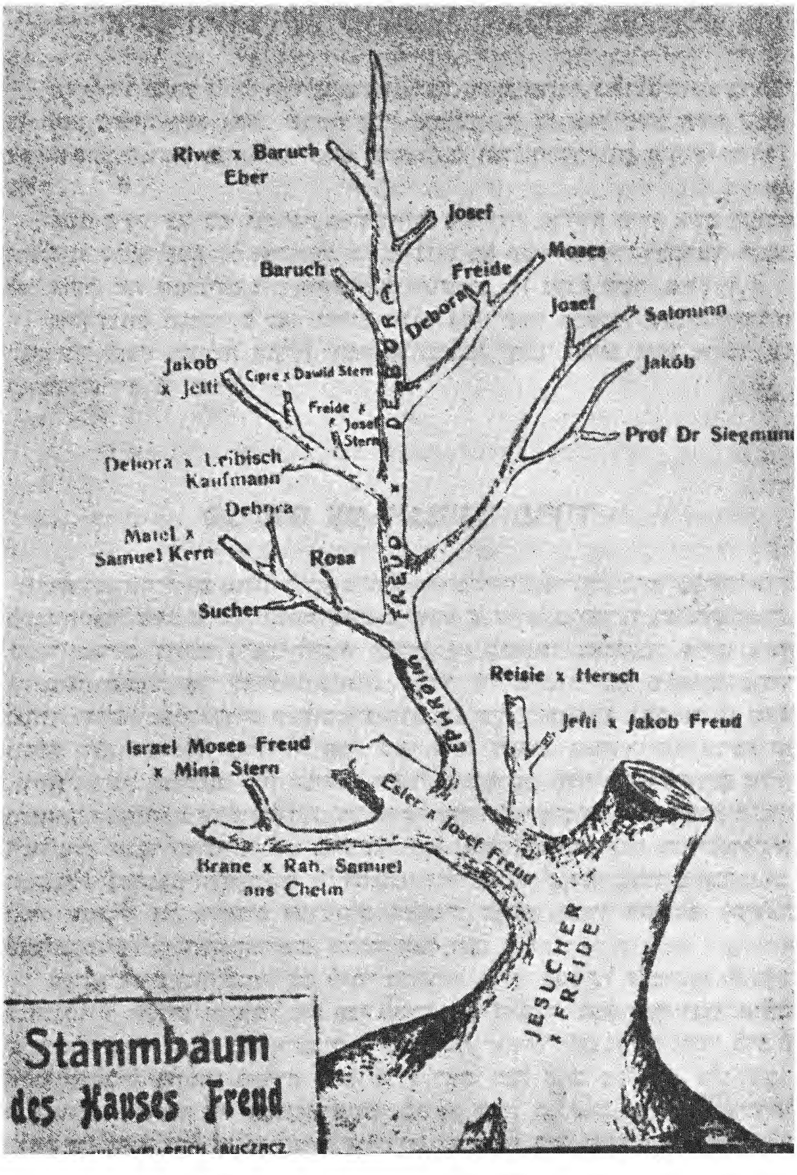
אילן־היחש המתפרסם כאן, הותקן בשנת 1914 עפ״י המצבות שבבית־הקברות בבוצ׳אץ׳ ועפ״י תעודות אחרות. התקנתו נמשכה שנים אחדות והוא מקובל על משפחת פרויד כל הימים.

פגישות עם זיגמונד פרויד

ראשית קשרי עם פרויד היתה בהאמבורג. בשדרות גרינדל. בימי בחרותי דרה בשכנות עמי אשה אלמנה ושמה בארניס, אשה זו היתה כלתו של רב מהאמבורג, שכבר באותם הימים נהפך לדמות אגדית — „החכם״ בארנאיס. אותה אשה כששמעה שעומד אני להרצות בווינה, הגידה לי, שחתנה הוא פרופסור פרויד בווינה ובקשה ממני לדרוש בשלום ילדיה. כמעט שלא שמתי לב לשם פרויד, שאז, בשנת 1898, לא היה ידוע לי. אחת מהרצאותי נשאתי באגודה ההומאניטארית „ווינה״. נושא ההרצאה היה המחזה „יוחנן״ לזודארמן, שכה רבו הויכוחים עליו. במחזה זה נמתחה בקורת שלילית בהחלט על היהודים הקדמונים, אמנם בלא הנטיה הפוליטית שכבר היתה רווחת באותם הימים, אולם לפי השיגרה הכריסטולוגית המקובלת. בהרצאתי התקוממתי על הסכמת יהודי זמננו לפגיעה ביהודים הקדמונים. היחס השלילי אל היהודים הקדמונים וטשטוש דמותם יגררו אחריהם, כתוצאה טבעית, פגיעה ביהודים החדשים, ויגרום סבל להם.

סעודת־אחים באה כנהוג שם לאחר ההרצאה. פרויד קבל על עצמו את התפקיד לברכני ליד השלחן ולהקביל את פני כאורח של האגודה. הוא אמר דברי קילוס שונים להרצאתי, אולם הוסיף מתוך בדיחות דעת, שתיאר לעצמו רב יהודי בדמות יוחנן המטביל, כלומר: באדרת שער, פרוע ראש, בעל פנים מסוגפים. מה נעימה לו לפרויד ההפתעה של פראק אלאגנטי, במקום מעיל הנביאים וכו׳ וכו׳. הרהרתי בלבי, מה רחוק אדם זה מן החיים היהודיים עד שאין הוא מצייר רב לעצמו אלא בעטיפה מזרחית מקורית!

אחר כך נודע לי, שבאותם החוגים, שבהם היה פרויד הרוח החיה, לא נחשבו הרבנים על התופעות הרצויות ביותר. אותם החוגים לא רצו ב„קלריקאליזציה״ — כך כפתה עליהם התכנית של הליברליזם המדיני. אולם אף על פי, שהיה „אנטי־

אילן־היחס של פרופ׳ זיגמונד פרויד

קלריקאלי", הרי נפגש פעם פרויד, ללא ספק, עם רב ווינאי, אם כי על גבי הנייר, בקאריקטורה בעתון היתולי ווינאי נפוץ ביותר. באותה הקאריקאטורה תואר דוקא אז, הרב גידמאן בטיולו היום־יומי, ומתחתיו הכתובת: GUY de Maupassant ותואר זה ודאי לא היה דומה ל„מטיף במדבר". הודיתי לפרויד ומסרתי לו את דרישת השלום מהאמבורג.

לאחר שהייתי פעיל במשך כמה שנים בווינה, שמעתי שוב באותו החוג הרצאה של פרויד על חאמוראבי, אותו מחוקק קדמון, שהיה למאורע השעה, שעליה אני מדבר. אז הבינותי את סוד השפעתו של פרויד כמורה אקדמאי. הוא לא נמנה עם „מפריחי הבועות". הוא דיבר על הנושא וללא יובש, אלא באופן מעניין ומושך מאד את הלב. לשונו היתה מתוקנת, בחינת „הגהה שלישית". האולם שבו נערכה ההרצאה לא היה גדול, אך נראה שקולו היה יפה בשביל אולם מרווח יותר. אמרו לי אז על פרויד, שהרצאותיו באמריקה לא השיגו את מלוא השפעתן, מפני שדיבר בקול נמוך ורוב הקהל לא יכול היה לשמוע. עובדה זו תליתי במחלת לשון, שכפי ששמעתי תקפה אז את פרויד. לשמחתי נתברר לי, שכל הענין לא היה אלא שמועת שוא.

באותה הרצאה צידד פרויד ב„פאן־בבליות", שהיתה רווחת באותם הזמנים. אגב דבריו העיר: „זה עתה נתברר לי, ששכחתי בביתי את הצילום של לוח החוקים לחאמוראבי, שרציתי להראותו לכם". אחרי ההרצאה אמרתי לו בהלצה: „אתה עצמך משמש הוכחה לתורתך. תת־ההכרה שלך סבורה שאין זה נכון, מטעמי הצדק ההיסטורי, להעריץ את חאמוראבי על חשבונו של משה, משום כך שכחת את התצלום בביתך".

פרויד עמד אז במרום פרסומו. באמריקה חלקו לו כבוד אלים. מי שבא מווינה לניו־יורק, הרי השאלה הראשונה ששאלו אותו העיתונאים היתה: „מה שלום פרויד?" תורתו נחשבה שם כתמצית המדעים כולם, או לכל הפחות של המדע באוסטריה. אף על פי כן פחת במידה ניכרת מספר החולים שלו האמריקאיים, מחמת התנאים הכלכליים ששררו אז בעולם. פעם התאונן פרויד לפני, אמנם בהלצה, אך ללא שמחה, על העשירים שחדלו לבוא לווינה „להעשק על ידו".

*

זמן מה עבר ושוב הרציתי באגודה „וינה" על נושא מתולדות התרבות היהודית. לאחר ההרצאה בסעודה נתפתח ויכוח מעניין. פרויד טען בהחלט, שהיהודים לא נתנו מאומה לתרבות. אמנם הבריות מדברים על „איזה מנדלסון ידוע, שהיה ידידו של לסינג", אולם דבר זה אינו מעלה ואינו מוריד. אז קם דראמאטולוג ידוע, פרופיסור שלמה אהרמן, חברו של פרויד באוניברסיטה, והשיב — כשמסביבו אווירה של מתיחות — על התקפתו זו של פרויד על היהדות. בעיני לא היתה שום זרות מיוחדת בהתקפה זו, הואיל ונערכה בחוגי אותם „אנומיסטים" ווינאים או „יהודים משום כבוד הורים", כפי שהללו נהגו לקרוא לעצמם. פרופיסור אהרמן טען ואמר: „אנו היהודים, אמנם לא המצאנו את הדינאמו או את האוטו, מכל מקום הרי נתנו לעולם את התנ"ך, ואם כן גם אלהים".

בדברי הסיום שלי אמרתי: „אני מרחיק עוד לכת מן הנואם שקדמני. אני לובש עוז להוכיח לכם, שאנו היהודים המצאנו את הדינאמו ואת האוטו. עמדתי בדיבורי

והבאתי את הראיה המוכנה ומזומנה בהרצאותי על „היהודים כממציאים ומגלים" — הרצאות שבחלקן ראו אור בעתונות, ב„אוסט אונד וואֶסט" וב„אלגאֶמיינאֶ צייטונג דאָס יודאֶנטוּס". מובן, שדיברתי על פּופּר־לינקיאוס, ממציאה של ההעברה החשמלית, ועל זיגפריד מארקס, ממציא אוטו־הבנזין הראשון.

*

לאחר שנים שלח לי פרויד את תולדותיו, הכתובות בידי עצמו, וכתב בעצם ידו הקדשה על העתקה זו. במגע עמו לא באתי אלא עוד פעם אחת כשבקרני השופט יוליאן מאַק מניו־יורק. משפחתו של מאַק עמדה בקשרי ידידות אמיצים עם פרויד.

עמדתו של פרויד ליהדות, כפי שהיתה נהירה לי, עוררה בי השתוממות, כשנודע לי שהכיר בציונות; על אחת כמה וכמה השתוממתי כששמעתי שפרויד נעשה לחבר נכבד של החברה הווילנאית לטיפוח האידיש.

אביו של פרויד בא לווינה מבוצ'אץ' שבגליציה. מווינה העתיק את מושבו לפריישטאט אשר בחבל מוראוויה. בווינה עסק אבי פרויד בעמילות, כלומר מסייע היה בידי סוחרים בני מולדתו בקניותיהם בווינה.

בנו המפורסם — ששבחו כמקיים מצוות כיבוד אם הגיע אלי לא אחת — נעשה לעת זקנה מופלגת תומך בלשון ששררה בארץ מולדתו.

ד"ר מ. גרינואלד

(מתוך המאמר ב„הארץ" מיום 21 בספטמבר 1941)

יצחק פרנהוף

א

ראשית פעולתו הספרותית של פרנהוף היתה בסוף המאה הקודמת בבוצ'אץ' שבגליציה המזרחית, שהיתה עיר של תורה והשכלה.

וגליציה היהודית של הימים ההם היתה כלאחר יקיצה מתרדמה. סגל־חבורה של סופרים, נואמים ועסקנים הסירו שנתה מעפעפיה. ראובן אשר ברוידס, ברנדשטטר, זילברבוש, אהרנפרייז, שלמה רובין, יהושע טהון, ניימרק, נתן בירנבוים, משה שולבוים, ברנפלד, שלמה שילר, שטאנד ואחרים, שרו לה את הימנון התחיה בעוז ובחום, כל אחד על פי דרכו. הימנון זה נשמע תחילה ע"י מעטים וכלאחר אוזן, אולם במרוצת הימים נתרבו המאזינים וקמה תנועה שהביאה את גליציה המזרחית לידי התעוררות רוחנית. שכן בתוך־תוכה היתה צפיה לאיזו תמורה. עדיין מתוחים היו בחלל חייה חוטי היצירה וההגות והמאבק של „תור־הזהב", עדיין ריחפה באויר רוחם של הרנ"ק, שי"ר, יוסף פרל, שמשון בלוך, יצחק ארטר, לטריס ואחרים. בעלית־הגג נמצאו ספריהם ובהחבא דפדפו בהם. בספריה של בית המדרש הישן בבוצ'אץ' עמדו ספרי חקירה של אלה בשורה אחת ובמעלה אחת עם ספרי היראים והמוסר. לא ניכר הרנ"ק לפני הרמב"ם, ו„חובות הלבבות" ו„העקדה" לפני „שבילי

עולם״. הכתר שהוסר לפני עשרות שנים מראשה של גליציה, עדיין הבהיק מקרן־הזוית והמתין ליד שתחזירנו לקדמותו. התודעה העצמית שנתעמעמה, התחילה להחשף ולהיגלות.

אכן, הדבר נעשה ביגיעת בשר ורוח, מפני שעשרות שנות תרדמה ושגרת החיים וסרכי מסורת ועצלות המחשבה עשו את שלהם. ההתנגדות לכל חדש ולכל חידוש רבתה מאד. ניטשה מלחמת אבות ובנים. הדת נאבקה עם הדעת, ה„אור״ עם ה„חושך״, ההשכלה עם השמרנות. כל האירועים האלה, שהיו מסממניה של התקופה ההיא בכל העולם היהודי, התרחשו כמחזות ראשיים וכמחזות־ביניים והיו טעונים מתיחות דרמטית גם בגליציה. אולם כתוצאה של הנפתולים האלה נוצרו תאי־תחיה ופינות־התחדשות ונושאי־התנערות, שהטילו נחשול בהווייתה הקופאת של כנסת ישראל בגליציה.

בימי דמדומים אלה, שבהם ניעורו הכוחות היוצרים בגליציה ואורם של יל״ג ומנדלי ואחד־העם התחיל להפציע מרחוק, חי יצחק (איצי) פרנהוף.

הוא לא היה כהן גדול בהיכל היצירה, אבל היה מן הלויים. בן־לוייה היה לגדולים ונושא כלי נגינתם; אלא שתוך כדי לוייה היה מנגן בעצמו. וניגונו היה מיוחד ופעמים אף ערב לאוזן. ויש שהוא מפתיע בנושא מקורי ובניצוצות של יצירה אמיתית. אולם היתה בו מידת ענווה וחרדה. הוא פורש כנפיו ומנסה לעוף ולא פעם אנו שומעים אפילו משק־כנפיים, אך אינו יכול לשהות הרבה באויר העליון. הוא נמשך אל הקרקע, אל ההויה הארצית, אשר לה נתן ביטוי ריאליסטי. ולשונו העברית רעננה, ויש בה צירופי־ניב וחידושי־הוראה, אף כי פה ושם משורבבים שיירי מליצה משכילית.

להדגמת חושו הלשוני ראוי להעיר, כי בחוברת ב׳ של „ספרי שעשועים״, שיצאה לאור בשנת 1896, נדפסה רשימה בשם „שני דמיונות״. ברשימה זו ישנם כמה מבטאים, המעידים על הרגשתו הלשונית העמוקה והמקורית של פרנהוף. בתארו את התרשמותו מן ה־Judenstaat של הרצל ואת חלומותיו שנתעוררו בו תוך כדי מקרא בספר זה, הוא נותן לנו מעין אוטופיה זוטא, שבה מעוררים שמות ומלים תשומת לב מיוחדת. המלה Judenstaat מתורגמת על ידו פעמים אחדות „מדינת ישראל״, בעוד שכל המתרגמים עד היום הזה קראו לספר בשם „מדינת היהודים״. וכשהוא רואה בדמיונו את מדינת־ישראל על תלה בנויה, הוא אומר בין השאר: „ועיני תראינה והנה רבנים, נבחרים לבתי־ועד, שרי־פנים ושרי־חוץ ושרי־אוצרות״. המיניסטרים במדינת־ישראל נקראים בפיו: שרים. אכן, אינטואיציה לשונית זו אינה מקרית אצל פרנהוף. רבות חלם על מדינת ישראל וממילא היא נתלבשה אצלו בלבוש עברי מקורי.

ב

פרנהוף היה טיפוס של מפיץ תרבות, של נושא אבוקה, של מרביץ תורה ברבים. דרכו של אדם כזה, בשעה שהוא מגיע לידי איזו הכרה או לידי איזה אידיאל, אינו נח ואינו שקט עד שקונה נפשות לאידיאל שלו. ולפי שפרנהוף אהב את השפה העברית אהבה עזה, השתעשע עמה, השתלם בה ואדיר חפצי

להנחילה לרבים. הוא נתן שיעורים פרטיים לעברית בבוצ׳אץ׳ *, ואחר־כך, כשנתקבל עפ״י המלצתו של החוקר והבלשן דוד צבי היינריך מילר כמורה בבית ספר של הבארון הירש בזלוצ׳וב, השיג מבחינה זו חלק משאיפתו.

אולם על סיפוקו לא בא. בתי הספר של הבארון הירש, שכוונתו היתה טובה, לא נתקבלו על דעת יהודי גליציה המזרחית. רק מעטים, ה„נאורים״ שבהם, שמחו לקראתם. הרוב הגדול הביט עליהם בעין רעה. המורים והתלמידים וההורים נראו לו כ„מרשיעי ברית״, כמסיתים ומדיחים. בית־ספר כזה הוכרז כקן של כפירה, כבית חינוך לפושעי ישראל. פרנהוף, שכה עמל להתקבל כמורה בבית ספר זה וקיווה להגדיל את שדה־פעולתו ואת ספירת השפעתו, נתאכזב מרה. הוא אמנם נכנס לחברת הנאורה, לחברת המשכילים, אבל היה כמנודה בעיני היראים והאדוקים והנשמעים להם. תכניתו נצטמצמה. חלומו נתפוגג.

גורל טוב מזה מונה לאהבתו השניה, לספרות העברית. הוא אהב את הסופרים העברים הרחוקים והקרובים וטיפח שאיפה בנפשו לזמנם לפונדק אחד. הוא רצה בכל מאודו לבצר לגליציה מקום־כבוד בספרות העברית המתחדשת. הוא ידע, שלא בגליציה מרכז היצירה, אבל ביקש לעשותה כוכב־לואי. לתכלית זו עשה שני דברים: כתב בעצמו ככל שידו מגעת ופירסם את דבריו בבמות שונות וע״י זה הוציא מוניטין לעצמו ולארצו; אולם היתה בו בקורת עצמית די הצורך והבין, שתרומתו שלו ושל אחרים אינה מספקת, לפיכך עמד והקים במה בבוצ׳אץ׳ בשם „ספרי־שעשועים״. זו צריכה היתה לקרב את הסופרים הרחוקים ולפרסם את טיבה של גליציה ע״י שכוכבי גליציה יאירו ליד השמשות שברוסיא... אמנם זאת היתה במה זוטרתא, הדומה במקצת ל„ספרי האגורה״ של בן־אביגדור, ואף על פי כן במה עצמית. וזכתה במה קטנה זו שיתרכזו בחוברותיה המעטות סופרים אנשי־שם ושהיו עתידים להיות אנשי־שם. טשרניחובסקי הדפיס בהן את אחד השירים הראשונים „נצאה, נגורה שאננים״; ברדיצ׳בסקי פרסם בה על ארבעה אבות מעולם החסידות, שבגללן הורעשה גליציה לשעה קלה; בריינין הדפיס בה את ציורו „אבי זקני״; קלוזנר פרסם בה מאמר על „ספרות מקורית״ ועל ערך התרגומים. אף ש. בן־ציון היה בין המשתתפים. ואין צריך לומר, שסופרי גליציה הביאו אליה מפרי רוחם. ועם כל הפגמים שהיו עדיין דבוקים בחוברות צנומות אלו, הן בישרו גם איזו תמורה רעננה. והדור הצעיר הושפע מהן, וקלותן היתה בחינת חידוש לבחורי הישיבה. אולם חוברות אלו נפסקו וחזרו והופיעו בזלוצ׳וב. אך גם שם לא יצאו לאור אלא שתי חוברות בלבד. ואחרי כן עשה נסיונות עם חבריו להקים במות חדשות כגון „הירדן״, „העברי הצעיר״, כי גדול היה רעבונו ליצור, לערוך, לשתף את עצמו ואת סופרי גליציה ביצירה העברית החדשה.

ג

כאמור, הרבה פרנהוף לכתוב ולפרסם כמעט בכל כתבי־העת של הימים ההם.

---

* ש״י עגנון מסר לי מפי פרנהוף מימרא הלצית נאה, שיש בה משחק של הפכים. בשעה שהיו באים אורחים לבקר אצלו והיה עסוק בשיעור פרטי, היה אומר:ווארט מיר צו אַ מינוט, כ׳האב דאָ צו געבן א שטונדע... (המתינו לי רגע, עלי לתת שיעור של שעה)

כתב שירים וסיפורים, ציורים ומכתמים, דברי בקורת ומאמרים בשאלת הזמן, תרגם ועיבד, ערך והוציא לאור. הוא ניסה כוחו בשדות רבים, כי לא הגיע עד חקר עצמו ולא היתה לו ידיעה ברורה במה כוחו עדיף ומה הדרך הספרותית אשר ילך בה. כל ימיו תהה על עצמו ועל כשרונו, פקפק, ניתח את עצמו וכתב. אולם דוקא לבטים אלה, דוקא בקשת־עצמו זו, נוגעים עד הלב ועושים אותו חטיבה מענינת. כיום, כשלושים וכמה שנה לאחר מותו, אנו יודעים, שגרעין טוב ובריא היה בו, אך מעוטף קליפות רבות. הוא היה סופר בעל הלך־נפש ובעל מראה־עינים. הוא היה מספר, פשוטו כמשמעו. כמובן, לא כל סיפוריו טובים, והטובים אינם שווים בשיעור ערכם.

הספר הראשון שהוציא בשם „מאגדות החיים" לא נתקבל בסבר פנים יפות ע"י הבקורת. ברנר, ברדיצ'בסקי ואחרים מתחוהו על העמוד. אפשר שהצדק היה אתם, שכן ניטשטש בו הגבול בין העיבוד והתרגום והמקור. הסגנון היה כאן מרושל והמטרה היתה מעומעמת. אולם אין ספק, שבקורת קטלנית זו היתה מושפעת גם מן היחס המסורתי לסופרי גליציה, שהיה מעין „בון טון" בימים ההם. בקורת זו הכאיבה לו מאוד, שכן היא באה מידי סופרים, שכה אהבם והוקירם. אולם היא נרשמה בו יפה והביאתו לידי מאמצי יצירה ולידי פירות יפים יותר. מכאן ואלך אנו רואים אותו בדמות אחרת. בסדרת הסיפורים שבקש לפרסם בספר מיוחד בשם „מתנגדים" *, אנו חשים בטחון עצמי גדול יותר וכוח ביטוי מבוגר יותר. כאן מצאה נשמתו כסופר תיקון־מה, שכן ייחד לעצמו פינה מכובדת ומקורית בקרית ספרותנו.

זכו החסידות והחסידים ונמצאו להם סופרים, שתיארו אותם, אם בדרך השירה והמאמר ואם בדרך הסיפור הרציני וההיתולי קל־הראש. רבים וחשובים שרו לכבודם וקשרו להם כתרים או גם שפכו את זעמם ואת לעגם עליהם. הם היו נושא מכובד על הכל. מה שאין כן המתנגדים, אחיהם ויריביהם של החסידים; הללו נשארו בצל. לא חקרו אותם ולא טיפלו בהם. הם היו על־פי הרוב מתוארים כבני־לוייה, כטפלים, כחשוכים, כבני־פלוגתא, שתפקידם להבליט את החסידים. הם היו טיפוסי־אגב ודמויות־חטף, שאינם חיים וקיימים בסיפור בזכות עצמם.

והנה בא פרנהוף וכתב ספר שלם בשם „מתנגדים". ספר זה רק שנים שלושה סיפורים ממנו נתפרסמו בשעתם בדפוס. רובו היה מונח בכתובים ומתפרסם כאן בפעם הראשונה. וזה החידוש שבו. כאן המתנגדים והמתנגדות הם נושא הסיפורים ומרכזם. החסידים אינם משמשים אלא רקע להם ותפאורה. ואין פלא בכך. בוצ'אץ' זו, שבה נחרתו רשמי חייו העיקריים, החסידות לא הכתה בה שרשים עמוקים. הוא ראה את המתנגדים ברחוב ובבית המדרש, בשיחם ובתלמודם, בריבותיהם ובפיוסם; הוא תפס את ראיית עולמם והבין לרוחם ולמזגם. ובהעמיקו בנפשם ובחיתוך דיבורם, גילה לנו סוד נפלא: אין בין המתנגדים והחסידים אלא אמונתם ב„צדיק" בלבד. ביסודו של דבר, הריהם דומים זה לזה במהותם ובשורש נשמתם. הם מתנגדים לחסידות בהתלהבות חסידית. הם מבטלים את התורות של הרבי באותה דבקות, שבה קולטים החסידים תורות אלו. יתרה מזו: הם מוכנים להעניש את אנשי ה„כת", בדרך שאנשי ה„כת" מוכנים להעניש את מתנגדיהם. בתיאור

* ספר זה יצא לאור בשנת תשי"ב ע"י אגודת הסופרים ליד „דביר".

הדמויות המתנגדיות הללו עולה פרנהוף לא־פעם למדרגת אמן, הרואה ללבב גיבוריו ומתארם במכחול מבורך. לשם זה עומדים לרשותו סגולות וכלי תשמיש שונים: הראיה החריפה, הסגנון המעולה, ההיתול, ההומור, הקריקטורה, ההבלגה וההשתתפות בחיי גיבוריו. סממנים אלה וכיוצא בהם עושים את התיאור פשוט וישר ומרהיב את הלב. אנו חשים, שגם המתנגדים צריכים „תיקון" ופרנהוף נתן להם תיקון זה. טיפוסים אלה חצובים מן המציאות של הימים ההם ואינם ילידי הדמיון. בשולי כתב־היד רשומים שמות של אנשים, תושבי בוצ׳אץ׳, ששימשו כפרוטוטיפוס לגיבוריו בסיפורים. נמצא, שלא בדה „נפשות פועלות" מן הלב, אלא נטל אותן מסביבתו הקרובה. תחילה תהה על בני סביבתו, עקב אחרי תנועותיהם ולמד את תכונותיהם, ורק לאחר שידע אותם יפה יפה, ניגש לגלמם ולשבצם במסגרת סיפוריו. אולם עם כל הריאליזם שבהם, השכיל פרנהוף לשפוך עליהם מרוחו וחזר ויצרם בצלם דמיונו. ר׳ משה ברוך הינדס, ר׳ שלמה זאב המדקדק, קלמן בריש ורבים אחרים טיפוסים מעניינים הם, שפרנהוף תיארם על צדדיהם המפורשים והמרומזים.

ענין המתנגדים נעשה לו כמין תלפיות, מרכז שאיפתו היצירית. לאחר תקופה של לבטי כתיבה ויצירה והדפסה כאילו מצא את דרכו הספרותית. ביקוד־נפש כתב סיפורים אלה, שכן ראה בכך יעוד לעצמו. שוב לא היתה זאת קאפריזה או מלאכת שעשועים, אלא הרגשת שליחות. באחת הטיוטות ישנה הקדמה קצרה לספר זה. בסופה של ההקדמה רשום: „פרנהוף, סטניסלב, חורף תרע"א" וזו לשונה:

„הרבה כתבו גם בשנים אחרונות על הצדיקים ועל החסידים ושכחו את המתנגדים הטיפוסיים ההולכים וכלים. ועתידים הסופרים ליתן את הדין על שהזניחו את אלו ופרשו מהם.

מחבר ספר המתנגדים הנוכחי נתגדל על ברכי המתנגדים ויודע מהותם, עצמותם, עולמם הפנימי, קשיות ערפם, עקשנותם להגן על קיומם וחירופיהם וגידופיהם כלפי הצדיקים והחסידים... ואת אשר הוא יודע, יתאמץ להודיע".

מכאן שלא באקראי כתב את הסיפורים על המתנגדים, אלא הרגיש צורך ויכולת לדובב את אלה, שהספרות העברית קיפחה אותם והניחתם באלמותם. הוא ביקש להסיר את הלעז שהוציאו על המתנגדים, שיבשים הם ומסתפקים בלימוד ובקיום המצוות. בסיפורי פרנהוף מתגלים המתנגדים כאנשי־לבב, שיש בהם לחלוחית של שירה. יבשים הם מלבר ולחים מלגו. נסה להעמיק את מגעך עמהם ומיד תראה לפניך יהודים עסיסיים, עשירי חיים נפשיים, מנומרים בסתירות ומשופעים ביצרים. המתנגדים הם, כפי שרשם בשולי הטיוטה, חסידים שאינם מאמינים ב„צדיקים". רק דבר זה מבדיל ביניהם. פרנהוף הזדהה עמהם, רוחו התדבק ברוחם, וגילם את דמויותיהם מבפנים, במידת החסד והתפארת. פרנהוף לא היה בנין־אב, אבל היה כוח בונה בספרות העברית. בכמה פרשיות של יצירתנו ובכמה מפרקי תולדותיה משובץ חלקו, אם כעורך ואם כמגשר ואם כמספר. הוא הטביע את חותמו על מהלך ההתחדשות של היצירה העברית בגליציה, ולא בה בלבד, שכן שיתף בבמותיו סופרים עברים מארצות אחרות, וביניהם מבני גליציה, שהיו אח"כ עמודי הספרות העברית. עגנון, ברש, ר׳ בנימין, ליפשיץ ואחרים,

אף כי הם שייכים לספירה גבוהה יותר ולדור אחר, נתבשמו סו"ס בראשיתם מן האוירה הספרותית, שנוצרה ע"י פרנהוף וגרשום באדר וגראַבר ודומיהם. הם הפליגו ממנו והלאה, לעומק ולרום, אבל קראו את פרנהוף, השתתפו עמו וספגו לתוכם את הטוב, שהוא העניק להם כמגשר או כסופר.

ישראל כהן

זכרונות לבית אבי

המלחמה העולמית הראשונה הרסה את ביתנו השלו. זכרונות רבים נתעמעמו. ומלאך־המוות, שנטל מאתנו את אבא קודם זמנו, הפסיק את הזכרונות פתאום.

אבא היה רגיל לדבר אלינו כאל אנשים השווים לו בערכם, מוסר היה לנו מרשמיו, משאיפות־רוחו וממה שראו עיניו. הוא היה מגלה לנו את יופיו של הטבע והורנו כיצד ליהנות מאור החיים ולנהוג אורך־רוח ברגעים הקשים.

לעולם לא אשכח את הטיולים, שאבא היה מוליכנו בהם בימי הפגרה של הקיץ דרך יערות־הארנים שבהרי הקארפאטים. הוא לימד אותנו כיצד מטפסין על צוקי ההרים ועוררנו להגיע אל הפסגה ולהתבונן במראות־הנוף היפים המתגלים לפנינו. אבא היה מלהיב אותנו בתיאוריו הפיוטיים ועל כן אין פלא, שאנחנו הילדים היינו רגילים להביע את רגשותינו בלשון פיוטית ילדותית עוד בטרם למדנו את מלאכת הכתיבה. אבא היה נהנה מאד בהעלותו על הנייר את חרוזינו והוא היה משמרם ואף הראה אותם לנו לאחר שגדלנו. רק אחי הגדול משה (מומי) המשיך לכתוב, ואילו יתרנו נבלענו בתוך חיי המעשה. אבא היה סמל הטוב; מעולם לא ענש אחד מאתנו, אולם בעצם העובדה, שרגז עלינו או שדעתו לא היתה נוחה ממנו, היה משום עונש גדול בשבילנו.

בעזרת אמי הזקנה, שניצלה מן הטבח הנאצי וחיה עמי, ובעזרת ידידי אבי המעטים ששרדו, וביניהם גרשום באדר, ד"ר שמעון ברנשטיין, ד"ר לואי לאונר, מנסה אני לחבר רשימה ביוגראפית, נוסף על זכרונותי שלי על אבא.

שנת לידתו של אבא שנויה במחלוקת. לפי תעודת־הנישואין הוא נולד בשנת 1866, אולם בתעודת־המוות רשום התאריך 1867, ואילו לפי הכרטיסיה של הספריה בקרית ניו־יורק, שבה רשומים כל הספרים שיש לה משל אבי, שנת לידתו היא 1866. תאריך זה נראה בעיני אמי, הרוצה בכל לבה להיות קצת צעירה מאבי, לפחות על הנייר.

הוא היה בנו של ישראל פרנהוף וחיה, שלפני הנישואין היה שם משפחתה פליגלר. כולם חיו בבוצ'אץ' שבגליציה.

אבא נתייתם מאמו בהיותו בן שבע וניתנה לו אם חורגת במקומה. אולם למזלו נלקח לבית דודו פליגלר, ששקד על חינוכו ומילא את כרסו ש"ס ופוסקים. הוא הצטיין בלימודים אלה ורכש לו ידיעה רבה בשפה העברית. בצינעא היה קורא כל מה שהשיג בעברית ובאידיש. וכן עסק בצינעא בלימוד הספרות הגרמנית, ולא עברו ימים רבים עד שנעשה בקי וגדול בספרות הקלאסית של גיתה ושילר והיינה. ידיעתו בלשון הגרמנית, בכתב ובעל פה, היתה רבה, אף על פי שהיה צריך להשמר לנפשו

מפני מוריו ומחנכיו, כדי שלא ייתפס בשעת קלקלתו. אפילו בשנים שלאחר כן היה איש־ריב לכל הקהילה, הואיל והעיז לפרסם ב„ספרי שעשועים" ציור חסידי מאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שהיה אז עדיין צעיר לימים. עד מהרה נתלכדו מסביב לאבטודידאקט מובהק זה צעירי האינטליגנציה והוא נעשה ראש לחוג ספרותי, התחיל לכתוב, ומאמריו ושיריו נדפסו בכתבי־העת העבריים, שהופיעו באירופה. במשך זמן קצר היה בין מייסדי הספרות העברית החדשה בגליציה.

ואביא בזה רשימה ביוגראפית קצרה, שנדפסה על גבי גלויה, עם תמונתו של אבא. גלויה זו הופצה ע"י בית מסחר ספרים של אברהם רובינזון בסטאניסלב, בין שאר הסופרים העברים הנודעים של הימים ההם. וזו לשונה:

„יצחק פרנהוף, נולד בבוטשאטש (גליציה) בשנת תרכ"ח. כשרון רב־הגוונים. בילדותו שר הרבה שירים ולבסוף התחיל לכתוב סיפורים וציורים, המצטיינים בהסתכלות חדה והומור קל. היה הראשון שהניח את היסוד לספרות העברית בגליציה. ערך בטעם יפה את „ספרי שעשועים", שהרבה עזרו להפיץ את השפה העברית בגליציה ולמשוך אליה את בחורי הקלויז. גם היה עורך „הירדן" ו„הצעיר". לפני שנים אחדות יצאו סיפוריו וציוריו בקובץ אחד בשם „מאגדות החיים". כעת נמסר לדפוס ספרו „מתנגדים", המצטיין בחידושו וערכו גדול מאד".

עד כמה שאני זוכר נמסר הנוסח המקורי של הספר „מתנגדים" לידי „העולם" של מר משה קליינמן ז"ל במוסקבה. אולם במלחמת־העולם הראשונה אבד הספר הזה, לאחר שכבר נדפס, בתוך התוהו ובוהו של רוסיה בימים ההם, ועקבותיו לא נודעו. למזלנו נמצא ע"י אחי העתק לקוי ומרושל של כתב־היד המקורי בחורבות ביתנו הישן בסטאניסלב, והוא נשלח אלי לפני הפלישה הנאצית, שהרסה את העיר הזאת עד היסוד. שלושים וחמש שנה לאחר זה הריני רואה חובת כבוד לעצמי לסייע לפרסומו במדינת ישראל.

וכן יודעני, שזהו שיא חלומותיו של אבא, שהיה אחד מחלוצי־הציונות הראשונים, בן־דורו של תיאודור הרצל. בכל מקום שאבי היה מצוי היה ראש לציונים ולעברים ומילא את לבנו, לב הילדים, אהבה לציון, ואילולא המלחמות היינו עולים ארצה כחלוצים.

העיסוק בספרות לא פירנס את אבי ואת ביתו, והיה הכרח לדאוג לפרנסת הבית, ואבי נעשה סוחר קמח וניהל את טחנת הקמח של חותנו ואת עסקי מחסנו. אולם בינתיים יצאו לו מוניטין כיודע עברית וגרמנית וכבקי בספרות ההומאניסטית והמוסד של בארון הירש הזמין אותו להצטרף לחבר־המורים של בתי־הספר שלו, תחילה בזלוצ'וב ולבסוף בסטאניסלב.

לאחר שנולד אחי השני שמואל בשנת 1894 ולאחר שאני נולדתי בשנת 1897, היה מצבו החמרי של אבי קשה והיה נאלץ לתת שיעורים פרטיים, כדי לפרנס אותנו ולהקנות לנו השכלה משובחת, חינוך, שהוא עצמו לא ידע מעולם והיה צריך ללמוד במאמצי עצמו בקשיים עצומים, מתוך יראה ופחד שמא יתפסוהו מוריו, שחשבו למינות כל עיסוק בלימודי־חול.

מה הערצתי את אבא בראותי אותו עייף מעמל ההוראה בבית־הספר ובכל זאת משחק אתנו ומספר לנו אגדות נפלאות, שחיבר בשבילנו, או שהיה קורא באזנינו את שיריו וציוריו שבכתב. וכן זכורני, שאבא הזמין לביתנו אנשים כשלום־עליכם,

ראובן בריינין ואחרים, שהיו מבקרים בעירנו כמרצים, והיה מתאר לנו את גדולתם של אנשים אלה תיאור רב־רושם. אגב, הוא היה משמש תמיד יושב־ראש באולמי־ההרצאות, שבהם נאמו האנשים האלה, והיה מציג אותם לפנינו בלשון עברית נאה ורהוטה, שעוררה קנאה בלב רבים. ביתנו היה תמיד בית־ועד לסלתם ושמנם של העברים, תלמידי אבי ומעריציו.

מאורע גדול היה בחיי אבי כשקנה בית משלו ברובע היפה של סטאניסלב ברחוב ליפובה 88, סמוך לגנים הנהדרים של הטיילת אליזבת. בבית הזה השכין את ספריתו, שעליה היתה גאוותו ושכל אוספי־ספרים קינאו בו בגללה.

כל זה נחרב ונהרס ע״י פלישת גדודי פטליורה בימי האנדרלמוסיה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה.

בפרוץ אותה מלחמת־עולם, עזבנו, כרבים אחרים, את ביתנו בסטאניסלב עם אחותנו הקטנה קלארה, שהיתה רק בת שנים אחדות. היא היתה ילדת שעשועים לאבא, והוא ראה בה סמל היופי והחן. נמלטנו ברכב וברגל דרך הרי הקארפאטים להונגריה ונתנסינו בכל מוראות המלחמה. נדדנו מעיר לעיר ולאחר תלאות מרובות הגענו לוינה.

דאגות הפרנסה מצצו את לשדו של אבא. הוא נתן שיעורים פרטיים, עבד בשביל הג׳וינט כפקיד־חוקר ולא היה משתמט משום עבודה, ובלבד לכלכל את נפשותינו. בימי המלחמה הממושכת גויסו כל בניו לצבא האוסטרי ואף הוא עצמו לבש מדי חייל על אף העובדה, שהוא היה כבר למעלה מבן חמישים שנה. לאחר המלחמה שוב היה מחוסר עבודה. הובטחה לו משרת הספרן בבית־הספרים הוינאי של הקהילה היהודית. אולם, כמו במקרים רבים קודם לכן נחל גם הפעם אכזבה אחרי אכזבה. מוסד בארון הירש, ששילם משכורת דלה, איים על אבא בהפסקת התשלום אם לא יסכים לחזור לסטאניסלב ולהתחיל בלימודי בית הספר בתנאים של חורבן ותוהו ובוהו, שהשתררו לאחר המלחמה. בהיות תמיד ראש דאגתו מחית משפחתו, הניח את אשתו ואת ילדיו לחיות חיים של נוחיות בוינה, והוא עצמו חזר לאזור ההרוס של סטאניסלב. כל קשרי התחבורה לאותה עיר היו מנותקים ורק במקרה נודע לנו דבר מותו, ששה חדשים לאחר שנפטר. יום פטירתו חל ב־23 בפברואר. הוא מת בתא מבודד שבבית החולים בסטאניסלב כתוצאה מהזדהמות בטיפוס, רחוק ממשפחתו, בטרחו למנוע מאתנו את יסורי סבלו ובדידותו. על שפתותיו הגוססות נישא שם בתו האהובה. ליד קברו היו כל תלמידיו וידידיו, אך לא היה איש משארי־בשרו. לפני מונח הגליון של ה־"Juedische Volkszeitung" מיום 28 בפברואר 1919 ובו נדפס הספד על מות אבי, שאני מביאו בזה ככתבו וכלשונו:

„לספרות העברית החדשה ולספרות היהודית בכלל נגרמה אבידה שאין לה תשלומין.

יצחק פרנהוף איננו!

כבן חמישים ואחת היה במותו. הוא נאסף אל עמיו רחוק מבני משפחתו, קרבן לאומנות הנעלה של ההוראה, קרבן לאהבתו הלוהטת לבני ביתו ולעמו. הוא פעל זה שלושים שנה בלי הפסק כפדגוג וכסופר עברי־אידי. כמורה של בית הספר

מיסודו של בארון הירש דכאן היה אחד מראשוני מייסדיה ומנהליה והרוח החיה של האגודה המקומית „שפה ברורה".

משנת 1896 ועד 1898 הוציא את כתב העת „ספרי שעשועים". בין המשתתפים הראשונים במפעל ספרותי זה היו גדולי הסופרים כשאול טשרניחובסקי, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וראובן בריינין. בשנת 1906 הוציא כאן בסטאניסלב את כתב־העת העברי „הירדן". יש להזכיר גם את ספרו „מאגדות החיים". ספרו הגדול האחרון כולל סיפורים, שמקצתם כבר נדפסו, על חיי המתנגדים, וכן חיבר כמה ספרי־לימוד מצויינים להוראת השפה העברית ואף השתתף בכתבי־עת עבריים שונים.

הואיל ולא היה סיפק בידו להביא את בני ביתו מוינה לסטאניסלב, לאחר ארבע שנות נדודים, היה חי כאן בודד ועזוב מסוף אוגוסט של אשתקד.

בהיותו אהוב ומכובד על כל שכבות העם היהודיות בסטאניסלב, נשאר עומד על משמרתו עד נשימתו האחרונה.

בלב הנוער המתחדש, הרוחש לו תודה, הקים לעצמו אנדרטה נצחית.

שלום לעפרו".

לאחר ההספד הזה נדפס שיר, פרי עטו של העורך, הרברט ספונדסון, המביע את אהבתם של כל תלמידיו וידידיו בגרמנית, שתרגומו העברי ניתן כאן:

הֶסְפֵּד

עַל מוֹת הַמּוֹרֶה וְהַיָּדִיד הַבִּלְתִּי־נִשְׁכָּח
יִצְחָק פֶּרְנְהוֹף

בְּיוֹם רְדְתּוֹ אֱלֵי קֶבֶר
יוֹם רֵאשִׁית אָבִיב בָּהִיר וְנָעִים,
אוֹר־שֶׁמֶשׁ הֵכַךְ אֲדָמָה,
אַךְ הַלְמוּת־רַעַם מִשְּׁמֵי־פְּלָאִים
לֵב כָּל תַּלְמִידֶיךָ הָמְמָה.
לַחֲצַר־מָוֶת נֶחְפַּזְנוּ נִדְהָמִים
אֶל שׁוֹפֵעַ־הַיְדִידוּת, הַיּוֹצֵר.
בִּבְכִי לִוִּינוּךָ אֶל בֵּית־עוֹלָמִים,
אֶל בּוֹר־קֶבֶר צַר וְקוֹדֵר.
נֶאֱלַם הָאִישׁ, עוֹרֵר בָּנוּ רוּחַ,
דְּבָרוֹ הִפְעַם לְבּוֹתֵינוּ.
בְּעֵפֶר עָכוּר, הוֹ מוֹרֵנוּ, תָּנוּחַ,
הָיִיתָ עֲטֶרֶת נַפְשֵׁנוּ.
תֶּעֱרַב לְךָ שְׁנָתְךָ! כְּאָז כֵּן עַתָּה
נוֹקִיר כֹּל לָנוּ צִוִּיתָ,
בִּלְבַב הַנֹּעַר, לוֹ לֶקַח נָתַתָּ,
מַצֶּבֶת־עַד לְךָ בָּנִיתָ.

כעשרים יום לפני מותו, בשלושה בינואר 1919, נתפרסמה באותו עתון הודעה זו:

„בשבת, 28 בדצמבר 1918, נערכה ב„שפה ברורה" דפה, בחינה פומבית של חמישים התלמידים של הקורס הראשון בהנהלתו המנוסה של הסופר העברי הנודע יצחק פרנהוף. מתוך חוג ההורים, שהיה במעמד זה נרגש עד לדמעות, העניק אב אחד גביע־כסף, מעשי ידי אמן, למר פרנהוף כאות הכרה ותודה."

אחי, ד"ר משה פרנהוף, סופר ומשורר וידוע במיוחד לחוג סופרי אידיש של זמנו, כתב שיר מזעזע, שבו הוא מבקש מחילה מאת אבא. „מחל, אבא", שלא יכולנו לעמוד ליד מיטתך בשעת פטירתך. שיר זה נדפס בעתון גרמני שבוינה.

במכתבו האחרון לאחותי, שהיתה עדיין ילדה קטנה ועשתה את נסיונותיה הראשונים בכתיבת מכתבים, הפציר בה אבא לכתוב לו מכתבים ארוכים: „מה יפה הדבר, כאשר אב ובתו מבינים זה את זה היטב והם משוחחים על הכל באמצעות מכתבים, בשעה שהשיחה פה־אל־פה היא, לדאבוני, מן הנמנעות".

רוב הדברים, שכתב אבי בנעוריו, חתומים בשם איצי, עד שהפרופסור יוסף קלוזנר השפיע על אבי לשנות את שמו ליצחק.

באביב של שנת 1938 ביקרתי אצל קברו של אבא בבית־העלמין היהודי העתיק של סטאניסלב. היה זה בנין־אבנים יפה, שתוכן והוקם ביד אמן. זה היה זמן קצר לפני פלישתו של היטלר ולבי אמר לי, שזאת היא הפעם האחרונה שאני זוכה לבקר כאן. עכשיו, לאחר הטראגדיה האיומה שירדה על הקהילות היהודיות באירופה, שכל קדשי היהדות נהרסו, אין תקוה עוד לראות אותה מצבה.

הספר הזה, הכולל את מיטב הדברים שכתב אבא, ישמש מצבה לזכרו. דבריו הם הם זכרונו.

ויליאם פרנהוף

וודריג', ניו־יורק, 1949.

כיצד בחרו יהודי בוצ'אץ' לפרלמנט האוסטרי

הבחירות לפרלמנט האוסטרי בגליציה בסוף המאה התשע עשרה ואף בהתחלת המאה העשרים היו תמיד מלוּוֹת שערוריות גדולות, שבהן היו מעורבים השלטונות המוניציפליים והמחוזיים ולעתים אף המרכזיים. זיופים על גבי זיופים, רכישת קולות בוחרים בכסף או בשווה כסף, איומים על הבוחרים בנקיטת אמצעים חריפים נגדם, אם לא יצביעו בהתאם להוראות מלמעלה, כגון: העלאת מסים, ביטול רשיונות * וכד' — כל אלה השפיעו השפעה מכרעת על תוצאות הבחירות. הזיופים ברשימות הבוחרים היו כה בולטים לעין עד שלא היה צורך להתאמץ יתר על המידה כדי לגלותם. כך נכללו ברשימות הללו שמות של אנשים שנפטרו כבר מזמן, ואילו בעת הבחירות קמו לתחיה והצביעו. אחדים, שהיו ידועים כאנשי

* סגירת בתי חרושת „מטעמי בריאות", ניצול בכוחות המשטרתיים שלא כחוק וכד'.

שלומנו, הצביעו פעמיים ושלוש. פעם בשני שמותיהם הפרטיים — כידוע היו לרוב היהודים בגליציה שני שמות פרטיים — פעם בשם הפרטי הראשון ופעם בשם הפרטי השני. כל זה נתאפשר הודות לפעולתן של ועדות הבחירות, שהיו מורכבות רובן ככולן מעור אחד, ובהעדר נציגים של רשימות מתחרות, יכלו מראש לקבוע את תוצאות הבחירות הרצויות להן. מלבד זה הופעל לחץ כביר על הבוחרים מטעם הקלוב הפולני. קלוב זה שלט שלטון בלי מצרים בגליציה. למרות שרוב האוכלוסיה היתה אוקראינית, ידעה האינטליגנציה הפולנית, בעזרת יהודים מתבוללים ו„מושקעס", להשתלט על החיים הציבוריים של ארץ זו ולהכתיב לבוחרים את המועמדים הרצויים להם. שום אמצעי לא היה פסול בעיני השליטים הפולניים ובלבד להגיע למטרתם הנכספת. במשימתו זו נעזר הקלוב הפולני ע"י קציני המחוזות, ראשי העיריות וחברי מועצותיהן וגם ע"י ראשי הקהילות היהודיות. האדמו"רים וחסידיהם. גם העתונות הפולנית, שעם עורכיה נמנו גם יהודים מתבוללים ומשומדים, שימשה שופר נאמן לשאיפותיו של הקלוב. ואוי לו לאיש שהעיז להעמיד את מועמדותו לבחירות בלי לקבל מראש את הסכמתו המפורשת של הקלוב הפולני. מועמדות מעין זו נידונה מראש לכשלון. מה פלא, איפוא, שכמעט תמיד נבחר רק אותו מועמד, שהקלוב רצה בו. לעתים עשה הקלוב חסד עם היהודים, שמספרם בגליציה הגיע ל־10% מכלל האוכלוסיה, והתיר את מועמדותם של כמה יהודים מתבוללים או „מושקעס", שהיו נאמנים לפולנים. אף במחוז הבחירות בוצ'אץ'—קולומיאה—סניאטין, שהיוו בשעתו מחוז־בחירות אחד — היה המצב דומה לזה שבשאר הערים בגליציה, שגם בהן נבחרו תמיד המועמדים הרשמיים של הקלוב, אם כי לפעמים היה זה יהודי. אולם בשנת 1883 קרה משהו, שאפשר לכנותו מעין מהפכה ברחוב היהודים. בשנה זו נפטר הרב הראשי לקהילת קרקאו, אשר ייצג למעלה משנתיים בפרלמנט את מחוז הבחירות בוצ'אץ'־קולומיאה־סניאטין. הרב שרייבר היה חבר נאמן של הקלוב הפולני, אלא שמחוסר ידיעה מספקת של השפות הרשמיות המדוברות לא נאם מעולם בפרלמנט ולא השתתף בויכוחים, אולם בשעת ההצבעות היה תמיד במקומו והצביע יחד עם הפולנים. בליל שבת ערכו בשבילו „מנין" בבנין הפרלמנט, כדי לאפשר לו להתפלל בציבור ויחד עם זה להיות נוכח בעת ההצבעה. עם פטירתו נתפנה מקומו בבית הנבחרים כנציג של שלוש הערים הנ"ל. מיד קמה ועדת בחירות ציבורית, אשר שמה לה למטרה לבחור הפעם בציר היודע לנאום וללחום בגלוי למען האינטרסים של היהודים. ועדה זו נתנה את עיניה בד"ר יוסף שמואל בלוך, ששימש אז כרב בפלורידסדורף על יד וינה. על שאלתה של הועדה אם הוא מוכן לקבל על עצמו את התפקיד הנכבד הזה, ענה ד"ר בלוך בחיוב. הוא הוסיף גם, שעל ידי כך תינתן לו ההזדמנות להגיד לעמי אוסטריה מעל במת הפרלמנט מה זאת בעצם יהדות, מה היא היהדות לאמיתה ובאופן כזה יודע הדבר, ואגב כך יודע הדבר גם ליהודים.

בהתקרב מועד הבחירות קמה סערה גדולה בעתונות הפולנית, אשר האשימה את היהודים בבגידה בפולנים ואיימה בחרם לאומי על שלוש הערים הנ"ל. הפולנים ראו בכל מנדט מעין מתנה שיש לתתה כגמול על פעולה לטובתם. הרב שרייבר היה יו"ר אגודת „מחזיקי הדת" ובהשפעת האגודה הזאת וכן בעזרתו של הרבי מבלז, פעל רבות בבחירות השונות לטובת הפולנים, ועל כן ראו אלה חובה

לעצמם למסור לו את המנדט של הערים הנ"ל. אולם עם פטירתו הופיע על הבמה הציבורית איש חדש שלא ידעוהו ואף לא רחשו לו אמון רב, אם כי הצהיר שלאחר בחירתו יהיה מוכן להצטרף לקלוב הפולני. הסערה בעתונות הפולנית הלכה וגדלה מיום ליום. אף נמצאו יהודים רודפי כבוד, שלטשו עין אל המנדט הזה ותמורת שוחד ידעו להסית כהלכה את העתונים נגד ד"ר בלוך.

כ־14 יום לפני הבחירות התקיימה בלבוב אספת יהודים ידועי שם, כביכול, שבאו למחות נגד מועמדותו של ד"ר בלוך בהיותה מזיקה ליהדות. אספה זו החליטה גם לפנות בדרישה לד"ר בלוך להסתלק ממועמדותו. ראשי המדברים והמסיתים באספה זו היו ד"ר אמיל ביק, מי שהיה נשיא קהילת לבוב וראש אגודת „שומר ישראל" וכן המטיף ליוונשטיין, אביו של ציר הפרלמנט נתן פון ליוונשטיין. אלה ניהלו בימי נעוריהם פוליטיקה גרמנית מרכזית מובהקת, אולם עתה נעשו פטריוטים פולניים ובנאומיהם הדגישו את החובה המוטלת על יהודי ב.ק.ס. למסור את המנדט רק ליל ידי הארץ ולתושבי הארץ וכי בחירת יהודי מפלורידסדורף תעורר את רוגזם וחמתם של הפולנים נגד היהודים. מכתב שנתחבר ברוח זו נשלח לד"ר בלוך. הלה ענה להם מיד, שהאדונים „ידועי שם" פנו לכתובת בלתי נכונה וכי עליהם לפנות לועדת הבחירות של שלוש הערים ולהזהיר את הבוחרים על הסכנות הצפויות להם במקרה שד"ר בלוך יקבל את המנדט. הוא גם הוסיף, שכפי שידוע לו יושבים צירים פולנים אחדים ישיבת קבע בוינה מבלי שהדבר יגרום נזק לענינים הארציים של גליציה. אגב העיר, כי הוא מצדו לא עשה שום צעד על מנת להשיג את המועמדות וכי הוא מוכן להסתלק מן הקנדידטורה אם ועדת הבחירות של שלוש הערים תשחרר אותו מהבטחתו שנתן לה. תשובה זו לא השביעה, כמובן, את רצון השליטים הפולנים והיהודים המתבוללים בגליציה ולכן הוחלט להטיל על ד"ר בלוך את החרם הלאומי הגדול וההצהרה החגיגית על כך, נשלחה לראשי שלוש הערים, כדי לקראה באזני הבוחרים. אך כל זה היה ללא הועיל. ברוב של שני שלישים נבחר ד"ר בלוך כציר לפרלמנט האוסטרי. מענין הדבר, שד"ר בלוך נבחר מבלי שבוחריו יכירוהו ומבלי לשמוע ממנו נאומי קנדידטורה. אגב, חסרו לו גם האמצעים הכספיים כדי לנסוע למחוז הבחירות.

העובדה, שבלוך העמיד את עצמו מיד לאחר הבחירות לרשות ממשלתו של הגראף טאאפה, עוררה רוגז כביר בחוגי הגבירים של יהודי וינה והסירה את חינו בעיניהם. לדעתם, חייב כל יהודי לעמוד לצידה של המפלגה הגרמנית, ואולם כל מי שתומך בנסיון לבקש הבנה עם הצ'כים ויתר העמים הסלאביים, מזיק לשלטונם העליון של הגרמנים והנהו משום כך יהודי גרוע. המלחמה בממשלת טאאפה נחשבה בעיניהם לענין יהודי ומכיון שבלוך תמך בממשלה זו, נרדף עד חרמה. ואמנם באוסטריה המערבית עזרו היהודים בהרבה להפצת הרוח והמחשבה הגרמנית־הלאומית עד שנהפכה להם לבסוף לרועץ. רק לאחר שהאנטי־שמיות בין הגרמנים הלכה וגדלה משנה לשנה וקיבלה צורות מהרסות יותר ויותר, התחילו היהודים האלה לאט לאט להבין ולהעריך את עמדתו הפוליטית של בלוך.

יחד עם ההודעה הרשמית שנבחר, נשלחו לו דמי ההוצאות לנסיעה לשלוש הערים בוצ'אץ', קולומיה וסניאטין כדי שיציג את עצמו לפני בוחריו. בכל מקום

הוא נתקבל ע"י האוכלוסיה בהתלהבות גדולה. כניסתו לערים דמתה ממש למסע נצחון אגדי. פרשים לבושי צבעונים, הרוכבים על סוסים מקושטים בגוונים שונים, יצאו לקראתו בתהלוכות חגיגיות ולקול צהלתם של ההמונים העצומים לווה לבית העיריה. שם ברכוהו לנצחונו המזהיר ושם נשא גם הוא את נאומו הראשון לפני קהל בוחריו. השמחה בערים היתה גדולה, למרות העובדה שהאישים הרשמיים, כגון ראשי העיריות וחבריהן ופרנסי הקהילות, לא השתתפו בקבלות הפנים החגיגיות.

פעולתו הראשונה בפרלמנט בענינים הנוגעים לכלל ישראל היתה העלאתו לדיון של ציד נפשות יהודיות והעברתן בכוח לנצרות, שהתבטאה אז בגליציה בגזל ילדים ממש. ידיעות על שוד ילדים היו מעשים בכל יום ואף נתפרסמו בעתונות היומית. כל נוצרי, שחטא או פשע ורצה לכפר על עוונותיו, היה חוטף את הילד היהודי הראשון שנזדמן לו בדרכו ומביאו כקרבן־חטאת לכומר או למנזר הקרוב, והילד היה אבוד לעולם. הילד הזה היה אתנן החוטף, שכר המחילה על כל עוונותיו. מה לו ולזעקת ההורים, שאינם אלא יהודים בלבד? השלטונות התערבו בדבר למראית־עין, כדי להודיע לבסוף על אזלת ידם כלפי הכנסיה.

תקופת הפרלמנט נסתיימה בנאום הכתר של הקיסר פרנץ יוסף הראשון. בהתאם לחוק נקבעו בחירות חדשות. ד"ר בלוך הרגיש חובה לעצמו לנסוע למחוז הבחירות שלו ולמסור דו"ח לבוחריו על פעולותיו בפרלמנט שבו ישב ופעל כשנה וחצי. ואולם יהודי אחד בשם ויזלברג מקולומיה, מי שהיה חבר ועד הקהילה ומועצת העיריה, יעץ לד"ר בלוך לא לעשות כן, כי אין לחשוב כלל על בחירתו מחדש. נראה הדבר, שד"ר אמיל ביק ידע לנצל את הזמן וניהל תעמולה נמרצת, כדי להבטיח לעצמו את תמיכת ראשי העיריה וחבריו ופרנסי הקהילה במועמדותו. אך עד מהרה נתברר, כי מפלגתו של ד"ר אמיל ביק היא מפלגה של קצינים בלי צבא. בבוצ'אץ' התקיימה אספת בוחרים בבית הכנסת ומועמדותו של ד"ר בלוך הוכרזה פה אחד. גם בקולומיאה ובסניאטין הוחלט ברוב גדול לתמוך במועמדותו של ד"ר בלוך. מובן, שהחלטה זו היתה כצנינים בעיני האינטליגנציה הפולנית, ואמנם בישיבת ועדת הבחירות המרכזית הארצית בלבוב הוחלט, בניגוד לדעתם של פרנץ סמולקה, נשיא בית הנבחרים האוסטרי, והגראף פוטוצקי, לדחות את מועמדותו של ד"ר בלוך ולכפות על הבוחרים מועמד שאינו רצוי להם, היינו את ד"ר אמיל ביק.

אף העתונות הפולנית החלה בהסתה פרועה נגד ד"ר בלוך ונגד היהודים. הגראף פוטוצקי היה במשך שנים רבות נציב גליציה וקשר קשרי ידידות עם יהודים רבים. הוא תמך בשאיפות התרבותיות של היהודים ולקח חבל בסבלותיהם. אף המטיף לוינשטיין בלבוב השתמש בבמתו בבית הכנסת בלבוב, כדי להזהיר את היהודים על חובתם לבחור אך ורק במועמדים הרצויים לפולנים.

שאון מלחמת הבחירות הזאת עבר בכל גליציה ובכל קהילה יהודית נוסדו מפלגות בעד או נגד אחד המועמדים. גם הבדיחה המיוחדת במינה של יהדות מזרח אירופה חדרה אל מלחמת הבחירות ונהפכה לנשק. בין הפתגמים שהיו שכיחים בפי הבוחרים כדאי להזכיר שנים. פרשת השבוע שנקראה בבית הכנסת בשבוע הבחירות היתה „וישב". והנה נתגלה, שאותיות המלה „וישב" מכילות

את ראשי התיבות „ו — ועהלט י — יוסף ש — שמואל ב — בלוך״. נגד מפלגת ביק השתמשו גם בראיה הזאת: איך אפשר שיהודי ימסור את קולו לביק והרי כתוב בפירוש בתורה „לא תשתחוה״, „דוא זאלסט נישט ביקען״.

השנאה העיורת, שבה רדפה העתונות את ד״ר בלוך, עוררה התמרמרות רבה בין יהודי גליציה וכמה מאות יהודים מלבוב פנו אל ועדת הבחירות המרכזית בגליציה לאשר את מועמדותו של ד״ר בלוך, אשר מאחוריה עומדים כמעט תשע עשיריות של יהודי גליציה. אך פנייה זו היתה ללא הועיל. ועדת הבחירות המרכזית בגליציה החליטה על מועמדותו של ד״ר אמיל ביק. ד״ר בלוך, שהסתמך על קולות הבוחרים יהודים, לא אמר נואש. הוא נסע למחוז הבחירות שלו, כדי למסור דו״ח לבוחריו. קודם נסע לקולומיאה ולסניאטין, ובשתי הערים האלה נתקבל שוב בתשואות של המון היהודים. הבתים ברחובות הערים היו מקושטים חגיגית. אספות הבוחרים שבהן נאם, עברו בהצלחה רבה למרות נסיונותיהם של יחידים להפריע למהלך האספות. מסניאטין רצה ד״ר בלוך לנסוע לבוצ׳אץ׳ ואולם לפתע הגיעתו הידיעה, כי ד״ר אמיל ביק התפאר בכך, שבחירת ד״ר בלוך אינה באה כלל בחשבון, הואיל ואין לו זכות בחירה, שמו אינו רשום בשום רשימת בוחרים, לא בוינה ולא במקום אחר. אין לו, איפוא, זכות בחירה אקטיבית וממילא אין לו גם זכות בחירה פסיבית. ידיעה זו פעלה כפצצה. ד״ר בלוך הפסיק את נסיעתו לבוצ׳אץ׳ וחזר מיד לוינה, כדי לרדת לעומקו של הדבר. כאן נודע לו, כי אמנם הזניח את זכות הבחירה שלו. מקודם היתה לו זכות בחירה בפלורידסדורף שאז טרם השתייכה לוינה, אולם מכיון שויתר על כהונת הרבנות במקום זה, ועבר לוינה עם היבחרו כציר הפרלמנט, הפסיד שם את זכות הבחירה ואילו בוינה לא עשה שום דבר כדי להשיג את הזכות הזאת מחדש. הענין נודע לד״ר ביק, והוא שמח, כמובן, שמחה גדולה על כך. אולם שמחתו זו היתה מוקדמת מדי. מועד הגשת ערעורים על תיקונים ברשימת הבוחרים עדיין לא עבר, וכעבור ימים אחדים נתוסף שמו ברשימת הבוחרים הוינאית.

עתה חזר ד״ר בלוך לגליציה. בדרך שהה ימים אחדים בלבוב. כאן ניסה ד״ר ביק, שידע את מצבו החמרי הקשה של ד״ר בלוך, לשחדו ע״י קניית מועמדותו בכסף מזומן. כמובן שד״ר בלוך דחה את הנסיון בכל החריפות. אולם בהזדמנות זו הציע לו לעזוב את המלחמה ההדדית המכוערת, שרק שונאי ישראל יוכלו לשמוח עליה ולנסוע ביחד למחוז הבחירות, שם יקראו לאספות בוחרים ומי שיקבל בהצבעה יותר קולות הלה יהיה המועמד היחידי. הצעה זו לא נראתה בעיני ד״ר ביק. מנסיונו הפרלמנטרי ידע יפה, כי רצון הבוחרים אינו לצידו. ואמנם כאשר רצה ד״ר ביק לנאום בבית הכנסת הגדול בבוצ׳אץ׳, לא נמצאו לו שומעים. כאשר ראש העיר בעריש שטרן הודיע, שהוא ישלם גולדן אחד לכל איש שיבוא לבית הכנסת לשמוע את נאומו של ביק, יעצו לו להלביש את נערי האיכרים בגדי יהודים ולהביאם לבית הכנסת.

ד״ר ביק ידע יפה את דעתם של הבוחרים היהודים, ואולם הוא האמין בכוחו הבלתי מוגבל של הממון בין האוכלוסיה היהודית, הסובלת ממחסור ועוני. כן האמין במלאכתם של אותם צבועי הבחירות, שבכל בחירה ובחירה השיגו סוף סוף את מבוקשם. בטחונו מיוסד היה בעיקר על כך, שבשלוש ערי הבחירות עמדו

לשירותו ראשי העיריות, חברי מועצת העיריות ופקידי הרשויות, שהיו עורכים את רשימות הבוחרים.

בעריש שטרן התפאר פעם בגלוי בתחבולות, שבהן השתמש בשעת הבחירות. אנשים שהיו להם שני שמות פרטיים רושם היה אותם שלוש פעמים ברשימת הבוחרים. אם האנשים הללו עמדו בשירותו היה נותן להם לבחור שלוש פעמים, ואם נמנו על המפלגה המתנגדת היה פוסל אותם לגמרי, דבר שעלה לו בנקל, בתור יו״ר ועדת הבחירות.

עם התקרב יום הבחירות החריפה המלחמה בין המפלגות וקיבלה צורות מגוונות ביותר. עתונאים פולניים עברו בכל המחוז וניהלו תעמולה לטובת ד״ר ביק. כל מי שרצה להרויח קצת כסף, העמיד את עצמו לשירותו. אף ועדת הבחירות המרכזית בגליציה שלחה איש מיוחד, כדי להזהיר את הבוחרים מפני בחירת הד״ר בלוך.

בבוצ׳אץ׳ סיפר ראש העיר בעריש שטרן לתושבים הנוצרים, שהיהודים מגינים על הד״ר בלוך, משום שהוא שונא נוצרים ומשום שרצה להושיב בבית האסורים שני כמרים קתוליים נכבדים. במודעות פומביות, שנתחברו ע״י עורכי דין יהודיים, קראו ללחום נגד ד״ר בלוך ובעד בחירתו של ד״ר ביק.

ימים ספורים לפני הבחירות עזב ד״ר בלוך את העיר לבוב ונסע לבוצ׳אץ׳. בטרם צאתו את העיר התיצב לפני נציב המחוז בלבוב ודרש בכל תוקף, כי רשימתו תקבל נציגות מתאימה בועדות הבחירות המקומיות, כדי לשמור על טוהר הבחירות. דבר זה הובטח לו אל נכון. בהגיעו לבוצ׳אץ׳ חיכו לו על יד תחנת הרכבת כמעט כל יהודי העיר. הוא נתקבל ע״י ההמונים בתרועות ובתשואות חן ולשמחה לא היה גבול. הוא נאלץ להתאכסן בבית פרטי, כי קצין המחוז אסר על כל בתי המלון והמסעדות שבעיר להשכיר לו חדר. בדיקת רשימת הבוחרים לא היתה אפשרית, כי דבר זה נמסר ע״י ראש העיר ב. שטרן. יומיים לפני הבחירות עוד לא היו בידי הבוחרים היהודיים תעודות זהות ופתקי בחירות.

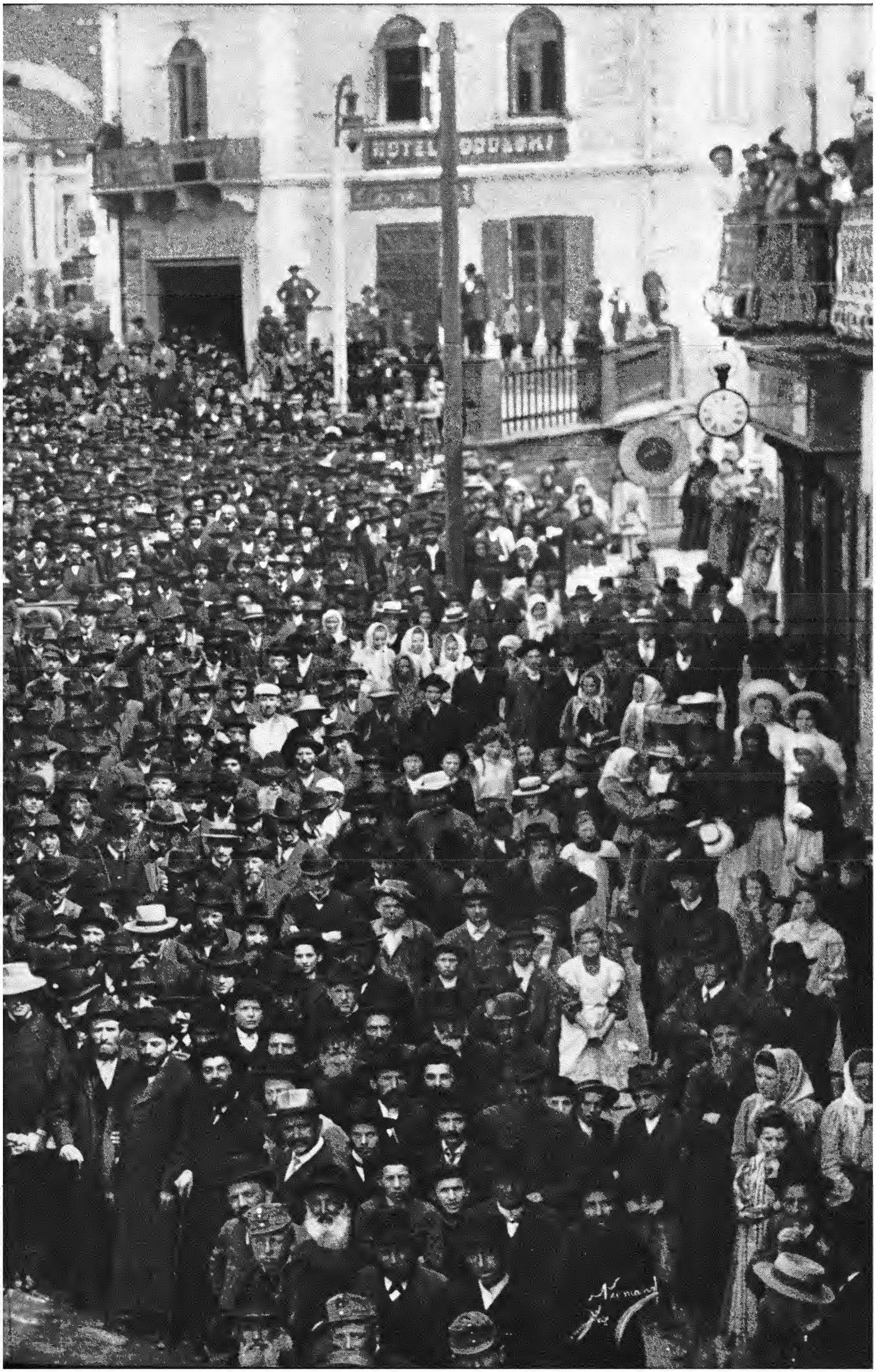
בשני הימים האלה — שבת ויום ראשון — התאספו כל הבוחרים היהודיים לפני העיריה ודרשו בתוקף תעודות זהות ופתקי בחירות. אך ראש העיר סירב לתת אף תעודה אחת. (הם לא סרו אף לרגע מן המקום וגם את תפילות השבת התפללו תחת כיפת השמים). אחרי פניה טלגרפית לנציב המחוז, באה הוראה דחופה למלא את רצון הבוחרים. אולם ראש העיר נתן 20 פתקי בחירות בלבד. הבוחרים רצו אל קצין המחוז וזה נתן הוראה למסור להם תיכף ומיד תעודות זהות ופתקי בחירה, ואולם רק כאלה שרשום עליהם שמו של ד״ר ביק. המלחמה התחילה מחדש. קהל הבוחרים לא נרתע ולא סר ממקום המערכה. דרישותיהם לתעודות זהות ופתקי בחירה הלכו וגברו משעה לשעה. הג׳נדרמריה התערבה וניסתה לגרש את הבוחרים הרוגנים מבית העיריה. לשוא! הג׳נדרמריה איימה ברובים, אולם הבוחרים החשיפו את חזיהם וקראו בקול רם: „ירו!״

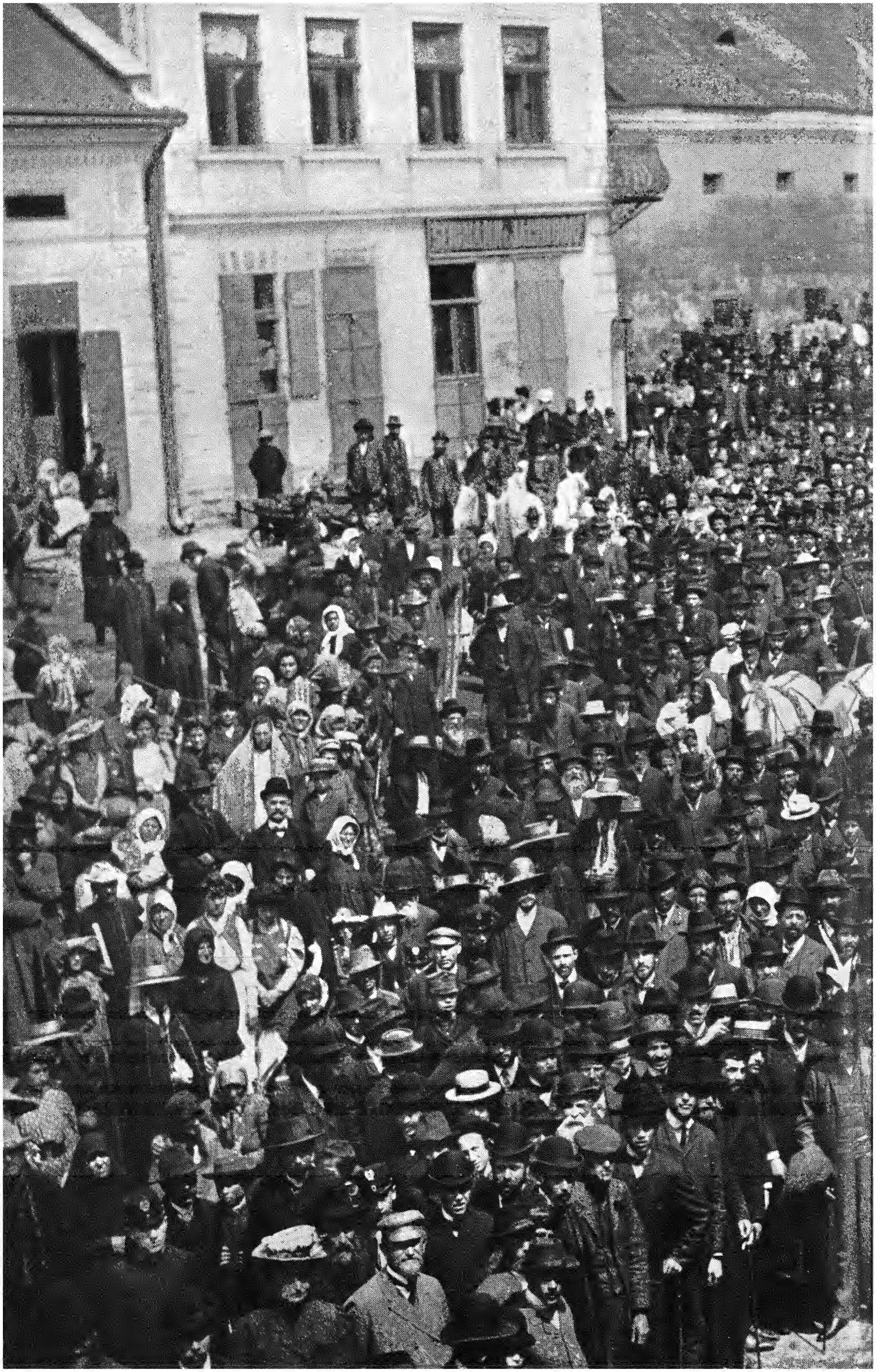
יומיים ערכה המלחמה ואחרי מחאות חוזרות אצל ראש הממשלה ואצל נציב המחוז, קיבלו סוף סוף הבוחרים היהודים תעודות זהות ופתקי בחירה. ביום שני התחילו הבחירות, שהיו צריכות להימשך שני ימים. ראש העיר עשה שנים מעוזריו לנציגי „מפלגת בלוך״, הציג אותם לפני קצין המחוז וזה מינה אותם כחברי ועדת הבחירות. כך נשארה מפלגת בלוך בלי נציגות בועדת הבחירות, ומר שטרן יכול

אספת בוחרים בשנת 1907. המועמד לבחירות אלה היה ד״ר נתן בירנבוים (מתתיהו אחר), הנראה באמצע האספה למטה, גם עגנון באספה זו. להלן חלק מן האנשים שזוהו.

ד״ר נתן בירנבאום (מסומן בחץ)
ליאן ווקסלר
פאדנהכט
מתתיהו ווינרב
יוסף ווארמן
שמואל הרש לבלאנג
ד״ר פעלער
שמואל טלר
ברצ׳י טנה
ליביש גלנצר
שמואל ברגר
ש. י. עגנון (מסומן למטה מימין)
משה גוטוולד
זוסיה אבנר
חיים קרמינר
אלטר טישלר (פחח)
שוורץ (חיט) (פרינץ)
ליזר הורוביץ
חיים שכטר
הערש איזנר
יצחק פוהורילה
דר׳ ישעיהו הכט
אברהם ספירר
יואל הרזס
בצלאל קרמינר
משה יוסף גוטפריד
שלמה פרנקל
אשר זילברשין (אחיו של דר׳ זילברשין)
היגריך אדלשטין
מיכל זיסברו

איצ׳לה אנדרמן
משה ל. קורנשפן
ליזר פריפלד
לוציוב (נוצרי, עסקן סוציאליסטי נאגורז׳נקה)
שלמה רוזנבלום (חיט)
אהרן ראוכב
פיביש ליביש פוהורילה
חיים גסטר
הערש גינסברג
יוסל פוטוקר (נגר)
זיסקינד הרצמן
מרדכי סגל
שלום קלמפר
אבא גרוס
מיכל האלר
יצחק הערש ויסר
יצחק בלין
יעקב נכט
מוטי קוקולס (על הברכרה)
חיים הליצר
קפל הזקן
אבר וויצינגר
חיים באוכמן (נגר)
יחזקאל ש. רוזנטל (נגר)
בריש הופמן
ברוך לנגברג
יצחק כהן
צבי הלר, ליזר גוטפריד (על הגזוזטרה)
בן ציון ברלר
מנדל שטרנברג

HOTEL

היה לבצע את מחשבתו באין מפריע. ואמנם בשעת מנין הקולות בבוצ׳אץ׳ ביום הראשון של הבחירות התברר, כי ד״ר אמיל ביק זכה כמעט ברוב של שני שלישים. גם התוצאות שהגיעו מקולומיאה וסניאטין לא היו משמחות. סוכניו ואוהדיו של ד״ר ביק צהלו לשמע התוצאות ואף ד״ר ביק בעצמו סידר סעודה חגיגית בלבוב, כדי לחוג את נצחונו. ואילו ברחוב היהודים השתרר מצב רוח עגום מאד. המנהיגים היהודיים היו מיואשים. על ידי תחבולותיו של שטרן היה למפלגתו של ד״ר ביק ביום הראשון של הבחירות רוב של 450 קול בערך. בשים לב לעובדה זו רצו להשלים עם הגורל, אך בהתיעצות סודית, שהתקיימה בשעה 3 בלילה, הוחלט להמשיך בעבודה עד הסוף. הדחיפה להחלטה זו יצאה דוקא מפי אחד הפולנים, הסופר ויסניובסקי, שתמך באופן אישי בד״ר בלוך. הלה גולל לפני הנאספים את הרעיון דלקמן: כידוע קנו סוכניו של הד״ר ביק כל קול, שאפשר היה לקנות, בכסף מלא, וההגיון נותן, שסוכנים אלה השגיחו על כך, שהבוחרים שנקנו במיטב כספם ימלאו את ההתחייבות תיכף ומיד, היינו ביום הראשון של הבחירות. ואולם אותם האנשים הבוחרים מרצונם החפשי, לא היה מי שיאיץ בהם, ויתכן שילכו מחר לקלפי. והואיל ובוחריו של הד״ר בלוך נמנים על הסוג האחרון, ניתן לשער, שיום המחרת יהיה שייך לד״ר בלוך, יש צורך והכרח בדבר להמשיך את הבחירות עד הסוף.

דבריו המעודדים של הסופר הפולני מצאו הד. הביאו עגלות, כדי להסיע את הבוחרים היהודיים מן הפרברים אל הקלפי. נשים ואפילו ילדים הלכו מבית לבית וביקשו את הבוחרים שילכו להצביע. אנשים שונים, כמו מלמדים, שוחטים וכו׳ הסתתרו ולא רצו להצביע מתוך פחד מפני פרנסי הקהילה. ואולם נשיהם עצמן באו ומסרו אותם, הם הוצאו ממחבואיהם והובאו ישר לקלפי. ההתרגשות היתה גדולה מאד. נשים אצו אל קברי אבותיהם והתחננו, שהנצחון יהיה לצידו של ד״ר בלוך. בתי הכנסת היו מלאים קהל מתפללים.

רעיונו הנפלא של הפולני מצא את אישורו. אלה שבאו ביום השני של הבחירות להצביע היו רובם ככולם ממצדדי הד״ר בלוך. לא הועילו הבטחותיהם של סוכני ד״ר ביק, כי במקרה שהוא יבחר יבנה בית כנסת ליהודים וכנסיה עם עוגב לנוצרים. את לב הבוחרים היהודים אי אפשר היה לקנות עוד בדברים כאלה. ואמנם כאשר נסתיימו הבחירות נתברר, כי העבודה שנעשתה ביום השני הצילה את הד״ר בלוך והוא נבחר ברוב קטן כציר לבית הנבחרים. הידיעה על כך התפשטה חיש מהר ומחזות השמחה שהתחוללו ברחובות בוצ׳אץ׳, קולומיאה * וסניאטין אין לתאר. ולא רק בערים היתה שמחה וששון ליהודים, כי אם בגליציה כולה, בכל מקום התענינו היהודים יותר במלחמת הבחירות בלוך וביק מאשר בבחירות במקומותיהם הם.

---

* בקולומיאה נוסדה מפלגת בלוך בשם „הצעירים הטובים״, אשר באה לידי הסכם עם חוגים משכילים פולניים, שבראשם עמד הסופר הפולני ויסניובסקי. לפי הסכם זה התחייבו הפולנים לתמוך במועמדותו של הד״ר בלוך, בתנאי שמפלגתו של ד״ר בלוך תתמוך בבחירות העירוניות, שעמדו להתקיים זמן קצר אחר הבחירות לפרלמנט, במועמד שלהם לראשות העיריה, ואמנם ההסכם הזה קויים במלואו.

היתה זו מלחמה של כוחות בלתי שווים, מצד אחד כוחו הרב של המטבע המצלצל, עוצמתה הכבירה של ועדת הבחירות המרכזית, האלימות של ראשי העיריות ופקידיהם, קציני המחוזות וועדות הבחירות המקומיות, ההסתה הפרועה של העתונות המכורה, התנגדותם של פרנסי הקהילות היהודיות; ומצד שני איש העומד בידים ריקות ואשר אין לו שום דבר מלבד אהדת הבוחרים היהודיים.

אולם ד"ר אמיל ביק, שהקדיש סכומים דמיוניים במלחמת בחירות זו, לא השלים עם תבוסתו. הוא ציוה לאסוף פרטים על מעשי זיוף שנעשו בעת הבחירות והגיש ערעור לבית הנבחרים. מענין הדבר, שבערעורו זה הוא מונה את כל אותם הזיופים שנעשו ע"י תומכי מפלגתו הוא, כגון: מתן קול בשביל מתים, שאנשים יחידים בחרו כמה פעמים וכו'. תומכי הד"ר בלוך לא טמנו גם הם את ידיהם בצלחת והגישו תזכירים לפרלמנט, שבהם הם מוכיחים, שהזיופים נעשו דוקא ע"י תומכי מפלגת ד"ר ביק. בתזכיר שהגיע מבוצ'אץ', תוארו מעשי האלימות שנעשו לבוחרים היהודים ע"י ראש העיר וקציני המחוז של העיר הזאת. ועדת התעודות של הפרלמנט הציעה לעשות חקירה ודרישה בענין ולמסור דו"ח על כך לפרלמנט. ואמנם הדו"ח, שנמסר כעבור 3 שנים, אישר רק את מעשי הכפיה ואת הזיופים שנעשו בבחירות לטובת הד"ר ביק. ערעורו נדחה וברוב קולות החליט הפרלמנט לאשר את בחירתו של הד"ר בלוך.

מחוז הבחירות ב—ק—ס היה הצפוף ביותר באוכלוסייתו בגליציה עם רוב של תושבים יהודיים. כל בוחר חשב, שיש לו הזכות המלאה לדרוש מאת נציגו בפרלמנט לעמוד לצידו בכל עסקיו. אם הטילו עליו מסים גבוהים, או שאיזה פקיד ממשלתי פגע בו, או ששופט אנטישמי שפך עליו את מרותו, בכל אלה פנו לד"ר בלוך ועליו היה להגיש עזרה. ולא רק יהודים ממחוז הבחירות שלו פנו אליו בתלונות, אלא גם יהודים ממקומות אחרים בגליציה. יום יום היה נאלץ להשתדל אצל השלטונות המרכזיים ואצל מיניסטרים ולבקש מהם לתקן את העוול, שנגרם ליהודים שונים בגליציה. השתדלויות אלה גרמו לו טורח רב וקשורות היו באי־נעימויות מרובות ולא קל היה לו לשאת את המשא הכבד הזה. ואולם הוא עשה את עבודתו באמונה ובסבלנות כיון שהזכיר לעצמו תמיד ש„צרכי עמך ישראל מרובים ודעתם קצרה". מתוך כך קיוה, שבבחירות הבאות ידעו לפחות היהודים להעריך את פעולתו הברוכה לטובתם ושום יהודי לא יופיע כמועמד נגדי. אולם גם תקותו זו נתאכזבה.

בסוף שנת 1890 נסתיימה התקופה של הפרלמנט ולראשית שנת 1891 נקבעו הבחירות החדשות. במחוז הבחירות בוצ'אץ', קולומיאה וסניאטין החלו מתנגדיו כבר מזמן בעבודת החתירה נגדו, כי אדיר חפצם היה להוציא בכל מחיר את המאנדאט מידו, כשבא בפעם השלישית לבקש את אמונם של הבוחרים. שוב הופיע ד"ר אמיל ביק כמועמד נגדי. אולם אישים חשובים של היהדות הגליצאית השתדלו למנוע את הישנות מחזה מלחמת הבחירות בין בלוך וביק, ומאמציהם הוכתרו בהצלחה. לד"ר ביק הובטחה המועמדות בערים ברודי—זלוצ'וב והוא ויתר על מחוז הבחירות ב.—ק.—ס. לטובת ד"ר בלוך. ויתור זה נחשב בצדק כנצחון לד"ר בלוך. אולם שמחתו לא ארכה. לפתע הופיע על הבמה הציבורית מועמד אחר אשר חשב, כי ע"י פיזור כסף רב בין הבוחרים אפשר יהיה לכבוש את המנדאט של מחוז

הבחירות הזה ולהוציאו מידי הד"ר בלוך. המועמד החדש הזה היה יהודי מפאריס בשם ליאון מייזלס, נכדו של הרב הורשאי המפורסם וחתנו של המיליונר הרוסי ברודסקי. מועמדותו נתמכה ע"י אגודת „מחזיקי הדת" וחצר הרבי מבלז. אגודה זו הוציאה עתון עברי, שהופיע אחת לשבוע, וחדשים אחדים לפני הבחירות פנתה לד"ר בלוך בדרישה לתרום את הסכום של 5000 גולדן בשביל העתון הזה. סכום זה צריך היה אז כל עתון שבועי להפקיד בתור ערבון בבית המשפט, ומאחר שבידי האגודה הנ"ל לא היה הסכום הזה חשבו ומצאו, כי תמורת ההבטחה לד"ר בלוך לא להעמיד נגדו שום מועמד אחר, אפשר יהיה להוציא מידו את הסכום הדרוש בשביל הערבון. ד"ר בלוך, שבכל רכושו לא היה סכום גדול כזה, דחה, כמובן, את הדרישה הזאת. כן דחה גם את ההצעה לאסוף כספים למטרה זו בין יהודי וינה. דחיה זו גרמה למועמדותו של ליאון מייזלס, שתוכרז כמועמד החרדים.

ליאון מייזלס ניגש בבטחון ובמרץ להגשמת תכניותיו. הוא ביקר את נציב המחוז בלבוב ואמר לו במלים ברורות, שהוא מוכרח לקבל את המאנדאט במחוז הבחירות הנ"ל ושהוא בטוח שיקבל אותו ואפילו אם הדבר יעלה לו ב־100.000 גולדן. מייזלס דיבר בהחלטיות שכזאת, עד שאפשר היה להכיר מתוך דבריו, כי אין הוא מטיל שום ספק בבחירתו. אמנם לרגל שבתו בפאריס נתעוררו ספקות ביחס לאזרחותו האוסטרית וזכות הבחירה שלו, אולם בעריש שטרן, ראש העיר של בוצ'אץ', הגיש לו את עזרתו וקיים בידו גם את האזרחות האוסטרית וגם את זכות הבחירה. נציגיו של מייזלס עברו את מחוז הבחירות ופיזרו כסף רב, בעיקר בין הבוחרים העניים. הוא פרסם גם כתבי פלסתר, שהיו מיועדים גם ליהודים וגם לנוצרים. ליהודים סיפר, שפעולתו של ד"ר בלוך היתה מכוונת תמיד לרעתם של היהודים החרדים; ואילו נציגיו שעברו בכפרים סיפרו לאיכרים, שד"ר בלוך מתקוטט עם הכמרים הקתוליים על מנת לביישם ברבים ושאם ייבחר בפעם השלישית יהיה בודאי למיניסטר העבודה וינהיג חוקת עבודה, שלפיה נאלצים יהיו האיכרים לעבוד עבודת פרך בשביל היהודים. מלבד זה חושב ד"ר בלוך להפוך כנסיות ומנזרים למחסנים ממשלתיים. שקרים כאלה ודומיהם הופצו ימים רבים בין האיכרים. האיכרים קיבלו גם יין שרוף למכביר, תועמלנים נוצריים צויידו בסכומי כסף גדולים כדי לאחד את האיכרים הפולניים והאוקראיניים לטובת מועמדותו של ליאון מייזלס. ואולם מחשבתו של מייזלס, כי יעלה בידו בעזרת קולות הבוחרים הנוצרים לנצח את ד"ר בלוך נידונה מראש לכשלון. הבוחרים היהודיים, לא זו בלבד שלא נתפתו ע"י הסכומים העצומים שחילק מייזלס ביניהם, אלא אף ידעו איך להתיחס אליו. בקולומיאה נתקבל מייזלס בחירופים ובגידופים כאלה, שמועמד ישר־לב היה חוזר בו תיכף ומיד. לבוצ'אץ' לא העיז מייזלס להכנס כלל, אנשיו נסעו לקראתו מהלך שעה אחת, נטלו ממנו את הכסף ואמרו לו, שבחירתו מובטחת מראש.

וכך התנהלה מלחמת הבחירות בלוך—מייזלס בין כוחות בלתי שוים בהחלט. מצד אחד המועמד העשיר, המפזר הון תועפות מבלי לרכוש ע"י כך לעצמו את אהדת הבוחרים, ומצד שני האיש היודע ללחום נגד האנטישמיות ולמען זכויות היהודים. אפשר היה, כמובן, לשער מראש מה תהיינה תוצאות הבחירות. נצחונו של ד"ר בלוך לא היה מוטל בספק אף רגע. אולם בעיצומה של מלחמת הבחירות

קרה משהו שלא ציפו לו כלל. הכמרים הפולנים, ששנאת ישראל היתה תמיד לנגד עיניהם, החליטו לפתע לגזול את המאנדאט מידי היהודים ולהכריז על מועמד משלהם. הם הודיעו לאיכרים, שאין הבדל גדול בין ליאון מייזלס ובין ד״ר בלוך, ושנוצרים טובים אינם רשאים כלל לתת את קולם ליהודי, יהיה מי שיהיה. וכך באה לעולם מועמדותו של הגראף סטארזנסקי, פולני ושונא ישראל מובהק. מועמדותו זו מצאה, כמובן, את תמיכתה של ועדת הבחירות הפולנית המרכזית בלבוב. אף העתונות הפולנית, שעל עורכיה נמנו גם אנטישמים משומדים או יהודים מתבוללים, תמכה בגראף סטארזנסקי ושפכה יום יום קיתון של שופכין על היהודים בכלל ועל ד״ר בלוך בפרט.

פקידי המחוז התחילו ברדיפות שונות כלפי הבוחרים היהודים. הפולנים חשבו לדכא את הרוב היהודי על ידי הפחדה, בעזרת המוני איכרים שיכורים ומוסתים. הפולנים עשו גם את החשבון, שאם שני יהודים מתחרים זה בזה, אין כל ספק שיעלה בידי המועמד הפולני להוציא את המאנדאט מידיהם. אולם הם טעו בחשבונם. אמנם ד״ר בלוך היה נאלץ עתה לנהל מלחמת בחירות בשתי חזיתות, אך הוא לא התיאש. בכל מקום בו הופיע לפני בוחריו היהודיים נתקבל בהתלהבות גדולה. בבוצ׳אץ׳ נערכה לו קבלת פנים עצומה ליד תחנת הרכבת. נאומו הפרוגרמטי נתקבל במחיאות כפיים סוערות והוא הוכרז פה אחד למועמד העיר. ואמנם הבחירות, שהתקיימו ב־4 וב־5 במרץ 1891, הראו, שאהדת הבוחרים היהודיים היתה נתונה לד״ר בלוך ולא למתנגדיו. הד״ר בלוך נבחר מחדש ב־2118 קול, הגראף סטארזנסקי קיבל 1178 קול וליאון מייזלס 97 קול.

הבחירות בבוצ׳אץ׳ ובסניאטין עברו בשקט גמור, אולם בקולומיאה התחוללו פרעות ומחזות אימים. האיכרים שהיו בעד הגראף סטארזנסקי עברו בעיר והתעללו בבוחרים היהודיים. כל החנויות נסגרו. יהודי אחד נדקר למוות ואחדים נפצעו. כן נחרב בית הקברות היהודי בעיר זו. הפורעים באו אח״כ על עונשם. ליאון מייזלס, המועמד העלוב שהיה ביסודו של דבר האחראי העיקרי להתפרצויות הללו ושביזבז הון כביר להשגת 97 קול, חלה חדשים אחדים אחר הבחירות מרוב צער על תבוסתו, ומת.

פעולתו הברוכה של הד״ר בלוך בפרלמנט האוסטרי, לטובת היהודים, היתה כצנינים בעיני הצירים האנטישמיים ובראשם הנסיך ליכטנשטיין, והללו גמרו אומר בנפשם לעשות את כל המאמצים הדרושים ולהביא את הד״ר בלוך לידי ויתור על המאנדאט. כדי לבצע את זממם זה לא הסתפקו האנטישמיים בניהול תעמולה אנטישמית פרועה מעל במת הפרלמנט, אלא באו גם לידי הסכם עם נשיא הקלוב הפולני, האדון פון זלסקי (שנתפס לכל מיני השפעות אנטישמיות), שלפיו מוטל עליו להכריח את הד״ר בלוך להסתלק מן המאנדאט שלו. ביוני 1895 הציע ראש הקלוב הפולני לד״ר בלוך לוותר על המאנדאט שלו מרצונו הטוב. הוא נימק את הצעתו בהבטחה, שנתן לנסיך פון ליכטנשטיין להביאו לידי ויתור זה. ואמנם איים פון זלסקי בביטול גמור של המאנדאט במקרה שיסרב לוותר, הואיל וכנשיא הקלוב הפולני היה לאל ידו להביא לידי החלטה כזאת של הרוב בבית, לא נשארה בידי־

הד"ר בלוך ברירה אלא להיכנע לכוח שהשתמשו בו נגדו ולפנות מחדש אל הבוחרים.

אולם עם הויתור על המאנדאט לא פסקה עדיין מלחמת המפלגה האנטישמית נגדו. מעתה עשו הכל כדי למנוע את בחירתו מחדש. ד"ר בלוך לא שיער, שבתנאים כעין אלה יימצאו יהודים אשר יתיצבו נגדו בעת השתדלותו מחדש למאנדאט וייהפכו על ידי כך לבעלי בריתם ולעוזריהם של האנטישמיים. אף על פי כן נמצא אדם שכזה. זה היה עו"ד ד"ר מכסימיליאן טראכטנברג, לשעבר ראש עירית קולומיאה.

בראש הממשלה עמד אז הגראף באדני, שקיבל על עצמו למשול על אוסטריה לפי שיטות גליציה. ראש הממשלה הקודם הגראף טאאפה הביע כמה פעמים את דעתו, שכל עוד נשלחים לפרלמנט צירים אנטישמיים, מן הראוי שלא רק מטעמי יושר וצדק, אלא לתועלתה של הממשלה, יימצא בבית המחוקקים גם אדם היודע לעמוד בפרץ ולהשיב כהלכה לאנטישמיים. ואולם לבו של הגראף באדני לא הלך אחרי שיקולי דעת כאלה; חכמת המדינה שלו היתה מבוססת רק על הכוח הגס. במדיניות זו נכשל כשלון עלוב, וכשלונותיו היו כה מרובים עד שאחרי זמן קצר נאלץ להתפטר. אך בדבר אחד הצליח, וזאת היתה הצלחתו האחת והיחידה, שמנע את בחירתו של ד"ר בלוך, כדי להציל את ראש הקלוב הפולני מחרפה ובזיון. לשם כך ניתנה פקודה לכל פקידי הנציבות בלבוב להשתמש בכל מיני אמצעים נגד ד"ר בלוך. בוחרים יהודים נסעו לזמן הבחירות כדי להינצל מסיבוכים, בעלי בתי חרושת, שהיו מתומכיו של ד"ר בלוך, הוזמנו לקצין המחוז ונדרשו לשלם סכומים גדולים כדמי השתתפות בהוצאות הבחירות לטובת ד"ר טראכטנברג. הם היו נאלצים לציית לפקודה, שאלמלא כך היו סוגרים להם את בתי החרושת שלהם „מטעמי בריאות". גובי המסים הזמינו את הבוחרים והזהירו אותם לבל יתנו את קולם לאחר, אלא למועמד הממשלה, היינו ד"ר טראכטנברג. ואל תהא אזהרת גובה־מסים גליצאי קלה בעיניכם. ג'נדרמים התייצבו ליד אולם הבחירות ולא נתנו לבוחרים היהודיים לגשת אליו כלל; באופן כזה היתה בחירתו של ד"ר טראכטנברג בטוחה.

אף האנטישמיים בוינה, ובראשם הד"ר לואגר, ממנהיגי המפלגה הנוצרית־סוציאלית, לא טמנו את ידם בצלחתם. במברקים, ששלחו לאישים שונים במחוז הבחירות, הבטיחו האנטישמים סכומים גדולים לצרכי תעמולה, ועם זה דרשו נמרצות להילחם בכל תוקף נגד בחירתו של ד"ר בלוך. ואמנם מעשי האלימות שבוצעו בבחירות אלה, התחבולות השונות שהשתמשו בהן, נתנו, כפי שאפשר היה לצפות מראש, את התוצאות המבוקשות. ד"ר טראכטנברג קיבל את המאנדאט.

חברים ליברליים של הקלוב הפולני התרגזו מאד על התנהגות נשיאם. אולם הם נשארו במיעוט. זלסקי השיב פעם על תוכחה ממין זה בציניות: „אני מודה שד"ר בלוך הביא תועלת רבה ליהודים, שהוא היה נחוץ להם מאד, אך אינני מודה בנחיצות, שמשיח היהודים יוולד דוקא בחיק הקלוב הפולני".

העתון „אידישע פרעסע" כתב בין השאר: „הד"ר בלוך סילק מתוך הפרלמנט את הצד „המדעי" של „שאלת היהודים", את ההנמקה „המדעית" של הדיבות על היהודים והיהדות. על ידי כך קנה לעצמו זכות של קיימא. עתה הנה יצא מן

הפרלמנט, השערים ננעלו אחריו בחריקה, ואולם תוך כדי נעילה מיהר עוד והתגנב אל תוך הפרלמנט — שד־הדמים המחריד. שוב הוא כאן, כי האיש אשר הבריח אותו הלך ואיננו״.

ד״ר קופל בלום

מזכרונותי

מצבם של היהודים בעיר ובסביבתה היה קשה, כמו בכל המקומות הקטנים והבינוניים בגליציה המזרחית. כי חסרה שם כל תעשיה ואיכרי הסביבה ואזרחי המקום הנוצריים היו עניים — והיהודים האמידים המעטים טיפלו בעסקי יצוא בינוניים של תוצרת חקלאית.

בין המשכילים, בעלי הבתים ופשוטי העם, היו רבים, שבכל התקופות של שעבוד לסטרוֹסטה (מושל המחוז) ומשרתיו בקהילה ובעיריה, במשרדי המסים והארנונות — היו בעלי עוז, בלתי תלויים, ומוכנים להגנה אזרחית ופוליטית.

בכל הבחירות המקומיות הופיעו אנשי אופוזיציה לשליטי הקהילה והעיריה, אף על פי ששיטת הבחירות המפורסמת בגליציה, ובפרט בבוצ׳אץ׳, מנעה מראש כל תקוה לנצחון. אבל גם בבחירות לפרלמנט בוינה היתה בוצ׳אץ׳ מאוחדת עם העיר קולומיי, אחד ממחוזות „היהודים״, שכן שם היתה איזו תקוה לנצחון יהודי.

ראוי לציין, שבשעה שבעיר קולומיי היו צריכים הגורמים היהודים הלאומיים והאזרחים הבלתי תלויים ללחום במלחמת הבחירות לפארלמנט האוסטרי נגד ארגונים חזקים של סוחרים ובעלי מלאכה, חסידים ואינטליגנציה, שהלכו יחד עם האסימילציה והשלטון, הרי בבוצ׳אץ׳ עמדו ה„מושקים״ וגרוריהם רק בעזרת מושל המחוז כשרוב האוכלוסיה היהודית בעיר הוא נגדם.

ובגלל זה הצליחו היהודים במחוז הזה עוד לפני עשרות שנים, בשלוט שיטת הבחירות הריאקציונית, לבחור בציר יהודי, למרות הלחץ הקשה של השלטונות בארץ ובמחוז.

כנציג היהודים בפרלמנט הוינאי ממחוז בוצ׳אץ׳ קולומיי נבחר הרב משה סופר (שרייבר) הידוע מקרקוב. לאחר שהתפטר מתפקידו זה, הופיע בבחירות־משנה העסקן הלאומי המפורסם אז בין יהודי אוסטריה ד״ר יוסף בלוך, עורך העתון „יודישעס ואכענבלאט״ בוינה, שכיהן כרב בעיר באדן ליד וינה ושמוצאו היה מעיר סַאנֶץ שבגליציה המערבית. נגד המועמד הלאומי ד״ר בלוך הופיעו המתבוללים הידועים ד״ר ביק ומייזל, שתפקידם הבוגדני היה לשבור את אחדות היהודים ולאפשר ע״י זה את נצחונו של מועמד השלאכטה הפולנית, ד״ר סטארז׳ינסקי.

היהודים נלחמו במסירות נגד איומים, לחץ ורדיפות השלטון, וד״ר בלוך נבחר לפרלמנט כנציגם של יהודי קולומיי ובוצ׳אץ׳, שביניהם הצטיינו רבים, למשל, היהודי יעקעל פרנהוף ואחרים.

הנצחון הזה חיזק גם בבוצ׳אץ׳ את ההכרה הלאומית ואת הרוח המלחמתית של ההמונים היהודים, באופן שגם בבחירות הבאות בחרו שנית בד״ר בלוך לנציגם נגד ד״ר סטאַרז׳ינסקי, שהשפעתו בחוגי השלטון בגליציה ובוינה היתה חזקה. כאשר הופיע ד״ר בלוך בפעם השלישית כמועמד יהודי, הבינו השלטונות, שאין להניח, שיהודי בוצ׳אץ׳ וקולומיי יבגדו במועמד יהודי לאומי לטובת נוצרי פולני והעמידו נגד ד״ר בלוך מועמד יהודי מחוגי האסימילציה — את הד״ר טרכטנברג מקולומיי, שהיה, אגב, איש הגון והצטיין כראש העיר בטובות רבות שעשה ליהודי המקום. לאחר שהשלטונות הגבירו את לחצם על היהודים וסיכנו את מעמדם הכלכלי, החליט ד״ר בלוך באופן הפגנתי להתפטר ממועמדותו.

יהודי בוצ׳אץ׳ לא נפלו ברוחם, ובשנת 1906 השתתפו המוני העיר עם הסטודנטים היהודים והאינטליגנציה הציונית, יחד עם חוגים סוציאליסטיים ורדיקליים שבין הפולנים והאוקראינים, בניהול תעמולה למען דמוקרטיזציה של שיטת הבחירות. הבחירות לפרלמנט האוסטרי התקיימו איפוא בשנת 1907 על יסוד החוק הדימוקרטי החדש. אבל פולני גליציה התקינו באופן מלאכותי שיטה של מפת בחירות, כדי לקבל בגליציה המזרחית מנדטים שלהם על חשבון היהודים והאוקראינים, שהתחברו אז לברית הגנה משותפת אשר נתנה לציונים בעזרת האוקראינים שני מנדטים מכפרים ועיירות קטנות (מסביבת בוצ׳אץ׳ את ד״ר גבל, עורך־דין ועסקן ציוני מלבוב, ומסביבת צ׳ורטקוב את פרופסור מאהלר, איש מדע ועסקן ציוני מפרג), ויחד עם ראש ציוני גליציה (אדולף שטנד, שנבחר במחוז ברודי) וד״ר שטראוכר, ראש יהודי בוקובינה — יצרו את הקלוב היהודי הלאומי בפרלמנט הוינאי.

יהודי בוצ׳אץ׳ לקחו על עצמם בשנת 1907 את התפקיד הקשה להביא במחוז בוצ׳אץ׳ לידי נצחונו של המועמד הלאומי ד״ר נתן בירנבוים מוינה (מתתיהו אחר), הסופר הידוע והמזכיר הראשון של ד״ר הרצל בשעתו.

בבחירות האלה העמידו הפולנים נגד ד״ר בירנבוים את בעל האחוזות העשיר מויסה וצרפו לבוצ׳אץ׳ את הערים זאלשצ׳יקי, שניאטין, בורשצ׳וב וטלומאץ׳, ולמחוז עירוני זה הוסיפו הרבה כפרים, כדי להחליש על־ידי כך את הרוב היהודי במחוז.

בתמונה שבספר הזה אנו רואים את התלהבות ההמונים וביניהם סטודנטים יהודים ואיכרים ובתוכם אוקראינים. ליד ד״ר בירנבוים עומד ליאון ווקסלר, העסקן הפוליטי והציוני הותיק בבוצ׳אץ׳ ולבוב (מזכיר ועדת הבחירות המרכזית) ובוינה כמזכיר הקלוב היהודי בפרלמנט האוסטרי, וכן כמזכיר הועד הלאומי של יהודי גליציה המזרחית בגולה. ליאון ווקסלר, שנפטר לפני שנה בירושלים, עמד אז בראש הפעולה בבוצ׳אץ׳.

קשה היה הלחץ על הבוחרים, שבא מצד העיריה והסטרוסטי, מצד הז׳נדרמריה ומשרדי המס. בבחירות השתמשו גם בכוח הזרוע וגם בצבא: בדרוהוביץ׳ התנפל הצבא על הבוחרים היהודים ועל גופותיהם של 3 הרוגים יהודים נכנס משם האסימילטור ד״ר לבנשטיין לפארלמנט במקום המועמד הציוני ד״ר גרשון ציפר. כך היה גם בבוצ׳אַץ׳. פלוגות צבא תפסו את הגשר הראשי על נהר סטריפה, המוליך למשרדי העיריה, מקום הבחירות, כדי לסגור את הדרך בפני הבוחרים

היהודיים, ובבניני העיריה ומכבי האש הסמוכים רוכזו מאתיים איש, ברובם מתוך האספסוף, ששתו במשך כל היום יין שרוף וזללו נקניק ונכנסו ויצאו בכל 5 רגעים לחדר הקלפי והצביעו במקום בוחרים אחרים, שעוכבו ליד הגשר או הצביעו בשם מאות מתים, שהוכנסו ע״י ראש העיר לרשימת הבוחרים. ואנו זוכרים את קריאותיו של יעקב גרוספלד בחצר העיריה: „כהנים, צאו, כי המתים באים״. הרבה יהודים העיזו להתנגד לצבא ולעבור את הגשר בכוח.

ד״ר בירנבוים טלגרף כל פעם לוינה לשרי הפנים והצבא ומחה על הזיופים ופלוגות הצבא, אבל גליציה הופקרה לשולטים הפולנים, וד״ר בירנבוים קיבל את רוב הקולות, אבל נשאר מחוץ לפרלמנט, והמחאה של יהודי בוצ׳אץ׳ לועדת הבחירות לפרלמנט, לא הגיעה מעולם לעיון. אבל באיזור השני של מחוז בוצ׳אץ׳ והסביבה, התנהלה פעולת הבחירות ע״י הנוער הציוני מבוצ׳אץ׳, וביניהם כותב השורות האלה. בעזרת יהודי העיירות והאוקראינים שבכפרים הצלחנו להשיג בבחירות נציג ציוני, ד״ר גבל. אנו עזרנו גם למחוז צ׳ורטקוב והסביבה הסמוכה לבוצ׳אץ׳ לבחור את הפרופסור מהלר, כאמור לעיל.

המצב הזה הביא לידי התגברות האנטישמיות בין המורים והתלמידים הפולנים בגימנסיה הממשלתית. התלמידים יצרו שם „חוג״ עם פרוגרמה אנטי־יהודית מפורשת והתחילו להלשין על חבריהם היהודים על פעילותם הציונית ועל הפצת עתונים וחוברות ציוניות בגימנסיה וכן על השתתפותם הפעילה בבחירות. הנהלת הגמנסיה סידרה משפט דיסציפלינרי נגד ראשי הנוער היהודי, שבמקרה היו תלמידי כיתתנו — כגון צבי הלר, ליזר גוטפריד, חיים קריגל ואחרים. לידי מנהל הגימנסיה הגיעה הלשנה יהודית מיאזלוביץ, שתלמיד הגימנסיה הלר נאם אצלם בבית המדרש בזמן הבחירות נגד השלטון ובעד יציאה לארץ־ישראל. התלמידים היהודים עברו למלחמת הגנה והשיגו את ספר הפרוטוקולים מתלמיד נוצרי, חבר ה„חוג״, שהתנגד לאנטישמיות ופנה לשלטון החינוך בלבוב בדרישה להביא למשפט את האנטישמיים. ההתקפה הנגדית הזאת הצליחה להחליש את העזת האנטישמיים במקום, והמשפט נגד היהודים נגמר בגירוש תלמיד אחד לגימנסיה אחרת ובעונשים קטנים נגד 3 אחרים, אעפ״י שהיה ידוע שארגוני התלמידים הציונים במצאים ממש מול הגימנסיה. במלחמת העולם הראשונה, בהיותי בחזית הרוסית בוואלין, נפגשתי במכירי מיאזלוביץ, שהתוודה לפני, הואיל ובחזית לא ידוע מה יֵלד יום, שהוא הלשין עלי לפני מנהל הגימנסיה, כי כסוכן כרטיסי נסיעה לאמריקה פחד שתעמולתי הא״י „תזיק לפרנסתו״. בעיר ובסביבה המשכנו בפעולת הסברה פוליטית ובחינוך לאומי, ובשנת 1910, בשעת המפקד שנערך בין אזרחי המדינה — עשיתי יחד עם חברי בבוצ׳אץ׳ ובסביבה פעולה לטובת רישום שפת אידיש ועברית כשפתנו, בניגוד לדרישת השלטון, שהיהודים ירשמו: „פולנית״. אעפ״י שפעולתנו היתה נגד החוק, כי מותר היה לרשום רק אחת מהשפות הרשמיות, עשו גם הנואמים וגם האזרחים היהודים את חובתם הלאומית וספגו עונשים אדמיניסטרטיביים, מאסרים וקנסות. יחד עם חברי חיים אבנר, עו״ד ומראשי התנועה בצ׳ורטקוב, נסעתי פעם בליל חושך בדצמבר 1910 לעיירות הרחוקות וישניובצ׳יק וזלוטניק, שבין בוצ׳אץ׳ ופודהייצה ושקענו באגם מכוסה קרח ושלג ורק בחצות הגענו לעיירה, ושם חיכו לנו בחרדה כל יהודי המקום והלכנו ישר לבית הכנסת

והרצינו לפני כל תושבי העיירה. גם בגימנסיה רשמו בתקופה זו התלמידים היהודים בהצהרותיהם, כי עברית ואידיש שפתם, למרות הלחץ והאיומים על התלמידים ועל הוריהם ולמרות סכנת הגירוש מבית־הספר או סכנת הפסד של שנת לימודים. היה כמובן גם לחץ מצד השלטון בעזרת יהודים בעלי השפעה. כך פנה, למשל, ראש העיר היהודי למשה ויסר, שעמד בכלל מחוץ לפעולה ולעסקנות הפוליטית, אבל היה יהודי הגון ומשכיל והיה יכול לשמש דוגמא לאחרים — והודיע לו, שנבחר בעזרתו למועצת העיריה ושעליו לרשום ששפתו פולנית. משה ויסר סירב, כמובן, לעשות כך ולא קבל את המנדט בחסד הפריץ.

באוירה של מתיחות לאומית כזאת באה שנת 1911, שנת הבחירות לפארלמנט. כדי למנוע טענת הפולנים, שהציונים הם „בוגדים ושונאי פולין", שמביאים מועמדים גרמנים מוינה, החליט המרכז הציוני בלבוב להעמיד הפעם רק מועמדים גליצאיים. ד"ר בירנבוים כבעל זכות ונוסף עליו ד"ר רפאל לנדוי, שניהם מוינה, שעזבו את התנועה הציונית ונהפכו לעסקנים „בלתי תלויים", הגיעו למחוזנו שלא ברשות המרכז הציוני, אבל לא נתקבלו וחזרו. המרכז קבע כמועמדים לשלושת המחוזות שלנו: 1) מחוז העיר בוצ'אץ' (בין 5 ערים עם שניאטין, זאלישצ'יקי, בורשצ'וב, וטלומאץ') את העסקן הציוני המרכזי ד"ר מיכאל רינגל, שהיה אז עו"ד צעיר בלבוב, 2) במחוז בוצ'אץ' והסביבה — את ד"ר זאלץ, העו"ד הציוני הותיק בטארנוב, שהיה מראשי חובבי ציון ומייסד המושבה הגליצאית הראשונה בא"י מחניים בגליל העליון, 3) ובמחוז צ'ורטקוב והסביבה — את ד"ר שמואל רפפורט, עסקן ציוני דתי, תלמיד חכם ופילוסוף.

עלי הוטל לרכז את הענינים בשלושת המחוזות וזה לא היה קל מפני ההיקף וכמות המקומות, אבל גם מטעמים כספיים. חוץ ממחוז צ'ורטקוב, אשר שם דאג המועמד בעצמו להוצאות בהיותו בעל אחוזות עשיר, וחוץ מהשבועות האחרונים במחוז בוצ'אץ', ששם נכנס בעול ההוצאות ד"ר רינגל, שהיה בעל נדוניה „טריה" — הייתי נאלץ לגייס הלוואות גדולות ולשאת גם בעול הזה. מענין, שאחרי פעולה של שבועות אחדים, הגיע לבוצ'אץ' יו"ר המרכז ד"ר גרשון ציפר, כדי להכין את הכרזת מועמדותו של ד"ר רינגל, שגמר אותה שעה את בחינתו כעו"ד. כשבאתי בראש משלחת זקני העיר ונכבדיה לקבל את פניו של ד"ר ציפר בתחנת הרכבת, הוא הביע את השתוממותו, שהלר זה, אשר אתו הוא מנהל קורספונדנציה במשך שבועות אחדים, כמרכז הפעולה ב־3 המחוזות בהם הוא גם מגייס הלוואות גדולות ומשתמש בשם העברי צבי — איננו, כפי שחשב, משכיל קשיש וסוחר עשיר, אלא „סטודנטיל" בן 21 שנה בערך.

הואיל וד"ר רינגל היה במקרה קרוב לבני המשפחה „השלטת" בבוצ'אץ' היהודית — חששה הממשלה שמא תפסיד את תמיכתה המסורתית והיתה נאלצת להעמיד נגדו את ראש המשפחה, הוא ראש העיר בבוצ'אץ'. ואף על פי שלא היה נחשב למועמד רציני ובעל משקל, אבל היה מומחה וותיק בעניני בחירות מן הסוג הידוע. אמנם, הפעם הצבא ל א התערב, אך נוצרו כנופיות־לחץ מקומיות, שכירים ואנשי אגרוף ו„אנשי חסות", שמתפקידם היה ליצור אוירת לחץ וטירור נגד האוכלוסיה היהודית והנוצרית. הם היו רגילים להוציא בערמה מכיסי הבוחרים את תעודת הבוחר, שבלעדיה אי אפשר היה להצביע. אנו היינו נאלצים לארגן נגד

הכנופיות האלה קבוצות־הגנה ופלוגות־מחץ מבין חוגי הנוער והעם. לעזרתנו נשלחו גם קבוצות סטודנטים מאגודות אקדמאיות בצ'רנוביץ ובטארנוב, שאחד מהם, ד"ר אליהו טיש, נמצא עכשיו בירושלים. לעזרתו בא לבוצ'אץ' גם הציר הותיק ארנסט בריטר, פולני ליברלי ורדיקלי ואוהב ישראל, שקיבל בלבוב את המאנדאט בעזרת היהודים ואתו הפמליה שלו הידועה ממלחמת הבחירות בלבוב „העממית". הוא לא פחד להתפרץ למשרדי השלטון ולמקומות הקלפי ולהתנגד לזיופים הרבים וסידר את המטה שלו במסעדת בן עירנו ליב רול, הנמצא בארץ.

אנחנו הצלחנו לרכז בידינו את רוב תעודות הבוחרים, אבל לפני שבוחרינו הגיעו לקלפי, הצביעו אנשי הכנופיות על יסוד העתקות של אותן התעודות. וכאשר אבי המנוח אלתר הלר (חיים יהושע) התנגד בתוקף לזיופים האלה, כנציג הרשימה הציונית בועדת הקלפי — איים עליו ב"כ השלטון, שפה אסור לצעוק ואם הוא מכיר אישית את הבוחרים, החוזרים ומצביעים בשמות זרים, הוא צריך לרשום את העובדה והמחאה לפרוטוקול, וזה ישמש יסוד לערעור.

השלטון המרכזי, הגרף בובזינסקי, פחד בכל זאת מפני תוצאות הבחירות, וביחוד רצה למנוע ברית ציונית אוקראינית במזרח גליציה והצבעת יהודים נגד מועמדי הממשלה בגליציה המערבית, לפיכך עשה הסכם עם המרכז הציוני והבטיח לו — 4—5 מנדטים וביניהם לד"ר רינגל במחוז בוצ'אץ' וגם למועמדים אדולף שטנד, ד"ר רייך, ד"ר ציפר וד"ר טהון. אבל הגרף פשוט רימה את המרכז הציוני, ולאחר שהציונים לא נהנו מעזרת האוקראינים בגליציה המזרחית וביטלו את רשימותיהם הנפרדות בגליציה המערבית — הפר השליט האציל את ההסכם, בגד במרכז הציוני ובכוח הזרוע ובזיופים ואיומים הכשילו הפולנים את המועמדים הציונים הנ"ל וביניהם את ד"ר רינגל, בהכניסו את שטרן בריש כנציג בוצ'אץ' לפארלמנט. הוא לא עשה כל פעולה והמשיך למלא תפקיד־כבוד זה זמן קצר בפולין העצמאית, שכן בגליציה המזרחית, שטרם היתה אז חלק רשמי של פולין, אסור היה לסדר בחירות והממשלה הזמינה את הצירים הפולנים מגליציה להשתתף בסיים הראשון בתור אסיפה מכוננת.

בשנת 1922 החזירו הבחירות הדימוקרטיות הראשונות למחוז בוצ'אץ' (הנקרא מחוז טרנופול, צ'ורטקוב, בוצ'אץ') את נציגו היהודי הלאומי.

כדאי לציין שני פרטים אופיניים. כשהמפלגות הציוניות בגליציה התאחדו עם האיגודים הכלכליים והאגודות המקצועיות בעלי זיקה ציונית לרשימה אחת וחילקו ביניהם את המחוזות, דרש רק המועמד למחוז בוצ'אץ' שהיה, אגב, נציג מפלגת העבודה הציונית „התאחדות הפועל הצעיר — צעירי ציון" להופיע דוקא בעירו. מענין, שהמשפחה השולטת השלימה עם העובדה, שבתקופה זו יכול רק ציוני להיות מועמד ולא התנגדו גם לכך, שבן עירם, יהיה המועמד. אבל מתוך גישה דינאסטית טענו, שגם בתוך משפחתם יש ציונים. רוב בני המשפחה הזאת הצביעו, כיהודים וכציונים טובים, בעד המועמד הרשמי בן עירם — ורק יחידים לא יכלו להתגבר על יצרם ובחדשים הראשונים אחרי הבחירות התייחסו בקרירות לצירם הנבחר. אבל לאט לאט התרגלו כל חוגי העיר והמחוז, וביניהם נציגי השלטונות, לצירם צבי הלר הצעיר.

גם ארגון יוצאי בוצ'אץ' בוינה קיבל באסיפתו החגיגית החלטת ברכה לעירם,

שזכתה בציר לאומי ושלחו מכתב ברכה לבן עירם וחבר נעוריהם להיבחרו לנציג פארלמנטרי של קהילתו ושל המחוז.

בשנת 1927 שוב היו בחירות בפולין, והפעם במשטר אנשי „הסאנאציה", שהחליטו להשיג רוב בבחירות ע"ח מפלגות האופוזיציה הפולניות והמיעוטים הלאומיים — והיהודים ביניהם.

הקלוב היהודי בסיים הפולני, שמנה 34 צירים ו־12 סינאטורים, ירד בשיטת הבחירות האלה למספר קטן מאד, ובגליציה המזרחית „השאירו" ליהודים רק 4 מחוזות: לבוב, סטניסלבוב—קולומיי, טרנופול—בוצ'אץ', וזלוצ'וב—ברודי.

אבל, הואיל וכותב הדברים האלה, כמועמד לטרנופול—בוצ'אץ', היה ידוע כלוחם נגד ה„אוגודה" (פשרה) עם ממשלת גראבסקי וכציר האופוזיציונרי נגד ממשלת האנדקים והסאנאציה, היתה בממשלה תכנית להכשיל אותו ולפייס את הציונים הכלליים במחוז אחר. אולם אחרי שנתקבלו ידיעות מהשלטונות המקומיים והמחוזיים בכל הערים והעיירות שבמחוזנו, „שזה עלול לעורר מהומות, כי כל החוגים והעסקנים מהמפלגות המתונות והיריבות תומכים בהלר", — נאלצו לותר על תכנית זו, והתוצאה היתה, שהמועמד במחוז טרנופול נבחר במספר קולות הגדול ביותר מכל המועמדים היהודים, כלומר, למעלה מ־30 אלף קולות, בו בזמן שבקרקוב נבחר ציוני ב־15 אלף, בסטניסלבוב ב־25 אלף, ובזלוצ'וב ב־20 אלף. במיון הקולות ע"י הממשלה, נקבע, שהמועמד בטרנופול־בוצ'אץ' קיבל את כל הקולות של היהודים ונוסף לכך כ־3000 קולות מנוצרים במקומות שונים, וזה הוכח ע"י עודף קולות שקיבלה באותם המקומות הרשימה היהודית, שהיתה למעלה מכלל מספר הבוחרים היהודים. הנוצרים הצביעו בעד הרשימה היהודית כאינוולידים, פנסיונרים, כפועלים, בעלי־מלאכה ופקידים ממשלתיים ופרטיים וכדו', שנהנו מהצעותיו וממלחמתו בפרלמנט של הציר הלר לטובת עניניהם החיוניים.

בסוף הקאדנציה הזאת שוב לא עמדתי בבחירות, והמחוז טרנופול־בוצ'אץ' נשאר בלי נציג יהודי במשך כל הזמן ובינתיים פרצה מלחמת העולם השניה והעיר והסביבה נכבשו ע"י חילות הנאצים ואחר כך צורפו לאוקראינה כחלק מרוסיה הסוביטית.

התנועה הציונית בעיר

גם בתקופת חובבי ציון היתה בוצ'אץ' בין המקומות הראשונים בגליציה שהתנועה מצאה בהם הד הן בחוגי הזקנים, החסידים והמשכילים והן בין הנוער והאינטליגנציה. בתקופה זו נוצרה אגודה ציונית, שהיו לה שני תפקידים: לסייע לישוב א"י, והיא עמדה בקשר עם המרכז בסטארנוב בראשותו של ד"ר זאלץ, וכן היתה לה מטרה חברתית תרבותית. פתיחת האגודה חוללה כעין מהפכה בעיר. הצטרפו אליה חוץ מחוגי ציון כשמואל טלר, יצחק הרש וייסר, הרש שטרן ובניו, יעקב ליב אלפנבין, ישראל שלמה שטרן ואחרים — גם צעירים אינטליגנטים, ומהם שנשארו ציונים כל חייהם כד"ר זיגמונט גולדשטויב (בן ישראל בֶּר) שגר ופעל בשניאַטין ואחיו ליאון (הנמצא בחיפה), ד"ר פרנהוף, שהיה ציר בקונגרס הציוני הראשון ואפילו צעירים כאנשל מולר וד"ר רוזנבוים ואחרים, שלא היה להם קשר אידיאולוגי לציונות, הצטרפו סתם לאגודה הראשונה בעיר, וכמו ד"ר דיאמנט

הרמן בלבוב, שעברו אחר כך לפפ"ס. ד"ר מוזלר עבר מפפ"ס לז'פ"ס כיוצר תנועה זו, שיורשה בגליציה היה אחר כך ה„בונד". באגודה היו נשמעות הרצאות על נושאים ארצישראליים ועל ענינים תרבותיים כלליים. היא היתה משוכנת בדירה פרטית ב„רינק" והתחסלה בשנת 1902. רק כעבור 3—2 שנים נפתחה שוב האגודה הציונית בשם „ציון". בעקבות הזעזוע הגדול בפרעות קישינוב, באה שוב התעוררות לאומית גדולה בין הציבור. בבית־הכנסת התקיימה אסיפת מחאה ואבל, הסטודנטים שרו במקהלה את „אלי ציון ועריה" ובשעת האסיפה החגיגית בבית הכנסת, 1905, מטעם הקהילה לחג הפולני ב־3 במאי — עמד הנוער הציוני ליד השער ולא נתן לקהל להכנס, ובקריאה „מי לה' הביתה" חדר הנוער ובראשו הסטודנט זיגמן (עכשיו שמו מנצח) לבית הכנסת ופיזר את הנאספים, ויוסף טישלר (היום מהנדס בירושלים) ואחרים אספו תרומות לקרבנות הפוגרום. ברח' קוליובה, מול בית מאיר טורטון, נפתחה האגודה הציונית החדשה — ובה מנין ציוני עם אנשל פרידמן (בנו בא"י) כחזן מתנדב, ובשבתות, וביחוד בחגים, התפללו שם מבעלי בתים הציונים והנוער הציוני. ליו"ר האגודה נבחר אז ליבוש פריד שחי אחר כך בוינה ובדרכו לא"י מת בשנת 1939 בחופי חיפה באניה שגורשה למאוריציוס.

האגודה נפתחה בהרצאתו של ליבוש פריד על הרמב"ם. לאגודה באו מרצים מקומיים ואורחים, ביניהם היה ד"ר אברהם זילברשיין, שהיה אחר כך עסקן חשוב וסגן יושב ראש בית־המשפט של הקונגרס הציוני, שמת לפני שנתים בז'נבה, שם פעל בכל שנות המלחמה בהושיטו עזרה לקרבנות היטלר בארצות הכיבוש וכן לפליטים היהודים. הוא בא מלבוב לעתים קרובות הביתה. בין המרצים היו כמובן גם סטודנטים מקומיים רבים. מטעם ועד האזור בסטניסלבוב בא כנואם ד"ר הלל זוסמן וסידרו לו אסיפת־עם גדולה בבית אברהם שומר. באסיפות הופיעו באופן הפגנתי האנטיציונים מאגודת פפ"ס עם ד"ר אנשל מחלר וגוטולד בראש. לנשיאות נבחר היו"ר לוזר איזנברג (שאשתו עכשיו בקיבוץ משמר־העמק) וכסגנו החייט הופינגר. אחרי שד"ר זוסמן נגע בנאומו בפרעות בקישינוב, צעק מוזלר ואחרים אחריו „שם נהרג פועל". בתוך המבוכה ניסו אנשי פפ"ס לפוצץ את האסיפה והסגן שלהם התחיל לנהל את האסיפה. לזה התנגד באומץ הסטודנט מתתיהו וינרב (א"כ עו"ד בסנוק) בהסבירו, שכל זמן שיש יו"ר, אין זכות לסגן לנהל אסיפה. בסופו של דבר, העבירו הציונים את ההרצאה לאולם אגודת „ציון". בתקופה זו הופיעו גם הרבה נואמים בשעת הפולמוס הציוני העולמי בעד „אוגנדה" ונגדה. וכמובן שציוני בוצ'אץ' היו ברובם המכריע ממתנגדי אוגנדה. כדאי לציין, מקרה מיוחד. אנטיציוני אחד, שפיגל שמו, מי שהיה מורה עברי בכפרי הסביבה, יחד עם חברו ב. זיגמן־רודעס (אביו של ד"ר מנצח), בא לאגודה. שפיגל זה היגר לאמריקה ושם נהפך לאחד הרבנים הריפורמיים, שהיו אז אנטי־ציונים. כעבור שנים בא כאורח לבוצ'אץ' והרצה באגודה ודיבר על הצורך ב„פיזור היהודים" ועל „יעוד היהדות בין הגויים". כאורח ונואם ציוני הופיע אז בבוצ'אץ' גם המטיף הידוע אברהמזון (אביו של המשורר אברהמזון מאמריקה).

ועוד מקרה מוזר: בכפר אוסובצה ע"י בוצ'אץ' גר יהודי אמיד ושמו פיקהולץ ולו בת מלומדת, שנישאה לבחור תלמיד ישיבה, עילוי גדול. אתו למד תלמיד אחר בבית המדרש שהיה ממוצא בוצ'אץ', מי שעתיד היה להיות בוינה הפרופסור

למדעים שמיים, הלא הוא ד״ר היינריך מילר. חתנו של פיקהולץ עזב פתאום את אשתו וברח מסביבתנו. לאחר שנים נודע עליו, שהגיע לרומא ושם התנצר, ויש אומרים שהיה ידוע בכנסיה הקתולית בשם יוסטוס ברעמן, ובמשפט הידוע בזמנו של ד״ר בלוך נגד האנטישמי רוהלינג סיפק הוא, לפי שמועה זו, לשונאינו חומר תלמודי נגד היהודים.

אגודת „ציון" היתה גם פעילה למען א״י ועסקניה וקנו ומכרו מניות של הקולוניאלבאנק („אוצר התישבות") בלונדון. והנוער עם התלמיד נפתלי בן דב (היום מנצח) אספו תרומות לקק״ל. וכך אנו מוצאים בעתון הציוני Wschód משנת 1905/6 רשימות מתרימים, תורמים ותרומות שנאספו מיחידים באגודת ציון ובקלויז ומן הקופסות הכחולות של הקק״ל.

אגודה זו היתה גם פעילה בעבודה תרבותית ובהפצת השפה העברית וכן בשטח הפוליטי, המקומי והארצי. לפי הוראות הועד המרכזי בלבוב והאזורי בסטניסלבוב — קראו גם בבוצ׳אץ׳ וגם באושציה זיאלונה (שם היתה אז אגודת „התקוה") לאסיפות מחאה על הקנוניות של ד״ר ביק נגד הציונות, ושלחו לראש הממשלה הברון גויטש ולראש הציונים ד״ר שליט בוינה החלטות, הדורשות בשם היהודים דמוקרטיזציה של הבחירות לפארלמנט ומתן קורייה אוטונומית לבוחרים היהודים, כדי להבטיח ליהודים נציגות מלאה וכדי למנוע מהם צורך להתערב במלחמת הלאומים באוסטריה בין פולנים ואוקראינים ובין גרמנים וסלבים אחרים. כדאי לציין שבועידת הנציגים הרשמיים היהודים בלבוב — התנגד אפילו בריש שטרן, ראש העיר, לפגיעתו של ד״ר ביק בכבוד התנועה הציונית, אף על פי שהיה בדרך כלל מתומכי השלטון.

בשנת 1907 בערך עברה אגודת „ציון" לדירתה החדשה לבית יוסף ברגמן (ע״י הכנסיה הפולנית) בהנהלתו של לוזר אייזנברג, שהורחק אחר כך מתפקידו, מפני שעשה תעמולה למען קרובו היו״ר בעיריה, ובבחירות בשנת 1907 טען נגד המועמד הלאומי. יחד אתו עזבו אז את האגודה כל היהודים הבלתי נאמנים למלחמה הפוליטית של הציונים. האגודה פתחה בפעולה ציונית ופעלה בהנהלתו של לייביש פריד. סודרו שם הרצאות רבות וסייעו לנוער בלימוד השפה העברית. גם לכאן באו כאורחים מרצים ד״ר זילברשיין, רוזנמן ואחרים מבניו שלמדו מחוץ לבוצ׳אץ׳. פעם באו להרצות אחרי בחירות 1907 לנשף חנוכה באולם „הבֶּסידה" האוקראינית — הרב מסטניסלבוב והמנהיג הציוני ד״ר מרדכי ברוידה (שעבר אח״כ ללודז ונפטר לא מזמן בירושלים). במסרו פרטים על מלחמתו נגד המתבוללים, שהכשִילו את מאבקנו הפוליטי, רמז בנוכחותו של בא־כוח הממשלה, בקשר לתפקידם של הבוגדים בסטניסלבוב ובבוצ׳אץ׳ בבחירות לפארלמנט האוסטרי. הוא אמר, שעוד בתקופת ההתייוונות פעלו נגד היהודים הנאמנים לא רק בלחצו של אנטיוכוס אֶפיפנס, אלא קודם כל ביוזמתם של המתבוללים, הבוגדים והחנפנים היהודים.

אגודת „ציון" היתה גם בבית וולף הורן, ובשעת נצחונה של מפלגת „התורקים הצעירים" התקיימו שם ויכוחים ערים על השפעת המהפכה התורקית הזו על שאיפות הציונות למדינת ישראל בארץ־ישראל. ד״ר ע. דרטלר (אחר כך היה עו״ד בלבוב) הרצה על נושא זה.

משם עברה אגודת „ציון" לבית שטרנברג (בבית מלון אנדרמן). בתקופה זו היו יושבי ראש האגודה בצלאל הֶרזאס, זלמן הניג (בנו בקיבוץ גן־שמואל) ואבי חיים יהושע הלר (אלתר), שהמשיך בכהונתו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה והבריחה לוינה. אז היתה פעילה מאד קבוצת צעירים, וביניהם הערש בֶלין, שהיה מכונה בשם gospodarz, כי דאג למשק האגודה. פאול אידלשטיין (היום בחיפה) ושלום וינשטוק (הגר היום עם משפחתו במושב „בית שערים" ליד נהלל ושמו היום יוסף הלר) ויעקב הלפרן; האחרון התכונן אז יחד אתי לעלות ארצה. תכנית חלוצית זו באה לנו לא רק בהשפעת אבי ז"ל, והעתון „הפועל הצעיר" בארץ, אלא כנראה גם מן העובדה, שהיו לנו בארץ במרחביה — בקואופרטיב החקלאי לפי שיטת ד"ר אופנהימר — 3 בני עירנו. מנהל החוה היה שלמה דיק (שחזר ארצה אחרי היטלר ופעל כאקספרט לתכניות חקלאיות גדולות, ונפטר בפריז), ושני בוגרי בית הספר החקלאי בסלובודקא שבסביבתנו, שנשלחו ארצה ע"י קרן בארון הירש. שמותיהם היו: פריץ ומוירר, וגורלם אינו ידוע לי.

מטעם הועד המחוזי בבוצ'אץ' אספנו בשנת 1912/13 מספר שקלים גדול מאד, שהספיק לקבלת שני מאנדאטים לקונגרס הציוני העשירי, שהתקיים בשנת 1913 בוינה. אחד המנדטים מסרנו לשלמה שילר, הסופר והמורה הידוע שהיה אז בא"י. השתתפותי בקונגרס הזה בשנת 1913 בוינה ובועידת ציוני רוסיה שם — כאיש צעיר מאד — הביאה אותי פתאום לתוך התנועה הציונית העולמית ופעיליה ולצירי תנועת העבודה מא"י. משם נסעתי ישר לשירות הצבאי בבית ספר לקצינים בצ'רנוביץ.

תנועת נוער ציונית

באופן מקביל התפתחה בעירנו תנועת הנוער הציונית, שראשוניה ומייסדיה היו מחוגי הנוער הלומד בגימנסיה. בשנים האלה היו בגימנסיה הפולנית בבוצ'אץ' פעילים מאד אנשי התנועה הסוציאליסטית הפולנית בשם .P.P.S — Promien — ובטאונם הירחון "Latarnia". בראש התנועה הזאת עמד התלמיד חלייבק (Chlebek), בן המורה לשפה הלאטינית, הידוע לטובה כאיש עממי מאד ובעל ידיעות רבות. ואופייני הדבר, שעם ידידו מוניש בויאר, שהיה אף הוא „מיוצאי דופן", עשה הסכם חילופין: הוא לימד אותו לאטינית ואילו מפי בויאר למד את השפה העברית.

כשבא פעם שר גליציה (Namiestnik) לבוצ'אץ', אירגן חלייבק הצעיר עם חבריו הפגנה פוליטית נגדו לפני בית המועצה המחוזית. ההפגנה פוזרה ע"י המשטרה, וחלייבק גורש מהגימנסיה. בין הנוער האוקראיני התבלט נאַזאַרוק (בן פרנן), מי שהיה אחר כך מיניסטר בממשלה האוקראינית. הוא אירגן יחד עם ד"ר א. מוזלר את השביתה של הפועלים החקלאיים הראשונה בכל הסביבה והוציאו את העתון "Sluzba Dworska" אף גרמו למהומות סוציאליות רציניות. אז נשלחו פלוגות הצבא האוסטרי, כדי לדכא את „המהפכה" ולהציל את הפריצים הפולנים, בעלי האחוזות.

אבל בסיום המחזור הזה, שבו גמרו את הכיתה השמינית היהודים שבאירגון „פרומיך", בא מפנה גדול בין היהודים. נתחוללה התעוררות לאומית ציונית בין

הנוער הלומד, שהתחיל ליצור לו חוגים ציונים למען חינוך ולימוד עצמי בעניני יהדות ובשפה העברית. בבוצ׳אץ׳ פעל בשטח זה הסטודנט מתתיהו ויינרב, שהיה בעל ידיעות עבריות מבית אביו חיים ויינרב — תלמיד חכם גדול. מלבוב בא בכל פעם בן עירנו ד״ר אברהם זילברשין, שהיה שם פעיל בתנועת הנוער הלומד „צעירי ציון״ והנחיל גם לנוער בבוצ׳אץ׳ ידיעות בעברית ובהיסטוריה היהודית, שכתב בעצמו, אך לא זכה להוציאן בדפוס, כי נשמדו בתקופות הכיבוש הרוסי במלחמת העולם הראשונה. זילברשיין הרצה גם על נושאים יהודיים וציוניים שונים. זיגמן־מנצח — שינק את הרוח העברית מפי אביו המורה המשכיל, אירגן קבוצת חברים, וביניהם בלויקופף, שמטרלינג (היום עו״ד בירושלים), וגם הסטודנטים שִיצר ושכטר, שבא לבוצ׳אץ׳ מעיירה סטרוסוב כהוספיטנט בגימנסיה. הצעירים היו מתאספים בחדרו הפרטי של טישלר. אחר כך נפגשו עם התלמיד כץ שעבר מזלוצ׳וב לקרוביו בבוצ׳אץ׳, ובעזרתו הרחיבו את החוג, שהיו״ר שלו היה טישלר וסגנו מאַניו פוהורילה (היום פקיד־ממשלה בירושלים). מתתיהו ויינרב אירגן חוגים שונים בשביל מבוגרים בדירת מוניש הלר, וחוג לצעירים, וביניהם גוטפריד לייזר, צבי הלר וחבריהם מהכיתות הבינוניות. האסיפות שלנו התקיימו במחסן תבואה של י. א. גוטפריד בבית אשכנזי ע״י מלון וקסלר. בראש החוג השלישי עמד יונה הלר מבוזאַנוב, שהיה מחשובי התזמורת בגימנסיה, בהנהלת הפרופסור גֶציוב. הלר, טישלר, מנצח וגוטפריד עברו אחר כך לגימנסיה בברז׳אַני, שנהפכה משום מה למקום גירושים לתלמידי בוצ׳אץ׳. זילברשיין ניהל קורסים לעברית, לתנ״ך ולהיסטוריה, בדירת האחים פוהורילה עמנואל ודוד (ד״ר פוהורילה היום עו״ד בתל־אביב ויו״ר ארגון בוצ׳אַץ׳ בישראל). נוסף לזה פעל חוג להשכלה עצמית עם הרצאות ושיחות על נושאים מדעיים שונים. מקולומיי הגיע לבוצ׳אַץ׳ סטודנט בשם טאו, שהיה איש משכיל וריכז סביבו חוג להרצאות ושירה בציבור. יודעי עברית מקרב הנוער כטישלר, מנצח, חלפון, צבי מאַלקֶס (היום רב באמריקה), יוסף שניאור ואחרים בקרו בשבת בקלוב „עבריה״, שבו דיברו יחד עם המבוגרים שעה רק עברית או לימדו עברית במטבח העממי של הקהילה („בית התמחוי״). אחר כל ההתחלות הקשות שבתקופת הסערה, עברה תנועת הנוער הציונית לעבודה מסודרת בשנים עשר חוגים, שמונה לתלמידי גימנסיה לפי גיל וכיתה, וארבעה חוגים לנערות. בראש התנועה עמד ועד מקומי, שצבי הלר היה בו יו״ר, חיים אבנר כסגן ויצחק שניאור כמזכיר. התנועה היתה מסונפת להסתדרות הציונית של נוער לומד „צעירי ציון״ בלבוב, ואחדים מאתנו היו משתתפים בועידות ארציות של התנועה בלבוב, שנקראו בשם wiecy ושהיו מעין סמינריון לעיונים אידיאו־לוגיים ומעשיים לשכבת המדריכים. מתוך חוג זה יצא רוב המנהיגות הציונית בכל המפלגות שבגליציה ובוינה, הואיל וגם בועידות אלו התחילו הסימנים של הדיפרנציאַציה הרעיונית בציונות. שנים עשר החוגים שלנו בבוצ׳אץ׳ ניהלו עבודה אירגונית ותרבותית רחבה מאד. החברים היו חייבים ללמוד עברית ולקרוא את העתונים „השחר״ ו„מוריה״ וללמוד מחוברות של תולדות הציונות של צ׳צ׳קס־קירטון (היום שמו ד״ר קוסטה והוא רופא בהרצליה), את הספר „קיום לאומי של היהודים״ (Byt narodowy Zydów) של שלמה שילר, את תולדות היהודים ובעיות ארץ־ישראל וספרות היהודים. תלמידי הכיתות הגבוהות קראו גם את

"Wschód", "Welt", „העולם" ו„המצפה". מכל החומר הזה עמדו החברים לבחינות לפני ועדות חברים, וזה היה תנאי להתקבלותו לחוג גבוה יותר. במשך כל השנה היתה גם פעולה אירגונית שיטתית, כדי להכניס לתנועה את התלמידים מהמחלקות הנמוכות.

התנועה ריכזה את פעולתה בחדרי ביה״ס העברי "שפה ברורה" שהיה משוכן תחילה בבית פרייד ואייזנברג (בגרברניה) (garbarnia) וא״כ בבית קאַנר, ששימש לציונים גם כמשרד הבחירות בגלל שכנותו לעיריה. ולבסוף היה בבית האחורי של אביש דיק ליד הנהר סטריפה ומול הגימנסיה הממשלתית. שם נתכנסו בכל שבת כל החברים והחברות של התנועה ושמעו הרצאות שונות ויכוחים מענינים, שהוכיחו את רמת ההשכלה וההתקדמות של המשתתפים. מכאן יצאו מדריכי הנוער ועסקנים ציוניים שונים. בתנועה התקיימה גם ספריה גדולה בשפות שונות לגילים השונים, ופעם בשבוע החליפו הנערים והנערות את הספרים, וע״י בחינות חטופות בדקנו אם קראו והבינו את הספרים. בבית התמחוי היו נערכים נשפי חנוכה, הצגות יפות ונשפים ספרותיים.

כשגמרנו את חוק לימודינו בגימנסיה, ייסדנו אגודה אקדמאית בשם „חשמונאים", הקשורה עם אגודת „האסמוניאה" בלבוב. אגודתנו נטלה על עצמה חלק ניכר של העבודה הציונית בעיר ופיתחה חיים תרבותיים וחברותיים יפים. באגודת „חשמונאים" יצרנו ספריה מדעית גדולה, שעזרה לחברים, לידידים ולתומכים להעמיק את ידיעותיהם ביהדות ובציונות, בידיעת א״י, בספרות עברית ואידיש ובמדעים כלליים. נשפי האגודה ריכזו את כל חוגי העיר והאינטליגנציה מערים קרובות ורחוקות. זכורני את הנשף הא״י המפואר באולמי המועדון האוקראיני בהשתתפותו של הכלכלן הציוני הידוע דוד טרייש, בעל השיטה המיוחדת לעניני התישבות וחקלאות בא״י. חברי האגודה — הצעירים מילר והלר־אנדרמן — נפלו במלחמת העולם הראשונה, ד״ר ישעיהו הֶכט — ראש מפלגת התאחדות ונציגה בעיריה ובקהילה בבוצ׳אץ׳, ד״ר אליהו נכט עו״ד ומנהיג ציוני בדרוהוביץ׳, ד״ר יוסף זומרשטיין (רופא בוינה), הינדס, נוסנבוים, עו״ד איזיו שפירר, השופט קוק ואחרים — נפלו בימי היטלר; יצחק טישלר ועו״ד פולדזיא מערענגעל וידידנו העסקן הפעיל מאוד בבוצ׳אץ׳ חיים סינציא פרנקל — מתו לפני המלחמה; העסקן הידוע בבוצ׳אַץ׳, לבוב ווינה ליאון וקסלר — מת בירושלים וד״ר אברהם זילברשיין ציר לסיים, סגן ראש בית המשפט הקונגרסאי — מת בשויץ; וד״ר אברהם חלפון, העברי הותיק — ממיסדי „התחיה" בוינה — מת בחדרה, אחרי שזכה זמן קצר לחיות בארץ כאחד משארית הפליטה.

אם אנו מדברים על הנוער האקדמאי בעירנו, כדאי להזכיר פרט משעשע: הואיל ולפי שיטת הלימודים המשפטיים באוסטריה, עמדו תלמידי אותה המחלקה לבחינות רק פעם בשנתיים, ישבו גם כ־100 תלמידי משפטים בבוצ׳אץ׳ רוב זמנם בבוצ׳אץ׳. כדי להבריח את השעמום יצרו חוג בשם „האלאבורדה", שחבריו היו מתאספים בערבים בקונדיטוריה של פיוטרוביץ׳ בבית ד״ר אלתר. בראש החוג, שהתקיים 3—2 שנים, עמדו וקסלר, רייס, פרנקל ואחרים. ה„האלאַבורדה" התארגנה על יסודות של מדינה: ממשלה, עם חצר המלך וקאנצלר בראש הממשלה, בתי משפט וחוקים, אוניברסיטה ובחינות — ש„תשלומי בחינות" שולמו

בעוגות של הקונדיטוריה. בבחינות, שהיה להן אופי מדעי משעשע, הוצגו שאלות על בעיות משפטיות בצורה מבדחת. הן היו מעניינות מאד ומשכו קהל רב. אך לבסוף הגענו לידי הכרה, שהחוג הזה אינו משפיע לטובה על הנוער האקדמאי ומוציא אותו מפעולות ציוניות ותרבותיות ומלימוד לבחינות רציניות. בעזרת אגודתנו הציונית „חשמונאים" ובהשפעתה הפסקנו את פעולת ה„האלאַבורדה" וקיומה, אף על פי שרוב חבריה היו בלתי מפלגתיים ולא רצו לוותר על הבילוי החברותי הזה.

למודי עברית ויהדות ועבודה ספרותית בעירנו

לא נציין כאן את כל „החדרים" למיניהם, וביניהם גם מלמדים מתקדמים ופדגוגים כפסח בילר, שהיה בעל דקדוק, בקי וגדול בתנ"ך ובספרות, שבתו היה רוֹל בילר ז"ל, נשואה לאריה רול — נפטרה בלא עת בת"א. פה פעלה הרבה בשביל עולי בוצ'אץ' והיתה הרוח החיה באירגון בוצ'אץ'. ברוך קניגסברג, חיים דוד בקר, לייב יאַזלוויצר, בריש רוֶדס־זיגמן, מנדלי מלמד, יחד עם הריש־דוכנא שלו אליהו, שאנו רואים אותם באחד התצלומים יחד עם התלמידים: לוזר הלר, נתן ובנימין אנדרמן, זליג וליזר גוטפריד, אוזיא ושמואל זייפר, הולצשטיין (בן הצלם), משה ברטשניידר, שמואל כהן ושלמה וייסר, בן הקצב פישל. וידוע, שלא בכל מקום בגליציה העיזו לצלם את התלמידים ב„חדר".

ברוב בתי המדרש והקלויזים למדו תורה יחידים וקבוצות כל היום ובפרט בשיעורי ערב. מקום חשוב ביותר לתורה וללימוד מדעי יהדות היה בבית המדרש הישן. בו נתרכזו „המתנגדים", תלמידי חכמים מובהקים ובראשם ר' מרדכי שפילבֶרג. שם התפללו לפי שעון השמש, ובספריה היו ספרים יקרי ערך. ומעניין, שלפי תקנון הספריה היתה מחלקה מיוחדת, שבספריה היו רשאים לקרוא רק אנשים מבוגרים ול„צעירים" למטה מחמישים היתה הקריאה בהם אסורה. בחוג ה„מתנגדים" האלה הצטיין גם אברהם פריד, סבא של החי' זאב און, חבר משק תל יוסף ומנהל חברת־העובדים.

בבית המדרש הזה היו בין התלמידים גם סבלים וקצבים, וגם אחדים מבינינו, הסטודנטים, וכמובן שהיו בעלי בתים ובחורים יודעי תורה. בין המרצים והמורים המתנדבים הצטיינו בהנהלת השיעורים אשר מילר במשניות בימי חול, בשעות מנחה ומעריב, חיים ויינרב ואחרים בלימוד „עין יעקב" ו„עקדת יצחק", ואחרים — בתנ"ך ובספרות. כל הלימודים האלה היו נלמדים בערבים ובפרט בחדשי החורף, בלילות שבת, ואילו פרקי מדרש היו נלמדים בשבת לפני הצהרים.

בלימוד השפה העברית, וביחוד דקדוק ותנ"ך, עסקו מלמדים אחדים וגם מורים פרטיים שלימדו עברית, השכלה כללית, ספרות גרמנית קלסית, וקאליגרפיה. אבל גם בבתי ספר עממיים וגם בגימנסיה הפולנית למדו הרבה תלמידים עוד בשנים הראשונות לבנין מנזר „הבאַזיליינים" ואח"כ בגימנסיה הממשלתית היפה. בוצ'אץ' הפרוגרסיבית הצטיינה עוד לפני הרבה שנים באינטליגנציה יהודית מקצועית, שהיתה פרי גידול עצמי מקומי: הרופא ד"ר נאַכט ובניו, ד"ר שטרן, ד"ר מערענגל, ד"ר פלר ואחרים כמורים, פקידים ממשלתיים גבוהים, ואפילו רופאה אחת, ד"ר פרנקל (בת אהרון). ובמשך יובל השנים האחרון הגיע מספר

האקדימאים בבוצ'אץ' למאות, וביניהם גם בחורות רבות (ורבים מהם עובדים היום במקצועותיהם בארץ ובאמריקה).

בלימוד הלשון העברית היה הראשון יוסף רוזנמן, ואחת העסקניות הראשונות היתה הגב' שינדל סגל, שאף היא לימדה עברית בדירתה בבית חיים נטע אנדרמן ברינק או בבית התמחוי. אותה שעה בא מלבוב ד"ר זילברשיין והתחיל ללמד במטבח העממי לפי שיטת „עברית בעברית".

בשנות 1906—1907 החליטו חובבי העברית מאגודת „ציון", ובראשם יצחק הרש וייסר, יעקב ליב אלפנבין ומתתיהו ויינריב, וכן ארגוני הנוער, ליצור בית־ספר עברי „שפה ברורה" לפי דוגמת בתי הספר שהיו קיימים במקומות אחרים בגליציה. הם פנו איפוא למרכז המורים העברים בלבוב, שבראשו עמדו רפאל סופרמן (היום מורה בגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב) וצבי שרפשטיין (היום מורה וסופר באמריקה) — ובקשו להביא לבוצ'אץ' כמנהל בית־הספר את הסופר והמורה הידוע ג. שופמן, שחי אז בגליציה. אבל מטעם מרכז המורים המליצו על ברקוביץ', מורה עברי מא"י, שכיהן עד אז, כנראה, ברוהטין ועוסק עכשיו בהוראה בחדרה. בית־הספר קבע את דירתו בבית ה„גאַרבּרניה" בבית איזנברג־פרייד שמאחורי הכנסייה האוקראינית ליד ככר השוק. משם עבר בית הספר לבית קאַנר ליד הדואר והעיריה, ואחר כך — לבית אביש דיק, מול הגימנסיה. ברקוביץ' הצליח כמנהל להרחיב את בית־הספר, שהיה תחילה בית־ספר לילדי הגן ולשיעורי ערב לנוער הלומד בבית־ספר פולני ממשלתי, כללי־עממי ותיכוני. ברקוביץ' קיבל את ישראל פרנהוף (קרובו של הסופר יצחק פרנהוף) כמורה שני ורכש גם את תלמידי הכיתות הגבוהות בגימנסיה ואת תלמידי הקורס העליון.

עקב סכסוך קשה שפרץ בין המורים, היה חלק מועד בית הספר נגד ברקוביץ'. אז ייסד פרנהוף, בעזרת יצחק הרש וייסר, בית־ספר נפרד וברקוביץ' עבר לחצר משה וייסר, משכיל עברי (שבנו מתתיהו וייסר נמצא בתל־אביב) וניהל שם בית־ספר לצעירים. כעבור זמן מה חזר ברקוביץ' ליבנאל בא"י, אבל אחרי תקופה קצרה חזר לבוצ'אץ', נשא לו אשה מבית פרידמן ופתח בית־ספר בצורת גן־ילדים. אחר כך עבר ללבוב כמנהל גן־ילדים עברי ולא עברו ימים רבים ושב לא"י. בית הספר העברי ירד פלאים, ורק אחרי המלחמה, בתקופת הציונות המתגשמת והעליה החלוצית, התחיל להתפתח מחדש הלימוד העברי הן בתנועות נוער החלוציות והן בבית־הספר בהנהלתו של פרנהוף ובעזרתם של חיים קופלר והמורה גב' גוטפריד (בת שמואל), גב' גלאַנצר (בת הדיין גלאַנצר ואשתו של קנובלר) ואחרים.

בשעה שאני כותב על כל הדברים האלה, אי אפשר שלא להזכיר את העלם הנחמד והיקר, שהיה בעירנו כחידה נעימה לכולם, הכוונה לשמוליק צ'צ'קס, הלא הוא הסופר הנודע לתהילה שמואל יוסף עגנון, הגר בירושלים. אביו היה משכיל בעל ידיעות רבות וחסיד בקלויז דצ'ורטקוב. בנו שמואל יוסף היה ניכר ביחודו משחר ילדותו. הוא שאב דעת ותורה בבית אביו ובקלויז, אך המסגרת הזאת התחילה להיות צרה מדי בשבילו וביקש לו מרחב רוחני ונפשי במקומות אחרים ובסביבות משכילים ומתקדמים בארגונים ציוניים ובחוגי נוער לומד. בבית המדרש הגדול הכללי של בעלי הבתים בבוצ'אץ' (של ר' איצי, על שם הצדיק

ממשפחת וארמאַן), שאבי ז״ל היה שם גבאי במשך זמן רב — התפללו סבא של עגנון ר׳ יהודה פארב ז״ל וסבא שלי ר׳ מרדכי הלר ז״ל, שישבו סמוּכים ליד חלון רחב. במקום זה ישבתי אני ושמואל הקטן על כסאות קטנים ונמוכים בשעת התפילות בימים הנוראים וספגנו את המנגינות והתפילות היפות של החזן והשוחט גצל גולדברג (בניו אלתר ויהושע ובנותיו בא״י, ובנו משה, שהיה בקיא בתלמוד ונודע במאמריו בעתונות, ונספה ע״י הנאצים). בבית מדרש זה נפגשו אחר כך שנינו עם בעלי בתים ציונים ובחורים ציונים — חוץ מחוגי הסטודנטים שלי ובחורי הקלויז שלו. בבית מדרש זה ובבית הסמוך של משפחת פריצהנד הכנסנו את המנהג של נדרים לטובת הקרן הקיימת בשעת העליות בשמחת תורה. לחברת „ציון״ אהב שמואל צ׳צ׳קס להיכנס לעתים קרובות. הוא התידד עם קבוצת בחורים, כגון פאול אדלשטיין, שלום ויינשטוק, יעקב האלפרן, יעקב פישר (בתו בארץ נשואה לד״ר קורנבליט־קורן ממרכז קופת־חולים) והתקרב גם לחוג של ראשי הנוער הלומד הציוני, וביחוד לעברים, וביניהם טישלר יוסף, מנצח ואחרים. בחברת „ציון״ הוציא עתון „שבת־אויבסט״ (פירות שבת), שהופיע בכתב־יד ובאותיות דפוס. בעתון זה נדונו הנושאים על משיח ומשיחות והיו בו גם שירים ומאמרים על נושאים אחרים. לנשפי הנוער, ובפרט לחגיגות חנוכה, היה שמואל צ׳צ׳קס מביא בחשאי שיר שלו, שהיה נקרא באזני הנאספים ע״י תלמיד, אם מתוך עניוות או אולי מתוך פחד מפני הקלויז. זכורני: פעם דיקלם את שירו התלמיד הלפרן (אחיה של הגב׳ זלצמן, הנמצאת בתל־אביב) אשר טבע בנהר סטריפה. רבים חשדו אז בעלם הצעיר שמואל צ׳צ׳קס, שהוא מוסר שיר שחובר ע״י אביו, כי מי פילל ומי מילל אז, שילד זה עתיד להיות עגנון.

בשעת טיולו עם חבריו היה עגנון מתרחק מהם לא־פעם לרגעים מספר ונעלם באחד משערי הבתים, וכשחזר הצטדק והסביר, שתקפו אותו פתאום מחשבות ורעיונות ונכנס כדי לרשום אותם במחברתו.

בזמן הזה היה בעירנו בבית־הכנסת הגדול חזן עם מקהלה, שבה למדו בני הנוער זמרה. לקראת פסח הכין החזן נגינה חדשה ופנה לצ׳צ׳קס הצעיר, שבינתיים נתפרסמה יכולתו בשדה זה, שיכתוב לו שיר קטן לנגינה שתחובר על ידו. אם אינני טועה, תוכן השיר הוא בערך כזה:

חג הפסח היה שם.
ואם מצות ויין אין בביתי עוד —
אך הלחם כבר תם.

עגנון היה מעורב גם בחברה אחרת של משכילים מבוגרים כמרדכי קאנפר (המורה בבית־ספר של ברון הירש) ובנו משה, עם משה גוטולד (הסוציאליסט המקומי) עם טויבר המורה הזקן, איצי פרנהוף, שהיה מורה עברי בכפר ואחר כך התפרסם בהוצאת „ספרי שעשועים״. ומולו היה פישל אנגלשטיין, שגר אחר כך בעיר מץ אשר באלזס לוטרינגיה בתוך הקולוניה של אנשי בוצ׳אץ׳ שם. פרנהוף הדפיס גם בסטניסלבוב אצל רובנסון (היום מו״ס בתל־אביב) מילון כיס של גרזובסקי עם תרגומים לפולנית, גרמנית, ואידיש בשם „מלון עברי חדש״. בעזרת בנו (היום ד״ר פרנהוף, רופא בניו־יורק) וקרובו ד״ר קופל שוורץ ז״ל, הוציא בארץ חברנו ישראל כהן את ספריו של המנוח. צ׳צ׳קס הצעיר הדפיס גם את

מאמריו ושיריו ב„המצפה״, ועורך העתון הזה, הסופר ש. מ. לזר (שבנו העתונאי ד״ר לזר הוא מעורכי העתון „מעריב״ בתל־אביב), בא במיוחד לבוצ׳אץ׳ כדי להכיר את צ׳צ׳קס, שמאמריו עשו עליו רושם רב. עם בואו של רוקח לבוצ׳אץ׳ ניתנה לעגנון שעת כושר לגידול עבודתו הספרותית. הסופר רוקח בא מא״י לגליציה דרך רומניה, שם התעכב ופעל תקופה מסויימת. הוא התחיל את פעולתו בסטניסלבוב הגדולה ומשם עבר לבוצ׳אץ׳ הסמוכה. רוקח וצ׳צ׳קס התידדו מאד, שיתפו פעולה בהוצאת הירחון העברי „הירדן״ ואת השבועון באידיש „דער וועקער״, שנדפסו בסטניסלבוב ובבוצ׳אָץ׳ בדפוס של הלברג ודרטלר. בעתונים האלה היו הרבה שירים ומאמרים של שמואל צ׳צ׳קס, ובחלק הטכני עזר יעקב קאנר, שהיה אחר כך פעיל כמזכיר תנועת נוער במפלגת פוע״צ בגליציה. בעתון „הירדן״ הופיעו גם קאריקטוּרות על אנשי בוצ׳אָץ׳, ובאחת מהן היה משפט כזה: „אני חייט, עושה בגדים, מי שרוצה ילבש אותם״. לרוקח עזרו גם הרבה אנשים כקאנפר, הסופר יצחק פרנהוף ואחרים. רוקח עבר מבוצ׳אץ׳ לעיר סטרי (מחמת קשיים כספיים וחובות דפוס) ובסופו חזר לא״י.

שלום עליכם הגיע בסיורו הספרותי גם לבוצ׳אץ׳ — לפי הזמנת משה קלינמן, עורך ה„יודישעס טגבלט״ בלבוב. הוא היה צריך לבקר אצל עגנון, שהדפיס את שיריו גם בעתון הזה של ציוני גליציה. אולם הביקור לא יצא אל הפועל, ושלום עליכם השאיר לפני צאתו כרטיס ביקור בשביל עגנון ובו התנצל על שהוא נוסע בלי להפרד ממנו, אבל משאיר לו עצה ידידותית: „למד, למד הרבה, כי יש שכר לפעולתך״. רוקח זה הרצה גם בבוצ׳אָץ׳ הרצאות רבות על נושאים ספרותיים ופילוסופיים.

עד מלחמת העולם הראשונה התקיימו בבוצ׳אץ׳ עוד שלוש אגודות: אגודת נשים ציוניות „רחלה״, בהנהלתן ופעולתן של הגב׳ ד״ר פלֶר, גיזלה שטרן (אשת ד״ר משה קנפר), אחיות רגינה ורוזיה שטרן (בנות אביש הצעיר), טוני אייזנברג מבית אידלשטיין (היום בחיפה), הנערות הרזס׳ הֶכט, פרימציה וויינרב, חנה בלין, הגר ואחרות. היתה זאת אגודה פעילה מאד, שסידרה שעורים לעברית, נשפים חברותיים ובהם השתתפו גם סטודנטים ונוער ציוני, הרצאות של חברות ושל סטודנטים (ויינריב, וקסלר הלר), ופעם הביאו אפילו את שלמה שילר, הסופר והמורה מלבוב. חברות „רחלה״ אספו תרומות לקק״ל בחתונות, קערות ושקלים וכדו׳. האגודה היתה בבית יעקב שטרן. ראוי להזכיר אינצידנט טרגיקומי, שאירע עקב שיתוף הפעולה בין חברות ה„רחלה״ עם הסטודנטים. אברמצ׳ו שפירר (אח״כ עורך דין וראש הקהלה ביאסלו), שהיה ידוע כבעל הלצות, סידר פעם משחק ושם לתריסר בחורות ב„רחלה״ את הטבעת על האצבע, והוסיף את הפסוק „הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל״. קשה לתאר את הבהלה והשערוריה בעיר בגלל המאורע המצחיק הזה, שכן הרבנות היתה בדעה, שעליו לתת „גט״ רשמי לכל אחת מהבחורות האלו.

שנים אחדות התקיימה בעירנו גם אגודת עוזרי מסחר בתוך מפלגת פועלי ציון בבית אהרליך ברינגפלאץ בנשיאותו של ברֶציו פרנקל — בן יונה (שהיה אחר כך מנהל הדז׳וינט במונקץ ועו״ד בלבוב), וביניהם יונה קופפר ממונס־טרז׳יסקה, שהיה מנהל־פנקסים אצל האחים אייזנברג, ואחד מטרנופול זלמן הרץ.

שעבד בדפוס דראטלר ועזר לפועלי ציון ומת בא״י. בין הפעילים היו אנשל צ׳צ׳קס, אחיו של עגנון (היום בירושלים) ואחרים. מפלגת פועלי ציון קשרה קשרים עם אגודות דומות, כגון „אחוה״ בסטניסלבוב ובלבוב. לאחר שמפלגת פועלי ציון עזבה את התנועה הציונית הארצית, שהיתה בה פראקציה ונהפכה למפלגה עצמאית בעלת אופי מעמדי ואידישיסטי, עזבו אותה אנשי האינטליגנציה הציונית, וסניף המפלגה בבוצ׳אץ׳ התחסל.

בבוצ׳אַץ׳ התקיימה הרבה שנים אגודת־פועלים בשם „ברטרסטוואַ־ברידר־ליכקייט״ (אחדות), שדירתה בזמן האחרון לפני המלחמה היתה בבית ברח׳ פודהייצקה. היתה זאת אגודה כללית של פועלים בעלת אופי תרבותי וחברתי, בשביל השכבה, שבניה ובנותיה הרגישו צורך במסגרת חברותית מיוחדת, הואיל וחשבו שהם עומדים מחוץ לחברת הנוער הבעל־בתי (נוער ציוני וחסידי וארגוני הנוער הלומד). אגודה זו התפתחה ונהפכה לארגון סוציאליסטי מסונף לז׳.פ.ס. Z.P.S. ומאחר שחבריו היו רק יהודים דוברי אידיש ומנהיגם הרוחני היה ד״ר אנזלם מוזלר, יוצר הסקציה היהודית בפפ״ס — בשם ז׳.פ.ס. — עברה גם האגודה בבוצ׳אץ׳ לז׳.פ.ס. הגליצאית, שהתאחדה אחר כך עם ה„בונד״. האגודה הזאת היתה פעילה מאד, בעיקר בשטח התרבותי והחברותי. בין מנהיגיה ופעיליה נמנו גם משה גוטוולד, ז׳ילזניק, בני משפחת דוכובני (שאחד מהם נמצא היום באמריקה ואשתו יו״ר של ארגון עזרת נשי בוצ׳אַץ׳), האחים קיטנפלון, יונה רוזנבלום ואשתו מבית קיטנפלון (היום באמריקה), זייפר ורבים אחרים. ז׳לאַזניק הרמן אירגן פעם שביתת פועלי החייטות והקים בשעת השביתה מין קואופרטיב — בית מלאכה משותף של כל השובתים. אבל קואופרטיב זה לא נתקיים הרבה זמן, מפני שהפועלים חזרו לחייטיהם. בבית המלאכה המשותף נשאר ז׳לאַזניק כחייט עצמאי. כתום המלחמה היה ז׳לאַזניק יו״ר אגודת בעלי מלאכה „יד חרוצים״, שהתקיימה הרבה שנים לפני המלחמה ותפקידה היה בעיקר להרים את קרנו החברותית של בעל המלאכה ולהשיג בשבילו נציגות בכל הבחירות לעיריה, לקהילה, לועדת מסים ולאגודה המקצועית, שבראשה עמד הרבה שנים החייט היהודי נוסי (נתן) פיק. לבעלי המלאכה היו מוסדות עזרה סוציאליים נפרדים או משותפים עם אזרחים אחרים וכן היה להם בית כנסת יפה וגדול על יד עזרת הנשים של בית הכנסת הגדול ומול בית המרחץ הישן, שהיה מכונה „דאס שניידערישע שילעכיל״. בראש בית כנסת זה עמדו שמעון הכט, פישל סקלקה, יורמן א. ו., פישל קיטנפלון, מרדכי וינקלר ואחרים. לא רחוק משם, ברח׳ מיקולייו, התנוסס בית החולים היהודי בבנין נפרד יפה ומסודר, ובראשו עמדו אחרי המלחמה אריה רול ואשתו חיה מבית בילר (נפטרה בת״א) והרופאים ד״ר נאַכט, ד״ר חלפון וד״ר הירשהורן, ששני האחרונים הגיעו ארצה כניצולי השואה ונפטרו כאן.

שכבות מיוחדות היו מהווים הקצבים ובעלי עגלות וכרכרות וביניהם אנשים בעלי תורה, ידיעות ושאיפות חברותיות ותרבותיות. אחדים גם עלו במובן הכלכלי. בין הקצבים היו המשפחות וייסר ופפר ובין בעלי הכרכרות משפחת גולדברג. מאיר גולדברג דאג לתת לבניו ובנותיו חינוך והשכלה, ובתו מורה היום באמריקה והיא אשת פרופסור שוצמן, אף הוא מבני עירנו הפעילים באמריקה, שבקרו בארץ למען השתלם בידיעת הארץ והשפה ב„בית ברל״.

בבוצ׳אץ׳ היה גם קן אנארכיסטי, שבראשו עמדו האחים זיגמונט ומוניא נכס (בני הרופא), ד״ר קאַנפר (שפעל אחר כך כמורה בחלם וכעתונאי בקרקוב ב„נובי דזיענניק״ הציוני ועבר למפלגת פועלי ציון), עוזרי חנויות אינטליגנטיים צעירים, שהתאספו באופן חשאי ביער ליד הנהר סטריפה, מול הגשר השחור, ופעם בפעם היו מכניסים לאסיפותיהם גם אותנו — הגימנזיסטים, בני כיתות נמוכות. האחים נאַכס היו ידועים כעמודי התנועה האנאַרכיסטית העולמית והיו פעילים בספרד. הצעיר מהם, מוניא (מקס), חי עד היום באמריקה ולפני זמן הרצה הרצאה מדעית במועדון של יוצאי בוצ׳אַץ׳.

בתנועה הציונית ובין הבחורים ובעלי הבתים הצעירים היו יחידים בעלי נטיה סוציאליסטית מעורפלת. אבי, שהיה סוחר, גבאי בית המדרש ויו״ר חברת „ציון״, היה גם בעל השקפה סוציאליסטית. עובדה זו השפיעה מאד על תכונותי ועל דרכי בחיים. גם חוגי העם הרגישו בכך והכניסו את אבי „הבעל־ביתי״ל העממי״, כמועמדם ברשימה לקהילה, והוא היה נציגם לועדת המסים ולהנהלת קופת־חולים אזורית, אם כי הוא עצמו היה רחוק מדברים כאלה מחמת דאגות פרנסה ובחר להקדיש את זמנו הפנוי לכתיבת חיבורים ושירים בעברית, אידיש וגרמנית, אף על פי שלא גילה את הדבר ברבים.

כיבוש בוצ׳אץ׳ ע״י הצבא הרוסי במלחמת העולם הראשונה ושלטון הקוזאַקים בעיר במשך שנים אחדות, החריבו את רוב הבתים והעסקים. במגיפת טיפוס מתו הרבה יהודים. רבים נפלו בחזיתות, בגירושים או גוועו ברעב. רבים נסעו לסטניסלבוב או ללבוב ולמקומות אחרים, או עברו למקומות המערביים של המונרכיה האוסטרו־הונגרית, כגון הונגריה, צ׳כיה, מורביה, גראץ ואינסברוק. כאלפיים איש הגיעו לוינה הבירה והסתדרו שם. בתום המלחמה העולמית ואחרי הסבל הנוסף בשעת המלחמות „הקטנות״ בין פולין ואוקראינה ובין פולין ורוסיה הסוביטית — התחילו לחזור לעירנו החיילים מהצבא ומהשבי ורבים ממקומות פיזוריהם. בוינה התאספו לפי הזמנתי במודעות קטנות שבבתי תפילה ובתי קפה היהודיים, מאות יוצאי בוצ׳אץ׳ בקפה אחד ברח׳ אוברדונאו — וביניהם צעירים וזקנים מכל הגילים והשכבות וגם כאלה שגרו בוינה עוד לפני המלחמה — ובנשיאות ישבו עסקנים נכבדים מבני קהילתנו. שתי מטרות היו לאסיפה זו: א) להסביר לאחינו שבמקום לחזור לבוצ׳אץ׳ החרבה, כדי להתחיל חיים חדשים. והימים אחרי הצהרת בלפור וסן־רימו, שבהם הוכרזה א״י כמולדתנו הממשית והיא מחכה לקבוצות בעלי יזמה ורצון טוב. ההתלהבות וההבנה היו ניכרות. ידענו, שבא״י נשארו חיילים גליצאיים מהצבא האוסטרי וביניהם מבוצ׳אץ׳: המהנדס וילדמן (פקיד גבוה בממשלת המנדט), ד״ר שמטרלינג (היום עו״ד בירושלים) וד״ר גוטמן מסטניסלבוב (היום עו״ד בירושלים וסגן ראש העיר בעבר) וכמובן עגנון ועוד. אבל איסור העליה מטעם האקזקוטיבה הציונית ביטל את היזמה הזאת. ב) להקים ארגון יוצאי בוצ׳אַץ׳ בוינה למען דאוג לשבים ולנשארים. הארגון קם, כי נשארו בוינה כאלף אנשי בוצ׳אץ׳, ובראשו התיצבו לייביש פריד ואחרים, ובשנים שלפני היטלר נבחר שם ליו״ר ידידנו יחזקאל אֶדֶרֶר.

בעיר בוצ׳אַץ׳ גופה התחלנו אחרי שובנו לשקוד על שיקום העיר ויהודיה ועל הקמת הריסות החיים הציבוריים והתנועה הציונית. היתה זאת תקופת

החגיגות לרגל החלטת סן־רימו, שהיהודים הבינו אותה כהקמת מדינת יהודים, וימי ההתעוררות הגדולה של הרוח הלאומית עם שלטון האוקראינים, שהיו מעונינים בתנועה הלאומית בין היהודים ובהקמת בתי־ספר עבריים, כדי להוציא את היהודים מתוך ההשפעה הפולנית. בבחירות דימוקרטיות נבחרו אז במקום הקהילות הדתיות — מועצות לאומיות, ובראשן התיצבו בצ׳ורטקוב ובבוצ׳אץ׳ חוגים ונציגים של „צעירי ציון", שהוקמו בסביבה זו בהשפעתה של התנועה הזאת ברוסיה גבאוקראינה ושהיו מעמודי מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" בגליציה המזרחית.

מטעמים שבהשקפת עולם ומתוך נסיון מר, החלטנו למנוע את שלטונו של ה„בונד" בין הפועלים והפולקיסטים ובין בעלי מלאכה. הקימונו אגודה ציונית עממית ובין־מעמדית, המאחדת בתוכה גם את הפועלים והנוער הפרוליטרי ואת השכבות העממיות, שהורחקו לפני המלחמה מהציונות כתנועת בעלי־הבתים והמשכילים וילדיהם, ובגלל זה מצאו את מקומם במפלגות אנטיציוניות. שכרנו את כל החדרים בקומת הקרקע של בית ד"ר אוריסשניט ברח׳ הגימנסיה, והתחלנו בפעולות המזיגה החברותית של הבנים והבנות מכל השכבות ע"י פעולות שונות: הרצאות, נשפים חברותיים ולימוד משותף באסיפות, בשיעורים ובשיחות. לדאבוננו היתה ההסתיגות הדדית; התנגדות ההורים מצד אחד וחוסר אימון מצד שני היו למכשול בדרכנו. בגלל אי־הצלחה זו שוב נפתח פתח לפעולתם של חוגים אנטי־ציוניים וגרוריהם בין הנוער העובד בעזרת סאלונקומוניסטים מבין הסטודנטים וה„רבנים אדומים", יוצאי בתי המדרש, ביחוד אחרי עליתם של חלוצינו הראשונים מ„השומר הצעיר", מחמת מחסור בכוחות.

קבוצות „השומר הצעיר" הראשונות מבוצ׳אץ׳ ומצ׳ורטקוב הסמוכה עלו ארצה עם זרם העליה הגדולה של תנועת הנוער הזאת מכל גליציה. הם עלו אחרי הכנה רוחנית והכשרה חקלאית. הרבה מאמצים נעשו על ידנו כדי לעזור להם בהכשרה זו. אני גרתי אז בצ׳ורטקוב והייתי בא, כמובן, לעתים קרובות מאד לבוצ׳אץ׳, כדי לסייע לתנועה חלוצית זו. מקום הכשרתנו בצ׳ורטקוב, למשל, משך כוחות נוער חשובים, כגון בתו של ד"ר דוד מלץ ובתו של גרשון ציפר, הנמצאת מזמן בארץ, ושמה עכשיו ד"ר הלנה פלוים־ציפר, שעבדה תחילה בספריה הלאומית ועכשיו היא בשירות משרד־החוץ. הקבוצה הזאת של חלוצי „השומר הצעיר" עזבה את פולין באופן בלתי ליגלי, בלי דרכיות, והיתה נאלצת להתעכב זמן רב בפרסבורג הסלובקית ועבדה קשה כדי להשתכר לקיומה, עד שהגיעה ארצה והתחילו תיכף לעבוד בכבישים ובעבודות ציבוריות שונות. הם עבדו בכביש חיפה—ג׳דה בתנאים קשים מאד יחד עם פועלים מצריים וחלו בדזינטריה, ריבמאטיזם, קדחת וכד׳. חברי הקבוצה היו ברובם ממייסדי הקיבוץ „בית־אלפא", שחלק מהם עבר אחר כך לרמת־יוחנן. בקבוצה זו היו צבי נוימן (היום בבית־אלפא, מומחה לעניני החקלאות וחבר המרכז החקלאי), זאב איסרזון (היום שמו זאב און), איש תל־יוסף שעבר בשעתו לגדוד העבודה והיה בין מייסדי הקיבוץ הגדול עין־חרוד ואחר כך בין מייסדי הקיבוץ תל־יוסף, יחד עם רעיתו יונה מבית בודינגר, מהחלוצות הראשונות בצ׳ורטקוב, שהיא היום ירקנית בעלת שם ונסיון. זאב איסרזון־און הוא מן האנשים המרכזיים בתנועת העבודה ומנהל „חברת העובדים"; יהושע הניג — ממייסדי ובוני הקיבוץ „גן־שמואל", שהיה מנהל בית־החרושת „בעמן"

בבוצ׳אץ׳ היה גם קן אנארכיסטי, שבראשו עמדו האחים זיגמונט ומוניא נכט (בני הרופא), ד״ר קאַנפר (שפעל אחר כך כמורה בחלם וכעתונאי בקרקוב ב„נובי דזיענניק״ הציוני ועבר למפלגת פועלי ציון), עוזרי חנויות אינטליגנטיים צעירים, שהתאספו באופן חשאי ביער ליד הנהר סטריפה, מול הגשר השחור, ופעם בפעם היו מכניסים לאסיפותיהם גם אותנו — הגימנזיסטים, בני כיתות נמוכות. האחים נאַכט היו ידועים כעמודי התנועה האנאַרכיסטית העולמית והיו פעילים בספרד. הצעיר מהם, מוניא (מקס), חי עד היום באמריקה ולפני זמן הרצה הרצאה מדעית במועדון של יוצאי בוצ׳אַץ׳.

בתנועה הציונית ובין הבחורים ובעלי הבתים הצעירים היו יחידים בעלי נטיה סוציאליסטית מעורפלת. אבי, שהיה סוחר, גבאי בית המדרש ויו״ר חברת „ציון״, היה גם בעל השקפה סוציאליסטית. עובדה זו השפיעה מאד על תכונותי ועל דרכי בחיים. גם חוגי העם הרגישו בכך והכניסו את אבי „הבעל־ביתי״ל העממי״, כמועמדם ברשימה לקהילה, והוא היה נציגם לועדת המסים ולהנהלת קופת־חולים אזורית, אם כי הוא עצמו היה רחוק מדברים כאלה מחמת דאגות פרנסה ובחר להקדיש את זמנו הפנוי לכתיבת חיבורים ושירים בעברית, אידיש וגרמנית, אף על פי שלא גילה את הדבר ברבים.

כיבוש בוצ׳אץ׳ ע״י הצבא הרוסי במלחמת העולם הראשונה ושלטון הקוזאַקים בעיר במשך שנים אחדות, החריבו את רוב הבתים והעסקים. במגיפת טיפוס מתו הרבה יהודים. רבים נפלו בחזיתות, בגירושים או גוועו ברעב. רבים נסעו לסטניסלבוב או ללבוב ולמקומות אחרים, או עברו למקומות המערביים של המונרכיה האוסטרו־הונגרית, כגון הונגריה, צ׳כיה, מורביה, גראץ ואינסברוק. כאלפיים איש הגיעו לוינה הבירה והסתדרו שם. בתום המלחמה העולמית ואחרי הסבל הנוסף בשעת המלחמות „הקטנות״ בין פולין ואוקראינה ובין פולין ורוסיה הסוביטית — התחילו לחזור לעירנו החיילים מהצבא ומהשבי ורבים ממקומות פיזוריהם. בוינה התאספו לפי הזמנתי במודעות קטנות שבבתי תפילה ובתי קפה היהודיים, מאות יוצאי בוצ׳אץ׳ בקפה אחד ברח׳ אוברדונאו — וביניהם צעירים וזקנים מכל הגילים והשכבות וגם כאלה שגרו בוינה עוד לפני המלחמה — ובנשיאות ישבו עסקנים נכבדים מבני קהילתנו. שתי מטרות היו לאסיפה זו: א) להסביר לאחינו שבמקום לחזור לבוצ׳אץ׳ החרבה, כדי להתחיל חיים חדשים. והימים אחרי הצהרת בלפור וסן־רימו, שבהם הוכרזה א״י כמולדתנו הממשית והיא מחכה לקבוצות בעלי יזמה ורצון טוב. ההתלהבות וההבנה היו ניכרות. ידענו, שבא״י נשארו חיילים גליצאיים מהצבא האוסטרי וביניהם מבוצ׳אץ׳: המהנדס וילדמן (פקיד גבוה בממשלת המנדט), ד״ר שמטרלינג (היום עו״ד בירושלים) וד״ר גוטמן מסטניסלבוב (היום עו״ד בירושלים וסגן ראש העיר בעבר) וכמובן עגנון ועוד. אבל איסור העליה מטעם האקזקוטיבה הציונית ביטל את היזמה הזאת. ב) להקים ארגון יוצאי בוצ׳אַץ׳ בוינה למען דאוג לשבים ולנשארים. הארגון קם, כי נשארו בוינה כאלף אנשי בוצ׳אץ׳, ובראשו התיצבו לייביש פריד ואחרים, ובשנים שלפני היטלר נבחר שם ליו״ר ידידנו יחזקאל אֶדֶרֶר.

בעיר בוצ׳אַץ׳ גופה התחלנו אחרי שובנו לשקוד על שיקום העיר ויהודיה ועל הקמת הריסות החיים הציבוריים והתנועה הציונית. היתה זאת תקופת

התגיגות לרגל החלטת סן־רימו, שהיהודים הבינו אותה כהקמת מדינת יהודים, וימי ההתעוררות הגדולה של הרוח הלאומית עם שלטון האוקראינים, שהיו מעונינים בתנועה הלאומית בין היהודים ובהקמת בתי־ספר עבריים, כדי להוציא את היהודים מתוך ההשפעה הפולנית. בבחירות דימוקרטיות נבחרו אז במקום הקהילות הדתיות — מועצות לאומיות, ובראשן התיצבו בצ׳ורטקוב ובבוצ׳אץ׳ חוגים ונציגים של „צעירי ציון״, שהוקמו בסביבה זו בהשפעתה של התנועה הזאת ברוסיה ובאוקראינה ושהיו מעמודי מפלגת העבודה הציונית „התאחדות״ בגליציה המזרחית.

מטעמים שבהשקפת עולם ומתוך נסיון מר, החלטנו למנוע את שלטונו של ה„בונד״ בין הפועלים והפולקיסטים ובין בעלי מלאכה. הקימונו אגודה ציונית עממית ובין־מעמדית, המאחדת בתוכה גם את הפועלים והנוער הפרוליטרי ואת השכבות העממיות, שהורחקו לפני המלחמה מהציונות כתנועת בעלי־הבתים והמשכילים וילדיהם, ובגלל זה מצאו את מקומם במפלגות אנטיציוניות. שכרנו את כל החדרים בקומת הקרקע של בית ד״ר אויססניט ברח׳ הגימנסיה, והתחלנו בפעולות המזיגה החברותית של הבנים והבנות מכל השכבות ע״י פעולות שונות: הרצאות, נשפים חברותיים ולימוד משותף באסיפות, בשיעורים ובשיחות. לדאבוננו היתה ההסתיגות הדדית; התנגדות ההורים מצד אחד וחוסר אימון מצד שני היו למכשול בדרכנו. בגלל אי־הצלחה זו שוב נפתח פתח לפעולתם של חוגים אנטי־ציוניים וגרוריהם בין הנוער העובד בעזרת סאלונקומוניסטים מבין הסטודנטים וה„רבנים אדומים״, יוצאי בתי המדרש, ביחוד אחרי עליתם של חלוצינו הראשונים מ„השומר הצעיר״, מחמת מחסור בכוחות.

קבוצות „השומר הצעיר״ הראשונות מבוצ׳אץ׳ ומצ׳ורטקוב הסמוכה עלו ארצה עם זרם העליה הגדולה של תנועת הנוער הזאת מכל גליציה. הם עלו אחרי הכנה רוחנית והכשרה חקלאית. הרבה מאמצים נעשו על ידנו כדי לעזור להם בהכשרה זו. אני גרתי אז בצ׳ורטקוב והייתי בא, כמובן, לעתים קרובות מאד לבוצ׳אץ׳, כדי לסייע לתנועה חלוצית זו. מקום הכשרתנו בצ׳ורטקוב, למשל, משך כוחות נוער חשובים, כגון בתו של ד״ר דוד מלץ ובתו של גרשון ציפר, הנמצאת מזמן בארץ, ושמה עכשיו ד״ר הלנה פלוים־ציפר, שעבדה תחילה בספריה הלאומית ועכשיו היא בשירות משרד־החוץ. הקבוצה הזאת של חלוצי „השומר הצעיר״ עזבה את פולין באופן בלתי ליגלי, בלי דרכיות, והיתה נאלצת להתעכב זמן רב בפרסבורג הסלובקית ועבדה קשה כדי להשתכר לקיומה, עד שהגיעה ארצה והתחילו תיכף לעבוד בכבישים ובעבודות ציבוריות שונות. הם עבדו בכביש חיפה—ג׳דה בתנאים קשים מאד יחד עם פועלים מצריים וחלו בדזינטריה, ריבמאטיזם, קדחת וכד׳. חברי הקבוצה היו ברובם ממייסדי הקיבוץ „בית־אלפא״, שחלק מהם עבר אחר כך לרמת־יוחנן. בקבוצה זו היו צבי נוימן (היום בבית־אלפא, מומחה לעניני החקלאות וחבר המרכז החקלאי), זאב איסרזון (היום שמו זאב און), איש תל־יוסף שעבר בשעתו לגדוד העבודה והיה בין מייסדי הקיבוץ הגדול עין־חרוד ואחר כך בין מייסדי הקיבוץ תל־יוסף, יחד עם רעיתו יונה מבית בודינגר, מהחלוצות הראשונות בצ׳ורטקוב, שהיא היום ירקנית בעלת שם ונסיון. זאב איסרזון־און הוא מן האנשים המרכזיים בתנועת העבודה ומנהל „חברת העובדים״; יהושע הניג — ממייסדי ובוני הקיבוץ „גן־שמואל״, שהיה מנהל בית־החרושת „נעמן״

ועכשיו ממנהלי „המשביר המרכזי", האגרונום יעקב בלויקופף, מורה ומדריך חקלאי, והיום מנהל מחלקה במשרד החקלאות. לרמת־יוחנן עברו מבית־אלפא הלד יוסף, מאַשה אנטלר ובעלה מילֶק הירשהורן, שנפל במלחמת השחרור בהגנת קבוצתו. שם התישב גם אחיו הרופא ד"ר הירשהורן, שנפטר אחרי חיים קצרים במולדת, אחי ז"ל מילא (שמואל) הלר, הצעיר שבחבורה, שנפל קרבן המציאות המרה בליל שימורים ליד המחנה בכביש חיפה—ג'דה ונקבר בחיפה בבית הקברות הישן והוא אז בן 17־18 שנה; יודנפרייד — היום מנהל אחראי של חברת „העוגן" ומפעלי הספנות של סו"ב בחיפה, וליבל זאב, ממנהלי בית־החרושת „נעמן" של הקיבוץ הארצי, הגר בקרית־חיים; קאַנר דב, שעבר מעבודות כבוש לתל־אביב כפועל בנין ותיק ומנוסה, והחברה שופלר (בירושלים). אחדים לא החזיקו מעמד ועזבו את הארץ: סאמט ונירנברג חזרו לבוצ'אץ', זליג אנדרמן נסע לרפא את עצמו מן הקדחת הקשה, חזר ארצה אחרי שואת היטלר ועבד במקצועו כרוקח; ישראל נוימן יצא לאמריקה ושם הוא ממשיך בפעולתו כידיד א"י העובדת. נויברגר וסגל, שאיבדו אז את אמונתם הציונית, נמצאים היום בפולין. מחברי ההכשרה, שלא עלו אותה שעה, הגיעו אחר כך ארצה זאב גולדברג וכעולים חדשים וילא טורטון וד"ר רגה צאהלר, שניהם בתל־אביב כפקידי הממשלה. כדאי לציין, שעוד לפני קבוצה זו, שהיתה מראשוני העליה השלישית, עלו חלוצי בוצ'אץ' ארצה בתקופת העליה השניה, וביניהם גרשון גפני (היום בעל משק בישראל) ופריץ ומוירר, שעבדו במרחביה בחוות אופנהיימר, בהנהלת בן עירנו האגרונום הידוע מר שלמה דיק.

אחרי עלית הקבוצה הראשונה, נשארה קבוצה צעירה של חלוצים, שהמשיכה את הכשרתה בעבודות המחצבות של איצי הרש וייסר, וקבוצת מועמדים 5—6 צעירים בעבודה אצל פולקנפוק ב־Nagórzanka וקבוצה אחרת של וקסלר וישראל נוימן (אחיו של צבי, שהיה אח"כ עורך־דין בבוצ'אץ') בניקוי התבואות אצל בעל האחוזה בבוצ'אץ' א' צלרמאיר. בשעת העבודה הזו קרה, שאת קבוצת החלוצים — ברובם תלמידי הגימנסיה — הקיפו צופים פולנים, הקרויים בשם Harcerze עם הפרופסור מיכלסקי מהגימנסיה הממשלתית. רבים גורשו אז מהגימנסיה ואחרים הועמדו לפני בית המשפט בעוון בגידה במדינה. אבל בינתיים באה המלחמה בין פולין ורוסיה הסוביטית וכיבוש העיר ע"י הבול־שביקים, ואז הצליחו להשמיד את כל חומר האשמה, וכשחזרו הפולנים, היה בית המשפט נאלץ לשחרר את הנאשמים מחוסר הוכחות. המאורעות האלה החלישו את התנועה. אך בועידת השומר הצעיר, שהתקיימה, אם איני טועה בשנת 1921/22, הופיעה הקבוצה האנטיציונית בסיסמות אנטיבריטיות, ואף על פי שההנהגה הראשית השתדלה להשתיק את התנועה הזאת, הרסה זו לגמרי את הסניף של „השומר הצעיר", ובזה גם את התנועה החלוצית בבוצ'אץ'. רק כעבור תקופה מסויימת, בשנים 1923/4 התעוררה מחדש השאיפה להכשרת עליה חלוצית. והפעם מחוגי מפלגת ההתאחדות ביזמתו ובהדרכתו המבורכת של ישראל כהן (שגם אחיו אשר כהן נמצא בישראל), שהוא עכשיו עורך שבועון המפלגה „הפועל הצעיר" (כדאי בהזדמנות זו לציין את אמו הזקנה של ישראל כהן בת ה־80, גב' גיטל כהן, אשת השו"ב יצחק קאהן, הנמצאת בארץ).

פעילות חוג נשי „ויצו" 1934

יושבות מימין: א. בילגרי, פ. מרנגל, א. בזנר, ח. רול, ט. הירשהורן, פ. רוזן.
עומדות בשורה הראשונה: פוהורילה, אנמלדונג, נ.'נימאנד, ש. פרנקל, בזן, אבנר, הירשהורן, הירשהודן, ש. שכטר
בשורה השניה: פרנקל, הורנשטיין, חלפן (גפנר), זיגמן, ג. גלנצר (קנובלר), בוכוואלד, בוכוואלד, הרצמן.
למטה: ח. בלי, פ. לוסטגארטן, ס. הורוביץ.

אגודת „החשמונאים"

פעילי „המזרחי" 1934

יושבים מימין: א. הלברכט, ש. הוניג, י. זילברשיין, ש. זילברשיין, א. שטרן, מ. פרנקל, י. כץ.
עומדים בשורה ראשונה: אורבך, מ. רייך. ש. ברגר, ח. קופלר, ה. וורמן, ל. ארנסטוף, מ. ברגמן.
בשורה השניה: אינזליכט, מ. אהרליך, מ. בלין, ה. ניימן, האקן מ. הוניג.
למטה: מ. זילברשיין, מ. הוניג, י. כהן.

ועד אגודת הסוחרים הצעירים 1939

תנועת נוער לומד „צעירי ציון־התקווה"

פ. הלר לבית אנדרמן, העלצער, סגאל, ל. סגאל, ל. הורשהורן, בירנבוים, מ. זלצמן לבית האלפרן, רייפאייזן, א. גוטפריד ואדרר.

התאחדות־פועלי ציון (איחוד) 1934

המורה העברי ישראל פרנהוף עם קבוצת תלמידות

ארגון ציוני „אחוה"

קורס עברי למשתלמים בבית הספר „שפה ברורה"

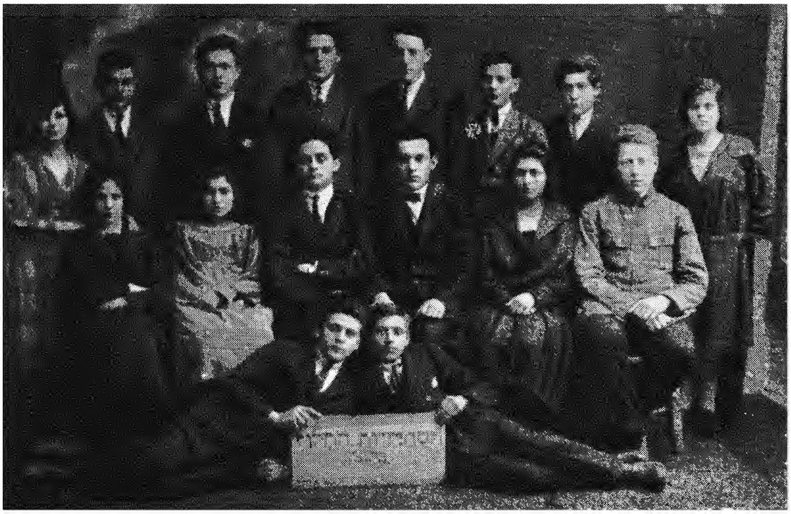
ט. פדר, צבי הלר, שרה פישר, קלרה הלר, פפי הלר, צבי מלכה'ס, אייזיק שיינברג, פרימה וויינרב.
אברהם חלפן ואחותו נפתלי מנצח, קליינר וקריגל. באמצע: המורה ב. ברקוביץ.

הסתדרות „החלוץ" בשנת 1928

הסתדרות החלוץ בבוצ'אץ' בשנת 1930

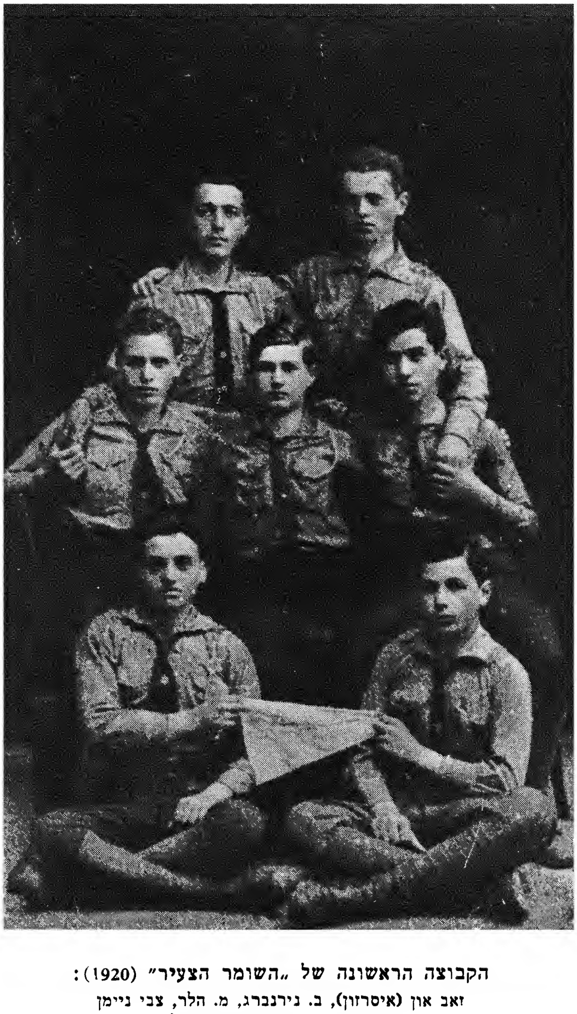
הסתדרות החלוץ בשנת 1924

יושבים: א. רוזענבוים, ס. גולדברג, מ. הלד, ישראל כהן, חנה ויזינגר, פ. מרגליות
עומדים: ע. הלד, ה. מרגוליס, ש. קרבס, ש. ויזינגר, פ. ניברגר, ה. פיקהולץ, א. קופלר, אנטלר, מ. לנדמן, אשר כהן

קיבוץ חלוצים „סולל"

ביניהם; י. גולדברג טוניה וירניק (סטמפלר) ש. מייברגר

הקבוצה הראשונה של „השומר הצעיר" (1920):
זאב און (איסרזון), ב. נירנברג, מ. הלר, צבי ניימן
ו. טורטון, ש. הירשהורן, י. הלד

קבוצת החלוצים של ישראל כהן, שנקראה בשם „קבוץ המשולש", דגלה בסיסמה „שפה, עם וארץ", הכניסה זרם חיים לתוך חיי הנוער ולתנועה החלוצית בבוצ'אץ'. היא ריכזה את פעולתה התרבותית בדירתה אשר בבית ריינשטיין, בדרך לתחנת הרכבת. רבים מקבוצה זו עלו ארצה: ישראל כהן, קופלר (בן חיים) הנמצא בקיבוץ „מזרע" ואחרים מהקבוצה הזאת — בגלל קשיים כספיים — היו נאלצים להתעכב בוינה, ביניהם היה גם ויזינגר ז"ל, שהיה אחר כך קצין במשטרה ובצבא בישראל וסגן מפקד צבאי במחוז באר־שבע, אשר התישב שם בקביעות כאחד הראשונים ומשך לבירת הנגב גם אחדים מעולי בוצ'אץ': את קריגל, בעל בית מרקחת, ברגר, והאחים מילר, בעלי מפעל לנגרות רהיטים. בקבוצה זו היה גם משה הלד, שהוא היום בתל־אביב וחבר הנשיאות של ארגון עולי בוצ'אץ', שמואל קרבס, מרגלית, לנדמן, פישל נויברגר. קבוצת „המשולש" נתקבלה בבואה ארצה לעבודה למשק בן עירנו גדליהו מרגלית בפתח־תקוה, שהיה חקלאי ותיק ומנוסה, בעל אחוזה בסביבת עירנו, ועלה ארצה אחרי תום מלחמת העולם הראשונה וגם פה המשיך בעבודתו כבעל כרמים בפתח־תקוה, ובה הוא חי עד היום בשיבה טובה.

להלן הכרוז באידיש, שפירסמה קבוצת „המשולש" בבוצ'אץ', שבו היא פונה לתושבים שיתרמו לקרן העליה:

בוטשאטש יום כ"א תשרי תרפ"ה

קבוץ חלוצים „המשולש!"

און ווידער קומען מיר אייך דערמאנען אייער חוב, וועלכן איר דאַרפט ערפולן!

פאַר פיר יאָר זענען די בוטשאַטשער חלוצים פון דער בעסטער יוגנט געפאָרן קיין א"י. דו יונגע בחורים, וואָס זענען געווען דורכגעדרונגען מיט באַוווסטזיניקייט, פול מיט ענערגיע און מוט, האָבן גובר געווען אַלע מכשולים און שטערונגען און האָבן זיך בולט אַרויסגעוויזן אַלס פלייסיקע און שטאַרקע מיטבויער פונם יידישן לאַנד. דאמאלס איז געווען אַ צייט פון התלהבות און שאפונגס־דראַנג, און אַ יעדער איינער, וועלכער האָט געפילט דאָס באַדערפניש זיך מיטצובאַטייליקן אין דער אַרבעט לטובת דעם פאָלק, האָט זיך גרייט געמאַכט און אָפּגעפאָרן.

איצט זענען ווידער דאָ יחידים, וואָס זייער בשותפותדיק לעבן און שטרעבן, האָט זיי צונויפגעבונדן מיט אַ שטאַרק נישט אויפלעזבאַרן קבוץ־באַנד און האָבן פעסט באַשלאָסן אָפּצופאָרן קיין ארץ־ישראל, צוזושטיין צו די אַרבעטער און בויונגס־רייען אין לאַנד. עס האָבן נישט באַשלאָסן מענטשן, וואָס קוקן קינדיש נאַאיוו אויפן לעבן און אויף דעם, וואָס ס'קומט פאָר אין היינטיקן ארץ־ישראל, נאָר מענטשן, וואָס האָבן אַ רעאַלן קוק, קענען די האַרטע ווירקלעכקייט, זענען זיך באַוואוסט איבער די פאַרשידענע דערנער און שטרויכל־שטיינער, וואָס זענען אויסגעשפרייט דעם גאַנצן וועג, וואָס פירט קיין א"י און אין א"י גופא; מיטן פולן מאָס פון אחריות, וואָס די שווערע אויפגאַבן לייגן אויף זיי אַרויף, האָבן זיי דעם שריט באַשלאָסן, זיי ווייסן, אַז מיט שוועריקייטן אָן אַ שיעור איז זייער וועג פאַרבונדן און כדי זיי גובר צו זיין איז נויטווענדיק אין דינסט צו שטעלן דעם גוף מיט דער נשמה; און טראָץ דעם אַלעם, אָדער דוקא דאַפאַר, האָבן

זיי באשלאָסן מיט אַ גאַנץ און אמונה־פול הארץ צו גיין, דרייסט צו גיין, צו בויען און צו פלאַנצן. זיי פארניינען לגמרי דעם גלות און זייער גאַנצער כח און מה איז געווענדעט קיין א״י, אונזער לעבנס־לאַנד, כדי דאס אויפצובויען אויף יסודות פון גערעכטיקייט און יושר, דאָרט ווו די שכינה וועט צוריק אַנהויבן צו רוען צווישן אונז, דאָרט וועט אויך צוריקקערן אונזער אַמאָליקער נאַציאָ־נאַלער כבוד.

און כדי מסוגל צו זיין צו די שווערע אויפגאַבן, זענען די חלוצים דורכגעגאנגען אַ האַרטע פאַרבאַרייטונגס־שול, אין וועלכער זיי האָבן זייער ווילן געשמידט און געפרווט, כדי זיך צו איבערצייגן אויב ס׳איז דאָ גענוג ערנסט און איבערגעגעבנ־קייט, מעגלעכקייט און יכולת צו פאַרווירקלעכן זייערע שטרעבונגען. — און צו אונזער גרויסער פרייד זענען אַלע בייגעשטאַנען דעם שווערן נסיון!

איצט ווילן זיי שוין אָפּפאָרן און מיט זייער טאָג־טעגלעכער קערפערלעכער און גייסטיקער אַרבעט ווילן זיי זייער חוב פאַרן פאָלק און לאַנד אָפּצאָלן. און אַלצדינג האָבן זיי שוין: אַ אייזערנעם־ווילן, מעגליכקייט, מסירות־נפש. עס פעלט זיי נאָר די מאַטעריעלע מיטלען כדי צו קומען קיין ארץ־ישראל.

צי דאַרף מען נאָך אַ מאָל איבער׳חזר׳ן אַז איר, בוטשאַטשער און ארום בוטשאַטשער יידן דאַרפט זיי די מאטעריעלע הילף דערלאנגען? איר, וואָס דאָס איז אייער איינציקע מינימאַלע מעגליכקייט זיך פּאַקטיש צו באַטייליקן אינ׳ם אויפבוי פונם לאַנד, אינם אויפפרישן פונם פאָלק און אינם אויפלעבן פונם העברעאישן גייסט?

מיר קומען נישט צו אייך ווי אַ „עני בפתח" און שטרעקן נישט אויס די האַנד נאָך אַ נדבה, מיר קומען מיט אַ וועקסל, וועלכעס איר דאַרפט מסלק זיין, אַלס אויסלייזונגס־געלד פאַר איירע לייבער, וועלכע איר האָט נישט געהאַט די מעגליכקייט זיי אַליין אין דינסט צי שטעלן פאַרן אויפבוי פון א״י. רייך ווי אָרם, קליין ווי גרויס דאַרפן דערלאַנגען די געלד־מיטל אין דער מיט שטאַלץ פון אַ אַוואַנגארד אויסגעשטרעקטער האַנד: דאָס איז די האַנד, וואָס האָט אַ בוי־מאָס און אַ בוי־פּלאַן, דאָס איז די האַנד, וואָס ליגט אין איר באַהאַלטן דער שליסל פון דער היסטאָריע און עתיד פונם יידישן פאָלק.

יעדע פרוטה אייערע, שטאַרקט דאָך אונזער האָפנונג, אַלס אַ באַוויז פאַר אייער פאַרשטענדניש און ריכטיק־אפשאצן: העלפט דאָך פאַרווירקלעכן אַ חלק פונם תכלית אליין: באַטייליקט דאָך אייך אין אונזער נאַציאָנאלן אויפשטיין און אויפלעבן.

ערפילט אייער חוב!

לאחר עליתה של הקבוצה אסף זאב גולדברג כ־20 צעירים בלתי מפלגתיים ויחד עם הנשארים מקבוצת כהן, אירגן הכשרה חלוצית חדשה, ובשנת 1925 יצאו חלוצים אלה לארבעה מקומות הכשרה. אותה שעה התאושש גם „השומר הצעיר" והתחיל את פעולתו הארגונית והחלוצית.

בבוצ׳אץ׳ התקיים גם מועדון ספורטיבי .Z.K.S ובתוכו היה פעיל מאד זליג אנדרמן (היום בארץ). כמזכיר שימש זאב גולדברג, שנשלח מטעם המועדון הזה ללבוב, כדי להשתלם כמדריך מוסמך לספורט. שם גם בא בקשרים ארגוניים ורעיוניים עם מפלגת „התאחדות״ ותנועת הנוער „גורדוניה״, ובשובו לבוצ׳אץ׳ התחיל להיות פעיל בשני הארגונים האלה, וביחוד בשטח ההכשרה החלוצית לנוער המאורגן ב„גורדוניה״ יחד עם אשתו רוזיה גנזל ואחרים — מחניכיו של ישראל כהן.

בעירנו היה קיים גם סניף של „עזרה״ — החברה למען הושטת עזרה לחלוץ — שמרכזה בלבוב והנהגתה היתה בעיקר בידי מפלגת העבודה הציונית „התאחדות״. יו״ר של העזרה בבוצ׳אץ׳ היה שר (חבר התנועה בקופיצ׳ינצה שנשא לאשה את בת הסנדלר זיידה שטרנברג, ומת באיבו). המזכיר היה גולדברג, וגם עסקנים מכל המפלגות הציוניות התחילו באוסף כסף, כדי לעזור לקיבוץ „המשולש״, שהגיע תוך הברחת גבולות לוינה, לעלות ארצה, וכן לשם צרכי ההכשרה החלוצית במקום. חלוצי „גורדוניה״ עלו בשנת 1929, ובאותו זמן עלו גם חברי „השומר הצעיר״, וביניהם שומרט, שווארץ, קרבס ואחרים (בעין המפרץ ובמזרע).

בראש „התאחדות״ עמדו העורך־דין שיקו הכט, חיים סינציא פרנקל, הרש נירנברג, יוסף הורנשטיין (בן שמעון), גוסטב פלנבוים, רול ואחרים. ה„התאחדות״ התרכזה תחילה באגודה הציונית בבית ד״ר אויסשניט ואחר כך עברה לבית זיידה שטרנברג ומשם לבית יוסף גוטפריד ולבסוף לבית הרש (חנציס)־גינסברג (בית יצחק שולמן). המפלגה לקחה חלק בעבודת הקרנות, בסיוע להכשרת החלוצים וכן בבחירות המקומיות, ונציגה ד״ר הכט נבחר לקהלה וד״ר פרנקל לעיריה, זאב גולדברג להנהלת קופת־חולים. ליד המפלגה נוצרו גם מחלקות לטיפול בבעלי מלאכה ולטיפול בעובדים שכירים. המחלקה האחרונה הקימה ארגון מקצועי של עובדים באריזת ביצים, שהיו בבוצ׳אץ׳ במספר ניכר.

מפלגת „הציונים הכלליים״ היתה בבוצ׳אץ׳ בעלת ערך ציבורי בגלל עסקניה הותיקים. הם היו פעילים בקרנות, בהושטת עזרה לחלוץ, בדאגה לבית הספר העברי. נציגיה של מפלגה זו היו גם בקהילה, בעיריה ובאגודת הסוחרים. בין פעיליה היו האחים קנובלר, פנחס ויינשטוק, צבי קלמן, גיסו של פנחס ויינשטוק (היום בפ״ת, כצבי היטנר נציג העובד הציוני במועצת פועלי פתח־תקוה), יעקב הלפרן ואשר כץ, יצחק כץ (חתן ניסן פוהורילה), ישראל פרנהוף, מדוינסקי (שבנו נמצא בארץ), פצ׳ניק, וד״ר אנגלברג, שהיה בזמן האחרון יו״ר המפלגה. בראש תנועת־הנוער שלה „אחוה״ עמד ד״ר גלטנר (היום רופא ברחובות ומנהל בית החולים הממשלתי בצריפין), שמואל הורוביץ, בלויקופף, קאנר ואחרים. ומטעם „אחוה״ נעשתה פעולת הכשרה לחבריה במקום.

גם במפלגת ה„מזרחי״ היו עסקנים ותיקים, כגון: ישראל שלמה שטרן ובנו אביש, מנדל רייך, מוניש פרנקל, ישראל כץ ואחרים, שפעלו בשטחים שונים וביחוד בקהילה, כי בעירנו לא היתה „אגודת ישראל״ ולא כת חסידית מלוכדת, והם היו הנציגים של כל החרדים בעיר. בחלוץ „המזרחי״ עסקו זילברשיין ואחרים.

מפלגת הרביזיוניסטים, שנוסדה בשנת 1926/7, היתה פעילה בשטחיה הנפרדים ובתנועת הנוער שלה „ביתר״. היו״ר של המפלגה היה פקיד הנוטריון לייב זייפר

ובין פעיליה היו הרש אלנר, עו״ד יוזעק שטרן, אנדרמן, גוטפריד, מדוינסקי וקירשנר (שני האחרונים בתל־אביב). המפלגה הזאת פעלה גם בתחום ההכשרה החלוצית.

בועדת הקק״ל היו פעילים השיו׳ שטכל ויוסף קנובלר ונציגי „ויצו״, וארגוני הנוער והנשים; ובקרן היסוד — ד״ר הנריק גרוס כיו״ר, ופעיליה היו פנחס ויינשטוק, מדווינסקי, פרנהוף, חיים פרנקל ואחרים. בראש „ויצו״ עמדו בתקופה זו הגב׳ מדווינסקה, הרופאה ד״ר וולפטל, הגב׳ חיה רול והגב׳ בזנר־אייזנברג (הנמצאת עכשיו בקיבוץ משמר העמק עם בנה ברטק בזנר, ממייסדי הקיבוץ).

המפלגות פוע״צ ימין עם ברנרד הרזס בראש ופוע״צ שמאל עם יצחק שטאכל בראש, היו חלשות מבחינה כמותית, ובגלל זה היו פעולותיהן מעטות וקיומן היה ניכר במקצת רק בתקופות בחירות. היו במקום גם נציגי ה„בונד״. חזקה יותר היתה הקבוצה הקומוניסטית, בעיקר בגלל זה שחבריה היו מתוך הנוער האקדמאי ובפרט אלה שחזרו ברוח זו מהאוניברסיטה בפראג וגם מבין תלמידים אחרים ואפילו מבין בחורי בית המדרש במקום. היו ביניהם גם סאלונקומוניסטים רבים, שהצטרפו בגיל צעיר בהשפעת חברים, ללא הכרה עצמית, והתרחקו מהר מכל פעילות. אבל היו גם כאלה שנשארו נאמנים בכל המסיבות ותוך סכנת חיים. הבחורים האלה, בני משפחות אמידות ובינוניות, סבלו מאד מרדיפות השלטון. אחדים מהם יצאו מזמן לרוסיה הסוביטית ואחרים המשיכו במחתרת במקום או הגיעו לרוסיה בתקופת השואה וחזרו לפולין או לישראל. רבים שבו משם מאוכזבים מרעיונם וממפלגתם. הקומוניסטים, חברי ה„בונד״ ואפילו פועלי ציון שמאל, יצרו להם מסגרת נייטראלית כלפי פנים וכלפי חוץ בצורת אגודה תרבותית בשם „פרץ פעריין״, שדירתם היתה ברחוב ברנאצקי ושהיה לה אופי אידישיסטי לוחם ושמאלי. הקימו ספריה וסידרו הרצאות, הצגות ונשפים. בין אלה היה גם אהרון קופלר ויעקב קלמפר, אבל ברור, שבאגודה זו התגברו הקומוניסטים על יריביהם הציונים והבונדאים והם היו השולטים בה.

אגודת בעלי מלאכה „יד חרוצים״ היתה מן הותיקות ביותר בעיר והקיפה את בעלי המלאכה מכל המקצועות. בראש האגודה עמדו יצחק פרוינד, זֶ׳לזניק הרמן, שטרנברג ויידע, יעקב מרגולעס ואלתר גולדברג ובנו. האגודה היתה פעילה גם בשטחי העזרה הסוציאלית ובמוסדות מיוחדים: לינת הצדק, תומכי נדכאים וכדומה, וכן בשטח המקצועי בבחינת השוליות, בחלוקת הרשיונות לבעלי סדנאות עצמאיים, ביחסי עבודה ובהשתלמות מקצועית בקורסים לבעלי מלאכה ולפועלים. בשעת בחירות שלחו תמיד את נציגיהם לקהילה, לעיריה, לקופת־חולים ולֶצֶד, שפעם היה נציגם היו״ר (נתן פיק) ובאחרונה סגן היו״ר. בתקופה האחרונה, לפני השואה, פרץ סכסוך קשה בין שני מנהיגיהם, הרמן ז׳לזניק ופרוינד — ובעלי המלאכה הופיעו בנפרד לבחירות הקהילה ופילגו את האגודה לשתי אגודות בעלי מלאכה.

אגודת הסוחרים ריכזה בתוכה הרבה סוחרים וחנוונים והתרכזו בבאנק הקואו־פרטיבי Bank Zaliczkowy שבבית יעקב שטרן. בראש אגודת הסוחרים עמד יצחק כץ, ובראש הבנק שנתן הלואות לכל סוגי המסחר והמלאכה עמדו כץ, מיכל קורנובליה, יעקב מרגלית, אלתר גולדברג וכמנהל ומזכיר שימש

המגיסטר חיים פרנקל. אגודת הסוחרים היתה פעילה מאד בשטח הגנת חבריה מפני לחץ המסים בתקופת „גראבסקי", בענין רשיונות וכדו'.

בתקופה זו היה גם בית־ספר עברי יפה בהנהלתם של ישראל פרנהוף וחיים קופלר, הגב' גוטפריד־ספיר וגב' לוסטגרטן.

בכל תנועות הנוער והחלוץ היו שיעורים ללימוד הלשון העברית. מקצת מן המורים היו מתנדבים. היה גם „חוג דרמטי" שבראשו עמד קלמן פרידמן (שבא"י ביסה לעבוד במקצועו, תעשית סבון ונרות וחזר לבוצ'אץ'), הרוקח זליג אנדרמן (עכשיו בישראל), הרזאָס ברנרד ואשתו מבית שנברג (היום בארץ) אַדלה פינס ואחרים. בעירנו התקיימו בזמן הזה ספריות ציבוריות אחדות. ספריה ציונית, שהספרים באו לה מידי הקהל, מהספריות מלפני המלחמה, והיא עמדה כנראה בחברת „ציון" או באולם ה„קהילה"; ספריה עברית מיוחדת, שמקומה בפרוזדור הקהילה וטיפלו בה במיוחד, ספריה של „התאחדות" ו„גורדוניה" וספריות פנימיות בכל האגודות הציוניות האחרות, כגון ספריה של אגודת „פרץ" וספריה של סניף „השומר הצעיר". שם האגודה היה „למען הנוער השומרי" כסניף של מרכז האגודה שהתקיים בלבוב, מטעמים חוקיים,Tow. Opieki nad mlodzierza szomrowa, כאגודת מבוגרים למען הנוער ושבראשו עמדו העו"ד יוסף קוֹך וד"ר צבי הלר, שאם כי הם עצמם היו חברי מפלגות אחרות, נתנו את שמותיהם מבחינה פורמלית, כדי לאפשר ל„השומר הצעיר" את פעולתו וקיומו החוקי.

בית החולים התקיים עד תקופת השואה — בהיותו כל הזמן מוסד לדוגמא ומשענת לנצרכי העם במחלתם. בראשו עמדו אז דוד ניימן, אריה רו̇ל, הגב' פאולה מערענגעל, מאניש פרנקל, צבי נירנברג ואחרים; הרופאים: ד"ר נאכט, ד"ר הירשהורן וד"ר חלפן.

בית היתומים, שנוצר בשביל יתומי המלחמה הראשונה, התקיים בבוצ'אץ' עד פרוץ מלחמת העולם השניה והיה מוסד למופת. מקומו היה על הר הפידור בסביבה יפה והיגינית, בבתים קטנים ויפים ובאויר מצויין. בראש הועד הציבורי עמד פרופ. יצחק פליק, הגב' פאולה מערענגעל (אשת ד"ר מערענגעל), הגב' ד"ר גרוס וכמה עסקנים ועסקניות מסורים לתפקידם הסוציאלי. ההנהלה המשקית היתה בידי הגב' ויזינגר (בניה ובתה בארץ). ההנהלה הפדגוגית היתה בידי הגב' פפה אנדרמן, הנשואה לנויברגר, ושניהם עדיין בפולין.

הילדים קיבלו חינוך לאומי ארצישראלי ולמדו עברית. היתה דאגה מלאה לרוחם ולגופם. היו, כמובן, גם מוסדות סוציאליים אחרים, וביניהם החברה להפצת היגיינה בין היהודים "Tow. szerzenia hygjeny wsród Zydów", שהיתה סניף של המרכז בלבוב אשר פעל בגליציה בצורה דומה לפעולתו של „אוזע" בפולין ובכל העולם היהודי. האגודה קיבלה מהמרכז חומר הסברה וחינוך להמוני העם ואמצעי היגיינה (לבנים, סבון וכד'), והיא חילקה אותם בין הנצרכים, וכן קיבלה מכשירי ספורט והתעמלות, סידרה שיעורים בחוגי הנוער והעם, בשטח זה היו פעילים הרזס, גולדברג ואחרים.

בקשר לכך כדאי להזכיר את מקומות הנופש בעירנו, שהיו רבים ויפים, אולם מחמת מושגי הזמן וחוסר הבנה מצד ההורים השתמשו בהם מעט. העיר היתה בעמק בין שני עברי הנהר סטריפה, והצפיפות בה גרמה לתנאי היגיינה

לקויים. מאידך גיסא, היו סביב העיר הרים יפים עם יערות, נוף נהדר ואויר צלול. חוץ מההר „הבשטה" (לשעבר מצודה פולנית) ובו גשר הרכבת, שמתחתיו זורם הנהר היפה — היתה במורד שכונת עוני יהודית ובית הקברות היהודי. מולו היה ההר השני, הפדור, אשר הנהר מקיפו משלושת צדדיו. על ההר הזה היה בית הקברות הנוצרי, וכן מקום לחוילות, בעיקר לפקידים ולאינטליגנציה הפולנית, יערות יפים. כל הסביבה הזאת היתה מקום נהדר לטיולים ולחיי חברה לנוער וארגוניו, מקום טיולים למבוגרים בשעות הערב ומקום נופש והבראה בשביל חולי ריאות ועייפי גוף בשעות היום. הנהר סטריפה שלרגלי ההרים, היה מקום לרחיצה ולספורט „ימי", לשיוט בסירות ואף סוכות־רחצה היו בו. המקום השני היפה היה בגן העירוני „טופולקי" שעל יד טחנת הקמח הגדולה של הגרף פוטוצקי. טחנה זו חכרו יהודים — משה גוטפריד, אברהם פריד ואחרים. זה היה מקום־הספורט היחיד של הנוער היהודי במשחק „סֶמֶל ופַאלסטראַ", שההורים התנגדו לו מאד וראו בכך תעתועי ילדים, המשחקים במקום ללמוד ואף מסכנים את ראשיהם ורגליהם ע"י המכות שנותנים ומקבלים בשעת המשחק. בשטח זה היו גם התערוכות האיזוריות, שסודרו בבוצ׳אץ׳. בשנת 1905 התקיימה תערוכה חקלאית גדולה ומוצלחת. את בית התערוכה — בנין גדול מעץ — קנו אחר כך בשותפות היהודים שלומצי שולמן, פיק ואחרים. וכך קם למקנה ליהודים בעיר, ודוקא במקום הרחב והיפה בגן העיר, בנין גדול להצגות ואסיפות ואולם תיאטרון. ראוי לספר פרט „דרמטי": אחרי ועידת האידישיסטים בצ׳רנוביץ, סרו לעירנו בהמלצת ד"ר נתן בירנבוים, יוזם הקונגרס הידוע, הסופרים שלום אש, י. ל. פרץ ונומברג. ברצון סידרו להם קבלת פנים בצורת נשף ספרותי באולם התיאטרון הנ"ל, אף על פי שהעיר היתה ברובה עברית לפי רוחה וציונית בהשקפתה. שנים רבות התהלכה ידיעה בעירנו, ששלום אש, שלא ידע את האופי של העיר ואת מסדרי הנשף הזה, התנפל, כאילו, בנאומו על השפה העברית, מה שגרם לכך, שאקדמאי אחד, „העבראיסט" קנאי, קפץ על הבמה וסטר על לחיו של אש. שמועה זו לא נבדקה כהלכה.

הגן הזה שימש גם מקום בילוי, ביחוד ליהודים, שסידרו בו גם חגיגות וכדו׳. בית קפה, שהוקם כאן בידי חברינו אריה רול ומדווינסקי, שימש בית־ועד נאה לישיבותינו ולפגישותינו הציבוריות.

ד"ר צבי הלר

מימי נעורי בבוצ׳אץ׳

יום חורף קר. באחד הרחובות של העיר בוצ׳אץ׳ עומד אני עם אבי ז"ל ועם ר׳ מרדכי קמפר, חבר נעורים שלו, מורה לעברית בבית הספר העממי ע"ש בארון הירש, ואנו משוחחים בענין כניסתי לבית הספר ההוא. זה היה ביקורי הראשון בבוצ׳אַץ׳, שנקלט בזכרוני. באתי שמה מכפר מולדתי פושובקה שבפלך צ׳ורטקוב. קמפר ממליץ להכניס אותי לבית הספר שלו. אולם אני אין דעתי נוטה לדבר ואין

רצוני להשאר לבדי בעיר הזרה. אבא ז"ל התחשב בסירובי ואנו חוזרים לכפרנו האהוב עלי, שבו בליתי את שנות ילדותי הראשונות, המאושרות ביותר. בכפר גרז כעשר משפחות יהודיות, וכולן מתפרנסות היו ממסחר והיו גם ביניהן בעלי אחוזות קטנות. בכפר היה נחל קטן, וגם אגם גדול היה בקצה הכפר, ובו הייתי מתרחץ עם אבי ז"ל ועם חברי, אך לדאבוני לא עלה בידי ללמוד את מלאכת השחייה.

בחורף אהבתי להחליק במזחלת (עגלת חורף) קטנה מראש ההר, וכשהפשירו השלגים בראשית האביב וגושי הקרח שטו על פני הנחל, אהבתי לעלות על גוש קרח ולשוט על פני המים... וכשנפלתי לתוך הנחל, שמימיו לא היו עמוקים, לא אמרתי נואש, אלא קמתי לעלות על גוש אחר, עד שבמקרה שמעתי קול אבא או אמא קורא, ואז מהרתי לחוף מבטחים. יתכן, שקבלתי סטירות מאבא, שלא טמן ידו בצלחת והיה מעניק לי כמיטב יכלתו... בגננו הגדול על יד ביתנו צמחו עצי פרי, ובאביב הייתי נהנה ממראה הלבלוב של עץ הדובדבן והתפוח והאגס. תענוג מיוחד היה לטפס על עץ הדובדבן ולקטוף את הפרי היפה והעסיסי ולהכניסו ישר לתוך הפה. ומה אהבתי לגשת אל שיח ענבי־הסנה (אגרסט בלע"ז) ולקטוף ולאכול את הגרגרים המתוקים והחמצמצים, מעשה שהצטינתי בו לפי דברי אמי ז"ל כבר בגיל שנתיים. ועיקר העיקרים היה עץ האגס הענקי, המלא „אגסי קיסר" עסיסיים, שטעמם, טעם גן עדן, לא פג עדיין מפי. והיה בכפר גם יער עבות, שם היינו מטיילים אני עם חברי בשבת והיה זה ה„עונג שבת" שלנו, שהיה מסתיים בביקור בגן־הפירות של הגרף וולנסקי, שחוכרו היהודי היה מוכר את התפוחים והאגסים והשזיפים המשובחים. שם גדלו גם שיחי שושנים ורודות והיינו קונים פירות טובים וגם שושנים ומביאים אותם הביתה, ואמהותינו היו רוקחות מהשושנים מין מרקחת מצויינת, כעין ריבה, הטובה, כידוע, לזמנים, שאין צורך להשתמש בה, או כפי האימרה הידועה: „שלא נהיה זקוקים למרקחת זו..."

חג מובהק לילדים היה ל"ג בעומר. היינו אז עולים על הר הנקרא על ידינו „הר סיני", מזוינים בקשת וחץ והיינו עושים תמרוני יריות. אחר כך היינו מוציאים מתרמילינו, שהבאנו אתנו מהבית, תופינים טעימים, ביצים ודובדבנים משומרים ואחרי ברכת „בורא פרי העץ" ו„בורא מיני מזונות", היינו סועדים את לבנו במעדני המלכים הללו. וחג החורף העליז היה ראש השנה לאילנות בט"ו בשבט, הטומן בחובו הנאה מפירות ארץ ישראל, כגון תאנים, תמרים, חרובים ושקדים.

לאחר שחזרתי מבוצ'אץ' לכפר, הכניסני אבי לבית הספר הכפרי לכיתה א'. מורה כפרית צעירה ועדינה לימדה את הלימודים בשפה האוקראינית והפולנית. היא השתדלה לקרבנו ללימודים, שבהם מצאתי אמנם ענין־מה, אולם ישיבתי כילד יהודי יחידי בכיתה בין ה„שקצים", שאת לשונם הבנתי רק מעט מזעיר, לא נעמה לי. וגם השפות הזרות לא משכו את לבי ביותר. לכן יצאתי מביה"ס ונשארתי בבית אבא, שם המשכתי בלימודי קודש וחול, כמקודם, ולמדתי מלבד עברית גם גרמנית, פולנית וחשבון. זכורני, שבהיותי בן שש, הייתי מדריך את אחי הצעיר ישראל המנוח בן חמש בכתיבה עברית.

אבי, ר' אברהם בן נתן רודס, בן בוצ'אץ', שעבר אחרי חתונתו עם אמי חיה

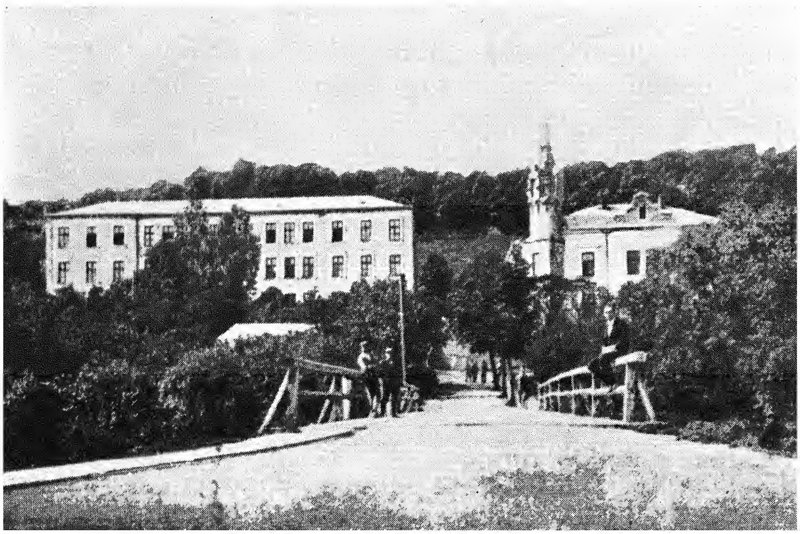
אסתר בת שלמה לכפר פושובקה, ניסה בהתחלה את כוחו, כיתר יהודי הכפר, במסחר, והיתה לנו חנות כל־בו, אך אבי לא הצליח ביותר במסחרו ולאט לאט עבר לעבודת הוראה והיה מלמד את כל ילדי הכפר היהודים מגיל 3 עד לחופה (18 עד 20 בערך). תוכן הלימודים היה: עברית מהא"ב עד לתנ"ך ותלמוד, וגרמנית עד לידי קריאה בשירי שילר וגיטה ולימודם בעל־פה. גם העזרה בכתיבת מכתבי אהבה של החתן לכלה בגרמנית ומכתבים לחותן בעברית, נכנסה לתחום פעולתו החינוכית.

רוב התלמידים היו ממשפחת זוננשיין, וראש המשפחה, ר' משה זוננשיין, בעל בית־מרזח, היה יהודי בר־אורין ומשכיל, והיה מחבר שירים בעברית ובגרמנית. אחדים מבניו ונכדיו נמצאים בארץ.

ובהגיעי ללימודי כיתה ב', עברתי סו"ס לעיר בוצ'אץ' ונכנסתי לכיתה ב' של בית הספר העממי ע"ש בארון הירש. שם שלטה בי שלטון גמור המורה הבלונדינית היפיפיה, מרת לנגר, אשת המנהל. מורה זו הצליחה להנעים לתלמידים הצעירים את הלימודים והיא היתה מדברת אתנו פולנית ולפעמים גם קצת אידיש. זכורני, כשהיה עלי לכתוב שיעור בביה"ס ונשברה לי צפורן העט, נתנה לי המורה צפורן חדשה ובצבטה אותי בזרועי, אמרה: „טוסטי א קניפ און נאדיר א שפראס" (הרי לך צביטה והא לך צפורן...). „רבנית" כזו עשויה היתה להתחבב על התלמידים יותר מאשר מלמד עם המגלב ביד, המוכן להצלפה כל רגע.

באותו זמן הייתי גם מבקר ב„חדר". בחורף למדתי אצל ר' מאיר המלמד על הנגורז'אנקה והיינו יורדים מהגבעה בערב, בשעה 8, אל העיר, ל„שוק הבהמות", שעל יד „בית התמחוי", ומשם היינו מתפזרים קבוצות קבוצות הביתה. פעם הגענו ל„שוק הבהמות" ובדעתי היה ללכת משם יחד עם קבוצת חברים הגרים בשכנות ליד ה„גשר השחור" הגדול, הבנוי על הנהר סטריפה. אולם מה גדולה היתה הפתעתי ותדהמתי בראותי, שכל חברי תפסו חזירים, שהסתובבו שם לרוב והם רוכבים עליהם ודוהרים הביתה... אני, שנפשי סלדה ברכיבה על בהמה טמאה כזאת, נאלץ הייתי ללכת יחידי ברגל לבית מגורי אצל דודתי חנה ז"ל ולעבור ברחוב הראשי ליד גדר אבנים של בית העלמין. שלג רב נפל לארץ ואני צועד בשלג וחולם. ופתאום, שוד ושבר! דמות עטופה בטלית לבנה לפני. אין זאת כי אם „מת" יצא מקברו בבית העלמין ומתקרב אלי. לא נמלכתי הרבה בדעתי, כדי להבחין בדמות הזאת לאמתה, רק נפלתי מלא קומתי ארצה... כשנתעוררתי מצאתי את עצמי במיטה בבית דודתי. נתברר, שאיש מכר עבר בעגלת חורף ומצאני שוכב בדרך ואספני אל עגלתו והביאני אל בית דודתי... ב„זמן" השני בקיץ, למדתי ב„חדר" אחר אצל „מורה" (לא „רבי"), שמואל הורן, גיסו של דר פלר, אליו היו פונים התלמידים לא בשם „רבי", אלא בשם „מורה". לו היתה בת צעירונת יפיפיה, ברתה שמה, ופגשתי אותה כעבור שנים בוינה.

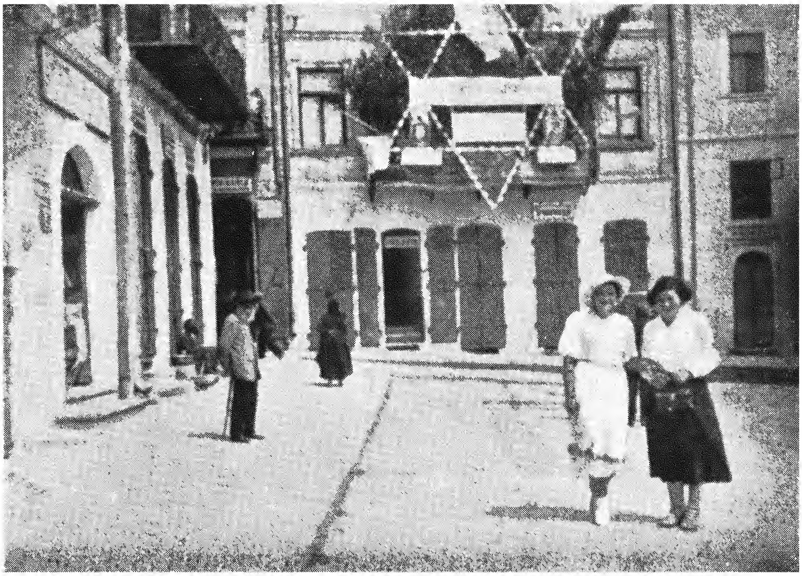
ושוב עזבתי את בוצ'אַץ' אחרי שנת לימוד וחזרתי לכפרנו השקט והמשכתי בלימודי בשקידה אצל אבי מורי. לבסוף נסתימה האידיליה הכפרית, כי העתקנו את מושבנו מהכפר לעיר, ואז נכנסתי שנית לבית הספר העממי ע"ש בארון הירש לכיתה ד' ובו למדתי יחד עם חברי יוסף טישלר. בבית הספר למדנו מלבד לימודים כלליים בשפה הפולנית, גם גרמנית ואוקראינית (רותנית). עברית למדנו מאיזה ספר־לימוד בתרגום פולני וגם דקדוק עברי מפי המורה מרדכי קאמפר, הנזכר קודם.

הגשר בדרך לבית הספר העממי וה„סוקול"

מגרש דוכני השוק שליד מועצת העיר

ביום חגיגה ציונית

מלבד זה היה מורה לדת, כלומר, לתולדות ישראל בשפה הפולנית. הוא המורה הזקן ר' משה חיים טויבר, בעל זקן לבן ארוך ולבוש פראק שחור. הוא היה מלמד שנתפקר והיו מרננים אחריו, שהוא מעשן בהסתר סיגרות בשבת. את השיעור היינו צריכים ללמוד על פה מלה במלה מתוך ספר ההיסטוריה היהודית, ואוי לנו אם החסרנו חלילה מלה... מכיתה ד' של ביה"ס העממי היה עלינו לעבור לגימנסיה ולעמוד קודם במבחן. למזלי הביש, חלה הבחינה בשבת חזון, ערב תשעה באב, והיה צורך גם לעבור בחינה בכתב. ואני נער דתי, השומר מצוות ומחמיר בקלה כבחמורה וסימני פאות קצרות לרקותי, — עלי הוטלה העבירה החמורה לכתוב בשבת! קשה היתה המלחמה בלבי, אולם גברה עלי דרישת הורי ז"ל והשפיעה עלי גם השפעת מה התיחסותו הנועזת של ידידי יוסף טישלר לעבירה החמורה הזאת.

בחינתנו עברה בהצלחה ונתקבלנו במז"ט לגימנסיה ושוב היה עלי לעבור מבחן קשה, ללבוש את מדי הגימנסיה ה„גויים" ולגזוז את פאותי הקטנות. למבצע זה היה חסר לי האומץ, אולם עמד אז לימיני ודאג לסידור הדבר דודי המשכיל ז. רוזנברג ז"ל, שהיגר אח"כ לאמריקה והוא הובילני למספרה, שם עברתי את ה„גֵז" ושבתי הביתה גזוז פאות, לבשתי את המדים הכחולים ויצאתי עם דודי לטיול־נסיון בעיר. ככה הוכנסתי בסוד „הסטודנטים" הגימנסיסטים שבמוסד החינוכי הגבוה ביותר בעירנו, ובגורלי נפלו מאבק עם המורים האנטישמיים וגם מלחמת קיום, בהיותי נאלץ לתת שיעורים לתלמידי בתי הספר ולהשתתף בפרנסת משפחתי, כי אבי ז"ל המשיך לעסוק בהוראה ועל חוג תלמידיו נמניתי אני וחברי יוסף טישלר. למדנו מקרא, נביאים, תלמוד ועברית כשפה חיה. השתמשתי אז בספר „המדבר בלשון עמו" ולשם הקלה בלימוד חיברתי לי מלון עברי־גרמני מתוך ספר הלימוד עפ"י א—ב. מחברת זו נעלמה במרוצת הזמן.

אהבתי את השפה העברית ולמדתיה תוך מסירות ושקידה. קשה היה עלי לימוד התלמוד, ביחוד כשהיה עלי ללמוד בערבים ואני רדום ויגע מעמל היום. אולם דבר אחד היה מעודד אותי באותם ערבי חורף בשעת הלימוד, וזאת היתה פת ערבית של תפוחי אדמה חמים וכוס תה, ואחרי זה שוב יכולתי להמשיך בלימודי. למדתי כמה מסכות, אך השפה הארמית לא נקלטה יפה במוחי.

אבי ז"ל היה מתפלל בבית המדרש הגדול (נוסח ספרד) שע"י בית הכנסת הגדול. באותו בית מדרש נעשיתי לבר־מצוה ושם הייתי מתפלל תמיד בשבת ובחגים יחד עם אבי. שם היה מתפלל גם הרב דמתא. והיו יושבים חובשי בית המדרש ולומדים בשקידה. זכורני, שני למדנים מובהקים, אחד היה נכדו של הצדיק הגדול מבוצ'אץ', ר' ישראל ליב, שהיה נמוך קומה, בעל גבנון, אך פניו היו אצילים ואליו היו פונים הלומדים הותיקים בכל מיני שאלות, ביחוד כשנתקעו באיזו סוגיה חמורה. השני היה סגי־נהור, חיים רפאל, וכשהיה מישהו קורא לפניו מהגמרא, היה מסביר כל דבר וידע גם להמשיך בעל פה במקום שהקורא הפסיק. מהמשכילים שבעיר זוכר אני את אביו של ש. י. עגנון, שהיה סוחר ומשכיל, והוא כנראה שהתוה לבנו הצעיר את ראשית דרכו בשדה הספרות העברית והצית בלבו את ניצוץ השירה, וגם את אביו של מתתיהו ויינרב, שהיה למדן ומשכיל ובקי בשפה העברית והגרמנית. מלבד אלה היה גם משכיל ציוני לייביש פריד ויבדלו לחיים דוד נוימן וגינסברג, הנמצאים כיום בארץ, ועוד. היו גם סוציאליסטים יהודים כמו

גוטפלד, שהיה מתרועע עם הציונים, וסוציאליסט לוחם מקבוצת המתבוללים שבעיר, מחלר, מנהיג של התנועה בכל המחוז, שהשפעתו היתה מרובה גם על האכרים האוקראינים.

בימי חול הייתי לרוב מתפלל לא בבית המדרש הגדול, אלא בבית המדרש הישן של המתנגדים, כי היה עלי להשכים בבוקר ולהתכונן לביקור בבית הספר, לכן הייתי מתפלל השכם בבוקר עם הותיקין, וכשהייתי עומד שקוע בתפילה בקרן זוית אחת שבבית המדרש היה בקרן זוית אחרת עומד הצעיר התורני המשכיל, בעל פאות ומעיל ארוך, מי שהיה עתיד להיות גדול המספרים העבריים בדורנו, ש. י. עגנון.

אהבתי לציון ראשיתה עוד באביב ימי, בהיותי בכפר מולדתי בשדות פושובקה, גניה ויערותיה. באותם הימים קראתי באיזו חוברת שיצאה מטעם „חובבי ציון" באודיסה, שהשפיעה עלי מאד. בימי הקונגרס הציוני הראשון היה אבי ז"ל קורא אתי ב„הצפירה" דו"ח מהקונגרס, על נאומיו של ד"ר הרצל ועל מתנגדיו... בשבת אחרי הצהרים היה אבי מבקר בחוג דוברי עברית שבחבורת „ציון" והיה בא הביתה ומספר, שבחוג הזה מדברים שעה שלמה עברית, דבר שנחרת עמוק בלבי. בתקופה ההיא הייתי מטייל ביערות פודלסיה והפדור שבסביבת בוצ'אץ' והייתי קורא שם את סיפוריו ההיסטוריים של ש. פרידברג על „מלכות בית דוד", „אהבת ציון" של מאפו וגם „הדת והחיים" של ראובן אשר ברוידס ו„התועה בדרכי החיים" של פרץ סמולנסקין וגם ספרי שעשועים של יצחק פרנהוף. דרשנים ציוניים היו באים ודורשים דרשות בבית הכנסת הגדול ואני חכיתי בקוצר רוח עד שהדרשן התחיל סו"ס לדבר על חיבת ציון וארץ ישראל. ביחוד נשמר בזכרוני הדרשן אברמסון, שהיה כמדומה לי מאוקראינה, והוא אביו של הסופר העברי ח. ש. בן־אברם, החי כעת בארץ. הוא היה נואם עממי ציוני מובהק, וכמה שמחתי כששמעתיו מדבר נגד הצעת אוגנדה, כי אני סבלתי את סבלם של „ציוני ציון", שהתקוממו על האוגנדיסטים. היינו קוראים אז את העתון העברי „המגיד", שיצא בקראקא ואח"כ „המצפה" וגם „הצפירה", ומלבד זה את העתון הציוני הרשמי הגרמני „די וולט" ואח"כ ה„ווסחוד" וה„מוריה" הפולניים.

מן המחלקה הרביעית שבגימנסיה התחילה אצלנו פעולת הציונות „המעשית", כלומר, ייסדנו חוגים ציוניים בין תלמידי הגימנסיה הבלתי מתבוללים. בחוגים אלה עסקנו בלימוד תולדות ישראל והציונות (ע"פ ספרו של ו. ספיר) וגם בידיעת א"י. באופן מיוחד אורגנה הפעולה של תורמי תרומות לקק"ל בין תלמידי הגימנסיה, חלוקת קופסאות בכל חוגי התושבים היהודים וגם בבתי הכנסיות והמדרשים. מדריכינו ומורינו הראשונים היו מתתיהו ויינרב ואברהם זילברשיין, זכרונם לברכה, תלמידי גימנסיה במחלקות הגבוהות, ואחרי גמר למודם בגימנסיה — כאקדימאים. זכורני, כיצד אני וחברי אברהם חלפן וגם צבי אנדרמן, שהוא כעת רב רפורמי באמריקה — למדנו אצל זילברשיין ספר ישעיהו ופרקים שלמים ממנו גם על פה. זילברשיין היה גם מכתיב לחלפן שיעורים מתולדות ישראל בשפה הפולנית, ספר זה עמד לצאת לאור בצורת חוברות לימוד מטעם מרכז „צעירי ציון", זהו ארגון ציוני של תלמידי בתי הספר התיכוניים שבגליציה, שממנו יצא „השומר הצעיר", בסוף מלחמת העולם הראשונה. זילברשיין הורה לתלמידי הגימנסיה

מכל המחלקות „עברית בעברית" הן למתחילים והן למתקדמים. השפעתו של זילברשין עלינו היתה גדולה והוא הכניס בלבנו זיקה רצינית לתרבות העברית, כי הוא היה הוגה דעות, בעל ידיעות עמוקות בתרבות ישראל. היו ניגודים וכעין השלמה בין שני המנהיגים אברהם זילברשין ומתתיהו ויינריב. זה האחרון היה בקי בתורה ובתלמוד והיה בעל מזג חם, ציוני נלהב ונואם מתלהב ומלהיב. הוא היה עסקן ציוני מובהק, ייסד את אגודת הנשים „רחל" יחד עם אשת הרופא ד"ר פלר והיה שם פעיל מאד. באגודה זו היו מתקימות הרצאות ציוניות. וזוכר אני הרצאה מאת שלמה שילר, שהוזמן במיוחד מלבוב. חברו של מתתיהו ויינרב ושותפו לפעולה ציונית היה ליאון וכסלר, נואם בעל כשרון מעולה, ביחוד נתפרסם כנואם עממי.

ברצוני לציין כמה מאורעות שנחרתו בזכרוני מאותם הימים. פעם בשעת הפסקת השיעורים בשעה עשר בגימנסיה, ניגש אלי חברי מניו פוהורילה כשהוא מבוהל ואמר לי: „התדע, הרצל מת!" זו היתה מכה לאידיאל הציוני שקינן עמוק בלבנו הצעיר ואי אפשר היה להשלים עם בשורה מחרידה זו.

רושם חזק עשתה עלי עצרת־האבל לזכר קישינב אחרי הפרעות. אזכרה זו שהרעידה את הלבבות, נערכה בבית הכנסת הגדול ומלבד אמירת „יזכור" ו„אל מלא רחמים" ע"י החזן, השתתפו באזכרה כמה מראשי העסקנים הציוניים כנואמים וגם מקהלת סטודנטים שרה „אלי ציון ועריה" של יהודה הלוי.

בשנת 1906 הופיע בבוצ'אץ' סופר עברי, אליעזר רוקח, דודו של שר־הפנים לשעבר, ישראל רוקח, והוא בא מארץ ישראל דרך רומניה (ראה תאורו בספר זכרונותיו של זילברבוש וגם בספרו של משה סמילנסקי „משפחת האדמה"). רוקח התקשר חיש מהר עם משכילי בוצ'אץ', ביחוד עם מרדכי קמפר, מורה בית הספר ע"ש הבארון הירש הנזכר קודם, הנוטה לדעות סוציאליסטיות, ועם המשורר הצעיר, שהיה כוכב עולה, שמואל יוסף צ'צ'קס (עגנון). אתם יחד ייסד רוקח ירחון עברי ספרותי „הירדן", ומלבד זה הוציא לאור שבועון „דער וועקער" (המעורר). לפי השערתי היתה לשני המשכילים האלה, רוקח וקמפר, השפעה לא מועטה על חברם עול־הימים, החולם, הצועד צעדים ראשונים בשדה הספרות העברית. עגנון היה מטייל עם שני חבריו הקשישים ב„יער השולגאס" ובטיולים האלה היו נדונות בעיות ספרותיות ותרבותיות, העומדות ברומו של עולם. זכורני הרצאה ספרותית של עגנון, כעין משא על הספרות העברית החדשה שהיתה מלאה פנינים והברקות.

הרצאותיו של רוקח על א"י ועל הספרות העברית היו מדעיות ומעמיקות, אך המרצה היה קופץ מענין לענין והיה מתבל את דבריו ברעיונותיו של אריסטו והרמב"ם, שופנהאור וניטשה ווגנר. זכורני משפט אחד מאחת ההרצאות, כשהתכוון לעשות השואה והבדלה כאחת בין שופנהאור ווגנר: "Schopenhauer musizierte in der Philosophie und Wagner philosophierte in der Musik". („שופנהאור עשה את הפילוסופיה כמין זמר, ווגנר עשה את המוסיקה כמין פילוסופיה"). ממרדכי קמפר זוכר אני משא ספרותי ב„הירדן" על הנריק איבסן.

ראוי לתאר קצת את מורי הגימנסיה שלנו. היו מורים יהודים בודדים, ובין המורים הנוצרים היה מספר לא קטן של שונאי ישראל, אך זה לא מנע אותם לקבל מתנות בסתר, במזומנים ובשטרות, מאבות התלמידים היהודים, כדי להמתיק

את גזר דינם על התקדמותם בלימודים. יוצא מכלל זה היה המורה ללטינית וליונית, ששמו היה חָלֶבְק. זה היה פולני, בעל בלורית מלבינה, לבוש בגדי „שלאכצ׳יץ״ מאָפנה ישנה, כעין ז׳ופיצה ירוקה קצרה המגיעה עד ברכיו ונעול מגפים מקופלים. הוא היה פילולוג וידע מלבד השפות האירופאיות והשפות הקלסיות, יונית ולאַטינית גם סאנסקריט ושפות שמיות, ובכללן עברית, שאותה למד מפי מוניש באואר, חובש בית המדרש לשעבר, שנתפקר. וזה שוב למד מפי תלמידו ורבו הפרופסור חלבק לאטינית ויונית. חלבק היה נוהג בבית הספר להראות לתלמידים על הדמיון בין הלשון העברית והלשונות האריות, יונית ולאטינית, וגם סאנסקריט, לדוגמה: המלה „ראה״ היא ביונית „הוראו״, „הר״ דומה ל„הורוס״, „שקף״ לסקואפֶאוֹ, „יין״ לאוינוס, וכדומה. הוא היה מדבר אתי עברית והיה אומר לי לתרגם לעברית את השיעור שתרגמתי בכתב מפולנית ליונית, וכמובן שהייתי עושה דבר זה ברצון. פעם שאל המפקח, שבא לבקר בגימנסיה וראה את המחברת שלי: „מה פירוש הכתב הזה בתוך השיעור היוני?״ — ענה חלבק: „התלמיד הזה יודע עברית, ואני הצעתי לו לתרגם את היונית לעברית״.

במחלקות העליונות של הגימנסיה, כשהיינו צריכים לכתוב חיבור חפשי על איזה נושא שהוא, נקטתי כלל זה: להתחיל כל חיבור כזה באיזה פתגם עברי, כמו, למשל, החיבור על תפקיד הדם בגוף התחלתי במלים ובאותיות עבריות ולאטיניות: „הדם הוא הנפש״. זוכר אני את המורה קירונסקי, שהורה יונית, כשנכנס לחדר הלימוד והיתה צפויה לנו סכנה, שיבחן אותנו אם אנו יודעים על פה את השיעור מ כ ס י נ ו פ ו ן או ה ו מ ר, אז ביקשוני חברי, שאני אשאלהו, מה דעתו על איזה רעיון מהוגה דעות עברי, מחכמי התלמוד או מעקרונות של דת ישראל בהשואה לרעיונות של סוקרטס, אריסטו או אפלטון. ההחבולה עלתה יפה, כי המורה הוגה הדעות, בעל הראש הגדול, היה נכנס לים התלמוד היוני ודולה מחכמת יוון רעיונות למכביר ולא היה מספיק לגמור את הרצאתו בשיעור אחד ונאלץ היה להמשיכו בשיעור הבא. כך הערמתי עליו, ואני וחברי נחלצנו לא פעם מצרה של בחינת שיעור על פה. שוב נזכר אני במורה אחר ללאַטינית, רֶמבץ׳ שמו, בעל גוף גמלוני שמן, שהיה ירא מאד מפני הסוציאליסטים והאנארכיסטים, ולי היה קורא „אנארכיסט״ ולא אדע, מנין שאב את דעתו זו.

חיי התרבות הרציניים שלנו היו מחוץ לכתלי בית הספר, בחוגים הציוניים והתרבותיים הכלליים, שבהם עסקנו בהרצאות על נושאים מהספרות הכללית או בנושאים היסטוריים או על הספרות העברית. באותם הימים הייתי מכין את שיעורי לבית הספר יחד עם חברי מניו פוהורילה, המתגורר כעת בירושלים. היינו עורכים יחד עם חברים אחרים, כמו צבי הלר, שנברג, גוטפריד ואחרים נשפים ציוניים, ביחוד נשפי מכבים או נשפים ספרותיים עבריים. פעם ערכנו נשף ליובלו של אחד העם. ידעתי, שביאליק כתב שיר „אל אחד העם״. אולם בכל העיר לא יכולתי למצוא אז את ספר השירים של ביאליק, ובלית ברירה הייתי נאלץ לשבת ולחבר שיר לאחד העם. וכך ניצול אח״ה מהעדר שיר בנשף הנערך לכבודו. כל תלמידי הגימנסיה הציוניים היו מאורגנים בחוגים עם מדריכים מהמחלקות העליונות, ואני בתוכם.

מלבד חבורת „ציון״, שבה אורגנו הציונים, היה גם מועדון „עבריה״, שבו

היה פעיל ביחוד המורה העברי הצעיר ישראל פרנהוף המנוח. שם הושמעו הרצאות שונות על נושאים ספרותיים, ציוניים ודברי ימי ישראל.

העסקנים הציוניים שבבוצ׳אץ׳ השתדלו לייסד בעיר בית ספר עברי. השתדלנו להביא מורה מהחוץ נוסף למורים המקומיים. נודע לי כי בלבוב מתגורר הסופר ג. שופמן והוא עוסק גם בהוראה. מהרתי וכתבתי אליו והזמנתיו לבוא ולכהן בעירנו כמורה בית הספר העברי העומד להווסד. קבלתי תשובת בזק על גלויה במלים: „אֵיני זז מכאן״... לפני זמן מה בשעת בקורי אצל שופמן, הזכיר הוא לי את דבריו: „הזוכר אתה, מה שכתבתי לך מלבוב: איני זז מכאן...״ „איזה זכרון נפלא יש לך״ — עניתי לו. בשנת 1907 הוזמן לבוצ׳אץ׳ מטעם אגודת המורים שבגליציה המורה המומחה ברוך יצחק ברקוביץ׳ המתגורר כעת בחדרה.

בשנת 1907 עברתי מבוצ׳אץ׳, מחמת מורי הגימנסיה הצוררים, לעיר בז׳ז׳ני. שם המשכתי בלימודי ובפעולה ציונית בארגון „צעירי ציון״ של תלמידי הגימנסיה וב„עבריה״ בהדרכתו של המורה העברי צבי שרפשטיין, כעת פרופסור בבית מדרש גבוה למורים באמריקה. וכשבאתי לימי החגים ולימי החופש לבית הורי ז״ל בבוצ׳אץ׳ השתתפתי ב„עבריה״. גם ידידי יוסף טישלר, שהיה בא לבית הוריו בימי החופש היה משתתף באופן פעיל ב„עבריה״ וזוכר אני הרצאה אחת שלו על „האגדה בישראל״. אחרי גמרי את למודי בגימנסיה בשנת 1909 היה עלי להחליט, איזה מקצוע מתאים ביותר בשבילי בא״י, לפני הכנסי לאוניברסיטה, ובנידון זה שאלתי בעצה במשרד של „חובבי ציון״ ביפו, שבו כיהן אז כמזכיר ש. י. עגנון, שעלה לארץ שנתיים לפני כן. קבלתי תשובה ועצה ללמוד רפואה, אך בשולי הגלויה כתב לי עגנון מלה במלה: „שב לך באשר אתה יושב, ובקש לך שם פרנסה״. הדבר הרגיזני, מפני שראיתי בזה פגיעה במשאת נפשי לעלות לארץ ישראל. וכשפגשתי את עגנון כאן, שאלתיו, מדוע ענה לי אז כך, והשיב לי, כי בימים ההם לא היו נוהגים לעשות תעמולה לעליה בגלל המצב הקשה ששרר בארץ. את השיחה הזאת שלנו הנציח אח״כ עגנון בספרו „אורח נטה ללון״ בשיחה שהיתה בין המחבר לבין ד״ר מילך.

לאחר שעזבתי את גליציה ב־1909 ועברתי לוינה, המשכתי כמובן בפעולות ציוניות, הקרן הקימת והמשרד הא״י והשתתפתי ביסוד האגודה האקדמאית העברית „התחיה״ יחד עם חברי מבוצ׳אץ׳, אברהם חלפן וצבי אנדרמן, ואח״כ — בייסוד ההסתדרות העברית, אולם זה פרק מיוחד בתולדות הנוער הציוני, שעבר מבוצ׳אץ׳ לוינה.

הורי עברו מבוצ׳אץ׳ לוינה בשנת 1915 ושם חייתי אתם עד עלותי לארץ, ואח״כ הסתופפתי בצלם כאן בחדרה עד פטירתם בשנת תש״ב.

חדרה, ניסן תשי״ג.

ד״ר נפתלי מנצח

בית הספר העברי הראשון בעיר בוצ׳אץ׳

בחודש אוקטובר שנת 1907 הוזמנתי ע״י ועד בית הספר העברי, לקבל עלי את הנהלת בית הספר העומד להוסד בעיר זו (חברי הועד, אם זכרוני אינו מטעני, היו איצי הרש וייסר, בצלאל הרזס, מתתיהו ויינריב ויעקב ליב אלפנבין). בבואי בוצ׳אצ׳ה מצאתי את חברי הועד, שקבעו את מושבם במלון איצי אנדרמן, עסוקים בהרשמת תלמידים. על ידם עמד בחור צעיר, בעל לחיים סמוקות, כלחיי בחורה צעירה, נהנה הנאה מרובה מהנעשה כאן, כאילו למען עשות לו ביחוד נחת רוח, באים ההורים לרשום את בניהם לבית הספר העברי החדש. זה היה שמואל צ׳צ׳קיס (הסופר ש״י עגנון). הועד הודיע שקבל מורה עוזר: מי שהיה מורה פרטי לשיעורים לעברית בעיר זו, ועם פתיחת ביה״ס החדש תקופח פרנסתו, לכן מצאו לנכון לספחו כמורה עוזר לביה״ס. בקרתי את המורה רוזנמן בביתו. הוא היה טיפוס של תלמיד חכם משכיל, אשר תמימות ילדותית ועדינות נפש נסוכות על פניו. הוא הביע את חרדתו שמא לא יוכל לנהל כיתה, כי לא הסכין לכך. הבטחתי לו את עזרתי המלאה. הועד שכר דירה, הביא ספסלים ולוח משומשים, והלימודים החלו.

ימים אחדים לבואי בוצ׳אצ׳ה, באו אלי שני סטודנטים מהכיתה הגבוהה בגימנסיה, שם האחד נפתלי מנצח (זיגמן, כעת רופא בחדרה) והשני יוסף טישלר (כעת אדריכל בירושלים). הם שאלו אותי אם אני מוכן לקבל קבוצה של סטודנטים מהכיתה הגבוהה בגימנסיה לשם השתלמות בעברית, בספרות החדשה, בדקדוק ובנביאים וכו׳, וקבוצה של גומרות גימנסיה, שהן עדיין בחינת מתחילות בעברית. מובן, שאמרתי: כן! הם סיפרו לי, שהחליטו לדבר ביניהם רק עברית ועכשיו עם פתיחת בית ספר עברי בעירם, משאת נפשם מכבר, החליטו לעשות תעמולה לשפה העברית. לטייל ברחובות קריה ולדבר עברית בראש חוצות. ישמע הקהל וידע ששפתנו קמה לתחיה. בארתי להם, שזהו באמת מתפקידו של ביה״ס, אך אין להחפז. כתרו לי זעיר, ובעוד חדשים אחדים תראו את המורה מטייל עם תלמידי ביה״ס בראש חוצות מדברים ושרים שירים עברים, גם נציג מחזות היסטוריים לפני הקהל בעברית, זו תהיה הפגנה טבעית ולא מלאכותית. אבל הם בשלהם, זוהי החלטה שאין להשיבה. בעיקר עמד על זה הסטודנט נפתלי מנצח, שהיה קנאי קיצוני ללא פשרה. השני היה יוסף טישלר, אף הוא קנאי לשפה העברית, אבל מתון קצת יותר. הוא היה כעין תלמיד חכם בין הסטודנטים. ידיעתו בשפה העברית היתה גדולה מזו של חבריו. ו„דברי חכמים בנחת נשמעים״. אני כמורה לעברית עמדתי בבושת פנים לפני עמודי אש אלה. אמרתי לנפשי: מי יתן וירבו קנאים כאלה בישראל! בוגרי גימנסיה אלה ראו בבית הספר העברי החדש כעין מקדש־מעט והמורה הוא הכוהן המשמש בקודש, והנוגע בבית הספר כאילו נוגע בבבת עינם. אהבתם לשפה העברית היתה בלי מצרים. ביה״ס העברי שימש להם סמל התחיה הלאומית והתרבותית העברית.

הדתיים עמדו מהרגע הראשון כצר ואויב לביה״ס. ביחוד שלחו את חציהם בראש ועד ביה״ס, איצי הירש וייסר, שהיה טיפוס של ציוני משכיל ודתי. דיברו סרה במורה שהוא מגולח ואולי הוא גם „קרקפתא דלא מנח תפילין״. בביה״ס

העברי מלמדים לשון הקודש בגילוי ראש (תנ״ך לימדו בכיסוי ראש). המורה מטייל עם תלמידותיו בראש חוצות ומדברים לשון קודש בגלוי. וראש הועד כילה את חמתו במורה ובתלמידות הבוגרות, שאינן באות לשם לימוד השפה העברית, אלא לתנות אהבים עם חבריהן בוגרי הגימנסיה. הדברים הגיעו עד בית המשפט וראש הועד בא על עונשו על עלבון התלמידות הבוגרות. ראש הועד התחיל להתערב בענינים הפנימיים של בית הספר, מה מותר ללמוד ומה לא, מה מותר לו לעשות ומה לא. מזלי היה, שהורי התלמידים היו לצדי ולא נתנו להפוך את בית הספר ל„חדר״. בוגרי הגימנסיה עמדו כצור לימיני ויגנו על ביה״ס ועל המורה והדפו את כל ההתקפות אחור.

מבוגרי ביה״ס נמצאים בארץ: ד״ר נפתלי מנצח, ד״ר אברהם חלפן (שניהם בחדרה). ד״ר צבי הלר ואשתו ד״ר אסתר פנינה הלר מבית אנדרמן, אחותו ד״ר פנינה נויברגר (תל־אביב), אחותו הצעירה ד״ר קלרה קנר (חיפה), חיה רול ז״ל מבית בילר, ד״ר עמנואל פוהורילה (ירושלים), ד״ר דוד פוהורילה עורך דין, ד״ר נוסיה מייבום מבית צלר, אדריכל יוסף טישלר (ירושלים), ד״ר פנינה שפירא (קרית חיים).

לחג החנוכה הכינותי הצגה עם תלמידי בית הספר, „חנה ושבעת בניה״, גם דיקלומים ושירים. יומיים לפני ההצגה, קבלתי הודעה מאת מושל המחוז, האוסר את הצגת המחזה, מפני שהוא „אנטיפולני״. מיד עליתי לראש העיר, בעריש שטרן, יהודי בר־אורין, שלמרות היותו מעמודי השלטון יחסו אל בית הספר היה חיובי ואוהד, הראיתי לו את הודעת המושל ואת טקסט המחזה בעברית, שזהו מחזה היסטורי מתקופת החשמונאים ואין לו שום שייכות עם עניני פולניה. ראש העיר עלה תיכף אל ראש המחוז, הראה לו את טקסט המחזה בעברית וישאלהו לפשר דבר האיסור. המושל הראה לו כתב־הלשנה שזהו מחזה „אנטיפולני״, ויבקש את ראש העיר לתת לתרגם את המחזה לפולנית ושימסור לו את התרגום עוד באותו יום. הדבר נעשה, והמחזה הוצג בזמנו. ההלשנה היתה התעמולה הטובה ביותר בשביל בית הספר. אל ההצגה באו ראש העיר ופקידי הממשלה היהודים והנוצרים. באו מסלתה ומשמנה של העיר. האולם היה מלא מפה אל פה. בראות המלשינים, שמזימתם עלתה בתוהו, הוציאו כרוז לתושבי בוצ׳אץ׳, בשם „שמע ישראל״, שהיה מלא חירופים וגידופים והשמצות על המורה המדיח את ילדי העיר מהיהדות המסורתית. טופס אחד שלחו להורי למושבה יבנאל, שישפיעו עלי לשוב מדרכי הרעה, אחרת אחריתי תהיה מרה. מעשי המתנגדים עוד חיזקו את רוחי להחזיק מעמד ולא לנוס מן המערכה.

כאשר באתי לגליציה בשנת 1906, היה בית הספר העברי בחיתוליו. ביה״ס לא היה בנוי על קרקע מוצקה. ועד ביה״ס לא דאג לאסוף קרן שמורה לימי שפל. לא עשה חוזה עם ההורים לשנה לשלם גם בעד ימות החופשה. ויהי כאשר הכל הלך למישרים, היה ממה לשלם למורים, אבל קרה, שההורים הוציאו את בניהם הנחשלים מבית הספר העברי חדשים אחדים לפני הבחינות בבתי הספר הממשלתיים. מדאגה שמא לא יעמדו בניהם בבחינה הממשלתית. הכנסות בית הספר הלכו ופחתו ולא היה ממה לשלם למורים, ותהי זאת למכשול להתפתחות ביה״ס העברי בגליציה. משלו נתן הועד למורה, מעבודת המורה. הועד לא עשה דבר מצדו למלא

את החסר, וטענות הועד כלפי המורה, מאין נקח, לא סיפקה את המורה ולא את קיבתו הריקה.

כדבר הזה קרה גם בבוצ׳אץ׳. כל זמן ששמש ביה״ס מסר את הכסף שגבה מאת ההורים לידי (הורים רבים היו שולחים את שכר הלימוד עם בניהם ישר אלי), היה ממה לשלם למורים, לשמש, שכר דירה ושאר ההוצאות. אני הייתי מוסר מדי חודש בחודשו דו״ח לועד, אבל כאשר פקד ראש הועד על הגובה לא למסור לידי את הכסף הנגבה, אלא לידו, לא שילם ראש הועד את המשכורת לא לי, לא למורה השני, לא לשמש ולא שכר דירה; וכשאר שאלתי את ראש הועד היכן הכסף שגבית, מדוע אינך משלם את משכורת המורים, לשמש ושכר דירה? ויפן אלי ויאמר: באיזו רשות אתה דורש ממני דין וחשבון? ראש הועד היה בטוח, שתפס את השור בשתי קרניו. לא היתה לי ברירה, אלא לפנות אל ההורים ולבקש אותם שישלחו את שכר הלימוד ישר אלי, אחרת אהיה אנוס לסגור את בית הספר. וכראות ראש הועד שהשלטון נשמט מידו, קרא לאסיפת הורים והזמין גם את כל מתנגדי ביה״ס. לאסיפה זו הזמין גם את ראש הסתדרות המורים והביא אתו מורה אשר יקבל את הנהלת ביה״ס במקומי (שמות אין אני רוצה להזכיר י עם ראש הסתדרות המורים ועם המורה הזה אשר הביא אתו היה לי חשבון ישן). האסיפה היתה סוערת, חירופים וגידופים עפו ממעל לראשי כברד. בקשתי רשות הדיבור לענות למחרפי דבר ולא ניתנה לי. זה הגדיל עוד את הסערה. ויושב ראש הסתדרות המורים, ואתו המורה, יושבים ומצפים לרגע, אשר בו יוחלט להסיר את כתר ההנהלה מעל ראשי ויכתירו בו את ראש המורה המחכה לכך. והנה בא איש ומכתב בידו וימסור אותו בידי ראש הסתדרות המורים, ויזמין אותו ואת המורה אשר ישב על ידו לבוא אתו... עם העלמם של שניהם נתפרדה האסיפה. סיפרו שאחד ההורים הלך אל ראש העיר ויספר לו על השערוריה שנעשתה, ויזמין אליו את ראש הסתדרות המורים ואת המורה, והזהיר אותם שעליהם לעזוב את הענין, כי אולי בלי יודעים הולכים הם להרוס את בית הספר. ראש ועד בית הספר שב הביתה אבל וחפוי ראש, כי גלה כבוד ממנו. ואני השתחררתי מהאזיקים שכבלו את ידי. נהייתי חפשי להגשים את שאיפותי ואת תכניתי לבסס את בית הספר העברי על בסיס חמרי ופדגוגי בריא, שלא יהיה צפוי לתנודות וזעזועים. הפרשה הזו עשתה לה כנפיים בכל ערי גליציה, מקצה אל קצה, ונהייתה לשיחת היום לא רק בין המורים. נפגשתי עם מ. ליפשיץ, מי שהיה אחר כך מנהל בית מדרש למורים של המזרחי בירושלים, ואמר לי: „אנחנו בלבוב ידענו את השערוריה הנעשית אצלכם בבוצ׳אץ׳. וידענו איך הופרה המזימה״.

שנות 8—1907 השביעוני תמרורים. אבל היתה גם שנה של נסיון רב, שבה למדתי להכיר את תחלואי בתי הספר העברים בגליציה, אך גם את דרכי הריפוי. בעיות פדגוגיות קשות עמדו ודרשו את פתרונן במפגיע. בתי הספר העברים בגליציה היו בתי ספר רק לפי שמם, ולמעשה היו מקום לשעורים בעברית לשעה או לשעתיים. קבוצה באה וקבוצה הולכת. לפני עמדה השאלה איך ליצור את בית הספר העברי השלם.

בחודש נובמבר 1908 נסעתי ארצה לבקר את הורי ולנוח מקצפי ומרוגזי. את בית הספר בבוצ׳אץ׳ מסרתי לידי מי שהתחנך אצלי להוראה ברוהאטין ואחר כך

בבוצ׳אץ׳, ישראל פרנהוף. ביקרתי את בתי הספר בארץ ובעיקר את גני הילדים בחודש אפריל 1909 שבתי בוצ׳אצ׳ה. שכרתי גן גדול עם עצי פרי ועצים מצלים אצל משה ווייסר. הקימותי בו צריף גדול ומרווח. הודעתי במודעות, שאני פותח „גן ילדים" מבני שלוש עד שבע. יומיים לפני הפתיחה קבלתי הודעה מאת מושל המחוז, שעלי לפרק את הצריף במשך 24 שעות, אחרת תפרק אותו העיריה על חשבוני ועלי יהיה לשלם קנס. גם הפעם עליתי לראש־העיר, הראיתי לו את ההודעה, הסברתי לו את מטרת גן־הילדים, ערכו החינוכי: הכנה בשביל ביה״ס, וזהו גן־הילדים העברי־פולני הראשון בגליציה. וגני ילדים פולניים כמעט שלא היו עדיין בארץ כולה. ראש העיר עלה אל מושל המחוז וישאלהו לפשר ההודעה. מושל המחוז הראה לו כתב־הלשנה, שאני אומר לפתוח „חדר" מול בית המועצה והבאנק הלאומי של העיר (המלה חדר היתה אצל הפולנים מלת גנאי, מקום לכלוך ואי־סדר). מובן, שגן־הילדים נפתח בזמנו ללא כל מכשול. ההלשנה הועילה רק לעשות תעמולה רחבה בשביל גן־הילדים החדש.

כחדשיים בערך אחרי פתיחת גן הילדים, הודעתי ליושב ראש „הסתדרות בתי הספר העבריים בגליציה", הד״ר פ. קורנגרין (מי שהיה שופט המחוז בתל־אביב), על דבר פתיחת גן הילדים בעיר בוצ׳אץ׳. העירותי, שאני מוכן לתת את האפשרות לבוגרות בתי הספר העברים בגליציה להתחנך הלכה למעשה בגן הילדים שלי. בקשתי, שהסתדרות בתי הספר, תשלח משלחת לבקר את הגן ולהווכח אם הגן ראוי לתפקידו. הסתדרות בתי הספר שלחה את ד״ר משה ישראל ראט לבקר את הגן. ד״ר ראט שמע איך הילדים מדברים, מספרים סיפורים, שרים, עושים עבודות יד שונות, משחקים ומדברים ביניהם עברית. שאל אותי כמה שנים לומדים ילדים אלה בגן? עניתי לו: הגן נפתח רק לפני כשלושה חדשים, והייתי בעיניו כמתעתע. אחרי ביקור זה, פרסמה הסתדרות בתי הספר מודעה בעתונים, הקוראת למנהלי בתי הספר העברים בגליציה לשלוח את תלמידותיהם הבוגרות, המצטיינות לבוצ׳אץ׳ להתחנך בתורת הגננות, לפתוח אחר כך גני ילדים בכל ערי גליציה (אחת המחנכות האלה פנינה שטיין, מנהלת עשרות שנים גן ילדים בתל־אביב). באותה שנה פירסם עורך העתון „המצפה" ד״ר ש. לזר בקרקוב מאמר בעתונו, בו תיאר את המחסור הגדול במורים בגליציה וביקש את מנהלי בתי הספר העברים לאפשר לצעירים להכשיר את עצמם להוראה בהנהלתם. במכתבי לעורך עניתי, שאני מוכן לכך. אחרי שעורך „המצפה" ערך חקירה ועמד על טיבו של ביה״ס שלי, פירסם מאמר בעתונו, על ביה״ס של מר ברוך ברקוביץ בעיר בוצ׳אץ׳, ופנה לצעירים הרוצים להכשיר את עצמם להוראה לנסוע להתחנך בו. (אחד הצעירים האלה הנמצא זה שנים אחדות בארץ, הוא חוקר הלשון העברית ניסן ברגגרין, מחבר ספר הדקדוק „תורת הצורות").

בשנת 1910 ערכה הסתדרות בתי הספר בגליציה „יום העברים" בלבוב. קבלתי הזמנה להשתתף ב„יום עברים" זה. עניתי לד״ר קורנגרין, יושב ראש ההסתדרות, שאני מוכן לבוא ולהביא אתי „תערוכה" מעבודת ילדי הגן שלי. בקשתי להודיעני אם יקצו לי פינה בשביל התערוכה. התשובה היתה חיובית. כאשר באתי עם התערוכה לאולם „תקות ציון", המקום המיועד ליום העברים בלבוב, הראו לי פינה אשר הוקצתה בשביל התערוכה. הוצאתי את עבודות ילדי הגן והתחילותי

לסדר אותם. התערוכה עשתה רושם בל יתואר! כל אחד מהצירים חפץ לזכות באיזה חפץ מעבודת ילדי הגן, להראות לאנשי עירו מנפלאות גן־הילדים בעיר בוצ׳אץ׳. ככה נעשתה העיר בוצ׳אץ׳ למרכז־מעט לחינוך העברי בגליציה. השנים 1909—1912 היו שנות זוהר לבית הספר ולגן הילדים בעיר בוצ׳אץ׳. זה היה תגמול־מה בעד שנות הסבל והרוגז של שנות 1907—1908.

בחודש יולי 1912 נסעתי בימי החופשה להנפש על הרי הקרפטים בעיירה מיקוליצ׳ין וירמצ׳ה. שם נפגשתי עם ראשי הציונים מעיר לבוב, ד״ר מיכל רינגל, ד״ר ב. הוזנר, יעקב בודעק, וגם עם הסופר אליעזר רוקח. הם שאלו אותי: מדוע בחרתי לשדה פעולה חינוכית את העיר בוצ׳אץ׳ דוקא, הרחוקה מן המרכז, ולא את העיר לבוב, מרכז הציונות? הסתדרות הציונים יכולה להיות לי לעזר ומועיל לפעולה חינוכית גדולה ומקיפה. כאשר דיברו על לבי לעבור ללבוב ולהתחיל הכל מחדש, סיפרתי להם על תכניותי החינוכיות. אמרתי להם, שגן הילדים אשר יסדתי בבוצ׳אץ׳ אינו מטרה לעצמו, אלא אמצעי למטרה גדולה, על גן־הילדים ייבנה בית הספר העברי השלם: העממי והגימנסיון העברי־פולני. ויען הד״ר רינגל: אם כדבריך, על אחת כמה וכמה שעליך לעבור ללבוב. הסתדרות הציונים תעזור לך בכל. בחודש ספטמבר עברתי ללבוב. נסתיימה פרשת בוצ׳אץ׳ והתחילה פרשה חדשה, פרשת לבוב. בלבוב נתגשמו מקצת מחלומותי בתחום זה. בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. לבוב נכבשה ע״י הרוסים. ו„בשעת מלחמה ישנות המוזות״, אומר פתגם יוני; בהשתדלותי נבחר ועד ובו הסופר צבי קארל (הנמצא עכשיו בתל־אביב) וגיסו ד״ר טויבר, הציוני שלמה דוקר (עכשיו בתל־אביב) ועל ידם נפתח בית ספר עממי עברי־פולני. אני ניהלתי גן ילדים ובית ספר עברי. נתתי גם שיעורים למורים, מורות וגננות. הזעזועים שעברו על יהדות גליציה, כיבוש גליציה בידי הרוסים ושיחרורה, הפרעות שערכו צבאות הפולנים ה„האלרצ׳יקים״ ביהודי לבוב ובערים אחרות, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, התפוררות מלכות אוסטריה, הסתערות הבולשביקים על גליציה בשנת 1920, התקרבותם ללבוב — כל אלה הכריעו להענות לבקשת הורי לשוב ארצה. בשנת 1920 שבתי עם משפחתי ארצה.

דברי ימי בתי הספר העברים בגליציה, הפעולה החינוכית הכבירה, שנעשתה ע״י המורים בין הנוער על ידי בתי הספר העברים, וכן התוצאות שהיו מורגשות אח״כ בנוער העברי, שעזב את בתי הספר, את הגימנסיות, את האוניברסיטאות ועלה ארצה להשתתף בבנין הארץ — כל אלה ראויים שייכתבו זכרון לדורות.

ברוך י. ברקוביץ

ירושלים—חדרה

הסתדרות החלוץ בבוצ׳אץ׳

ב־1923 הונח מחדש היסוד לתנועת החלוץ בבוצ׳אץ׳, אחרי הפסקה של למעלה משנתיים מאז עלו אנשי קבוצת העליה השלישית ב־1920. הדחיפה העיקרית באה מצד כמה צעירים, ובמרכזם ישראל כהן, שעשו רבות להפעלתה של תנועת החלוץ בעירנו.

אך לפני שאעסוק בתיאור דרכי פעולתה ומקומה של תנועת החלוץ בעירנו, עלי להקדים ולהזכיר פה שני אירגונים, פוליטי ותרבותי, שהיו קיימים בתקופה זו בבוצ׳אץ׳. משום שאלה היו בחינת העובר, שממנו נתרקם החלוץ, וגם מפני שרובם של מקימי החלוץ פעילים היו באירגונים אלה, כונתי: מפלגת ה„התאחדות" ואגודת „עבריה". לא ארחיב את הדיבור על ה„התאחדות" אבל אייחד דברי על ה„עבריה".

הקמת „עבריה" נבעה מתוך צורך חיוני לרכז את שוחרי השפה והתרבות העברית, שהיו פזורים ללא כל מגע ביניהם. מיסדה והרוח החיה באיגוד זה, היה המורה לעברית ישראל פרנהוף. בין פעילי האירגון נמנו ד"ר זילברשיין, ישראל כהן, גב׳ חיה רול ז"ל, גיסה גלאנצר, גב׳ אנמלדינג, ל. הרצמן, חיים ויזנטל, אר״ה פרנקל, משה הלד ואחרים.

פעולת האירגון היתה ענפה מאד. הונח היסוד לספריה עברית, שסייעה להתהוות חוג קוראי עברית. הושמעו הרצאות בעברית על נושאים יהודיים וכלליים. הוקמו חוגים להשתלמות במקצועות שונים. רישומה והשפעתה של האגודה ניכרים היו מעבר לכתלי האירגון.

היו גם נסיונות רציניים להקמת להקה דרמטית בסיועו של קלמן פרידמן. הצגה אחת בשם „שאול ודוד" זכתה להצלחה ניכרת.

הנני נזכר בסידרת הרצאות מפי מרת רול על ש"י עגנון. היו בבוצ׳אץ׳ שורה של אנשים, שהשפה והתרבות העברית היו להם צורך חיוני, כגון ד"ר חלפן ז"ל, שהיה ספוג תרבות עברית והיה מבטא את זיקתו לשפה, בכל הזדמנות שניתנה לו.

זכורה לי אפיזודה אופיינית, בשעת פתיחת ישיבת הקהילה שנבחרה מחדש, (אם אינני טועה היה זה בשנת 1924). ד"ר חלפן נאם נאום ברכה בעברית, שנתקבל כמובן בהתלהבות מצד נאמני השפה ובאי־רצון מצד המתבוללים; ואז זכה לכינוי מפי מר יעקב שטערן „דער ד"ר מיט די ברייטע פתחין".

הסתדרות החלוץ, שנוסדה, כאמור ב־1923, שהיתה מסונפת למרכז החלוץ בלבוב, שמה לה למטרה להחדיר את רעיון העבודה וההכשרה החקלאית, הקניית השפה וערכי התרבות העברית, ובעיקר: עליה לארץ והגשמה עצמית. לא קלה היתה ראשית דרכה של תנועת החלוץ בבוצ׳אץ׳. השפל בציבוריות היהודית, ששרר אחרי תקופת הגיאות שלאחר המלחמה, נצני ההתבוללות שנתגלו בתקופה ההיא, שימשו לה מכשול רציני. היתה גם התנגדות קשה ומטרידה מצד הורים, שלא רצו להסתגל לרעיון שילדיהם ייפרדו מהם וייהפכו לעובדי אדמה או לסתם פועלים.

למרות כל הקשיים האלה הצליחה התנועה להרחיב את מסגרתה, קיבלה חברים

חדשים ופיתחה פעולה תרבותית ענפה. בפי רוב החברים היתה השפה העברית שגורה מקודם, ולאלה שלא שלטו עדיין בשפה, ניתנה האפשרות לרכשה.

השפעה עמוקה על דרכה וכיוונה של התנועה היתה יציאת החברים להכשרה, שבה נתגבש גרעין של קבוצה. אחרי בירורים מקיפים, נתארגנה בפסח 1924 הקבוצה בשם „המשולש" (שסיסמאותיה היו: שפה, עבודה, ארץ). חבריה היו: ישראל כהן, אשר כהן, פישל נייברגר, הרצל מרגלית, שמואל קרבס, צפורה יודנ־פרוינד, שושנה נרפן, צבי פיקהולץ, ש. ויזינגר, מוני לנדמן, אריה קופלר ומשה הלד.

גדול היה רישומו של צעד זה בחיי העיר וביחוד בחיי הנוער. בעקבותיו התעוררה בבוצ'אץ' תנועת הכשרה רחבה, נתחדשה גם תנועת השומר הצעיר. חלק מהם עלה לארץ, בעוד שאחדים מהם חדלו להאמין כעבור תקופה קצרה ברעיון הציוני ופנו עורף לארץ.

כדוגמת קבוצת „המשולש" הוקמו אז גם קבוצות הכשרה אחרות.

ראשית דרכה של הקבוצה היתה לבוב. שם מצאו החברים עבודה בענף הבנין, וכאן הועמדו לראשונה לפני כל אותן הבעיות, שהיו אופייניות לכל קבוצה בראשית דרכה, כגון: קשיי הסתגלות לעבודה פיזית ולחיי שיתוף הכרוך בויתורים על הרגלים שונים. על כל אותן הבעיות הצליחו להתגבר ע"י רצון טוב והבנה הדדית, שליוו אח"כ את הקבוצה בכל תקופת קיומה בארץ ובחוץ לארץ.

אחרי כמה חדשי עבודה בלבוב, הוחלט ללכת להכשרה חקלאית, כדי לגבש את הקבוצה לקראת עליתה. ואמנם לאחר תקופה של הכשרה ולאחר גלגולי עליה שונים עלתה הקבוצה לארץ והתישבה בפתח־תקוה, ב„עמק השבע".

משה הלד

בית החולים ובית המחסה לזקנים

כשעלית במדרגות שעל יד בית הכנסת, עברת את ה„ליצים־שטיבעל" ופנית ימינה, מיד נראה לעיניך בנין לבן ורציני, בעל שתי קומות, חלונותיו גדולים שקבועות בהם שלוש זגוגיות, גדר נמוכה משני צדדיו ובאמצע מדרגות מספר המוליכות לדלת כניסה חזקה ועבה, הסגורה על פי הרוב. על הקיר הקדמי בין קומה לקומה היה כתוב באותיות גדולות "Szpital Izraelicki". משני צדי הכניסה מותקנים היו 2 לוחות, שעליהם רשומים שמותיהם של המייסדים, הלא הם ישראל משה שטרן וישראל משה פרמינגר. היה זה הבנין הפופולרי ביותר בעיר, מכובד ואהוב על כל שכבות התושבים ושזור בחייהם. אין לך שמחה ואין לך צרה שבית החולים לא השתתף ולא תרם את חלקו להקלת היסורים או להגברת השמחה.

בחצר בית החולים היה מחסן גדול של קרח, כמעט יחיד בעיר, ששימש את התושבים, ובשעת מחלה נהנו ממנו לא רק אלה שקיבלו את טיפולם בבית החולים גופא, אלא אף סתם אנשים שהיו זקוקים לכך. וכן לא היתה שמחה בעיר, שבעל השמחה לא יזכור את בית החולים ולא יתרום לטובתו סכום קטן או גדול. מנהג יפה

השתרש בשנים האחרונות בין התושבים: לקראת כל מאורע חשוב היו תורמים ארוחות לבית החולים ולבית מחסה לזקנים. אם בר־מצוה או חתונה, יום הולדת או „יארצייט", הופיעה בעלת הבית הטורחת בלשכת בית החולים להתיעצות עם מנהלת המוסד, איזה מיצרכים וכמה עליה להכין, ויותר משנהנו הזקנים והחולים מן המטעמים שהכינה להם, נהנתה היא מן הנתינה.

עוד מגע אחד היה לבית־החולים עם הקהל הרחב. מדי שנה סודר בבנין המוסד בקומה העליונה „מנין" לימים הנוראים. כל מי שלא רצה להתפלל בבתי הכנסת אם מחמת הצפיפות שבהם ואם מחמת טעמים אחרים, הזמין לו שם מקום. קנו „עליות" בסכומים ניכרים ולא ניצלו אותן ואת מקומם מלאו חולים או זקנים מן המוסד. מובן שמספר הנשים היה גדול פי כמה ממספר הגברים הרשומים בתור מתפללים. ה„מנין" הזה הכניס סכום הגון לקופת בית החולים, ביחוד שכל המארגנים וגם העוברים לפני התיבה היו מתנדבים. כדאי להזכיר את מר גדליהו דוחובני ז"ל שהתפלל מוספים. זה היה יהודי ירא שמים, שקולו נעים ותפילתו ערבה ביותר.

חוץ מזה היו מארגנים במשך שנים רבות בחדשי החורף „באַל" מסורתי לטובת בית־החולים. ה„באַל" התקיים באולם הגדול שבעיר שבבנין „הסוקול" והשתתפו בו כמעט כל תושבי העיר, יהודים ולא יהודים. כל האריסטוקרטיה הפולנית עם ה„סטאַרוסטווה" בראש לקחה חבל בנשף הזה.

ראשיתו של בית החולים נעוצה עוד לפני השריפה הגדולה בשנת 1866; בשריפה זו נשרף יחד עם חלק גדול של העיר גם הבנין של בית החולים. נשארו אז הקירות בלבד, אשר תוקנו באופן ארעי. היה זה בית מוזנח, שנקרא בפי אנשי העיר בשם „הקדש". בית ההקדש הזה שימש מקום משכן לעניים מרודים, חולים ובעלי מומים, שלא השיגה ידם לשכור להם דירה משלהם. את הבית ניהל איש זקן שהיה גר גם הוא שם וקראו לו „דער הקדש־מאן". אלה שגרו בהקדש מצאו את מחיתם מנדבות שאספו בעצמם ומתבשילים ששלחו להם בני העיר.

בשנת 1891 התעוררו כמה מאנשי בוצ'אץ' והם: ישראל משה שטרן (שאמו פייגה וכסלר תרמה סכום ניכר לתכלית זו), ישראל משה פרמינגר, יצחק זידמן, אייזיק נאכט, יואל ונתן ניימן, ראובן ליב פוהורילה ועוד, וייסדו ועד לשם חידוש בית החולים. הם תרמו בעצמם לטובת מטרה זו והתרימו גם אחרים, שיפצו את הבנין וסידרו בקומה ראשונה בית חולים מודרני בשביל קהילת בוצ'אץ' והסביבה. המנוח י. מ. פרמינגר היה במשך שנים רבות נשיא בית החולים והמנוח י. מ. שטרן — מנהלו. האחרון הקדיש רוב ימיו להנהלת בית החולים והחזקתו והשתדל להבטיח למוסד גם אפשרות קיום להבא. לתכלית זו בנה וחידש כמה בתים מעזבונות שונים וביניהם גם זה של משפחת מרגוליעס, בו נמצא אחר כך ועד הקהילה, החנויות המצורפות לבית הזה, המגרש מול בית הקהילה עם החנויות שעליו, בית מטבחיים לעופות, החנויות ובעיקר האטליזים וה„פאלקס־קיכע" שמעליהם. חלק מההכנסות של הבנינים הללו הוקדש להחזקת בית החולים וחלק ל„תלמוד תורה". נוסף על כל אלה התחייבו רבים מתושבי העיר לשלם תרומות חדשיות לטובת המוסד הזה.

במשך שנים מספר הושכר בנין בית החולים בשביל בית הספר של הברון

הירש וכן נמצאה בו במשך זמן מה גם ה„פאלקס־קיכע" (מטבח עם), ובאופן כזה נוצרה אפשרות לרהט ולסדר את הקומה השניה של המוסד.

למנהל הרפואי של בית החולים מיום הווסדו נתמנה ד"ר פאביאן נאכט, שכיהן במשרה זו למעלה משלושים שנה.

בשנת 1908 סודר בקומה הראשונה של הבנין, בית מחסה לזקנים בשביל 15 איש. בין המיסדים של מוסד זה היו ישראל משה פרמינגר, ישראל משה שטרן, אביש שטרן, יצחק זיידמן, לייביש פריד ודוד ניימן, שהיה במשך שנים מזכיר מתנדב. לפתיחת בית המחסה לזקנים תרם משה פארב את עשר המטות הראשונות. למען אפשר את החזקתו של בית המחסה מסר ועד הקהילה לצורך זה את הזכות לגבות תשלום מהמצבות שהוקמו.

כך התנהלו שני המוסדות עד שנת 1914.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה עזבו כמעט כל התושבים היהודים את העיר והבית היה הפקר, ובמשך שנות 1914—1920, עם הכיבושים השונים של העיר, שימש פעם בפעם כבית חולים זמני לפצועי המלחמה של הצדדים השונים. יש לציין, שהחולה היחידה שנשארה משך כל הזמן, היתה החולה לאה (עבנשטיין) עם אחותה „באבע" החיגרת, שעברו במשך הזמן לבית המחסה לזקנים ונשארו שם עד השמדת כל דרי שני המוסדות ועובדיהם בשנת 1942 על ידי הנאצים.

עם גמר המלחמה בשנת 1920 התקיימה אספה כללית כדי לבחור בועד חדש בשביל שני המוסדות, ונבחרו: דוד נוימן — יושב ראש; זיגמונט קוק — סגן; לייב רול — סגן ואדמיניסטרטור; מוניש פרנקל — גזבר; צבי נירנברג — מזכיר; וכן גב' שינצי הרזס, גב' פאולה מרנגל, גב' פרידה רוזן, יוליוס צלר, פישל סקלקה, דוד שכנר, משה וולפטל, פנחס ויינשטוק, יוסף קנובלר, חיים פרנקל, יהודה פיצל, פישל קיטנפלון, אלתר גולדברג ואיזיק וולף יורמן.

הועד החדש מצא את בית החולים ומושב הזקנים במצב איום. הבנין היה רעוע, כלי מיטה ולבנים חסרו לגמרי, רהיטים בודדים התגלגלו בפינות והזקנים והחולים התנגבו לא במגבות אלא בסמרטוטים מלוכלכים. התזונה היתה ירודה מאד, ולהמתקת התבשילים השתמשו רק בסכרין וגם זה בצמצום, והחולים והזקנים רעבו ממש. היה חורף וכמובן שלא היה במה להסיק את התנורים.

הועד ערך מיד אוסף חד־פעמי של כספים, צרכי מזון ולבנים. תיקנו את הבנין וסידרו את החדרים והחצר. נעשה נקיון יסודי בכל החדרים, נקנו לבנים, שופר המטבח ונרכשו כלים. רופא המוסד היה, כפי שהזכרנו, ד"ר נאכט. באותו זמן פנה הועד אל הג'וינט בבקשת עזרה ונענה בצורה יעילה וקבל מספר מיטות, סדינים, לבנים, רפואות, מכשירים חירורגיים ורפואיים וכן כמות גדולה של סבון, אבקת שנים, מברשות שנים ועוד.

חמשה היו מקורות ההכנסה של המוסדות באותו הזמן:

א) שכר הדירה של הבתים והחנויות שהזכרנו קודם לכן;

ב) הזכות לגבות תשלום מהקמת מצבות, שהוערך ונגבה בהתאם למצבו הכלכלי של הפונה;

ג) תמיכה שנתית של ועד הקהילה (שאף פעם לא ניתנה במלואה);

ד) תשלומים חדשיים של חלק מאנשי העיר, שהועד החדש רכש אותם למען

שני המוסדות;

ה) נדרים והתרמות לטובת המוסד בכל ההזדמנויות, כגון חתונות, נשפים ועוד.

החולים נתקבלו בלי כל תשלום, וכן הזקנים. סודרה מרפאה בשביל חולים עניים מחוץ למוסד וגם רפואות סופקו להם בלי כל תשלום. המצב שופר משנה לשנה תודות לעבודתם המסורה של חברי ההנהלה. מנהלת בית החולים היתה באותו זמן הגב׳ אדלה פינס, שלא חסכה עמל ויגיעה, כדי להעלות את מצב הבריאות והתזונה של המוסד.

בשנת 1923 נבחר ליב רול ליושב ראש של המוסד וכיהן בתפקידו זה עד סוף 1934, זמן עלותו לארץ ישראל. ומאז ועד סוף קיום בית החולים היה מוניש פרנקל היושב ראש וגם פאולה מרגגל ויוסף קנובלר, הסגנים. מספר המיטות בבית החולים היה בהתחלה 16 ומספר הזקנים 16—15. שוב הוכנסו שיפורים ובין השאר סודר אור חשמל בבנין וגם מים זורמים. סודרה גינה יפה מסביב לבית, צריף בשביל חולים מדבקים, חדר מתים, מכבסה וגם מחסן קרח.

בשנת 1925 אחרי תקופה שלמעלה משלושים שנות עבודה מסורה ופוריה בבית החולים, הפסיק ד״ר נאכט, בגלל גילו, את עבודתו בתור רופא ראשי ואת מקומו מלא ד״ר מרדכי הירשהורן, שנשאר בתפקידו זה עד העברת בית החולים לרשות הממשלה הסוביטית.

במשך הזמן נשתנה אופי בית החולים והורגש צורך להרחיבו ולהוסיף מיטות ולכן הועבר בית הזקנים לבנין חדש שנרכש מידי ועד „תלמוד תורה" ונוספו בו עוד ארבעה מקומות נוספים בשביל זקנים. מכיון שהיה זה בית החולים היחיד בכל המחוז — בית חולים ממשלתי בכלל לא היה קיים — היה צורך להרחיב את חדרי העבודה ואת מקומות האכסון. בבית החולים המורחב סודר חדר לידה, 2 חדרי בידוד, חדר ניתוח וחדר אמבטיה עם מים חמים. המצב בבית החולים, הן מן הצד הרפואי והן מן הצד הסידורי שופר עד כדי כך, שחולים גם משכבות אמידות של תושבי העיר השתדלו להתקבל לריפוי, תמורת תשלום, כמובן.

בשנת 1929, לרגל המשבר הכלכלי והתרוששות האוכלוסיה היהודית, הופחתו הכנסות החוץ של בית החולים והמוסד הוכרח להיות חי הנושא את עצמו. ורק אחרי שנים מספר גילה גם ארגון יוצאי בוצ׳אץ׳ באמריקה ענין במוסד העממי הזה ותמך בו בסכומים ניכרים. באותו זמן, בשנת 1936, נתקבל עוד רופא בית בבית החולים, ד״ר צבי רוזנמן, וגם הוגדל מספר האחיות. באותה שנה סודרה בבית החולים גם מעבדה רפואית, שהעובד בה היה ד״ר יואכים גוטפריד (הנמצא עכשיו בארץ). מספר המיטות בבית החולים עלה עד 40.

חלק רב בהטבת המצב וגם בשיפור התנאים הפנימיים יש לזקוף על חשבון מנהלות המשק של המוסד, שהראשונה ביניהן היתה הגב׳ אדלה פינס אשר עבדה עד 1932. אחריה קבלה את הנהלת המשק הגב׳ אסתר בזנר (אייזנברג), שנשארה בתפקיד זה עד עלותה ארצה בשנת 1935, והאחרונה גב׳ בטי מדווינסקה שעבדה עד שנת 1942, שבה הועברה עם חלק של תושבי העיר היהודים לבלז׳יץ לתאי הגאזים.

מהתחלת המלחמה בספטמבר 1939, שימש בית החולים, בית חולים צבאי ובו נהנו מטיפול כל נגועי המלחמה בימים האלה. אחרי כמה שבועות הועבר בית החולים לבנינים הממשלתיים (בפודלסיה) ושם עבדו בתור רופאים ד״ר אברהם

חלפן בתור מנהל המחלקה הפנימית ורנטגן, ד"ר בלוטריך וגם ד"ר גוטפריד. בבניני בית החולים העזוב, וגם בבניני מושב הזקנים סידרו מושב זקנים ממשלתי כללי בשביל יהודים ונוצרים. מושב הזקנים הזה היה נתון לפיקוח רפואי של ד"ר הירשהורן, ואת המשק ניהלה הגב' מדווינסקה. מובן, שהקלסתר היהודי נמחק לגמרי מעל פני המוסד הזה והזקנים רעבו מבלי יכולת לאכול את מאכלי הטריפה.

בימי הנאצים ניהל את ביה"ח רופא יהודי, שאת שמו לא כדאי להזכיר.

יש לציין, שכל הרופאים שהשתתפו בעבודה מלאה או חלקית בבית החולים בבוצ'אץ' בתקופה האחרונה, כולם נשארו בחיים, כמו כן כל האחיות שעבדו שם במשך הזמן.

כיום עומד הבנין חרב, החלונות והדלתות שבורים, הגג וחלק של הכתלים הפנימיים הרוסים, זוהי חורבה, שבתוכה תססו פעם חיים יהודיים כל כך יפים.

(ליקטה: חיה רול ז"ל)

בית היתומים בבוצ'אץ'

אינני זוכרת את התאריך המדויק של ייסוד בית־היתומים בבוצ'אץ', אך לפי חשבוני נוסד בין השנים 1920—1922. נדמה לי, שהמנהלת הראשונה של המוסד היתה הגב' פוהורילה. הגב' פוהורילה — כפי שמזכיר לי זכרוני המעומעם, — היתה אשה בעלת קומה בינונית ופנים נאים. היתה גם פדאגוג טוב. מי היו חברי הועד של בית היתומים, לא אדע. המנהלת של המוסד, לאחר הגב' פוהורילה, היתה העלמה סוניה בלוטרייך, שהיתה חברה טובה לילדים. לאחר שהעלמה סוניה בלוטרייך התחתנה, נתמנתה במקומה כמנהלת ומחנכת, העלמה פאולינה אנדרמן. זה היה בשנים 1930—31. מלבד המנהלת־המחנכת, היתה במוסד גם אֵם־הבית ועוזרת.

בבית־היתומים, שהיה קואדוקציוני, היו 50 ילדים בערך בגיל 19, 18, 5. מובן, שסדר השנים הזה לא היה רצוי, אולם אי אפשר היה לסלק את השנתונים הגבוהים, בלי שהילדים האלה יקבלו תעודת בגרות גימנזיאלית או תעודת־סיום של בית־ספר מקצועי. המוסד, או ביתר דיוק, הועד המנהל של המוסד, לא סיים בזה תפקידו, הוא גם דאג לחייהם של בוגריו, אם על ידי השגת משרות מתאימות בימים קשים אלה, או על ידי השגת סטיפנדיות בשביל החניכים המוכשרים, שיוכלו להמשיך בלימודיהם. בית־היתומים בבוצ'אץ' ידוע היה בכך, שחניכיו־בוגריו היו מוכרים כאנשים בעלי דעות ובעלי אופי, המוכנים למלחמת החיים.

אחד החניכים, מי שהיה סטודנט לרפואה בשנה השניה, נפל בלחמו על ספרד החפשית. היה זה קרול נויברגר, אחיו של מורה הגימנסיה בסטניסלבוב.

בדרך כלל היו מעריכים את חניכי בית־היתומים כעובדים טובים, שבעבודתם ובמרצם שימשו דוגמה לאחרים. ברצוני להזכיר עוד בחור אחד, ששמו היה זליג למפרט. היה זה ילד בלתי חוקי, אשר נמסר כנראה לאיכרים בכפר על ידי אמא אכזרית או מנודה ע"י הציבור באותם השנים, שנסעה לאחר מכן לאמריקה. בשם

בית היתומים

ועד בית היתומים

ועד בית החולים ומושב הזקנים (1934)

יושבים מימין: פרידה רוזן, ד"ר פ. מרגגל, אריה רול, אסתר בזנר, חיה רול.
עומדים: יוסף קנובלר, פנחס ויינשטוק, זלמן באלטוך, מוניש פרנקל, אלכסנדר צלר, משה וולפטאל.

תלמידי התלמוד תורה עם מוריהם חיים קופלר ויצחק קירשנר, 1936

חדרו של ר' מנדלי ב״ניהם המלמד ר' מנדלי ועוזרו אליה. בין היושבים: צבי הלר.

בדזי, מתחפשת כדודה, היתה שולחת מזמן לזמן הוצאות להחזקת הילד. לועד המנהל נודע על קיום הילד הזה. כדי ל„הציל" נשמה יהודית, העביר הועד הנ"ל את הילד לבית־היתומים, כמובן לא בלי השתדלויות ומתן כסף, כי משפחת האיכרים לא רצתה מרצונה לוותר על כוח אדם נוח וזול כזה, ואולי התרגלה כבר המשפחה לילד שחינכה אותו מקטנותו.

היה זה ילד פיקח ומוכשר, אבל קשה־חינוך, ומלא צער עמוק כלפי העולם שקיפח אותו. אופיים של האנשים משתנה עד ללא הכר בזמן המלחמה. הפחד, הפך לא פעם אדם רע לטוב, ואת האציל — לחיה פראית. וחליג? העלם הזה, אשר גם בחיצוניותו לא היה דומה בכלל ליהודי, ותחת להציל את עצמו, בהיותו מצוייד בכל התנאים הדרושים לכך, הגן על היהודים ובהצילו את חיי הזולת איבד את חייו. על זאת סיפר לי אחד ממכרי, שחי בזמן המלחמה בבוצ׳אץ׳, אשר לא ידע הרבה לספר על חניכים אחרים. כפי ששמע, הצליחו אחדים לברוח לרוסיה, אחדים לחוץ לארץ והיתר נרצחו. הרבה קרבנות נפלו במלחמה הזאת.

ראוי עוד לספר על פעולות הועד המפקח על הילד והנוער היהודי. בית־היתומים מקצתו היה מוחזק ע"י תמיכות ועזרה סוציאלית, ומקצתו ע"י תמיכות הציבור היהודי והקהילה היהודית. ראש המוסד ומפקחו היה הועד הנ"ל. יושבת־ראש של הועד היתה הגב׳ עו"ד פאולה מרנגל, אשה יקרה מאד, עקרה, אשר כל חייה היו קודש לילד היהודי. סגן יו"ר של הועד היתה העו"ד הגב׳ קלרה גרוס, הממונה על הבית, והגזבר היה מר הנריק קריגל, מורה, וממלא־מקומו היה סטניסלב נויברגר. לועד הממונה על הילד והנוער היהודי היו הרבה חברים, אשר את שמותיהם לא אזכור. עזרתם התבטאה בעיקר באיסוף תרומות ובארגון נשפים וכדומה. הפעילים ביותר היו ארבעת חברי הנשיאות של הועד, אשר שמותיהם הזכרתי.

להערכה מיוחדת ראוי — מלבד העו"ד הגב׳ מרנגל — מר הנריק קריגל, אדם בעל חוש ציבורי מפותח, אשר דאג לפרנסתם של חניכי בית־היתומים. בלי ליאות, מדי יום ביומו, היה מחלק מר קריגל את עיסוקו בין עבודתו המקצועית בין עבודתו הציבורית. לא גשם, לא שלג וגם לא השמש הלוהטת בצהרי היום, יכלו לעצור את הפקיד הזה מלבקר יום יום את הילדים ולהסתכל בכל פינה, כדי להודע אם לא חסר משהו לאחד החניכים, אם המחסן מלא, אם ארוחת הצהרים טעימה.

חברים מאד פעילים של הועד, אשר הקדישו הרבה מזמנם לטובת הילדים, היו גם שמואל נויברגר וקלרה גרוס.

פפה אנדרמן־נויברגר

עוד על בית היתומים

בעירנו היתה קיימת מאז ומתמיד פנימיה פולנית ואוקראינית בשביל תלמידי הגימנסיה. עובדה זו עוררה הבנה בלב הנוער הגימנסיאלי של הכתות הגבוהות להכרח לייסד מוסד דומה בשביל הנוער הלומד היהודי מסביבת בוצ׳אץ׳. בדרך זו רצו להקל על הנוער הפרובינציאלי את הלימודים בתנאים נוחים.

ההון הראשוני צריך היה לשמש בסיס למפעל. נמצאו מיד מארגנים צעירים מבין הסטודנטים שהחליטו לארגן הצגה תיאטרלית, לקנות את ההצגה של „להקת־סֶנֶנצאַף" ולהשתמש בהכנסה לשם ביצוע התכנית של פנימיית־התלמידים. כל הכרטיסים נמכרו ע"י הסטודנטים וההכנסה נמסרה למורה הגימנסיה יצחק פלק בתור הון יסודי לייסוד הפנימיה. פרופ' פלק, שגילה הבנה רבה לענין, הקדיש את כל מרצו וחושו המעשי כדי להגדיל את ההון הראשוני ונקט בצעדים הנאותים כדי להגשים את הרעיון של פנימיית התלמידים היהודית. הוא מצא ליד הפידור בית קטן מוקף גינה, שהתאים למטרה. ובדרך זו יכלו מיד להתקבל צעירים מהסביבה, שלא היה לאל ידם להסתדר באורח פרטי. ההנהלה היתה, מהיום הראשון עד לשנת 1914, בידי קבוצת מורים יהודית מהגימנסיה הפולנית בבוצ'אץ', שניהלו את המוסד בסיועם של עסקנים חשובים. אולם השינויים שחוללה מלחמת העולם הראשונה בשטח הפוליטי והכלכלי, ובמיוחד גידול מספר הילדים שאיבדו הוריהם במלחמה ונתיתמו — הביאו לכך שפנימיית־הסטודנטים נהפכה בהכרח לבית־יתומים.

במטרה ובתכנית של בית היתומים חלו שינויים, והיה שוב פרופ' פאַלק, שדאג למוסד ומשך כוחות חדשים לעזרתו. ביניהם היו הגב' מֶרנגֶל, קלרה גרוס, שיינדל הֶרַס ואחרות. התכנית העיקרית של בית־היתומים היתה מחסה וקיום ליתומים המוחלטים, ומחוץ לזה דאגה ליתומים למחצה, על־ידי תמיכה יתירה במשפחותיהם או החזקתם במוסד במשך היום, דאגה לחינוכם ובריאותם.

ד"ר ד. פוהורילה

„ויצו"

בשבת אחרי הצהרים אפשר היה לראות נשים נוהרות מכל קצוי העיר למרכזה, לבית זיגמן־הירשהורן, מקום שם נמצא בית הספר העברי. בית הספר העברי שימש אכסניה לחוג נשים ציוניות "Kolo kobiet zydowskich 'Wizo'" וכל שבת אחרי הצהרים נתקיימה שם הרצאה, הקראה או מסיבה אחרת. נדמה לי שהיתה זאת הפעם הראשונה בתולדות בוצ'אץ', שנשים התאספו בינן לבין עצמן וחיו את חייהן הן. לא רק בחורות צעירות אלא אמהות וגם סבתות התאספו יחד ושמעו בדריכות הרצאה מעניינת על נושא יהודי או כללי. הויכוחים היו סוערים לפעמים והאוירה תמיד רעננה ותוססת. לא הזנחנו שום הזדמנות, אורח כי בא העירה, בן עיר שחזר מטיול בחוץ לארץ, ביחוד מארץ ישראל, כל מאורע תרבותי וחברתי — הכל מצא את הדו בארגון הנשים.

המייסדת והיושבת ראש הראשונה משך כמה שנים היתה הגב' בטי מדווינסקי, שתודות למרצה ומסירותה התפתח הארגון והיה למוסד מסועף ובעל השפעה. עמדנו בקשרים עם גן הילדים, עם בית הספר העברי. היתה לנו ועדה לעזרה סוציאלית וביחוד לעזרה ליולדות חסרות אמצעים, להן המצאנו משך כמה חדשים לפני

הלידה ואחריה מצרכי מזון שונים, סבון וחיתולים בשביל התינוק. אם עניה, שהיתה במצוקה, מצאה תמיד ארון קשבת ועזרה מהירה. חוץ מכל אלה עסקו החברות הצעירות באיסוף תרומות למען הקרן הקיימת ובכל פעולה ציונית אחרת. אורגנו קורסים לעברית ולמלאכת יד.

כדי לקרב חברות מכל החוגים ולהדק את המגע החם נערכו מזמן לזמן נשפי תה ("Herbatki") ; על פי רוב היתה אחת החברות מחברת פיליטון מעניני דיומא ואחרות שיתפו את עצמן בהצלחת הנשף בעוגות טובות ובהגשתן. קיימנו מגע עם המרכז בלבוב ושלחנו צירות לכל ועידה, משם גם קיבלנו הוראות לפעולה. בין יושבות ראש הראשונות היו, חוץ מגב' מדוינסקי, ד"ר פולה וואלפטל־אשנפלד, חיה רול, אסתר אייזנברג ועוד.

ליצנים היו אומרים שהגבר היחידי המשתיך לחוג הנשים בעירנו היה מנהל בית־הספר העברי בבוצ'אץ', מר ישראל פרנהוף. הוא תמך בחוג בכל המובנים, העמיד לרשותו את אולם בית הספר לאספות בשבת, ואף הרצה לפניו. העריך מאד את ארגון הנשים והעמיד אותו כדוגמה לכל יתר הארגונים הציוניים.

חיה רול

אגודת הבריאות היהודית

בשנים 1919—1920 פשטה בבוצ'אץ' מגפה חמורה של טיפוס הבהרות וגרמה לקרבנות רבים. פרט לבית החולים היהודי, אשר מצבו היה מוזנח ביותר עוד מתקופת המלחמה, לא היה קיים בית חולים אחר בעיר ובודאי לא בית חולים למחלות מדבקות. לבית החולים היהודי נתקבלו מבריאים מהמחלה. אמנם קיים היה בחצרו של הגראף פוטוצקי בית חולים צבאי למחלות מדבקות, שבו היה מתקבל גם מספר מועט של חולים פרטיים, אולם החולים היהודיים נרתעו מללכת לשם. ובסך הכל היו שם כ־2—3 חולים יהודיים.

זוכרני, פעם הלכנו עם ד"ר חלפן לבקר בבית החולים של „הגראף", אני אז הייתי כבר „מחוסן" לאחר שהמחלה פגעה בי בצורה קשה. בשעת אספה כללית אחת הודיע פעם ד"ר חלפן, שלמעשה נותרו בחיים מהחולים קשה רק שניים: רול ואלטר גולדברג (הנמצא כעת בחיפה).

באותו זמן נוסדה אגודה בשם: Tow. szerzenia higieny wsród Zydów. ד"ר נאכט אמנם נתמנה בתור יו"ר האגודה, אולם עבודת ההנהלה המעשית הוטלה עלי לבצעה בעזרתם של מרדכי רוטנברג וברוך שכטר. הועמד לרשותנו צריף על „ככר החזירים" ומשם התנהלה פעולת האגודה. מהג'וינט נשלחו לנו סבון, סודה, אבקה ומברשות שינים, שחולקו לנזקקים. מדי יום נקנו על ידינו כמויות גדולות מאד של חלב, שחולק בין עניי העיר. נוסף על כך היינו רגילים, יחד עם בנימין צירינג, אשר אף הוא היה „מחוסן", לבקר בדירות החולים ולעזור במה שידנו השיגה. המבריאים היו מקבלים מאתנו יין וחמרים מזינים שונים. באמצעיה הדלים עשתה האגודה הכל למען עזור לנפגעים במגפה האיומה ההיא.

ראוי לספר אפיזודה מעניינת מאותה תקופה. פעם נודע לנו מהעתון, שעומד להגיע ללמברג, מטעם הג'וינט, ד"ר כהן. מובן, שפנינו מיד למרכז בלמברג, שעמדנו עמו בקשרים הדוקים כל הזמן, ובקשנו להודיענו אם אמנם יבקר ד"ר כהן זה גם בבוצ'אץ'. לזאת קבלנו מיד תשובה טלגרפית מאת ד"ר מרטין זלצר, יו"ר המרכז, שבה הוא מודיע לנו, כי ד"ר כהן יבקר בכל גליציה המזרחית. המברק הזה נשלח ע"פ כתובתו של ד"ר נאכט והוא העבירו אלי, ואני מסרתיו לד"ר חלפן. בחצות — דופקים על דלת ביתי ולאחר שפתחתיה חדרו לביתי קציני משטרה אחדים וקציני הבולשת הצבאית ודרשו ממני את המברק שנתקבל אצלי אותו היום. וכן חקרו אותי מה פשר המברק, ומי הוא ד"ר כהן ועוד שאלות כגון אלה. כדי לחסוך אי־נעימויות לד"ר חלפן לא רציתי לאמור להם, כי המברק נמצא בידיו לאחר שתוכנו בלאו הכי כבר היה ידוע להם מהצנזורה. הראיתי להם רק את העתון וההתכתבות בענין זה ומיד הבינו מיהו ד"ר כהן זה. כל הבהלה קמה בגלל זה, שבאותה תקופה עבר לפולין ד"ר כהן אחר, קומוניסט נודע, והמשטרה חיפשה אחריו בכל המדינה. לאחר שד"ר נאכט שלנו היה ידוע כבעל דעות „שמאליות" ראו הצדקה לכל החשדות.

לאחר שד"ר כהן מהג'וינט הגיע, הלכתי לקבל את פניו. הוא היה בתפקיד ולבוש במדים של רופא צבאי אמריקאי. באותה הזדמנות ספרתי לו על ביקורה הלילי של המשטרה בביתי. הסתבר, שהוא ידע בדיוק עם מי מחליפים אותו ועמד לגשת למשטרה כדי להציג את עצמו.

אריה רול

יהודי בוצ'אץ' בוינה

א

רוב יהודי בוצ'אץ' עזבו בעשרים ואחד באוגוסט 1914 את עיר־מולדתם תוך מנוסת־בהלה מפני הצבא הרוסי, והתפזרו לכל עבר, להונגריה, לגליציה המערבית, שלזיה, מורביה ובוהמיה, ואולם בחלקם הגדול התאמצו להגיע לוינה, מתוך תקווה, למצוא בעיר הבירה של הקיסרות מחסה נאמן ומקום בטוח.

בשעה שפליטי המלחמה בוינה יכלו לחיות בתנאים סוציאליים הגונים ואנושיים, סבלו האחרים בשנות 1916—1918 חרפת רעב ועוני. הם קיבלו אמנם תמיכה כספית מאת הממשלה — אך לא צרכי־מזון. ואף על פי כן היו מרוצים פחות או יותר. לעומת זה היו התנאים, ביחוד במורביה, מקום שם היו הפליטים משוכנים במחנה של צריפים, נוראים ממש. רבים מיהודי בוצ'אץ' כתבו לי ותיארו את מצבם הנואש. אני ביקרתי אצלם בניקלסבורג ובגאי (מורביה) ונוכחתי שחייהם בצריפים אלו הם קשים מנשוא. אלפי אנשים, נשים וטף נדחקו לתוך צריף גדול. צריפים אלו נבנו על רגל אחת על ידי הממשלה, בלי שום סידורים סאניטריים. המים הרעים וההזנה הגרועה הביאו לידי כך, שפרצו מחלות בקרב הפליטים, ולדאבוננו הגדול מתו רבים בצריפים אלו. הממשלה השתדלה אמנם להמציא

מצרכי מחיה והלבשה, וגם לבנים בשביל יושבי המחנה, אך החלוקה נמסרה לידי פקידי המקום והללו העדיפו לעשות מזה עסק פרטי ולהתעשר על חשבון הפליטים המסכנים. מטעם זה פניתי אז אל מנהל מרכז הפליטים, ד״ר רודולף שווארץ־הילר, לשם תיקון המצב במחנה הפליטים. הלה הסביר לי שאין בידו לעשות כלום, מאחר ששדה־פעולתו הוא רק בעיר וינה. אחרי מות קיסר פראנץ יוזף בשנה השש־עשרה, כינס קיסר קארל הצעיר את הפרלמנט. הצירים מגליציה ברייטר ורייצס עוררו את השאלה בדבר מצב הפליטים במחנה־הצריפים אשר במורביה, ואחרי ויכוח סוער נבחרה ועדה פרלמנטרית, שתפקידה היה לבקר את התנאים במחנות הפליטים ולהודיע את התוצאות. הדין וחשבון, כפי שאפשר היה לשער מראש, היה מדהים. הפרלמנט החליט לחסל מיד את מחנות הצריפים, להגיש תמיכה לפליטים ולשכן אותם בבתים פרטיים. בזה הגיעה פרשה עגומה זו לקצה. רבים מן הפליטים נשארו בערי מורביה, ואילו החלק הגדול ביותר העדיפו לבוא לוינה.

בנובמבר 1918, לאחר גמר המלחמה שלחה הממשלה הצ׳כית, שזה אך נוסדה, את הפליטים בלי שום שהיות אל הגבול ומסרה אותם לידי הפולנים. לעומת זה ניסתה הממשלה האוסטרית, שנתארגנה מחדש ברוב סוציאלדימוקראטי לגמור את ענין פליטי המלחמה באופן אנושי יותר. ראש־המדינה הסוציאליסטי שבאותו זמן, אלברט לֶוור הוציא פקודה, שכל אלה שבאו לוינה אחרי חודש יולי 1914, והם רוצים להשאר גם להבא בעיר זו, צריכים להגיש בקשה לקבלת רשיון ישיבה בה. מובן מאליו שכל הבקשות נדחו, והתעודות נמסרו לידי שלטונות המשטרה. זו הזמינה את כל אחד ואחד והצהירה לו, שלמען שמירת הסדר והבטחון נאסרה עליו הישיבה בוינה במשך עשר שנים, ועליו לעזוב את העיר תוך שבועיים ימים ללא כל ערעור. אחר־כך התחילו הנגישות. משפחות יהודיות של פליטים הוצאו מדירותיהן והובאו אל תחנת המועברים של המשטרה, ומשם אל תחנת הרכבת הצפונית, אל עיר הגבול לינדנבורג. לאחר שסירבו הצ׳כים לתת להם רשות מעבר באו מסכנים אלו חזרה לוינה. אז אסרו אותם השוטרים שנית והטילו עליהם עונש על כניסה בלתי חוקית לארץ. מאמציו של ציר־הפרלמנט היהודי, ד״ר רוברט שטריקר, לא נשאו פרי. ומה גם לאחר שהצהיר מזכיר־המדינה קארל רנר שאוס־טריה החדשה אינה יורשתה של אוסטריה הישנה. נורא ואיום היה מצבם של יהודי גליציה אלה. כדי לעזור לעצמם יסדו אגודת עזרה בשביל נתיני פולין אשר בוינה, שמטרתה היתה אירגון חזרה מסודרת של הפליטים למולדתם. לאירגון זה היו חברים מאנשי בוצ׳אץ׳ ד״ר י. הלרייך, יעקב פלדמן, ואני החתום מטה. על ידי תיווכו של רוברט שטריקר נתקבלנו לראיון אצל ראש־המשטרה ובאנו לידי הסכם: אותם פליטי המלחמה שמודיעים באגודה הנ״ל על רצונם לחזור למולדתם או לעזוב את וינה, יקבלו אישור מאת המשטרה ולא יהיו עוד מוטרדים על ידי השלטונות. באמת רצו כמה משפחות, ביניהן גם יהודי בוצ׳אץ׳, לחזור לפולין, אך דבר זה לא היה בגדר האפשר, פשוט משום שלא היה להם די כסף להוצאות הדרך. הממשלה האוסטרית דחתה את בקשת התמיכה, באמרה שזה הוא עניינה של הממשלה הפולנית. הציר הפולני בוינה אמר לנו בכנות גלויה, שפולין החדשה מלאה יהודים עניים למדי, ואין היא מעוניינת בתוספת יהודים. הוא גם העיר שרוב העניים רוצים לחזור בעוד שהעשירים נשארים בוינה. חדשים רבים

עברו עד שעלה בידי רוברט שטריקר לממן את ההעברה בעזרת הג׳וינט, ובכך נגמרה פרשת הפליטים.

ב

באוסטריה נשארו בערך אלף וחמש מאות עד אלף ושמונה מאות נפש מבוצ׳אץ׳. מהם 95 אחוזים בוינה. לאחר שהתגברו על קשיים שונים, כגון השגת אזרחות על יסוד החוזה של סט. ג׳רמיין, שהיתה כרוכה בהוצאות גדולות, נתקבל חלק גדול מהם, על ידי תיווכה של המפלגה הסוציאלדימוקרטית, לאזרחים במקומות שונים באוסטריה. רבים מהם הצליחו לייסד עסקים וליצור לעצמם אמצעי־קיום קטנים. אך חלק חשוב לא יכול להכות שורש בארץ והסתפק בעסקים פורחים באויר. אלו האחרונים היו תלויים על בלימה, ללא יסוד בטוח תחת רגליהם ובמרוצת הימים נדלדלו והלכו. עד שהרבה יהודים משלנו, בני בוצ׳אץ׳, נשארו בלי פרנסה. ה„וינאים״ העיקריים, כביכול, אלה שבאו לוינה שנים אחדות קודם לכן, ראו ביהודים הפולניים מתחרים בלתי רצויים, ומבחינה חברתית היו בני ארצנו מבודדים, מפוזרים ברוב המחוזות של וינה, בלי כל קשר ומגע ביניהם. כשעלה בידי הציונים לקבל מספר ניכר של מנדטים בקהילה היהודית, הוטב מצבם של יהודי המזרח. ואולם בני בוצ׳אץ׳ שלנו לא עמדו בקשרים זה עם זה לא בימים של שמחה ולא בימים של צער. לא היה שיתוף־רגשות לא כקרובים ולא כידידים. כשיהודי מבוצ׳אץ׳ נפל למשכב או שבק חיים לכל חי, לא ידע איש על כך דבר.

בשנת 1928 אמרתי לאחדים מיהודי בוצ׳אץ׳ שיש לייסד איגוד ארצי, למען תהא להם לבני ארצנו כתובת ברורה, ובמקרה של צורך ידעו למי לפנות, כי צורך הכרחי היה הדבר. אז הזמנתי אי־אלו מידידי שבאנשי בוצ׳אץ׳, והסברתי להם כיצד ובאיזה דרך אפשר להוציא לפועל יסוד איגוד ארצי של יהודי בוצ׳אץ׳. הצעתי נתקבלה. קודם כל התחלתי לאסוף שמות, אחר־כך הלכתי אל משרד־המשטרה, לבקש את הכתובות המדויקות, וכאשר נאסף בידי חומר מספיק ועלה בידי לערוך רשימת מאתיים משפחות, נתחבר כרוז. ובשנת 1929 נקראה ברשות השלטונות אסיפה כללית. אסיפה זו הוכתרה בהצלחה מרובה, מאחר שנתכנסו ובאו כמה מאות מאחינו בני בוצ׳אץ׳. אז נבחרה הנהלה והוחל בעבודה. שם האגודה היה „אגודת יהודי בוצ׳אץ׳ בוינה״. פעולת האגודה הקיפה עבודה ציבורית תרבותית, ובעיקר — עזרה סוציאלית. נערכו הרצאות, דקלומים, הצגות וכן גם נשפי מחולות, כדי למשוך את לב הנוער מבני בוצ׳אץ׳. ההכנסות היו מוקדשות לתמיכת עניים ובני עיר בוצ׳אץ׳ שהיו נתונים במצב חמרי דחוק. מדי שנה בשנה היינו מקיימים „מנין״ ב„ימים נוראים״, ואל התפילה באו אנשי בוצ׳אץ׳ והסביבה, ידידיהם של בני עירנו, ותמיד היתה לנו הצלחה רוחנית וחמרית. כעשרים משפחות של בני בוצ׳אץ׳ היו פונות אלינו בבקשת תמיכה, ואנו נענינו להם ועזרנו להם עד כמה שהיתה ידנו מגעת, לעומת זה היו רבים שסבלו דחקות ולא פנו אל הועד מחמת בושה. אתם היו לנו קשיים. ראשית, צריכים היינו להפריש להם סכומים גדולים יותר, ושנית היה צורך לנהוג זהירות ולהגיש להם את העזרה בדרך עקיפין, בחשאי. לבסוף היתה לנו קרן של גמילות חסדים עד שיכולנו לתת

הלוואות, סכומים גדולים, לבני עירנו לשם יסוד או חיזוק עסקים. שלחנו גם כסף הרבה לבוצ'אץ' גופה, ושם נתחלק בין עניי העיר לצרכי פסח. ואל לנו לעבור בשתיקה כי במקרים של שמחה או אֵבל היתה האגודה מיוצגת תמיד. כל הפעולות הללו זכו להכרה ולהערכה מאת הציבוריות היהודית שבעיר הבירה. הקהילה היהודית בוינה היתה גם משתפת אתנו פעולה במקרים של עזרה סוציאלית. עבודתנו צויינה לשבח פעמים רבות בעתונים היהודיים „דיא שטימע" ו„העולם החדש" כאגודה היחידה שפעולתה מסודרת ומאורגנת יפה. העבודה לא היתה קלה, כי אנשי בוצ'אץ' נתנו בי אמון רב והטילו עלי את העבודה הקשה ביותר, אך שמחתי היתה גדולה על שניתן לי להגיש עזרה לנצרכים רבים. לשבחם של אנשי בוצ'אץ' עלי להגיד שהם נענו לי תמיד, והיו מוכנים תמיד לשתף פעולה ולשאת בעול, ובכל פעם שפניתי אליהם בעניני כסף, מיד היו ממציאים את הסכומים הדרושים. על כרחי נשאתי בעול הנשיאות משנת 1929 עד שנת 1938, משום שבני־עירי לא חפצו לשחררני מן השררה הזאת. כל הפעולות נעשו כמובן מאליו במשרד שלי, שלא על מנת לקבל פרס, עד שאפשר היה להקדיש את כל ההכנסות למעשי צדקה וחסד. בחודש מארס 1938, כאשר קלגסי־היטלר כבשו את אוסטריה היו כמה מאות שילינגים בקופת החסכון, ומכיון שהדבר היה לפני פסח חילקתי את הסך הזה בין עניים. אז הוזמנתי לבוא אל הגסטפו ונדרשתי למסור את הפנקסים, הפקדונות ואת כסף המזומן, ולבסוף — לפרק את האגודה, וכך נתחסל מפעל־החסד שלנו. בהנהלת האגודה היו ליאון (לייביש) פריד — נשיא הכבוד, יחזקאל אֲדרר, יעקב קרמינר, אפרים אלפנביין ומתתיהו ווייסר — סגני נשיאים; אגון מייזינגר, א. גינצברג, — גזבר; י. מ. יגנדורף, מ. ווייסר, אפרים לוי פרידמן — מפקח. כחברי נשיאות: זלמן ניימאן, אהרן אנדרמאן, המהנדס מ. שיינברג, ד"ר דוד פוהורילה, שאול ווינרב, פאול אֲדלשטיין, ש. ווילדמאן, מ. טורטן, וכמזכירות: גב' צילה גנצר וגב' אופנר. לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין, בספטמבר 1939, נאסרו כמה מאנשי בוצ'אץ' בוינה והובלו לדכאו. מהם: משה יגנדורף, הירש פרמינגר, משה הופמן, מנדל יורמן, יוסף רוזנפלד, שנהרגו על קידוש השם. כבוד לזכרם.

ניו־יורק, יחזקאל אדרר

פעולת ארגון־הסיוע של יהודי בוצ'אץ' בניו־יורק

בתולדות ארגוני־הסיוע של ה„לנדסמַנשפטים" באמריקה לעתיד לבוא, יתפוס ה־ United Butzatzer Ladies Auxiliary את אחד הפרקים הנכבדים ביותר. זוהי היסטוריה של עבודה קשה וללא ליאות, של התעוררות עצמית לטובת נפגעים ונדכאים, שפנו ברגעי יאוש אלינו, לאחיהם ולאחיותיהם מעבר לים.

בשנת 1934, כאשר הממשלה הפולנית הפשיסטית העיקה והגבירה את לחצה הכלכלי על היהודים, הגיעו מעיר מולדתנו מכתבים רוויי דמעות ועצב, שתיארו את המצוקה והעוני של חלק גדול מהאוכלוסיה היהודית. זעקת־הכאב של אחינו

המעונים לא נפלה על אזנים אטומות. נסערים מהידיעות הנוראות נתאספה ביום חורף קר, בינואר 1935, קבוצת אנשים קטנה, אנשים פשוטים ותמימים, שלבם לב זהב, גברים ונשים, כדי לייסד אירגון־סיוע למען עיר מולדתנו ובני עירנו הסובלים בבוצ׳אץ׳. וכך נוסד ב־20 בינואר 1935 „יונייטד בוטשאטשער ליידיס אוקזיליארי״.

יהיה בזה משום עוול שלא להזכיר את שמותיהם של האנשים שייסדו את האירגון, כיוון שרבים מהם הקדישו עמל קשה ומאמצים על־אנושיים כדי לסייע לבני עירם.

יש להזכיר בכבוד את אבוש אַנדרמַן, עסקן שלא ידע ליאות ואחד ממניחי היסוד. תבונתו ומזגו הטוב השפיעו על רבים והיו להשראה להמשך עבודתנו המסורה. הוא חסר לנו ולעולם לא נשכחנו. מהמייסדים שנפטרו יש להזכיר עוד את השמות הבאים: גב׳ דְרָה בוֹיֶר, גב׳ אַנה פֶק, מַכּס זילברבוש, אנה בַּכטיגל, אנה אדלר, ליאון רוזנבלט, משה שטיין, ייטי שטיין וסם (שמואל) שוורץ, שנפטר לא מזמן. תולדות האגודה הן שרשרת ארוכה של הישגים נפלאים ומעשים אצילים, של הקרבה ואחווה. מכתביהם קורעי־הלבבות של העסקנים ונציגי הקהילה מאז (מנדל רייך ופנחס וויינשטוק) השפיעו השפעה מכרעת עלינו והמלים הנרגשות והנבונות נפלו על קרקע פורה.

היוזם והמייסד הראשי הוא לייבה׳לה פֶּרבר, בעל מזג טוב ומקובל על כולנו. אולם גם המארגנים האחרים ראויים להזכר לטובה משום עבודתם המקיפה והמרובה. ואלה שמותיהם: משה ודרה בויר, לואיס ואנה פק, מוריס ואנה אדלר, ברנרד וסלו גוטפורכט, סם ופני קופלר, ישראל והינדה שר, מכס וצילי זילברבוש, פּוֹל וקלרה סילברשיין, לואיס ורדה רוֹזנבלט, לוֹאיס גוטפריד, אברהם ורדה זוֹמר, אבוש וג׳ני אנדרמן, לואיס ולינה דוחובני, משה ואנה שטיין, אַנה בַּכטיגל, איזי וטילי ווילדמַן, סם ואסתר שווארץ, מילי ובסי וַסנר, רדה שניידר, אלטער ואתיל פרבר, מאיר קליינפלד. אולם לא רק המייסדים והמארגנים מילאו חובתם, אלא כל החברים וחלק גדול מבני עירנו עזרו לנו מתוך התלהבות ותרמו רבות בשנות השלושים — עד פרוץ מלחמת העולם השניה — כדי להקל על המצוקה והעוני של אחינו בבוצ׳אץ׳. בין התורמים הגדולים של אירגוננו יש להזכיר את פיליפ סילברשיין וישראל נַיימַן, בנו של אברהם יונה ניימן.

את פעולתה של ה„אוקזיליארי״ יש לחלק לשלוש תקופות. התקופה הראשונה מתחילה בשנת 1935 ומסתיימת עם פרוץ המלחמה בשנת 1939. מטרת פעולתנו בתקופה ההיא היתה כפולה: כדי לעודד את הרוח ולמנוע יאוש היינו תומכים באחדים בכסף לפי הוראות הקהילה, אשר אף היא עשתה הכל כדי להקל על המצוקה. עם זאת לא התעלמנו מהמוסדות היהודיים החשובים, שהיו צפויים לירידה בלא סיוע מצדנו. סייענו למוסדות הבאים: בית היתומים בהנהלתה של פולה מרגגל ויוסף קורנבלי; בית החולים, בהנהלתם של מוניש פרנקל וארתור ביק; תלמוד תורה, בהנהלתם של חיים קופלר ומנדל רייך; חברת גמילת חסד, בהנהלתם של מוניש פרנקל, ד״ר ישעיהו הכט, פנחס וויינשטוק ויעקב מרגליות.

התקופה השניה משתרעת על פני תקופת מלחמת העולם השניה, משנת 1939 עד לשנת 1945. בתקופה זו נותקו קשרינו עם בוצ׳אץ׳, אם כי לא נפסקה פעולתנו.

בעצבים מתוחים ובלבות פועמים חכינו לרגע, בו יתחדש המגע עם אחינו היקרים. פשטו ידיעות מזעזעות על פוגרומים ורצח בהמון של העם היהודי בפולין, אך אנחנו קיוינו שהידיעות מוגזמות ושהעולם התרבותי לא ירשה את השמדתו של עם שלם חף מפשע. מה תמימה היתה אמונתנו!

בעצם היתה עבודתנו בתקופת המלחמה אינטנסיבית יותר, אספנו כסף וחכינו בקוצר־רוח לרגע, בו שוב יהיה העולם פתוח ונוכל לסייע לאחינו ולרפא את פצעיהם. אותה שעה מילא אירגוננו את חובתו הפטריוטית במלחמת מדינתנו באויב הנאצי ע"י תרומות ל„צלב האדום" ומוסדות ממלכתיים אחרים. וכמובן שתמכנו בסכומים ניכרים במוסדותינו היהודיים־הלאומיים (ג'וינט, יונייטד ג'ואיש אפיל והיאס, קרן קיימת, אורט וכו').

התקופה השלישית מתחילה עם סיום מלחמת העולם השניה. זוהי תקופת הפעולה האינטנסיבית בתולדות אירגוננו, המבטאת את האופי האציל ולבו הרגיש של היהודי מבוצ'אץ'. להוותנו נתאמתו הידיעות על זוועות המלחמה ולאסוננו נוכחנו לדעת, כי מקהילתנו היהודית הגדולה והמפורסמת ניצל קומץ קטן בלבד, כ־65 בבוצ'אץ' גופא וקרוב ל־400, שניצלו על־ידי בריחה לפנים רוסיה. בשנות 1946—7 עבר חלק גדול משארית הפליטה האומללה לגרמניה, מתוך תקוה לצאת משם בקרוב לאמריקה — לארץ ישראל. ובעיקר במחנות הזמניים על אדמת גרמניה הארורה היה המצב קשה מנשוא. ושוב החלו להגיע ל„אוקזיליארי" מכתבים נוגים ומלאי־יאוש, והיא הושיטה עזרה ועוררה תקוות. במרץ רב ובמאמצים בלתי רגילים ניגשו נשי האירגונים והגברים לפעולת־הסיוע. חיפשו קרובים, שלחו בגדים למען הלביש ערומים ומתן חבילות־מזון לרעבים. במשך שש השנים, מאז תום המלחמה, הוציא אירגוננו למעלה מ־20 אלף דולר, סכום שיש לראותו כעצום מצד אירגון קטן. על־ידי הסיוע הגדול הושטנו גם עזרה מוסרית למוכי־הגורל, שמוראות המלחמה הביאום לתהום היאוש. היד שהושטה לעזרה איפשרה להם לעבור את תקופת־המשבר שלאחר המלחמה מתוך תקוה לעתיד טוב יותר.

*

ב־5 באפריל 1955 נחוג את יובל העשרים של ה„אוקזיליארי" — 20 שנה של עבודה קשה של גוף קטן במספרו, אך גדול ברוחו. לצערנו, רבים מאנשינו הטובים הם כבר בעולם האמת ועם הסתלקותם נשאר חלל־ריק בתוכנו. מספר החברים הפעילים פחת בשנים האחרונות. ירד גם הענין בקרב יהדות אמריקה לטובת הפעולה הפילנטרופית, לאחר העליה הגדולה בתקופה הראשונה שלאחר המלחמה. חלק גדול מהאירגונים מהסוג הנ"ל נתפרק לחלוטין מתוך הכרה שכבר מילאו את תעודתם. אולם אנו קיימים, ועל־אף מספר החברים הפוחת והולך, אנו ממשיכים בעבודתנו הקשה. פעילותנו עתה מוקדשת, בראש וראשונה, לסיוע בבנין מדינת ישראל, ארץ חלומותינו וארץ עתידנו הלאומי.

תולדות ה„אוקזיליארי" שלנו לא תהיינה שלמות, אם לא נזכיר את שמות חברינו, שלמרות גילם הגבוה וקשיים אישיים, מוסיפים למלא את חובתם האנושית באמנות. מנהיגנו הרוחני הוא הרב ישראל שור, הנודע לתהלה בקרב המוני

היהודים בניו־יורק. הוא עומד תמיד מוכן לקריאתנו, בעת צרה ובעת שמחה. הופעותיו במסיבותינו השונות מוסיפות כבוד ותועלת.

ייחשב לי הדבר לכבוד להזכיר חברים שלאחר 20 שנות פעולה קשה, לא נפלה רוחם והם מוכנים ומזומנים, לפי מיטב יכולתם, להמשיך בעבודת התמיכה האצילה למען הנפגעים והעניים. ואלה שמותיהם: לייבה׳לה וסיידי פרבר, אלתר ואתיל פרבר, לואיס וג׳ני אַייזנשטט (אנדרמן), לואיס ולינה דוחובני, ברנרד וסלי גוטפרוכט, ישראל והינדה שור, לואיס גוטפריד, מאיר קליינפלד, אברהם ורדה זומר, רדה שניידר, לולה פלר, דורה קירשנר, אסתר שוורץ, מוריס פוטשטר, סלו קילרייך ורגינה גלברייט.

ואחרון־אחרון חביב: הטובים והמסורים ביותר בין הנושאים בעול הם זלמן ניימן ואשתו דרה, המקובלים והחביבים על כל יוצאי בוצ׳אץ׳ בניו־יורק. ניימן הוא סיפוס אמיתי של יהודי מבוצ׳אץ׳ לשעבר. אישיותו החזקה משפיעה על כל אלה שבאים אתו במגע, ואחרי הרב שור — הננו רואים בו את המנהיג הרוחני השני של אירגוני־בוצ׳אץ׳. הננו גאים עליו והוא ואשתו ראויים להחרת באותיות זהב בתולדות ה„אוקזיליאַרי״.

בזה מסתיימת ההיסטוריה הקצרה של אירגון־הסיוע שלנו — תולדות עבודה ללא חת וללא ליאות של מעטים לטובת הכלל. לא למען הכבוד מסרו אנשינו את זמנם, מרצם, כוחותיהם וממונם. זעקת־הכאב של אחים ואחיות מעבר לים, היתה המוטיב היחיד שהניעם לפעולה שתרפא, לפחות באופן חלקי, את פצעי אחינו.

בתולדות האגודה הקטנה הזאת נתגלמו הסולידריות והערבות ההדדית, שהם קוי־האופי של עמנו.

אברהם זומר

פרקי הוי

(מסוף המאה התשעה עשרה)

נציגות העיר

בוצ׳אץ׳ היתה ברובה עיר יהודית, האוכלוסיה הנוצרית התגוררה בפרברים. מרכז העיר היה יהודי טהור ואפילו סביבת הכנסיות — בתי התפילה הנוצריים היתה יהודית. בוצ׳אץ׳ היהודית היתה ברובה עיר של מתנגדים, אשר הטביעו את חותמם על העיר. הנהלת העיר, גם ההנהלה המוניציפלית וגם התרבותית־חינוכית („הקהל״) היתה איפוא בעיקר בידי המתנגדים, כי החסידים היו במיעוט, אף על פי שבקרב החסידים היו אישים חשובים כזיידמן ואחרים. הודות לרמתם התרבותית של אנשי בוצ׳אץ׳, לא בא הדבר לידי חיכוכים בין שתי הכיתות והמיעוט הסתגל. הגישה הכללית היתה אנטי־חסידית, אך בכל זאת, משום הכבוד שרחשו לאישים ידועים בכת החסידים, קיבלו נציגות במועצת הקהילה. הנהלת העיר, — כלומר הנהלת העיריה והנהלת הקהילה — היתה בידי משפחת שטרן. בגלל זה קמה

התנגדות למשפחה זו, אבל קשה היה להלחם בהם באופן רציני כיון שהאנשים החשובים עבדו איש איש במקצועו ולא היו קנדידטים למשרות ציבוריות — בבחינת „החדלתי את דשני אשר בי יכבדו אלהים ואנשים והלכתי לנוע על העצים". בערים ובעיירות אחרות בגליציה המזרחית היו על־פי־רוב שתי משפחות שהתנגחו זו בזו, אך בבוצ׳אץ׳ לא היתה תופעה זו.

הקהילה הרשמית נוסדה רק בשנת 1890 בערך. סיבת האיחור אינה ידועה לי. יתכן שהיתה התנגדות מצד השלטונות, או אולי אנשי בוצ׳אץ׳ עצמם לא התענינו בכך עד אז.

אחרי מותו של הרב הצדיק ר׳ ישראל ליב ווארמן, איש לא כיהן בבוצ׳אץ׳ בתואר רב ולא נמצא איש הראוי לאיצטלה זו עד התחלת המאה העשרים, כשנתמנה ר׳ מאיר אראק, הרב מיאזלוביץ, לרב בבוצ׳אץ׳. בתקופת־הבינײם הארוכה הסתפקו ב„מורה הוראה". הרב אראק היה אמנם מחסידי צ׳ורטקוב, אך אסרו עליו להתפלל בקלויז של חסידי צ׳ורטקוב.

המצב הכלכלי

מקומה הגיאוגרפי של בוצ׳אץ׳ היה בין 2 ערים גדולות (במושגי הימים ההם), סטניסלבוב וטרנופול, כל אחת כבת 60 אלף נפש. המצב החמרי היה בדרך כלל רע. העיר התרוששה והלכה. סיבת הירידה היתה פיגור אחר ההתקדמות הכללית בעולם הגדול. ערים רבות בגליציה פיגרו ובוצ׳אץ׳ בתוכן. לעומתן היו עיירות שעלו. צרתה של בוצ׳אץ׳ היתה העיירה הקרובה צ׳ורטקוב, שמצבה הכלכלי היה טוב בהרבה, בעיקר משני טעמים: א) בצ׳ורטקוב היה קסרקטין גדול של חיל־רגלים ופרשים. ב) על המצב הכלכלי השפיע גם מושב הצדיק — ממשפחת הצדיק מרוז׳ין. חצר הצדיק היתה גורם כלכלי חשוב. החיים בחצר הרבי היו ברחבה וברווחה כיד המלך. חסידים מכל קצוי גליציה ובוקובינה וגם מאוקראינה היו מתדפקים על דלתות ה„רבי" והיו מכניסים לצ׳ורטקוב כסף רב.

אמנם קברניטי העיר השתדלו אצל הרשות להשיג צבא, בית־דין מחוזי, בנין מסילת ברזל (בוצ׳אץ׳—הורודנקה, ומסילת ברזל מבוצ׳אץ׳ לפודהייצה), אך כל השתדלויותיהם לא נשאו פרי. את בית המשפט המחוזי קיבלה צ׳ורטקוב, ומסילות הברזל הנ"ל לא נבנו. רק בבנין גימנסיה מפוארת זכתה בוצ׳אץ׳, הבנין היפה בכל הגימנסיות שבגליציה.

תעשיה לא היתה בבוצ׳אץ׳, רק „בית חרושת" לשטיחים, שהיה למעשה בית מלאכה. סביבת בוצ׳אץ׳ היתה אגררית ובה בעלי אחוזות גדולות, שהעסיקו הרבה עובדים חקלאיים בשכר מינימלי, שהספיק ללחם צר ומים לחץ וכוח הקניה שלהם היה אפסי. ממצב זה סבלה בוצ׳אץ׳, שניזונה בעיקר מן המסחר. המסחר היה בתבואות, בספירט, בטכסטיל, ובענפים אחדים היה אף מסחר מעבר — טרנזיט — כגון, מכונות חקלאיות. כן היה יצוא עופות, ביצים, וחמאה. היו סוחרים שהעסיקו פועלים, בעיקר פועלות, נוצריים (בבירור שעועית ושאר מיני קטניות). הצעירות היהודיות מבני דלת העם, בעיקר מהסביבה, עבדו כתופרות לבנים, בהכנת קונפקציה זולה, כמבשלות וכו׳. הכוסמת בסביבת בוצ׳אץ׳ היתה בעלת איכות משובחת ולגריסי הכוסמת הזאת יצאו מוניטין בסביבה הקרובה והרחוקה. בבוקובינה היו אומרים:

יהודי מבוצ׳אץ׳ בשובו בשבת בבוקר מבית־הכנסת מקדש על יין וטועם לקינוח גריסי כוסמת.

מקור פרנסה לסוחרי בוצ׳אץ׳ הקטנים והגדולים היו הירידים. היו שלושה

א) היריד השבועי הקבוע בעיר בכל יום חמישי. באותו יום היו איכרי הסביבה באים לעיר ומביאים את סחורותיהם לשווקים. והיו שלושה שווקים: שוק הסוסים, שוק החזירים, ע״י הנהר סטריפה והשוק הכללי, סביב בית „המועצה״ (Ratusz). בשוק זה נמכרו תרנגולות, אוזים, ברווזים, ביצים, ירקות, פירות וכו׳. האיכר היה קונה ומוכר. הוא קנה בעיקר מלח וסוכר.

ב) היריד השני הוא השוק בעיירה טלוסטה (טויסט). שמה היתה נוסעת קבוצת סוחרים זעירים, שנקראה בשם אנטלאזניקיש (Entlassene), „מותרים״ (מבית־הסוהר). אלה היו אנשים פקחים וערומים והיו ידועים במעשי הערמה והמרמה שלהם. היו אף מקרים, שאיש רימה את רעהו. וסיפורי־מעשיות על ערמתם ורמאותם היו נפוצים. כדי שלא ייתפשו על נקלה היו בוחרים להם כינויים שונים, ובירידים היו קוראים איש לרעהו בכינוי ולא בשם האמיתי.

ג) מקור פרנסה חשוב היה היריד השנתי בעיירה לאשקוביץ. זה היה יריד גדול, שנמשך 2—3 שבועות ואליו נהרו סוחרים מערים רבות גם מחו״ל. מובן, שלא חסרו שם גם גנבים, וכשאיש היה חשוד במראהו החיצון אמרו עליו כי „פניו כמו פני גנב מלשקוביץ״.

גם במלאכה לא היה המצב טוב. החייטים היו עסוקים בעיקר לפני החגים, כלומר, בסוף החורף ובסוף הקיץ. מקצוע זה היה כולו בידי יהודים. כן היתה כולה בידי יהודים מלאכת הפרוות. עונת הפרוונים היתה בסוף הקיץ ובסתיו עבדו בעיקר בשביל האיכרים, שחבשו בחורף כובעי פרווה ומעילי פרווה פשוטים. הסנדלרות היתה ברובה בידי הנוצרים, ורק קצת מן הסנדלרים היו יהודים. הסנדלרים עבדו לפני החגים עפ״י הזמנות היהודים ובשאר ימות־השנה הכינו מגפי איכרים ומסרו אותם לחנויות או מכרום ישר לצרכן. במרוצת הזמן דחקה תוצרת בתי־חרושת את רגלי הסנדלרים. בשאר המלאכות, בנגרות, מסגרות וכו׳, עסקו גם יהודים וגם נוצרים, אך מצבם לא היה טוב ביותר, אף על פי שהיו בעלי־מלאכה מומחים, כגון בתוצרת רהיטים, נגרות בנין וכו׳. הספרות והפחחות גם הן היו אך ורק בידי יהודים, וכן עגלוני המרכבות (Fiaker) אף הם היו רק יהודים.

בבוצ׳אץ׳ היו שלוש מאפיות גדולות המספקות לחם חם ולחמניות שלוש פעמים ביום. המאפיות הקטנות (הביתיות) היו מספקות מאפה רק ביום ששי: „קנישיס״ (בולבוסונים) למיניהם, או מגריסי כוסמת, ובקיץ — בצל ירוק וגבינה וכו׳. כן סופקו חלות לשבת ממין משובח, עפ״ר בהזמנה. וזה היה מקור פרנסה צדדי ל־2—3 ימים בשבוע. מאפיות ביתיות אלה הכינו מאפה גם בשביל הירידים, בעיקר בשביל היריד השנתי, שהיה קשור עם עליית הרגל הנוצרית „שקאפירנה״.

עוני וחוסר־עבודה גרמו לכך, שרבים נדדו לחוץ לארץ, בעיקר לארצות־הברית וגם לקנדה.

בבוצ׳אץ׳ היה גם עודף אינטליגנציה. יהודי בוצ׳אץ׳ שלחו את בניהם לגימנסיה ואחר כך גם לאוניברסיטה. ועובדה זו הביאה אף לחוסר עבודה במקצועות החפשיים, ובערים רבות עבדו במקצועות אלה יוצאי בוצ׳אץ׳.

היציאה לא פתרה את בעיית העוני ולא היטיבה את המצב. רבו בבוצ׳אץ׳ עניים, מקבלי מעות חיטין ותמיכות בצורות שונות. א) היו גם חוזרים על הפתחים ובשבת היו נשים עניות מהלכות מבית לבית לאסוף פרוסות לחם. ב) היו אוספי נדבות ברחוב. ג) בפורים היו חוזרים על הפתחים גם כאלה, שלא עשו זאת כל ימות השנה. צעירים עניים היו מתחפשים לא לשם תענוג, כי אם פשוט משום שהתבישו לקבץ נדבות בפנים גלויות. גם שוטרים יהודיים בבגדים אזרחיים (היו גם כאלה) היו אוספים נדבות. ד) לפני פסח היו מחלקים לעניים „מעות חיטין״.

בבית התמחוי היו עניים מקבלים בחורף ארוחת־צהרים חמה במחיר פרוטות, ובבוקר כמעט בחינם, תה ולחם. היו גם עניים „נסתרים״, יורדים שהתבישו לפשוט יד; לאלה היו שולחים הביתה תמיכות, שהושגו בדרכים שונות. אחת הדרכים היתה קופת „מתן בסתר״, שהיתה בנויה בתוך עמוד בבית הכנסת הגדול. העוני גרם לכך, שרוב הדיור היה בכל רע. דלת העם היתה מתגוררת בבתים רעועים בצלע שבגבעה שנקראה baszty, או במרתפים. אין פלא שמגפות, שלא היו נדירות בעיירות גליציה, לא פסחו גם על בוצ׳אץ׳, אף על פי שזו ישבה על מימיה הטובים הנודעים לתהילה. בעיקר זכורה מגיפת החולירע בשנת 1894 או 1895, שעשתה שמות בגליציה בכלל וגם בבוצ׳אץ׳. כדי לרסן את מלאך המות, ערכו חתונה על חשבון הקהילה לזוג עניים; החופה היתה בבית הקברות ואחרי החופה ערכו תהלוכה ברחובות העיר ובראשה הלך הזוג הצעיר בלווית „כלי־זמר״.

חינוך ותרבות

החינוך היה מגוון מאוד: חינוך יהודי וחינוך כללי. בהתחרות בין שני אלה, היתה במשך שנים רבות ידו של החינוך היהודי על העליונה. אבל החינוך הכללי התגבר במשך הזמן — כמו במקומות אחרים — וניצח את החינוך היהודי. הרוב פסחו על שתי הסעיפים. ההורים ראו, שאין ברירה ויש לחנך את הבנים ולהכשירם למלחמת הקיום, ודבר זה אפשרי רק בידיעה רחבה בשפות ובלימודי חול. אפשר לחלק את היהודים כך: א) הורים שלא שלחו את בניהם לבית־הספר הכללי, אלא ל„חדר״, ומורה פרטי לימד את הבנים בבית לימודי־חול. ב) הורים, שאת בנותיהם שלחו אמנם לבית־הספר הכללי אך לא את בניהם. הבנות היו מבקרות ב„חדר״ אחה״צ לשם לימוד קריאה בעברית ותרגום עברי־טייטש ולעתים היה בא המלמד הביתה לחצי שעה ביום כדי ללמדן קריאה. הבנים למדו כל היום ב„חדר״, לפנה״צ ואחה״צ, ורק לשעה אחת ביום בא מורה הביתה ללמדם לימודי חול. ג) הורים ששלחו את בניהם ואת בנותיהם לבית־הספר הכללי ואת בניהם גם ל„חדר״. אלה היו יהודים אוהבי תורה לשמה, ורק עול הגלות הכריחם ללמד את בניהם בבית־הספר, אך על התורה לא ויתרו. הבנים, היו כמובן, המוכשרים והחרוצים שבהם, ולמדו גם בחדר, ובלילה, אחר תום הלימודים היו 2—3 המצטיינים נשארים עוד משעה 8 עד 9 בערב ללמוד גמרא. ילדים אלה עול קשה היה עליהם, כיון שלמדו מן הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה. ד) הורים, שהעיקר היה בשבילם בית־הספר הכללי, ותורה למדו רק שעות מספר בחדר „על קצה המזלג״. משום כך גם החדר היה בעל גוונים שונים. היה: א) ח ד ר ד ר ד ק י, לילדים ולילדות יחד בגיל 3 עד 5 ובו חמש דרגות. היו מתחילים בפרשה ראשונה של ויקרא, מכינים את הילדים

לעתים גם „לדרוש" פרשה ועורכים „סעודה" בבית הילד. ב) חדר „ערבוביא". זהו „חדר" העולה בדרגה על הקודם ובו למדו הילדים חומש, קצת רש"י ונביאים ראשונים. השם „ערבוביא" לא נשתנה אעפ"י שכאן למדו רק נערים. נערות לא המשיכו בלימודן אחר „גמר" הדרדקי. גם חומש לא למדו בו. בשבילן היתה דיה קריאה בעברית ובעברי־טייטש. ב„חדר" זה, ובדרגות הגבוהות יותר, למדו התלמידים בחורף גם בערב עם שעה 8 לאור מנורת נפט או לאור הנר. כל ילד השתתף בהוצאות המאור 1—2 קרייצר לשבוע). הנערים היו חוזרים הביתה עם פנסים בידיהם ושרים שירים. ימים מספר לפני חג הפסח סיימו את הלימוד בערבים בסעודה ב„חדר". כל ילד השתתף בהוצאות. קנו מעט יי"ש והרבנית בישלה לביבות ממולאות תפוחי־אדמה או כוסמת.

ג) מחדר „ערבוביא" עבר הילד בגיל 7—8 למלמד גמרא. „חדרי גמרא" היו בעלי שתי דרגות. מגיל 7—8 עד גיל 12—13, ומגיל 12—13 ומעלה. באלה הראשונים היה עיקר הלימוד לפני הצהרים לימוד תלמוד. 4—5 שעות אחה"צ היה לימוד נ"ך (נביאים אחרונים וכתובים) ובערב אחר תפלת ערבית בחורף, או לפנות ערב בקיץ, היה לימוד חומש עם רש"י לפי פרשת השבוע. נוסף למקצועות הנ"ל למדו (גם בחדר „ערבוביא") לימודים עונתיים: לפני חג־הסוכות מגילת קוהלת, לפני פורים מגילת אסתר, לפני פסח שיר־השירים והגדה של פסח, לפני חג השבועות מגילת רות ואקדמות, ולפני תשעה באב — מגילת איכה.

תלמידי בתי־הספר הכלליים ויתרו ברובם על לימוד התלמוד ורק מעטים, בעלי־כשרונות, נשארו בערב בין 8—9 בחורף. בקיץ הסתפקו בשיעור בין השמשות, אחר צאת שאר התלמידים, ועיקר הלימודים היה בימי החופש בבתי־ספר הכלליים. „חדר גמרא" מהסוג השני, לא קיבל תלמידים הלומדים בבתי ספר כלליים. היו בו שתי מגמות: מגמה תלמודית — בזה היה עיקר הלימוד ש"ס ופסוקים; ומגמת השכלתית, כלומר: „מלמדים" משכילים היו מלמדים את תלמידיהם גם ש"ס ופוסקים, אך גם לימוד יסודי במקרא, בעיקר בנביאים אחרונים, וכן לימוד דקדוק וכתיבת מכתבים בעברית ובז'ארגון. בחדרים מסוג זה, בשתי המגמות גם יחד, היה מספר התלמידים מועט. בדרך כלל היו 7—8 תלמידים. החינוך היה כאן אינדיבידואלי בהחלט. בין בעלי המגמה מסוג א' הצטיין בעיקר „יענה־מלמד" (יעקב רויכער) ובין אלה מסוג ב' „פסי־מלמד" (פסח בילר), יהודי משכיל בעל דקדוק ומתרגם כמה שירים מז'רגון לעברית.

בחדר דרדקי היה תפקיד חשוב לריש דוכנא, המכונה „בעלפיר". גם אלה היו משני סוגים: א) „ריש דוכנא", העוזר למלמד בלימוד קריאה וחומש, והוא גם בעל תואר מיוחד „אויבער בעלפיר"; ב) העוזרים סתם. אלה היו למעשה עוזרים להורים. הם הלכו בבוקר מבית לבית, רחצו את ידיהם ופניהם של התלמידים, הקריאום „מודה אני" והובילו אותם ל„חדר" (בחדשי החורף על כתפיהם), אח"כ יצאו לאסוף ארוחת בוקר שניה (פודווארעמעס) בקיץ או „ווארעמעס" (ארוחת צהרים) בחורף. ואחה"צ היו מביאים לילדים את הארוחה שלפנות ערב. העוזרים האלה היו משגיחים בשעת הפנאי על משחקי הילדים בחצר. אלה היו אהובים על התלמידים ועל פי רוב גם על ההורים. הם היו ממש „בני־בית", כי כלכלתם היתה על אכילת „ימים" בכל יום בבית „בעל בית" אחר, כלומר, בבתי אבות־התלמידים. ביום ששי

היו גם מצחצחים את נעלי כל בני הבית ומקבלים שכר טרחה. אלה הכינו גם כלי־משחק לילדים: דגלים לשמחת־תורה, סביבוני־עופרת לחנוכה, רעשנים לפורים, חץ וקשת לל״ג בעומר, ו„רובה״ לתשעה באב. לפנות ערב היו מעמידים את כל הילדים בחצר בסדר ובמשטר, וה„רבי״ או ה„ריש דוכנא״ לימדו את התלמידים ב„סך״ ברכות הנהנין והלכות דרך־ארץ, ואח״כ הובילו העוזרים את הפעוטים לבתיהם. לעוזרים היה עוד תפקיד: כשנולד בן־זכר להורי אחד התלמידים, היו מוליכים את הילדים לבית היולדת, קוראים „שמע״ עם הילדים ומחלקים לכל ילד טיפת יי״ש, דובשן ועוגה קטנה בצורת 8, והילדים היו עוזבים את הבית בשמחה בברכם בברכת ליל טוב ליולדת ולרך הנולד.

בחדר „דרדקי״ כולם שבתו בשבת, הרבי, העוזרים והתלמידים. לא כן בשאר ה„חדרים״. באלה היו התלמידים באים בשבת אחה״צ ל־2—3 שעות לחדר, משתובבים או משחקים בחוץ, ואחר שהרבי קם משנתו היה מכניס את התלמידים לחדר ומלמדם „ברכי נפשי״ בחורף ופרקי־אבות בקיץ, ובשבת חזון, היה הרבי קורא מעשה בקמצא ובר־קמצא ושאר אגדות החורבן. בשבת היו גם בחינות התלמידים. בחורף לפני הצהרים ובקיץ לפנות ערב, היה בא הרבי אל בתי ההורים (בכל שבת לבית אחד או שנים) או לקרובי התלמידים, בוחן את התלמיד ומקבל „כיבוד״. תלמידים גדולים היו מוותרים על נוכחות הרבי ונבחנים על ידי אבותיהם או קרוביהם.

בל״ג בעומר היה הטיול הרשמי ב„חדרים״ מכל הסוגים והמגמות. התלמידים היו מקבלים תופינים שונים, בעיקר עוגות טבולות בדבש, „קראפפען״, ויוצאים עם המלמדים בראש למקומות אויר צח — ל„פידור״, או ל„באשטעס״ או למצודה. היו גם מלמדים, שהיו מכינים דגל גדול, והטוב שבתלמידים היה נושא את הדגל והמנגנים צועדים בראש התהלוכה. והיו מלמדים, שהוליכו את התלמידים לרחצה בנהר, ויש לציין לשבחם שלא היה אף מקרה של טביעה.

יש לציין גם את הצד השלילי שבחינוך הזה: העונשים. בכיתות הנמוכות היה הרבי יושב בראש השולחן ורצועתו, מקל החובלים (קאנטשיק), בידו, והיה מצליף לפעמים (זה היה תלוי באופיו של המלמד ובתכונותיו של התלמיד). בחדר הדרדקי היתה נהוגה גם ה„קונע״ (בצורה מסולפת מהקונע האמתית). היו חובשים על ראש הילד „החוטא״ מצנפת מרופטת עם נוצות והיו מעמידים אותו על השולחן ושמים אותו ללעג ולצחוק לנוכח שאר הילדים.

תלמידים עניים קבלו חינוך תורני על חשבון הציבור. בעלי הבתים היו משלמים לקופת „תלמוד תורה״, שבמשך שנים רבות עמד בראשו אברהמצי גינסבורג. התלמידים האלה למדו בחדרים שונים והמלמד היה מקבל את שכרו מקופת תלמוד־תורה.

בתי ספר כלליים

התלמידים, שהוריהם חפצו לתת להם חינוך כללי שיטתי, למדו בשני בתי־ספר. א) בתי ספר ע״ש הברון הירש, שבו למדו רוב היהודים; זה היה בית־ספר עממי בן ארבע כיתות. בדרך כלל היה זה בית־ספר טוב. הילדים למדו 6 שעות ביום: 4 — לפנה״צ ו־2 אחה״צ. העומס היה גדול, אבל הלימוד היה יסודי בשלוש שפות:

פולנית, גרמנית ואוקראינית. גם תורה למדו ומעט דקדוק. המורים למקצועות העבריים וללימוד דת היו משכילים ש„הציצו ונפגעו״: משה חיים טאובר ומרדכי קאנפר. החניכים, מקצתם עברו לגימנסיות ומקצתם למסחר ולמלאכה. תלמידים עניים היו מקבלים מקופת „הקרן״ גם בגדים, בגדי קיץ וחורף, ובחורף גם ארוחה חמה. אלה שבחרו במלאכה נמסרו לידי בעלי־מלאכה, שלימדו אותם מקצוע במשך שלוש שנים וקיבלו גם בגדי עבודה. אחדים נשלחו לגרמניה לביה״ס החקלאי מיסודו של הברון הירש ולמדו חקלאות. היה בית ספר כללי פולני אך בו למדו תלמידים יהודים מעטים. בדרך כלל הודו רבים ממורינו בגימנסיות, שחניכי בית הספר ע״ש הברון הירש היו מוכנים יותר מחניכי בית הספר הקתולי.

החדר לא היה השלב האחרון בלימוד ובתרבות ישראל. רבים המשיכו בלימודיהם. חלק ניכר מהם ישבו בבתי המדרש ולמדו, בעיקר בבית המדרש הישן, אך רבים פנו למסחר ולמלאכה, מלאו את החסר בשיעורים בתלמוד ובמדרשים בבתי־כנסיות בין „מנחה״ ל„מעריב״, וביחוד בשבתות ובחגים. מקצתם למדו בעצמם ומקצתם שמעו תורה מפי אחד הלמדנים. והיו גם חברות ש״ס ופוסקים, בעיקר בבתי המדרש של המתנגדים, שעשו את מלאכתן לשמה, שלא על מנת לקבל פרס.

מנהגים וטיפוסים

בבוצ׳אץ׳ היו מנהגים שונים, רובם כמנהגי שאר עיירות בגליציה, ומקצתם מיוחדים לבוצ׳אץ׳. היו מנהגים ציבוריים כלליים, הקשורים במצוות ובמנהגים דתיים, וכן היו מעשי שובבות ושעשועים.

שמש־העיר היה מכריז בערב שבת על כניסת־השבת בהכרזתו: אין שול אריין! (לבית־הכנסת!). בכל בוקר עם שחר, היה עובר ברחובות העיר ומעיר את הישנים על ידי חבטות במקל, שלוש חבטות בכל שער (ואם מת מישהו בלילה — שתי חבטות). בימי סליחות היה השמש מעיר את התושבים בשעה שלוש לפנות בוקר על ידי הכרזה בקול רם ובניגון: „קומו, קומו, ישראל עם קדושים, קומו לעבודת הבורא״.

וכן היה השמש מכריז ברחובות העיר על הלווית המת, בקריאה: „מת מצוה״.

ימי סליחות, היו ימי תפילה ותחנונים, אבל גם ימי השתובבות לנוער. הבחורים היו משכימים יחד עם הוריהם, או לפניהם, ובדרכם אל בית־הכנסת היו מספיקים לגשת אל הנהר סטריפה, ולהציף עליו לוחות עץ שעליהם נרות דולקים. מראה הנהר היה אז מרהיב עין. אין תימה, שהנוער ביקש לעצמו פורקן בדרך זו. מקומות שעשועים בדרך כלל לא היו רבים בבוצ׳אץ׳ ולא בערים אחרות. הנהר סטריפה שימש מקום שעשוע ובילוי: בקיץ רחיצה או שיט בסירות, בחורף — החלקה על הקרח שכיסה את הנהר ברוב חדשי החורף. בקיץ היו אטרקציות זמניות כגון: קרקס, ביבר, פאנורמה, שהיו נודדים ושוהים במשך כמה שבועות גם בבוצ׳אץ׳. לפעמים הופיע רץ מקצועי, שרץ בככר סביב בית המועצה או מרקד על חבל, בעל גרמופון, או קוסם ועושה־להטים וכו׳. גם התיאטרון היהודי של גימפל מלבוב, היה בא לכמה שבועות בקיץ ועורך את בימתו באורווה על שפת הסטריפה.

לפני פסח היו הבחורים בני החסידים עוסקים בקלויז באפית מצה שמורה.

העבודה היתה משעשעת, אך זה היה שעשוע רציני. לעומתם, היה הנוער השובב והבטלן עושה הכנות ל„שבת הגדול".

החלק הפשוט של הנוער היה עורך תהלוכות בשבת הגדול. בראש התהלוכה הלך אחד נושא פוחלץ (מכנסים ומעיל ממולאים קש) ואחדים מתופפים בשברי פכים וכו' וכולם שרים:

„הללו, הללו מן השמים
כל הפארכעס למצרים!..."

כשהגיעו לבית שאחד מיושביו היה מוכה שחין, עמדו מלכת ובמשך רגעים אחדים השמיעו את „שירם".

מנהגים יפים היו ביחסים שבין אדם לחברו. בברית מילה היו שולחים סוכר, ריבה וכו'.

בבית־הכנסת, כשעלה חתן לתורה, היו הנשים מ„עזרת הנשים" זורקות בו צימוקים, שקדים וסוכריות. בשמחת־תורה היו „קידושים" בבתי־כנסיות ובבתי־הגבאים, חתני התורה וחתני בראשית.

טיפוסים שונים היו בבוצ'אץ' ואי אפשר למנות את כולם. אציין רק אחדים מהם, שהיו מוזרים בהליכותיהם:

יענקל גרוספלד. יהודי משכיל, היה שרוי תמיד במצב רוח טוב ומבודח. היה עני ואביון ואיש לא ידע „ממה ירק זה חי". רוב שעות היום היה מבלה בחברת אברהמצי פישר (בעל חנות לנעלים), שניהם יושבים ומשחקים בשח־מט ומתנצחים בסיפורי בדיחות, חדשים לבקרים.

בין ה„כלי זמר" הצטיין אלעזר הנכה (לאזר דער קאליקה) לא בכשרונו במוסיקה, הוא היה מנגן במצלתיים, אלא בעליזותו ובשיריו באידיש, בהזדמנויות שונות, וביחוד בימים שלפני ההתיצבות לצבא, שבהם היו „מענים את עצמם" ה„פלאגערס", כדי להפסל לצבא.

אייזיק וואלף יורמן היה בעל מלאכות אחדות, אך בו לא נתקימה המימרא „רבות המלאכות ומעטות הברכות". אדרבא, הוא היה איש אמיד ובעל בית. בכל ימות השנה עסק במלאכת המסרקות, בסוף הקיץ הכין שופרות ובכל ימות השנה היו לו עוד שני מקצועות־לואי: ביום היה סוחר סמרטוטים וגרוטאות, ובלילה — היה בדחן בחתונות. בחתונות הופיע בשני פרצופים: איש רציני בהליכותיו לפני החופה ובזמן שהוא פונה בחרוזיו אל החתן או אל הכלה ומעורר את הנשים ליללות ולבכיות, ובפרט כשנזדמן לו צד אחד יתום; אך היה מתלוצץ ומבדח לאחר סעודת הערב ומכריז על מתנות מצד אורחי החתן ומצד אורחי הכלה, הנקראות „דרשה געשענק". בחתונות של אמידים היו מוסיפים לו האורחים תוספת על שכרו ואז היה מצטט בעברית ובתרגום באידיש מזמורים שונים, כמו „איש חסיד היה" ועוד.

לבסוף ייזכר לטוב, עושה־חומץ (עסיגמאכער) ישיש, שהיה מדבר בשבת אל סוסתו בלשון הקודש, בשעה שהיה מוביל אותה לבאר לשתות, היה מזרזה ומעודדה במלים „הולך למים". ובמוצאי פורים כיון שרבים היו שותים בסעודת פורים „עד דלא ידע" ושוכחים להתפלל ערבית, היה עובר ברחובות העיר ומכריז: אל תשכחו להתפלל תפילת ערבית!

ד"ר דוד פוהורילה

רסיסים

בעת גילוי לוח הזכרון על שם ישראל משה שטרן (מיסד בית החולים) הוזמנו ע"י ועד בית החולים כל בני משפחת שטרן ("Rodzina"). אחרי הטכס סיירו המוזמנים בבית החולים. כאשר ראה ישראל שלמה שטרן, שהיה יהודי פיקח מאד, את הסדר למופת במוסד, פנה למלויו ואמר: — „איהר האט געמאכט א־תל פונם הקדש"... (בית החולים היה פעם הקדש).

פעם, לפני פסח, רצתה ההנהלה להכין בשביל הגברים במושב הזקנים מכנסיים חדשים לכבוד החג. נקנה בד וכמה חייטים נתבקשו לתפור את המכנסיים בחינם. היה במושב הזקנים זקן אחד ושמו זוסי אלכסנדר, חסיד מצ'ורטקוב, אשר היה מומחה לכל דבר וביחוד היה כוחו גדול בתפירה. נתנו לו את הבד ואמרו: — ר' זוסי, הא לך בד ותפור לך זוג מכנסיים. השיב ר' זוסי ושאל: — ומי ישלם לי בעד זה?

פעם אחת בא סוחר יערות לבוצ'אץ' וישב בה זמן רב. כאשר חזר הביתה, שאלו אותו: איזה מין עיר היא זו בוצ'אץ'? ענה ואמר: — „עפיס א מאדנע שטעטיל דאס ביטשוטש, אין מיטען שטאט שטעהט א ראטהויז, אופן ראטהויז שטעהט די גרויסע שיהל, אויף דער גרויסער שיהל שטעהט דאס באד, אויפן באד שטעהט דאס שפיטאל, אויפן שפיטאל שטעהט א קלויסטער און אויפן קלויסטער דרעהן זיך 7 מיהלעכלעך". (עיירה משונה היא בוצ'אץ' זו; באמצע העיר מתנשא בית המועצה, מעל בית המועצה ניצב בית הכנסת הגדול, מעל לבית הכנסת עומד בית המרחץ, מעל לבית המרחץ בנוי בית החולים, מעל לבית החולים כנסיה ומעליה סובבות שבע טחנות).

ברוך „לולי" שכב פעם בבית החולים בוינה ולידו שכב יהודי מקומי. רצה זה לעשות לצחוק את היהודי הגליצאי המזוקן ושאל: — ווי הייסט א לאוז אויף אידיש? (כיצד אומרים כינה באידיש?) — כינים, עונה לו ברוך. — כן, זה בלשון רבים, אולם איך זה בלשון יחיד? — בלשון יחיד, אין אלה קיימים אצלנו. היתה תשובתו של ברוך „לולי".

ראש העיריה, בעריש שטערן, היה מחבב משחק קלפים, וצדוק אברהם יענקלס היה ה„קיביצער" הקבוע שלו. פעם באחד מימי חמישי הפליג במשחק ורק לפנות ערב נזכר כי לא השאיר לאשתו כסף לצרכי שבת. פנה לצדוק ואמר:

— צודיק, הרי לך 10 כתרים ולך הבא אותם הביתה לאשה לצרכי שבת. לקח

צודיק את עשרת הכתרים והביאם לאשתו שלו. מאוחר בלילה חזר ב. שטערן הביתה ונתקבל ע״י אשתו ב„קבלת פנים חמה" על כי לא השאיר לה את הכסף לצרכי שבת.

למחרת כאשר פגש את צודיק שאל ראש העיריה: — מפני מה לא מסרת את הכסף לאשתי, כפי שבקשתיך? — הרי אמרת כי אמסור את הכסף לאשה ובכן מסרתיו לאשתי. אילו ביקשת למסור את הכסף לגברת, הייתי נותנו לאשתך. לי יש אשה ולך — גברת.

אותו צדוק אברהם יענקלס אמר פעם: — כאשר אשכב על ערש דווי ותראו כי אני מניע בשפתי, תדעו שאני מגדף רבי.

מוידל „גוי" (יהודי) ניגש לפני פסח לר' יודלי שפירא ואומר לו: ר' יודלי, קנה נא אצלי בולבוסין לפסח. התרגז ר' יודלי ועונה: בולבוסין, בולבוסין, הרי גם לבולבוסין יש גבול!

— גם לבולבוסין שלי יש „גבול", היתה תשובתו של מוידל, שסבור היה, כי „גבול" הוא משהו הנחוץ לתפוחי אדמה כדי שיהיו כשרים לפסח.

בבוקר תשעה באב הלך מוידל „גוי" להתפלל כשבידו שק התפילין. פוגש בו אנטאשקי קאסטאלאבסקי (נוצרי, שהיה בקי במנהגי היהדות) ואומר: מוידל, גוי שכמותך, וכי לא תדע כי בתשעה באב בבוקר אין הולכים להתפלל עם שק תפילין ביד?

כאשר שאלו את דוד וואלף שפירא: מפני מה אינו מניח תפילין, היתה תשובתו: איני רוצה להכניס את ראשי במחלוקת בין רש״י לבין רבנו תם...

בוקר אחד, כאשר עמד הערש לייבלה חסיד בביתו בתפילת „שמונה עשרה", הבחין בכלב שנכנס הביתה. לגרש את הכלב לא יכול היה ואף להפסיק את תפילתו בדברי חולין לא רצה, קרא לעבר אשתו ואמר ב„לשון קודש": — אשתי, אשתי, פעס (כלב) בבית!

כאשר חזר קאפעלע „גנב" לאחר מלחמת העולם הראשונה מהצבא, מצא בביתו תינוק. באין ברירה קיבל על עצמו את הדין. לימים חלה התינוק ומת וקאפעלע ישב „שבעה". כשבאו חבריו לנחמו אמר להם: שומעים אתם, חבריה, הרי כבר „ישבתי" מספיק בימי חיי, אולם אף פעם עוד לא ישבתי כשאני כה נקי מאשמה.

לוקט ע״י חיה רול

עוללות

כמה רבנים מבוצ׳אץ׳ שמשו קודם בכתר הרבנות ביאזלוביץ. גם בעל „נטע שעשועים״ ואחריו הצדיק מבוצ׳אץ׳, חתנו של „נטע שעשועים״. אחד מהם נגנב בלילה מיאזלוביץ, הואיל וקהילת יאזלוביץ לא רצתה לפטר אותו מכהונתו.

הצדיק רבי אברהם דוד ווארמן ז״ל היה יליד נאדבורנה. ביום ששי אחד עבר הצדיק בעיר וראה כי אחד אוכל ארוחת צהרים בשעה מאוחרת. אמר לו הצדיק: מדוע אתה אוכל עכשיו, הלא, יכולת לחכות ולאכול בערב לתיאבון, לכבוד שבת. השיב לו בעל־הבית: אם אשביע עכשיו את רעבוני אוכל בערב רק לכבוד שבת, ואם ארעיב את עצמי, אוכל בשבת רק להנאת הגוף, ולא לכבוד השבת. הצדיק הודה בדבריו.

*

כמה חדשים לפני פטירת הצדיק, נפטר פרנס העיר. וכמה שבועות לפני פטירת הצדיק, בא הפרנס לצדיק בחלומו. הפרנס הביא דג בקערה, ואילו את ראש הדג לקח הפרנס בחזרה. הצדיק סיפר בבוקר את החלום לאנשי ביתו ואמר, כי הוא חושש שמא יש בכך רמז שהראש ילך אל הפרנס. וכך הוה. זמן קצר אחרי כן נפטר הצדיק.

*

מספרים כי בשבת, בעת הסעודה השלישית, כשהצדיק אמר תורה, נרדמו כמה אנשים. כי לא כולם היו ראויים לשמוע סודות התורה.

*

מספרים על מיכל פרמינגר, סבו של צבי פרמינגר, כי בהיותו בן 15 שנה בחר בו הצדיק כבעל תפילה שלו, ובמשרה זו כיהן כל ימי חייו. ופעם אמר למיכל, כי נכדיו יהיו טובים יותר מנכדיו.

*

בונה בית הכנסת הגדול בבוצ׳אץ׳ היה מהנדס נוצרי. לאחר שגמר את הבנין, כלומר לאחר שתקע את האבן האחרונה בסיפון המקומר, החזיק בשתי ידיו באבן הזאת, ורגליו היו תלויות באויר. רצה להראות בזה שהבנין הוא חזק וגמור.

*

על ד״ר בלוך מספרים, שבנערותו היה פועל במאפיה, ואחרי כן עלה ונעשה ציר בפרלמנט האוסטרי ולחם מלחמת השם עם שונאי ישראל. כשנבחר בפעם השניה, היתה שמחה גדולה בעירנו. היהודים חבשו את השטריימלך, ועשו כעין פורים, חביות בירה גולגלו בחוצות. והעיר בוצ׳אץ׳ צהלה ושמחה.

ד״ר בלוך בא פעם לאסיפת בוחרים בחורף ושאל את הבוחרים מה היא הסידרה של השבוע, וענו לו: פרשת וישב, והוא אמר להם כי „וישב״ הוא ראשי תיבות: „ווערלט יוסף שמואל בלוך״ (הצביעו בעד יוסף שמואל בלוך)...

*

באסיפה אחת בבית פוביאט למען תוצרת הארץ, בנוכחותו של הגרף פוטוצקי, ציטט ראש העיר בעריש שטערן איזה פסוק מן התנ"ך. כשסיים את נאומו, ניגש אליו גרף פוטוצקי ואמר לו: תסלח לי, אדוני, המקרא מן התנ"ך שאתה אמרת, איננו אלא משנה מפורשת, ואין מקורו בתנ"ך. כל הנוכחים השתוממו על בקיאות זו.

*

בעל עגלה מבוצ'אץ', אשר הוביל סחורה ללבוב, ובדרך, בלילה, נשרפה הסחורה, והיה סכסוך ומחלוקת בין בעל־הבית לבין בעל־העגלה, אם בעל־העגלה הוא שומר חינם או שומר שכר ומי חייב לשלם את הנזק. באו ללבוב לדין תורה לפני הרב יוסף שאול נתנזון. והרב הצדיק את בעל הבית. אולם בעל־העגלה סתר את דברי הרב ואמר לו, שעליו לעיין בספר מסויים ותתברר לו טעותו. לבסוף הודה הרב לבעל־העגלה וישקהו על מצחו באמרו, כי גם בעל־עגלה מבוצ'אץ' הוא תלמיד חכם למופת.

*

גם על אודות הגאון בחכמת יפת, שהיה לכבוד ולתפארת בוינה, פרופסור ד"ר היינריך מילר, יליד בוצ'אץ', שמעתי סיפור אחד: בנעוריו למד תורה עם אברהמצי גינסברג, גזבר התלמוד תורה. אחרי כן היתה לו זכות חוקית לנסוע בכל עת ובכל שעה ברכבת מיוחדת (סעפאראט־צוג בלע"ז), ובבית המלכות היה דודו של הקיסר פרנץ יוזף, רב־דוכס ראונר, מתפאר בכך, שהוא ידידו של הפרופסור מילר.

*

מספרים היו על אחד מזקני הדור הקודם, על מרדכי שפילברג, שהיה פאר הדור ולמדן מופלג. הוא היה היחיד בעיר אשר עשה לילות כימים, גם בקיץ וגם בחורף. בחצי הלילה היה קם והולך מביתו לבית המדרש הישן להגות בתורה עד הבוקר. רגיל היה לקחת אתו תמיד מביתו נר וגפרורים להאיר לו בבית המדרש. פעם אחת שכח בליל חורף להביא עמו גפרורים. וכשהוציא את הנר לא היה לו במה להדליקו. כך עמד בחושך בבית המדרש ולא ידע מה לעשות. אך פתאום נדלק הנר מעצמו ולא ראה ולא שמע שום בן אדם בבית המדרש... כבוד גדול עשו לו במותו. בכל הרחובות אשר בהם הוליכו את מטתו, סגרו את החנויות ובערב שבת הובל למנוחת עולמים, והרב מאיר ארק ז"ל הספיד אותו.

*

סמוך לבוצ'אץ' הוביל יהודי יין שרוף מעיר לעיר, ולא שילם בעדו בלו (אקציז). ראה אותו שוטר גוי וביקש למסרו לבית המשפט. כשראה היהודי כך, הוציא כסף ונתן שוחד לשוטר. אך השוטר מסר בכל זאת הכל לבית המשפט. הדבר קרה בערב שבת אחר הצהרים. ובבוא יום המשפט היה השופט יהודי מלומד בתורה, ולפני שהתחיל המשפט אמר השופט להנשפט: יהודי! האם לא שנית „מי שהחשיך לו בדרך נותן כיסו לנכרי"? היהודי הבין את הרמז וטען אחר כך

לפני השופט כי לא היה בדעתו כלל לשחד את השוטר, אולם הואיל והוא אדוק וזה היה בין־השמשות, מסר את כספו להנכרי הראשון שפגש, כי אסור לשאת מעות בשבת, ועל סמך טענה זו שוחרר היהודי.

*

סבא שלי, יוסף אנגלברג זכרונו לברכה, היה תלמיד חכם גדול, ומלומד גם בחכמות חיצוניות, ידע צרפתית על בוריה והיה עניו גדול ונחבא אל הכלים. נפטר בהיותו צעיר ונשארו כמה בנות. סבתא שלי בראותה את מצב החולה, בכתה; שאל אותה סבא למה היא בוכה? וכשאמרו לו כי בגלל מצב הילדים היא בוכה, אמר לה: אל תבכי וניחם אותה באמרו, אם הוא יעזוב את העולם הזה ויהיה לילדים אב גדול יותר ממנו, כי השם הוא „אבי יתומים ודיין אלמנות".

*

לגיסי משה, היה בן, גם הוא רב, ושמו יהושע. הוא מילא את מקום אביו. וכשקיבל את משרת הרבנות במקום אביו, כתבו לו: עד שלא שקעה שמשו של משה, זרחה שמשו של יהושע.

לגיסי הרב הנ"ל היתה אחות בשם טובה, ולה בן ששמו חיים. כשנעשה בר־מצוה, כתבו לו ברכה, וזה נוסחה: היות והוא חיים של טובה, שיהיה גם חיים של ברכה, חיים של עושר וכבוד וגם חיים שיש בו יראת שמים ויראת חטא.

*

לפני מלחמת העולם הראשונה נתקבל הרב מאיר ארק ז"ל מיאזלוויץ להיות רב בבוצ׳אץ׳. שנים אחדות קודם לכן ביקר אצל הרב מצ׳ורטקוב, מפני שהיה מחסידיו. והוא פנה אליו בזו הלשון: שלום לך, בוטשאטשער רב! כי בשנים קדומות נתמנו כמה פעמים הרבנים מיאזלוויץ להיות רב בבוצ׳אץ׳. ובאופן זה חשב הרבי, כי גם הפעם יהיה כך. כששמעו החסידים, אשר חסו בצל הרבי מצ׳ורטקוב, מה שאמר רבם, דאגו לזה, שהבטחת הרבי תתקיים. ובאמת נתקבל הגאון הרבי מאיר לרבה של בוצ׳אץ׳ ברוב פאר וכבוד.

רבי גדליה מרגליות מסאראקי נתן למרכבה שנסעה לבוצ׳אץ׳ את שני סוסיו המשובחים בכל המחוז, וכמה פעמים נסעו נסיכים בסוסים הללו; ורבי ישראל שטיין נ"ע, חותנו של מרדכי ליב ברגמן מפוטוק, אחד העשירים הגדולים בכל המחוז, היה בכבודו ובעצמו העגלון, כדי להוביל את כבוד הרב לבוצ׳אץ׳. וזה היה ביום חמישי, בחורף, והעיר בוצ׳אץ׳ צהלה ושמחה. לשבת זו באו הרבה אורחים לבוצ׳אץ׳, לרבות תלמידי הרב, שהיו כבר בעצמם רבנים, וביניהם היה גם הרב רבי מאיר שפירא ז"ל, מיסד ישיבת חכמי לובלין ומיסד דף היומי, ועוד רב אחד מתלמידיו אשר לא הספיק לבוא, שלח טלגרמה בזו הלשון: „צהלי ורוני יושבת בוצ׳אץ׳, כי יושב בקרבך גדול ישראל".

זכורני, כי בליל שבת זה הייתי בחברת רבי מאיר שפירא ז"ל, והוא סיפר מילתא דבדיחותא. כי פעם בשבת בבוקר הלך בחור חסיד מן המקוה ופגש בשלושה אשכנזים, שכבר גמרו את התפלה. ולפי שבחוגי חסידים אין עוסקים הרבה בתנ"ך, רצו לנסותו, ושאלו את הבחור: מהו ההבדל בין „נזר, כתר ועטרה". הבחור הבין,

כי הם רוצים להתל בו, הרים ידו והראה באצבע על כל אחד מהם, באמרו: תגידו לי אתם ההבדל בין „זה חליפתי, זה תמורתי וזה כפרתי", ועזב אותם.

*

מספרים על פישל אבערדאם, אביו של צבי אבערדאם, כי בהיותו פעם בקארלסבאד אבד אצ'יל אחד סכום כסף גדול ופישל אבערדאם מצא את האוצר ולא החזירו. נפל עליו החשד, וערכו אצלו חיפושים ומצאו האוצר, אך הוא טען כי כל הכסף שלו וכי הוא עשיר. למחפשים אמר: שאלו נא בעיר אשר ממנה אני בא ותשמעו. המשטרה שאלה בעיריה אשר משם בא. בעיריה חשבו, שהמדובר הוא במס ריפוי אשר משלם כל הבא לעיר הרחצה, ומכיוון שהיו לו גם שונאים בעיריה ורצו לנקום בו, הם מסרו ידיעה לעיר־הרחצה, כי פישל אבערדאם הוא באמת עשיר גדול. ולכן נתנו לו מנוחה בעיר הרחצה ונשאר ברשותו כל האוצר. כשנודעה אחר כך בעיר מגוריו סיבת השאלה, חרה אפם בהם, כי הם חשבו עליו לרעה והיא נהפכה לטובה.

*

בנו צבי אבערדאם היה מלומד בחכמת שם ויפת והיה יפה תואר ומראה. תוארו כאציל, וגם עשיר ונכבד ומפורסם לשם ולתהילה. פעם בא מישהו לביתו והוא לא היה בבית. אמרה אשת צבי אבערדאם לאורח, לך בעיר וכשתפגוש ביהודי היפה ביותר בכל העיר, דע לך, כי זה בעלי צבי אבערדאם. (לא היה בכך שום גוזמא).

*

למורנו הרב צבי מאיר ארק ז"ל, היה אח ושמו פישל, ולו בן ושמו זכריה. מצד אמו היה זכריה ארק נכד למרדכי ליב ברגמן, בעל אחוזת פוטוק, ואשר מקודם היתה אחוזת הנשר הגדול רבי ישראל מרוז'ין. אותו זכריה התחתן בבית משפחה חשובה מעיר קרקוב. האשה הצעירה והעשירה היתה מלומדת ומשכלת, כרוב בנות ישראל בקרקוב. אך בעלה האדוק לא מצא חן בעיניה. והיא מרדה בו, עזבה אותו ונסעה לוינה להשתלם בלימודי חול. שום בקשות והפצרות לא הועילו להחזירה לבעלה. ולבסוף סירבה אפילו להפרד מבעלה על ידי גט. עברו זמנים והיא לא שינתה את דעתה. היא צחקה מבעלה וגם ממנהג ישראל לתת גט. במקרה כזה יש מוצא אחד. על פי היתר של מאה רבנים יכול הבעל לשאת אשה אחרת. וכן עשה. זכריה בא גם להרב מברודי, רבי מנדל שטיינברג ז"ל, וגם הוא נתן לו היתר בין המאה, והזמין את זכריה, שיתן לו אחר כך בתו לאשה. וכן היה. כי אחרי שקיבל היתר ממאה רבנים, נשא זכריה את בתו של הרב שטיינברג ז"ל. וזכורני כי לאחר שנולד לו בן, (זה היה לפני חג השבועות), בא הרב ז"ל לבוצ'אץ' לחוג את חג השבועות ואת חג הברית מילה. בואו של הרב לעיר עשה רושם והיה לי הכבוד לשמוע אותן אקדמות, שאמר לפני הציבור. והיתה שמחת חג מרובה במחנה החסידים.

*

מיכל פרעמינגער היה, כאביו צבי פרעמינגער ז"ל, תלמיד מובהק של הרב רבי מאיר ארק ז"ל. כשנפטר הרב, אמר מיכל בחיי הוריו קדיש אחרי הרב. זמן ארוך לא היו למיכל בנים. ופעם בא הרב למיכל בחלום, ואמר לו אשתך הרה ותלד בן, ותקרא אותו מאיר על שמי. ומיכל ביקש מהרב בחלום עוד בן נוסף, והרב אמר לו כי בימים ההם לא כדאי יותר, די לו בבן אחד. אך מיכל הוסיף וביקש מאת הרב ברכה שיוכל ללמוד מתוך הרחבה. והרב הבטיח לו גם את זה, וכן היה. אחר כן נודע, כי אשתו הרה ונולד בן וקרא אותו בשם רבנו מאיר.

הרצליה יוסף אורבך

מיקירי העיר

ר׳ חיים וינרב

הוא היה חוליה אחרונה לדור של תלמידי חכמים ומלומדים בבוצ׳אץ׳, שהוציאו מוניטין לעיר זו כעיר של יודעי תורה ומשכילים. נולד בקלוש בשנת תרכ״ג. בן 17 נשא לאשה את פיה מבית אנדרמן ועבר לעיר מולדתה בוצ׳אץ׳. כאן, באווירה ספוגת דעת ובינה, מצא סיפוק בהמשכת לימודיו וקבע לו עתים לתורה. בבית המדרש הישן ישב והתענג על הספרים יקרי המציאות והערך שנמצאו בו. באותו בית המדרש התחיל עד מהרה להעניק גם לאחרים מידיעותיו הנרחבות. מדי שבת בשבתו, משך שנים רבות, הרצה על פרשת השבוע, ובערבי שבתות הורה „מורה נבוכים״ ו„עקידת יצחק״. דעת וכשרון הרצאה נתמזגו בדבריו. בהיותו מחונן בזכרון מופלא, ידע לתבל את הרצאותיו במימרות שנונות ובשיחות חולין של תלמידי חכמים. הוא משך וריתק קהל מאזינים, שנהפך לעדת מעריציו. פירושו למקרא, שעמד להדפס בשנה תרצ״ט, אבד בשואה הנאצית. את בניו חינך ברוח לאומית. נפטר בבוצ׳אץ׳ בשנה תרצ״ט. בנו בכורו מתתיהו, לוחם נלהב לשפה העברית, ומטיף הציונות בין הנוער, ובתו פרימה מתו מות קדושים בידי הנאצים. בנו שאול, מפעילי התאחדות, הפועל הצעיר וצעירי ציון ופרנס קהלת וינה, ובנו מיכאל — חיים בישראל.

ש. מ.

ר׳ יעקב ליב אלפנביין

על אבי ז״ל, על ר׳ יעקב לייב אלפנבין, שהיה ציוני נלהב מנעוריו עוד לפני היות התנועה הציונית ולפני הופעת „מדינת היהודים״ של הרצל, יש להרחיב את הדיבור. הפעם אזכיר במלים מעטות את מייסדה של האגודה הציונית הראשונה בעירנו בוצ׳אץ׳ (אגודת „ציון״), את מכוננה של אגודת „שפה ברורה״ ומייסדו של בית־הספר העברי בשם זה וכן אציין כמה קווים אופייניים לחייו.

כנשיא „שפה ברורה״ היה אבי ז״ל מרבה לשוחח עם הילדים, שלמדו בבית־הספר העברי ולעודדם לחיבת השפה העברית ולאהבת הארץ. הורי הצעירים האלה, ברובם מחוגי החרדים, התנגדו לכך ובאו בטענה אל אבי, באמרם, כי הוא משפיע עליהם לרעה וכי בגללו הם יסטו מהדרך הטובה.

ויש שהיו טוענים כנגדו: „מה טעם אתה מעורר אחרים לקיים מצות ישוב הארץ ואינך מקיים זאת בעצמך?״ על כך היה אבי ז״ל משיב: „אני שייך לדור הוא שצריך להכשיר את עצמו בגולה, לעלות ארצה ולבנותה״. אף על פי כן היה בדעתו לעלות, אלא שחלה ונפטר.

ובאמת ניכרת היתה השפעתו על הצעירים האלה, לומדי בית־הספר „שפה ברורה". על אף התנגדות הוריהם עלו כשלושים איש מהם, עם תום מלחמת העולם הראשונה, והיתה זאת קבוצת העולים הגדולה הראשונה, שעלתה מעירנו בוצ׳אץ׳ לארץ־ישראל.

* * *

בשנת 1921 נוסדה, כידוע, קרן היסוד. יכולתי לתרום אז סכום נכבד לקרן זו (25000 קרונים) והודעתי לאבי ז"ל על תרומתי מהעיר וינה, שבה ישבתי אז. אבי, אשר חזר עם תום מלחמת העולם הראשונה לבוצ׳אץ׳, השיב לי על מכתבי וכתב בין השאר:

„מכתבך המספר לי, כי ת"ל נתת 25000 כתרים לקרן היסוד הפיח רוח חיים בקרבי, כי נוכחתי לדעת כי יש לך לב יהודי ואתה יודע נפש אמונתנו ותחפוץ למלאות חובך לעמנו ולארצנו. אחת אמרתי: בן ישראל — אם יקפוץ ידו מלתת מעשר עבור בנין ארצנו, בן מומר לעמו ולארצו, גם אם יתפלל בכל יום כדת וכהלכה ויתנועע פנים ואחור כנוהג, אך אם יתנגד לבנין ארצנו, גם תפילתו תועבה. כי באה העת לבנות את ארצנו ולנטוע כרמנו..."

אבי ז"ל היה בעל השכלה גבוהה, תלמיד חכם וחסיד. כל ימי חייו היו קודש לפעולה ציונית ועברית וכן לעבודה יהודית־לאומית בעירנו (רבות פעל ובתנאים קשים למען המועמדים היהודיים בבחירות לפארלאמנט האוסטרי).

עד נשימתו האחרונה התענין בבנין הארץ ושעות אחדות לפני פטירתו שאל חבר שביקר בביתו: „אמור לי, כמה אנשים עלו לארץ־ישראל בחודש הזה?"

גם בימי זקנתו היה מרבה לפעול למען הרעיון הציוני וידע להלהיב גם חברים צעירים, כי בעצמו נשאר צעיר ברוחו.

אפרים אלפנביין

השלושה

לפני יובל שנים היה הדבר. בעירנו חיו שלושה צעירים שהיו הכוח המניע של התנועה הציונית והלאומית־יהודית בבוצ׳אץ׳. הם פתחו במלחמה נגד בעלי השלטון בעיר.

אלה היו: מתתיהו ווינריב, אברהם זילברשיין וליאון ווכסלר. שלושה אלה נבדלו בתכונותיהם ומעלותיהם זה מזה, אולם גם השלימו זה את זה והביאו לידי כך, שהחיים היהודיים בעירנו פעמו והתנועעו ביתר שאת.

היה איגוד „ציון" עם ספריה עשירה, איגוד־נשים „רחל", איגוד פועלים „פועלי ציון", אגודה אקדימאית, תנועת־סטודנטים מפותחת ורשת־חינוך עברית ניכרת.

מתתיהו ווינריב היה בנו של המשכיל חיים ווינריב. הוא היה ציוני נלהב כבר בכתות הראשונות של הגימנסיה, אימפולסיבי ונמרץ מטבעו. הודות לו התפתחו ההתחלות של תנועת הסטודנטים הציונית, של החינוך העברי וייסוד איגוד־הנשים „רחל". הוא היה מלא טמפרמנט, פעיל ולא התחשב בקשיים הרבים.

התלהבותו לרעיון הציוני ולשפה העברית, היתה ראויה להערצה. בעת פעולתו בבוצ׳אץ׳ הוא דיבר ללא־ליאות במאות אספות. בזכרוני נשארה ההתנגשות עם שלום אַש, שאמר באחת האספות בבוצ׳אץ׳: עברית היא שפה מתה.

לפני המלחמה היה וויינריב עורך־דין בסַנוֹק ונרצח על־ידי הנאצים בלבוב.

השני היה אברהם זילברשיין. הוא היה טיפוס אחר לגמרי: שליו, שקול, הוגה־דעות ואיש־מדע. הוא בילה בלבוב שנים אחדות כסטודנט. ובנסיון שרכש שם השתמש בבוצ׳אץ׳. הוא בנה את רשת החינוך העברי ואת תנועת הסטודנטים.

ד״ר אברהם זילברשיין

אחרי כן נמנה זילברשיין עם המייסדים של התנועה הציונית־סוציאליסטית „התאחדות". הוא נבחר כנציג יהודי לסיים הפולני ובשם ה„ג׳וינט" האמריקני פיתח את הקואופרציה היהודית ושמר במשך שנים רבות על קיומה.

טיפוס אחר לגמרי היה ליאון ווכסלר. בעודו סטודנט היה סוציאליסט. כאקדימאי הצטרף אל התנועה הציונית. והימים ימי המהפכה הפוליטית ברחוב היהודי בגליציה — ימי המלחמה על ההכרה באומה היהודית בעת רישום האוכלוסיה והחפוש לבחור בנציגים יהודיים־לאומיים לפרלמנט האוסטרי.

כשרונותיו של ווכסלר כנואם, מארגן ותועמלן התפתחו במהירות מפליאה. באותם הימים נמנה ווכסלר עם הנואמים המקובלים ביותר בגליציה. לאסיפותיו באו המונים. אך ווכסלר לא שאף לעבודה פרובינציאלית מוגבלת. הוא עבר ללבוב כמזכיר הועד הפועל הציוני ומשתתף בשבועון הציוני „ווסכוד". לאחר מזה עבר לווינה בתור מזכיר של הקלוב היהודי בפרלמנט ,האוסטרי. שם ניתנה לו באמת האפשרות להשתלמות פוליטית, דבר שהביא לו תועלת מרובה בתקופת חייו המאוחרת יותר. בשנת 1919 נקבע ווכסלר כמנהל המשלחת היהודית־המזרחית בווינה, שנלחמה למען זכויותיהם של יהודי פולין בועידת־השלום בפריס. מיד

לאחר כך מונה ווכסלר כמנהל כללי של ה„ג׳וינט״ בווינה. בתור כזה פיתח פעולת־עזרה רחבה ומבורכת לטובת הפליטים — יהודי פולין בווינה, סלובקיה וקרפטורוס, שהיתה רבת תוצאות.

יהיה זה בלתי צודק לא להזכיר בקשר עם השלושה את ד״ר ישעיהו הֶכט. בעריכתו של ווכסלר והכט פורסם הספר על הקלוב היהודי בוינה בשנת 1910. בשנת 1943 נרצח ד״ר הכט על־ידי הנאצים.

כל אחד מהשלושה הצטיין בסגולותיו ובתכונותיו המיוחדות, אולם פעולתם הקולקטיבית הביאה לידי כך, שהתקופה הנ״ל היתה תקופת־פאר של התנועה הלאומית והיהודית בבוצ׳אץ׳. לשלושתם היו חסידים ותלמידים ורבים מהם המשיכו בהגשמת פעולותיהם ורעיונותיהם. אמנה רק אחדים מהם: ד״ר אליהו נַכט, עורך־דין בדרוהוביץ׳, יושב־ראש הועד הציוני במקום עד לפרוץ המלחמה ואשר שלטונות הכיבוש הסובייטיים הגלו אותו לסיביר, בה הוא מתענה עד היום הזה; ד״ר חיים אבנר, יושב־ראש הקהילה וסגן־ראש העיר צ׳ורטקוב; ד״ר אברהם ספירר, נשיא הקהילה ביאַסלו; ד״ר אדמונד טורטון, עסקן ציוני ידוע בקטוביץ ובגליציה המערבית, כיום במקסיקו.

עם הצעירים יותר של החבורה הנ״ל נמנה ד״ר צבי הלר, שהודות לכשרונותיו המיוחדים בדיבור, באירגון, בתעמולה וידיעה פוליטית, נבחר פעמיים כציר הסיים הפולני.

יש לציין, כי השפעתם של השלושה היתה רבה וחשובה על הנוער בבוצ׳אץ׳, שהתעוררת לחיים לאומיים ולפעולה ציונית.

ד. ד. פ.

על דמויות אחדות בעירנו

ברצוני לציין בשורות הללו שמותיהם של דמויות אצילות מעשרות השנים האחרונות, דור האחרון לחורבן בוצ׳אץ׳. הן מצטיינות בכך, שביסוד חייהם הונח העקרון: „טוב תורה עם דרך־ארץ״. היום היה להם למסחר, והלילה לתורה. וכבר הזכרתי במקום אחר את ר׳ אשר, ר׳ ינאי ור׳ איזיק, שלושה מעמודי התתוך של בית המדרש הישן. ועליהם עלי להוסיף בעלי־בתים, מצניעי־לכת, מהם גם בעלי שם שחברו ספרים, כמו ר׳ זאב פוהורילה[1] ר׳ אברהם ליבלין[2] וסתם בעלי־תורה כמו ר׳ מנדל הורנשטין, ר׳ מרדכי שפילברג[3], ר׳ יודל

---

[1] ר׳ זאב פוהורילה היה בנקאי, וחיבר ספרים. ספר „חומת אנך״ על התורה ושארית יהודה על ש״ס.

[2] ר׳ אברהם ליבלין חיבר ספר, „פירוש על הרמב״ן״.

[3] ר׳ מרדכי שפילברג היה למדן מופלג ומתנגד קיצוני לרביים וחסידיהם עד יומו האחרון. נפטר בגיל 85 שנה.

שפירא, אחי הבכור, ר׳ אברהם יונה נוימן[4], ר׳ שלום מרדכי צצ׳קיס[5] ור׳ ליביש גלנצר[6] ועוד. כולם תלמידי־חכמים, ש„שיחת־חולין" שלהם היתה מתובלת בדברי־תורה ודברי־אגדה. האחרון ב„האחרונים" הללו היה ר׳ חיים ויינרב, שעמו נסתיימה השרשרת של חכמי בית המדרש בבוצ׳אץ׳. הוא נפטר בשנת תרצ"ט בגיל 76 שנה.

ד. ג.

על שתי דמויות

הציונות בימי בראשית עירנו (בשנות 1894/5) היתה תנועת־נוער. בה היו בחורי בית המדרש וסתם נוער בעל־ביתי, ואח"כ גם נוער אקדמי. בין הנוער הזה התבלטו שני אנשים באים בימים.

האחד הוא יושב ראש הראשון של חברת „ציון" בעירנו, שנוסדה בשנת 1894 — הישיש הנכבד ר׳ הרשלי שטרן ז"ל. איש משכיל היה ובעל תנ"ך, מעורב בדעת הבריות, זקנו הלבן יורד על פי מידותיו. היה חובב ציון נלהב. הוא גידל את בניו לתורה ולתעודה ברוח־לאומי, בתור ציונים משכילים, והוא גם השפיע מהודו על כולנו.

בענף המצומצם של משפחת שטרן היו גם שני בניו של ר׳ הרשלי שטרן, מאיר חיים ואבא, ואחיו ישראל שלמה, שחלק ממשפחתו בארץ.

השני, היה איש חסיד, בכל מעשיו, מופלג בתורה, בעל בית נכבד, מר יעקב ליב אלפנביין (דודו של מרדכי שנהבי ממשמר העמק). אש קודש בערה בו באהבתו לציון, ואחרי הצהרת בלפור הכריז מתוך אמונה שלמה, שכל יהודי חייב עכשיו לחסל נכסיו ולעלות לארץ־ישראל. והוא גם קיים למעשה מה שאמר. עמד ומכר את ביתו ובית בן משפחתו ר׳ ראובן ליב פוהורילה (שני בתים גדולי קומה) דוקא לנכרים, כי על היהודים לעלות ארצה — ותמורתם קיבל כסף חסר ערך בימי האינפלציה, על מנת לעלות עם משפחתו לארץ ישראל. ברם, גרם מזלו והוא נפל למשכב וחלה את חליו, ונפטר בגיל של 70 שנה ושאיפתו לא נתקיימה. כשביקרתי אותו לפני מותו, שאל על מספר היהודים הנמצאים בארץ אז; וכשעניתי לו, שעכשיו יש לערך 80 אלף יהודים, ענה ברוח נמוכה, שהוא בטוח שבמשך השנים הקרובות יהיה ליהודים רוב בארץ.

ובפסוק „ושבו בנים לגבולם" נפטר מאתנו בשנת 1924.

* * *

אני ממלא חובתי להציג מצבת־זכרון וציון לנפש איש מצוין, הדגול מרבבה, גאון־התורה, מורי ורבי מרן ר׳ שמואל ישכר שטרק ז"ל, שהיה מורה

---

[4] אביו של אירווינג ישראל נוימן מניוויארק, הידוע, בתרומותיו להסתדרות העברית העולמית.

[5] אביו של הסופר ש. י. עגנון.

[6] ר׳ ליביש גלנצר כיהן לעת זקנתו בתור „מוראה הוראה" ודיין בבוצ׳אץ׳.

הוראה בבוצ׳אץ׳. על ידו יצקתי מים במשך שלוש שנים. הוא חיבר כמה ספרים חשובים בסגנון יפה, את הספרים „מנחת־עני״, על ש״ס, „אבני שיש״ על תורה (שיש ר״ת, שמואל ישכר שטרק), ו„פתח התבה״ על ספר תיבת־גומא ועוד. עם תלמידיו נמנו הרב הראשי מאיטליה הד״ר ש. מרגליות מעיר פלורנץ, בנו של ר׳ יונה מרגליות מעיר ברזני. מורי ורבי, הרב ר׳ שמואל ישכר הנ״ל, היה בעל זכרון מופלא. זכר כל ש״ס בע״פ. אם קראו לפניו סוגיה ממסכת, היה תיכף אומר את הדף שבו נמצא הענין המדובר. בעת זקנתו נקרא לכהן פאר בתור ראב״צ בעיר ויזניץ אשר בבוקובינה. יהי זכרו ברוך.

בית־אלפא ד. ג.

שלמה (סלומון) דיק

א.

מי היה דיק ומה היה עברו? כאחד מתלמידיו וידידיו אנסה לתארו בקווים כלליים. יליד בוצ׳אץ׳ היה, ובגיל ההתבגרות הלך ללמוד גננות בגרמניה, ביקר בסמינר והיה למורה בבית הספר החקלאי של ה„איקא״ שבסלובודקה לשנה, בו למדתי אני וחברי בשנות 1905—8.

על השאלה, מי מהמורים נחרת ביותר בזכרוננו ולמי מהם היתה עלינו ההשפעה הגדולה ביותר — תהיה התשובה אחת: שלמה דיק. ומה היה סוד הצלחתו והשפעתו עלינו? מורים למקצועותיהם היו שם רבים, אולי טובים ממנו, אך הוא נבדל מהאחרים במסירותו המרובה לתלמידיו ולכל בעיותיהם; לא היה דבר שהסתרנו מפניו, בין אם היו דברים אינטימיים־אישיים, וכן אם היו דברים הנוגעים לכלל בית־הספר, תמיד מצאנו אצלו אוזן קשבת ונכונות לעזרה יעילה. היו לו מטרה ותכנית, שאליהן חתר ללא ליאות בכל פעולותיו. השתדל לקרב ולקשר את ילדי ישראל אל הטבע, מתוך חיבה והבנה עמוקה; הסביבה על יערותיה העבותים, נחליה ושדותיה, היתה לו לעזר; ואמנם היתה לו תכונה לנצל כל פרט וכל הזדמנות ביעילות מכסימאלית למען מטרתו. הוא לא הסתפק בלימוד המקצוע בלבד, אלא רצה להחזיר לנוער היהודי את הכרת הערך העצמי, הן כאדם והן כיהודי.

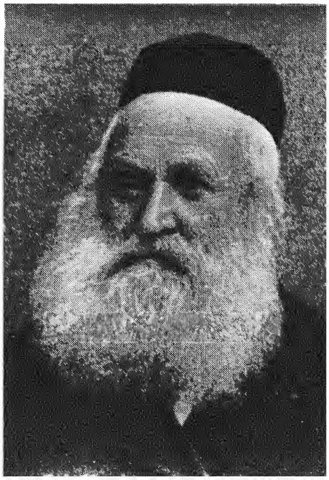
זו היתה תקופת הפוגרומים ברוסיה, והיו נסיונות לערוך פרעות גם בגליציה. לא אוכל לשכוח את נאומו של דיק לפנינו, שבו דרש מאתנו להיות נכונים לעזור ליהודי קולומיאה — עיר יהודית שבסביבה — שבה חיכו לנסיון התנפלות; אמנם הוא הזהיר אותנו שלא נתגרה ולא נתקוף את מישהו, אך הוכיח את הצדק והחובה שבהגנה על זכויותינו כיהודים וכבני־אדם בפני כל התנקשות. כן ידע לשלב עובדות מעברנו הרחוק, עת היהודים ידעו להגן בכבוד על עמם וארצם, וגינה את רוח הכניעה המדכאה בשנות הגלות האחרונות.

דיק ידע גם להוכיח לתלמידיו הצעירים, שרק בכוחות משותפים ומאורגנים, אפשר להגיע להישגים בעלי ערך ממשי בהווה ובעתיד, והוא היה הראשון שארגנו

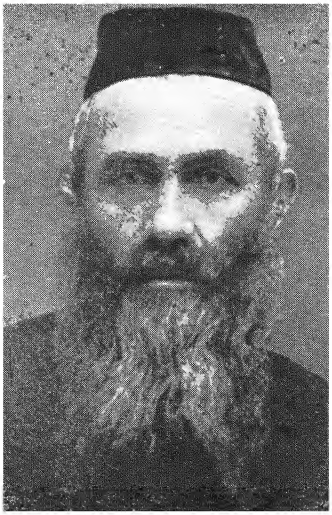

יושבי ראש של חברת „ציון"

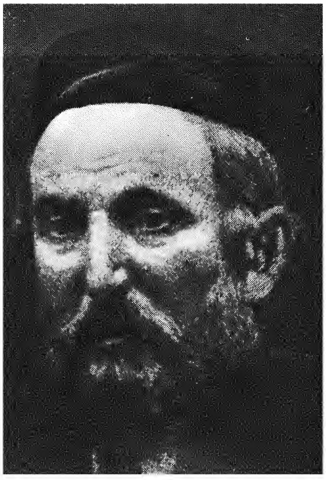
משמאל לימין: יהושע (אלטר) הלר, זלמן הניג, יעקב ליב אלפנביין.
שורה שניה: יצחק הירש ווייסר לייביש פריד, שמואל טאלר.

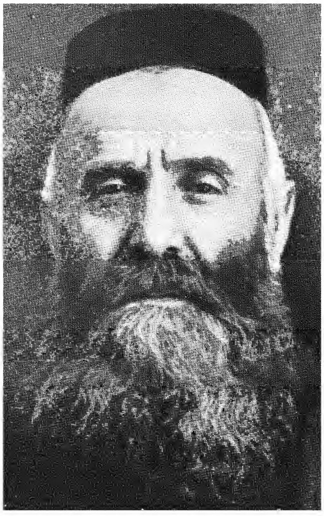
מרדכי הלר
סבא של צבי הלר

הדיין לייביש גלאנצר

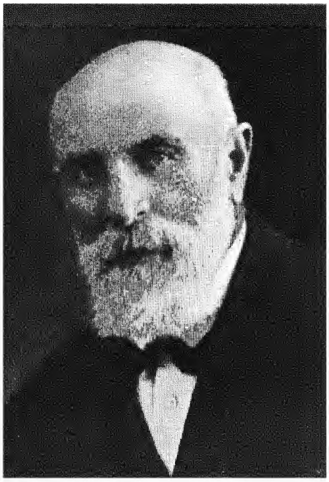
פסח בילר

חיים ויינברג

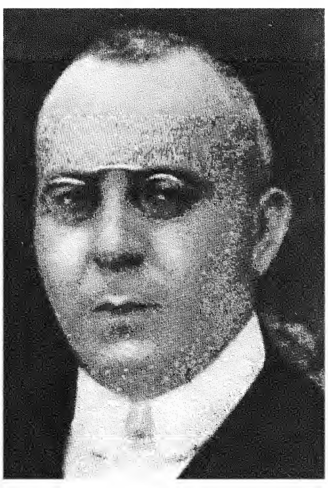
ברש שטרן
ראש עירית בוצ׳אץ׳

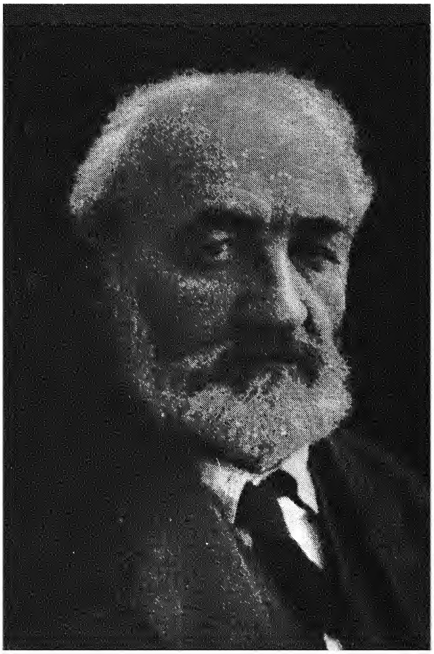
יעקב שטרן

ד״ר (ברנארד) ברוך פרנהוף
ציר הקונגרס הציוני הראשון

מתיתיהו ויינרב

ד״ר פ. נאכט

שלמה (סולומון) דיק

ד"ר קופל בלום

מפעילי הועד להכנת הספר

חיה רול

מפעילי הועדה להכנת הספר

ליאון וקסלר

ד"ר עמנואל רינגלבלום

הנהלה עצמית של התלמידים לעניניהם עם ועדות מיוחדות לתרבות, מקצוע ומשפט. אחרי שהללו הצליחו, דרש את שיתופם של אותם הארגונים גם בעניניהם הכלליים של המוסד. וההצלחה האירה לו פנים, אף על פי שיתר המורים, שגרסו משטר אחר, שמו לו מכשולים.

דרכיו של דיק, המורה והמחנך, לא היו סוגות בשושנים. חבריו המורים התנגדו לקו־עבודתו הנ״ל, אך הוא היה עקבי ללא חת. המחלוקת הגיעה לשיאה כשפקידי „איקא״ הגבוהים מפריז, דרשו להנמיך את רמת החינוך והתרבות של הנערים עד לרמת האיכרים שבסביבה. „כי רק איש כזה יכול להיות חקלאי״. בניגוד להם, דרש דיק להרחיב את היקף הידיעות, להקנות לתלמידים את הישגי המדע האחרונים בחקלאות, לשפר את שיטות העבודה ע״י מיכון ואמצעים טכניים חדשים, מלחמה במזיקים וכו׳.

שאיפתו היתה להוכיח ליהודים, שאפשר להתקיים על חקלאות ברמה גבוהה יותר מזו של האיכרים בסביבה או של היהודים במקצועות ה„אויר״ שלהם. אנו, התלמידים, הרגשנו שהויכוח והמחלוקת שפרצו נוגעים בנפשנו, ולכן תמכנו בו בכל כוחנו המאורגן, והוא הצליח לבטל את רוע הגזירה.

ואפשר לציין בסיפוק, כי מאותם המחזורים שדיק טיפל בהם, נשארו בחקלאות (הם מפוזרים, לצערנו, בכל פינות תבל) יותר מ־80%, וזהו הישג, ששום בית־ספר חקלאי באירופה לא הגיע אליו.

דיק, ששאף למטרה מקיפה יותר בחינוך הדור היהודי, הלך להשתלם בחקלאות באוניברסיטה בברלין. עם תום הלימודים הזמינוהו כמנהל בבית־הספר החקלאי היהודי ב„שטינהורסט״ שבגרמניה. עם התחלת פעולתו כאן נתקל בקשיים רציניים. שוב התחיל ויכוח על השיטה ועל המטרה. גם כאן היה האופק של שליטי בית־הספר צר מכפי תפיסתו ודיק נאלץ לעזוב את המקום.

דיק קיבל עליו הנהלת משקים פרטיים ובעלי אופי ציבורי בגרמניה; הצליח להכניס במשקים עזובים שיטה וסדר, וזכו להתפעלות ולתהילה של מומחים שונים. שמחה מיוחדת גרמה לו העובדה, שהיתה לו האפשרות לתת את ההזדמנות לצעירי ישראל, ממזרח וממערב, ללמוד במשקים אלה את העבודה החקלאית למעשה.

הקשר שלו לנוער היהודי ולחקלאות וחתירתו למצוא דרכים מתאימות למיזוג, הביאוהו אל אופנהיימר, לשיטתו ולציונות. בקונגרס הציוני התשיעי הוחלט על ייסוד אגודה קואופרטיבית במרחביה, לפי שיטת הפרופסור אופנהיימר ובהנהלתו של דיק. דיק התקשר מיד עם תלמידיו מסלובודקה, לשם פעולה זו, ואחדים מאתנו (ואני בתוכם) נסענו לארץ ישראל, לפני ייסוד האגודה, לשם לימוד התנאים המקומיים המיוחדים. עם בואו של דיק ארצה, אורגן, יחד עם מספר פועלים במושבות הגליל, הגרעין לקואופרציה שבמרחביה.

לא כאן המקום לגולל את הפרשה, ששמה ראשית מרחביה; עלי רק לקבוע, שמכל הישובים שנוסדו אחרי מרחביה, לא היה אף אחד שהתנסה בשנות קיומו הראשונות בצרות ובמכשולים כמרחביה בשמונה שנותיה הראשונות. ולא אציין אלא פרטים אחדים: כ־100 צעירים, רובם ככולם נגועי קדחת מסוגים שונים, כ־50%—80 מהם היו מוטלים חולים ומשוללים יכולת לעבוד, ודוקא בעונת העבודה הבוערת ביותר, במרפאה ובית־חולים פרימיטביים ביותר, מסודרים ב„חושות״, שבהן

שורצים פרעושים, עקרבים, נחשים ועכברושים בכל פינה. אמנם השדות המדולדלים והמוזנחים מעובדים בכלים מודרניים, לפי המושג של הימים ההם, כי טרקטור או קומביין לא נודעו אז. לא היו מים, ולעתים היתה מלחמה ממש על כל טיפת מים לשתיה. בודדים היינו בסביבה פראית, מוקפים שודדים ושונאים. לא זו בלבד שהיינו חסרים כל הדרכה או עזרה מצד הממשלה, אלא זו הפריעה בדרכים שונות: בעלילות דברים ובמאסרים, בגזל תבואות ובהמות־עבודה, בהריגת פרות ובהחרמת הבתים לצרכי הצבא וכו' וכו'.

כל אחד מאתנו, ודיק במיוחד, עשה למען המפעל במיטב יכולתו. נוסף על ידיעותיו המקצועיות המרובות לא נלאה דיק ולא פסק לרכוש ידיעות מהשכנים או מאהרונזון ז"ל בעתלית. כאן הכניס זנים וגידולים חדשים, הנהיג מחזור זרעים, מלחמה במזיקים, הדריך והכשיר את החברים, קשר קשרים עם השכנים ועם הממשלה, קדח וסבל יחד אתנו. אך התנאים המכשילים החלישו את החשק ואת רוחם של האנשים. אחרי 4 שנות עבודה מאומצת, עזב דיק את מרחביה בתקוה לשמוע בעתיד ומרחוק ידיעות טובות יותר, אך המלחמה פרצה ותקוותיו־תקוותינו נתבדו.

דיק האמין וגם הפיח בנו את האמונה בכוח השותפות כשיטה וכדרך של קיום. ואמנם אמונה זו היתה לנו ונוספו עליה גם ההתלהבות והמסירות. אך דא־עקא, שהצירוף של הגורמים המכשילים מצד הטבע, השכנים והממשלה היה חזק יותר. עם תום המלחמה מלאו שמונה שנות קיום הקואופרציה שלנו, ואנו היינו שבורים ורצוצים בגוף ובנפש, חלשים ומדוכדכים. שמונה מחברינו נעדרו, מהם נהרגו ומהם מתו, המשק עמד חרב, בלי מים, מכשירים ובהמות וגם שאר התנאים להתפתחות נורמאלית חסרו לנו.

דיק חזר לגרמניה, המשיך בפעולת התישבות לפי שיטת אופנהיימר ובהנהלת משקים אחרים. הוא השתתף בקונגרסים ציוניים וגם בפעולות ציבוריות אחרות של היהודים ובכל פעולותיו ליוותה אותו הוקרתם של הבאים במגע עמו. בשנת 1935 בא דיק ארצה והכין, לפי הזמנת ד"ר רופין ז"ל, חות דעת על ישובים חקלאיים שונים, ערך גם הצעות שונות להתישבות חדשה או להרחבת הישובים הקיימים. הוא התנגד למקריות בהתישבות ודרש תיכון מבוסס ומחושב, ציוד משקי שלם והדרכה מתאימה. התנגד למונוקולטורה בחקלאות, התנגד גם לשיטה הקיבוצית הקיצונית, הוא קיווה והאמין, שהקבוצה השיתופית הקיצונית והמושב האינדי־בידואליסטי הקיצוני ייפגשו בקואופרציה; כל זה הפריע לו להתאזרח כאן ומנע אותו מלהעניק את אוצר נסיונו ומסירותו למפעל שלנו.

הוא חזר לחו"ל מלא מרירות, השתתף בפועל בחיפוש אחרי האמצעים להצלת יהודים מהגיהנום הנאצי, אך הוא עצמו נתקע בתוך אותו לוע שעמד לבלוע את עמנו באשר הוא שם. ובנכר, רחוק מארצו וידידיו, מצא דיק את מותו, ואנו אין לנו אלא להעלות על נס את פעולותיו, אותן פעולות ראשוניות שנכשלו, אך הניחו יסוד להתישבות החקלאית החדשה ולשגשוגה.

ג. גפנר

ב.

הוא נולד בבוצ'אץ' בשנת 1884. אחרי סיום הסמינריון למורים למד חקלאות בגרמניה בבית ספר לגננים בדאהלם ע"י הנובר ובאקדמיה לחקלאות בברלין. מאז נוצרו קשרי ידידות עמוקה עם מורהו באקדמיה פרופ' פרנץ אופנהיימר. כאשר נוסדה החווה הקואופרטיבית במרחביה, שבה עמדו להבחן ולהתגשם רעיונותיו הסוציולוגיים של פרופ' אופנהיימר, נתמנה האגרונום שלמה דיק לנהל את החווה. את התפקיד החשוב הזה מילא שנים אחדות, התקופה הקשה ביותר של ראשית התישבות ציונית בעמק יזרעאל הפרוע דאז. בקיץ 1914 יצא לחופשת־הבראה לאירופה ובגלל מלחמת העולם הראשונה נתקע בגרמניה, שבה נשאר לחיות ולעבוד משך 20 שנה, עד בוא המשטר הנאצי.

בגרמניה זכה להצלחה והוקרה יוצאות מן הכלל במקצועו: כמנהל המשק החקלאי ע"י מפעל הנחושת הידוע של המשפחה היהודית הירש, כמפקח מטעם הממשלה על הנחלאות של הקיסר הגרמני לשעבר וכשמאי בעל שם, שהועסק ע"י הבנקים הגדולים למשכנתאות. היה יהודי בעל הכרה לאומית־ציונית עמוקה וגאה על שמו הפרטי היהודי ועל מוצאו מגליציה המזרחית, ובדרך זו המשיך גם כאשר הגיעו הנאצים לשלטון.

כל ימי שבתו בגרמניה פעל לטובת ההסתדרות הציונית, ביחוד בשטח ההכשרה החקלאית. השתתף כמומחה בועדת לונדון ב־1920 ובקונגרס הציוני בפרג, פרסם מאמרים וקיים מחזורי הרצאות על נושאים חקלאיים והתישבותיים.

זמן קצר אחרי השתרשות המשטר הנאצי עזב את גרמניה ובשנת 1934 עלה ארצה. כאן פעל מטעם מחלקת ההתישבות של הסוכנות היהודית והכין בשבילה דו"חים וחוות דעת על קיבוצים, מושבות וכו'.

ב־1937 ביקר במאדגסקר כחבר המשלחת, שמונתה ע"י הממשלה הפולנית לחקור אם אפשר לישב שם יהודים. למטרה דומה אך מטעם חברה הולנדית להתישבות סייר בגויאנה ההולנדית.

שני הסיורים הנ"ל נתנו את אותותיהם במצב בריאותו והוא נאלץ לשהות זמן מה בצרפת לשם ריפוי. כך נשאר תקוע בצרפת בפרוץ מלחמת העולם השניה ובה מצא את מותו ממחלה ממארת בתחילת 1944.

ד"ר ברוך (ברנארד) פרנהוף

נולד ב־1869 בבוצ'אץ'; הוכתר בתואר דוקטור למשפטים באוניברסיטה בלבוב; השתתף בקונגרס הציוני הראשון כנציג בוצ'אץ'; היה עורך־דין משך יותר מ־40 שנה, שנים אחדות בעיר הנפט דרוהוביץ', בה יסד את בית־העם ופעל רבות לחיזוק התנועה הציונית, ושאר השנים בסטניסלבוב. עשרות שנים היה חבר פעיל מאד בועד־הטמפל בסטניסלבוב וישב בראשו עד שואת הנאצים ב־1939. הקדיש את מיטב כוחותיו לטמפל והטביע בו את חותמו: כציוני בעל הכרה לא קל

היה לו בתנאים אלה, אולם בגלל אופיו הטהור, הליכותיו הישרות ועמדתו המכובדת בעיר וסגולותיו האישיות היתה רוחו בתוך כתלי הטמפל מורגשת מאד. היה פעיל בהסתדרות „בני־ברית" בסטניסלבוב וכיהן בה בתפקידים חשובים.

ביקר בארץ־ישראל ב־1932, 1934 ו־1937, בילה מפורים ועד אחר פסח בחיק משפחה (בנו עלה ארצה כחלוץ ב־1930).

מלחמת העולם השניה שמה לאַל את תכניתו לעלות ארצה על מנת להשתקע בה ומצא את מותו בסטניסלבוב, כאשר החלו הנאצים בהשמדת היהודים.

ד"ר י. פרנהוף

ד"ר מ. הירשהורן

אחד מבניה הטובים והנאמנים של בוצ'אץ' היה ד"ר מרדכי קרניאל (או כפי שהכרנוהו כולנו, ד"ר מוציק הירשהורן). מעורב עם הבריות, הכיר את כולם וכולם הכירו אותו. בין כל הרופאים הצעירים בני זמנו היה הוא האחד אשר התחיל להתענין בבית החולים בבוצ'אץ' ובאמת אחרי הסתלקותו של ד"ר נאכט מכהונתו עברה לידיו ההנהלה הרפואית של בית החולים. אם כי נדמה היה לפעמים למקבלים עזרה רפואית וכן להנהלת בית החולים שהתנהג שלא באדיבות יתירה, הרי לבסוף נוכחו תמיד לדעת שהצדק היה עמו ושעשה מה שעשה מתוך חוש האמת והמציאות. מאמצים רבים השקיע ד"ר הירשהורן בפיתוח בית החולים והכניס בו כמה סידורים ושכלולים, שהעלוהו לרמה גבוהה עד שגם השלטונות הכירו בו והשתמשו בו בשעת הצורך. בעקביות וללא ליאות התמסר לפיתוח מוסד זה, שהיה אחד המפעלים הסוציאליים היפים שבעיר.

ד"ר הירשהורן היה איש עממי ואהב את המוני העם. רבים סיפרו כי בהיותו ברוסיה ובארצות אחרות, לפני עלותו ארצה, הרי בכל מקום אליו הגיע שאל לבני בוצ'אץ', התענין בגורלם ועזר להם כמיטב יכולתו.

אחרי החורבן שעבר עליו, אחרי הטלטולים והנדודים, יסד לו בית חדש ותקוות טובות זרחו לו.

האיש המוצק הזה, אשר רוחו לא נפלה עליו מעולם בכל מסיבות החיים — איננו עוד.

י. פ.

על נשים דגולות בעירנו

בעירנו בוצ'אץ' התבלטו עוד לפני מאה שנים, גם בחוגים אדוקים ובעלי־בתים, דמויות אצילות של נשים לומדות תורה, הוגות־דעות ומתקדמות, והן שהשפיעו, לדעתי, השפעה מכרעת על מספר ניכר מבניהן, שהתחילה לפעם בהם רוח ההשכלה המתקדמת.

אזכיר את האשה המלומדת גולדה גוטפריד, שנולדה בערך בשנת 1820, אמו של ר׳ חיים גוטפריד, חברו לדעה של בן עירנו הפרופ׳ הנודע ד״ר דוד היינריך מילר, בלשן ללשונות קדם באוניברסיטה בוינא. אשה זו היתה לומדת „משניות״ עם הפירושים ממש כגבר והיתה מדברת בהתפעלות על ה„אלשיך״ ועל „בינה לעתים״ על התורה.

לפי דעתי השפיע הרבה על גידולן של בנות הדורות הללו אותו תלמיד־חכם, שהפיץ בדורו חכמה ודעת בין הנוער, במיוחד בין בנות־העיר, הבעלי־בתיים — המלמד ר׳ מיכל בער ז״ל. שמספרים עליו שהיה איש נבון וחכם והאציל מרוחו על הנוער בזמנו, במיוחד על הבנות. היתה לי הזכות להכיר כמה מתלמידותיו, היינו את האשה שינדל סגל ואחותה טובה נוימן ואמי שרה לאה נוימן. עליהן אני מעיד, שתורת־חסד של רבם ר׳ מיכל בער היתה שגורה על לשונן ובשיחת־חולין שלהן היו שוזרות תמיד פסוקים מספרי משלי וישעיה, עם מימרות מספרי הקלאסיקאים כמו גיטה, שילר ועוד.

החוג הזה של נשים עשירות־הרוח, השפיע בשעתו בעת הבחירות הראשונות בשנת 1886 לפרלמנט האוסטרי ממחוז בוצ׳אץ׳ קולומיה, שבהן נבחר אחרי מלחמה סוערת הקנדידט היהודי הנודע ד״ר יוסף שמואל בלוך, ולא המועמד המתבולל ד״ר ביק מלבוב, שהממשלה תמכה בו בכוח הזרוע. הוא היה הראשון בפרלמנט האוסטרי, שהופיע על במה פומבית, על דעת עצמו נגד יהודים מתבוללים, כפרקליט לכל עניני היהדות, בפרט בעניני יהודי גליציה. הוא השיב מלחמה שערה לאנטישמיים הוינאים, כמו לואיגר ושנידר ועוד. חלקו היה רב בהצלחה נגד המשפט על עלילת־דם בטיסה־אסלר שבהונגריה וכן במלחמתו נגד הצורר פרופ׳ רוהלינג ממקורבי המלכות ההבסבורגית. ספרו בגרמנית „רוהלינג קונטרה בלוך״, עשה רושם רב בשעתו.

בין הנשים הפעילות בבחירות הנ״ל היו אמי שרה לאה נוימן ושינדל סגל. הן פעלו נגד הרשות הממשלתית וניצחו — מקרה נדיר בזמנו אז. הן גם יסדו חברת־נשים בשם „עזרת־נשים״, שפעלה במשך עשרות שנים בשטח העזרה ההדדית.

בין נשי בוצ׳אץ׳ של אותה תקופה בלטה במיוחד אישיותה הדגולה של שינדל סגל. היא נולדה בערך בשנת 1848 ונפטרה בשנת 1936. היתה אשה הוגה דעות, למדה עברית, קראה ואספה ספרים הרבה. בשבועון „העם״ של הסופר זילברבוש שהופיע בקולומיה, כתבה גם היא כמה מאמרים על „האשה בישראל״. היא ספרה לי בגאווה על ביקורה בוינה אצל הסופר פרץ סמולנסקין, איך דיברה עמו בלשון קודש משפטים שלמים. היא נתאלמנה בנעוריה, ובזיעת אפה עלתה לה לגדל את בנה יחידה, בעל הכשרון, עד שנתבגר והיה לתלמיד באוניברסיטה בוינה. שם היה מהחברים הראשונים של אגודת הסטודנטים „קדימה״ מיסודו של הד״ר הרצל, ברם, רצה הגורל שלפני גמרו את לימודיו נקטפו חייו באופן טרגי. וכך ירדה בתור אם שכולה ביגון שאולה.

ובאחרונה יש להעלות את דמותה של נפש אצילת הרוח, חיה רול, שנפטרה, לדאבוננו הרב, לפני זמנה.

ד.—ז.

נשים הראויות לזכרון

העיר בוצ'אץ' היתה בין הערים המפגרות מבחינה תעשייתית ומשקית. מספר האנשים שנזקקו לסיוע היה רב מאד, במיוחד בחודשי החורף. המצוקה היתה כה רבה, עד שלא יכלו לדאוג ללחם בלבד, אלא שהיו נאלצים להגר או להיות נדונים לסיועם המתמיד של אזרחים בעלי רחמים. המצוקה היתה מחמירה במיוחד בערבי שבתות וערבי חגים. רבים היו נאלצים לחזור על הפתחים בשבת ולבקש לחם, שניתן מתוך הרגל ואשר שימש מזון לכל ימות השבוע. מחוץ לזה היו העניים נוהגים לחזור מדי יום ששי על החנויות, לבקש חצי פרוטה כדי לספק את צרכיהם, נוסף על הלחם.

המצב הכלכלי החמור הזה, שהיה קרוב לרעב ממש, מצא הבנה מלאה אצל רגינה רייס, אשת עורך־דין, שיסדה מטבח עממי עוד בשנת 1890, בו קיבלו עניי העיר ארוחת־בוקר חנם וארוחת־צהרים מזינה במחיר 2 פרוטות. וביום ששי הוסיפו לארוחה גם בשר. מחוץ לזה קיבלו ילדי בית־הספר העניים (מבית הספר ע"ש הברון הירש) מזון חנם אין כסף.

לשם השגת האמצעים הכספיים ההכרחיים בשביל הסיוע הסוציאלי הזה — ייסדה הגברת רייס אגודת־נשים, שחברותיה שילמו תשלום שנתי ושירתו על פי תור במטבח בעת חלוקת הארוחות. ונוסף על כך, הצליחה היא לענין רבים מבעלי־האחוזות והחוכרים בסביבה ולהשפיע עליהם שיספקו למטבח תפוחי־אדמה, כרוב ומוצרים אחרים. נוצרה גם מסורת, לפיה נהגו האזרחים העשירים לציין את ימי החגים והשמחות המשפחתיות על־ידי מתן ארוחות צהרים למען העניים באמצעות המטבח.

הודות לכשרון האירגוני של הגב' רייס התקיים המטבח העממי עד פרוץ המלחמה בשנת 1914 — בהנהלתה האישית ובסיועו הרב של שמואל טלר. המטבח העממי היה מעשה חסד לצרכי העניים הרעבים וילדיהם, להם סיפק המטבח ארוחה חמה, ובו יש לראות את זכותה הגדולה של הגב' רייס.

נוסף על הגב' רייס, שהצטיינה בהקלת חרפת־הרעב, יש לזכור את הגב' פוֹלה מרנֶגל וקלָרה גרוס, נשותיהם של עורכי־דין, שהתמסרו במיוחד לבית־היתומים שנוסד לאחר המלחמה. רק הודות לפעילותן שלא ידעה ליאות נתקיים בית היתומים עד לפרוץ מלחמת העולם השניה ושימש בתור בית למען ילדים יתומים ועזובים. החניכים המעטים של בית־היתומים שנותרו בחיים זוכרים בהכרת טובה את העסקניות הצדקניות ואת מסירותן הרבה.

להוותנו אין נשים אלה בחיים: פולה מרנגל נמסרה לתליינים ע"י האיכר שבביתו הסתתרה, ואילו הגב' גרוס נרצחה באחת ה„אַקציות" יחד עם מאות רבות של אסירים. מספרים שאשה אמיצת־לב זו מצאה את הכוח לעודד את הנשים והבנות הצעירות, על סף הקץ הטרגי, בעמדן ליד הקבר הפתוח שנכרה במו ידיהן: „חיזקו ואימצו, אל־נא תפחדו, כי קרב הרגע, בו יסתיימו עינויינו ושעת העונש למענינו".

יש לזכור אשה אחת שהצטיינה בשדה הפעולה הפוליטית. היתה זאת הגב'

אליזה פֶלר, אשתו של הרופא. היא החלה בפעולתה הפוליטית בלבוב, עברה לבוצ׳אץ׳, מקום שם ניצלה את כשרונותיה ונסיונותיה העשירים. זה היה בשנת 1905. קודם כל, הציגה לעצמה מטרה לעורר רוח יהודית, לאומית וציונית בין נשי העיר. הצעד הראשון היה ייסוד האירגון „רחל״, בו היא פיתחה פעולה מסועפת, הרצתה בעצמה על נושאים לאומיים וגם דאגה להרצאות על נושאים אחרים. במרוצת הזמן רכשה מספר גדול של חברות לאגודה שהמשיכו בפעולה ועל־ידי כך הפכו לגורם חשוב בחיי הציונות בעיר. לאחר מלחמת העולם הראשונה המשיך „חוג הנשים״ — „ויצו״ בפעולה הציונית בהנהגתן של חיה רול ובֶטי מדוינסקי ואחרות.

הגב׳ פלר ייצגה טיפוס של אשה חדשה לחלוטין בחיים הציבוריים. בעוד שהנשים האינטלקטואליות האחרות גילו הבנה מיוחדת לעזרה סוציאלית ותפקידים הומניטריים של השעה, ללא הבנה לבעיות הלאומיות־יהודיות, היתה היא מגלה אומץ לעורר חיים לאומיים־יהודיים בין הנשים בעיר ולקרבן לשאלות הציונות. וזאת היתה זכותה הבלעדית.

ד. ד. פ.

אחי שמואל

אחי שמואל נולד בשנת 1901 בבוצ׳אץ׳ שבגליציה המזרחית. אבינו סוחר גדול ובעל בעמיו, עוסק בעניני ציבור ומעורה בחיי העיר. אמידות המשפחה איפשרה טיפול והשכלה לכל בני הבית גם מחוץ לגבולות המקום. שמואל, שהיה חלוש מטבעו, נתרפא ריפוי ממושך בלבוב ובוינה.

בביתנו שררה רוח ציונית ומסורתית. סבא ז״ל היה יהודי למדן ושומר מסורת, אהוב ומכובד על הבריות. אבינו היה איש המעשה והעסקים, קרוב לרוח הזמן ונחשב בין המתקדמים. על כן שררה בבית רוח חפשית יותר ויחס ער לציונות ולארץ־ישראל.

באוירה משפחתית זו גדל שמואל והתחנך. למד בבית־הספר התיכון שבעיר ואחר־כך המשיך בעיר המחוז סטניסלבוב. שם הצטרף לתנועת „השומר״ ובה קיבל לראשונה את רעיון ארץ־ישראל כיעוד חייו.

פרצה המלחמה העולמית. בשנת 1916 נדדה המשפחה לוינה עקב פלישת הרוסים. שם הוסיף ללמוד ולחיות ביתר עירות את חיי התנועה, גם לקח חבל בועידת היסוד של „השומר הצעיר״ בוינה בשנת 1917.

בחזרו לבוצ׳אץ׳ הביא אתו רוח חדשה וגילה פעילות ציונית בין הנוער. בעוון פעילות זו הוצא מבית־הספר — הוא וחבריו עמו. שמואל וחבריו הסיקו מסקנה מהמאורע הזה, יסדו קבוצת הכשרה ויצאו לעבודת השדה. קרוב היה שמואל לעבודת הכפר. עוד בימי ילדותו היה מבקר תכופות בחוות החקלאיות שנחכרו על ידי אבינו והיה מגלה התענינות במהלך העבודה.

שמואל החליט לעלות לארץ־ישראל, כדי לעבוד בה. הוא הכשיר את עצמו גם בעבודת הנגרות, זו גם היתה עבודתו הראשונה בארץ.

ביולי 1920 יצא את העיר עם קבוצה בת 30 איש במטרה לעלות. פספורטים או תעודות אחרות לא היו אתם. התלאות היו מרובות. כמבריחים עברו את גבול פולין־צ׳כיה. היו נאלצים להתעכב במדינה שבועות מספר בעילום שם. לא פעם רחפה עליהם הסכנה להיתפש על ידי השלטונות, אך בעזרת הקהילה הועברו סוף סוף לוינה, ומשם נמשכה דרכם לארץ, לא במעט הרפתקאות ומכשולים.

בספטמבר 1920 הג׳יע לארץ. מכאן ואילך מתחילה אצלו מסכת עבודה ויצירה, חברה ומשק.

משך 28 שנות חייו בארץ ביקר פעמיים בחוץ־לארץ בחוג המשפחה. כשם ששמח לבקרנו, כן מיהר לחזור למשקו ולקיבוצו. בנידון זה לא ידע ספק. כשם שהתחיל את דרכו, כן הלך בה בלי פיתולים ונדודים. השביל שהתחיל בו, נהפך לדרך המלך, שבה הלך עד אותו יום מר ונמהר, כשפגע בו כדור אויב והוא נפל חלל.

ד״ר מרדכי קרניאלי

מאיר פריד

בנם של צבי וחנה פריד. נפל בדצמבר 1948 בקרב על פלוג׳ה, ועקבותיו לא נמצאו.

נולד ב־1929 בבוצ׳אץ׳. בגיל 3 שנים הובא ע״י הוריו לארץ. ילד ערני ורגיש היה מאיר מנעוריו. בבית אבא, שרוח תורה וחיבת הארץ היתה שרויה בו, ספג לתוכו ערכי יהדות ואידיאלים אנושיים כלליים, שהטביעו עליו את חותמם בכל דרכו בעתיד.

בגיל צעיר הוטל עליו להיות לעזר להוריו, וכבר אז ניכרו בו חריצות ואהבה לעבודה.

בגיל 15 הצטרף לשירות ההגנה והיה עֵר לכל בעיות השעה.

בתסיסה בישוב בתקופה שקדמה למדינה ולאחריה, נרתם בעול התפקידים שהוטלו עליו, וראשון היה תמיד להענות לכל קריאה.

אחרי שנפצע בצוארו באחד הקרבות וניתנה לו חופשת ריפוי, לא השתמש בחופשה זו וחזר לחבריו במערכה, שבה נפל חלל.

מ. ה.

עמנואל רינגלבלום בגיטו ורשה

א.

רינגלבלום קנה את עולמו, כידוע, במפעלו המהולל שהקים בגיטו ורשה — בארכיון המחתרתי, שהוא היה יוזמו ויוצרו. הארכיון הזה הכיל אלפי תעודות ומסמכים, תאורים ומחקרים, פרי עמלם של עשרות אנשים, שרינגלבלום הפעילם, הדריכם וניצח על מלאכתם. בעצם ימי החורבן והחרם נטמן הארכיון באדמה, ואחר המלחמה נמצא חלק ממנו והועלה מתחת לעיי החרבות, והוא שמור עתה בורשה. החומר ההיסטורי הזה נחשב היום בין המקורות היסודיים והעיקריים לתולדות התקופה.

אולם בימי המלחמה לא ראה רינגלבלום בעבודתו המדעית את העיקר, מכל מקום לא בשתי השנים הראשונות של הכיבוש הנאצי. הוא החשיב אז מעל לכול את פעולתו הציבורית, המעשית, והאמין באמונה שלמה, שהודות לה ייזכר שמו לתהלה בדברי הימים, שכן נסיבות הזמן העמידוהו כבר בראשית ימי המלחמה במרכז העסקנות הציבורית. אל התקופה הראשונה ההיא היה רינגלבלום שב אחר כך בשיחותיו מדי פעם בפעם; הוא היה מספר בגאוה והתלהבות על הפעולה החשובה שלו ושל חבריו בורשה הנצורה והמופצצת, בספטמבר 1939, כשהם היו מחישים עזרה לנפגעים ולנצרכים ודואגים למקום מקלט למען הפליטים והנשרפים, תוך מטר של כדורים ופצצות. מועדת העזרה שהוקמה אז, בימי ההפצצה הגדולה, נשתלשל במשך הזמן המוסד המרכזי לעזרה בגיטו ורשה, הידוע בשם „יידישע סאציאלע אליינהילף" (עזרה עצמית יהודית).

עבדנו באותו מוסד יחד במדור (ב„סקטור") לעבודה ציבורית, שרינגלבלום עמד בראשו. תפקידו של המדור הזה היה לקיים מגע תמידי עם הציבור היהודי ולארגנו לעזרה עצמית. לשם כך חילקנו את העיר ורשה (אח"כ את הגיטו) לשורה של אזורים, והקימונו בכל אחד לשכה אזורית של מוסדנו, ובכל בית הורכב ועד של דייריו. המדור הציבורי גייס מאות עסקנים בכל פינות העיר — אח"כ הגיטו — והיה מקיים אתם ישיבות, אספות והתיעצויות לרוב. מושבו של המדור — שהיה רוב הזמן בבנין הספריה של קהילת ורשה ברחוב טלומצקה — נעשה עד מהרה למקום פגישה פומבי ולכעין בורסה של ידיעות ושמועות. מי שרצה לפגוש מכרים, לשמוע על המתרחש בעיר הבירה ובערי השדה, לקלוט ידיעות־סתר על המצב בחזיתות ובעולם, היה בא אל המקום ההוא. כאן אפשר היה להצדיק בנקל את התקהלות ההמונים, כי תמיד אפשר היה לטעון כלפי הגרמנים, שזהו קהל של דורשי עזרה.

שמע המקום הגיע גם לערי השדה, וכשנזדמן משם יהודי לורשה (בעת ההיא היו רק יהודים בודדים נוסעים מעיר לעיר), לא שכח לסור אל ה„סקטור"; ואם הוא הביא ידיעות חשובות ממקום מגוריו, היו מכניסים אותו מיד אל חדרו של רינגלבלום, כדי שישיח שם את חדשותיו. בהזדמנות שכזו היה רינגלבלום נוהג לכנס אל חדרו את ראשי העובדים במדור (ל. ל. בלוך, י. טורקוב, סטארובינסקי, ב. עק ואחרים), כדי שגם הם ישמעו את החדשות. אל נשכח, שלא היו אז עתונים ליהודים, שאפשר היה רק להשיג (שלא בהיתר) את העתונות הנאצית, שאסור

היה ליהודים להחזיק מקלט ראדיו בבית, שבערבים אסור היה לצאת החוצה, שהקשר עם העולם שמחוץ לגיטו היה רופף. אין פלא איפוא, שרב היה הצמאון לידיעות — לא רק על המתרחש בעולם הגדול, כי אם על הנעשה והנשמע בערי השדה של פולין ואף בגיטו הורשאי עצמו.

העבודה ב„סקטור הציבורי" נתנה לרינגלבלום את ההזדמנות להיפגש יום־יום עם יהודים רבים, בני ורשה ובני ערי השדה, ולהקשיב לסיפוריהם ולתיאוריהם. וכאשר נודע, שהאיש מחשיב את הידיעות ואף רושם לפעמים את שמספרים לו, היו הבריות ממציאים לו ביתר רצון את חדשותיהם. לעתים היו מביאים גם חפצים מענינים כאות והוכחה לאמיתות הסיפורים, למשל: מסמך על פקודה הפכפכנית של אחד הסרדיוטין המקומיים, תיק עשוי מיריעות ספר תורה, תצלום של מעשה התעללות משונה, וכו׳. זכותו הגדולה של רינגלבלום היא, שהוא ידע להעריך את ההזדמנות המיוחדת שהכין לו הגורל ולהשתמש בה כראוי. העבודה הציבורית היא איפוא שעוררתו להקמת הארכיון והיא שאיפשרה לו את הדבר. אולם — כאמור — עבודה זו היתה לו בתחילה רק עיסוק־לואי לפעולתו הציבורית. רק בהמשך הזמן, כשנתברר שבעצם אין ממש בכל העסקנות, הואיל וכל נסיון של מעשה, כל מאמץ מתנפץ אל רשעותו של הצורר המחבל והמכשיל, החל רינגלבלום להשקיע את מיטב זמנו ומרצו בעבודה ההיסטורית. היא נעשתה לו ול„חסידיו" — כי בינתיים קמו לו גם חסידים נלהבים בעבודה זו — לנחמה בצרה ולתוכן החיים. היה ברור, שהעמל הזה להכנת חומר היסטורי לדורות הבאים נעשה לו למפלט מהבליתה הטראגית של כל התכונה שבהווה. לא פעם קרה, שבשבתנו מדוכאים אחר מפעל שלא הצליח, או לרגל גזרה חדשה, היה הוא פותח פתאום בסיפור על איזה מסמך חשוב שנתגלגל לידו, או על פרט אחר של עבודתו ההיסטורית. אותה שעה העידה ארשת פניו וניכר היה בקולו, שהאיש מנסה למצוא לו משען בתוך כשלונו — כשלון כולנו, והוא מוצאו, מתעודד ומתחזק.

רינגלבלום היה איש אוהב שיחה ובדיחה; היה אוהב להקשיב ולהשמיע; ועל הכל — אהב לרשום! ידו לא פסקה מלרשום על פתקאות. הוא רשם פרטי ידיעות, קטעי רעיונות ותכניות, שמות, שמועות וגם בדיחות. הוא רשם לא רק בשבתו לבדו בחדרו, אלא גם תוך שיחה עם חבר, עם פקיד, עם עסקן, בעת ישיבה או אספה, גם כשהוא ישב ראש בה. את הפתקאות היה שם בכיסו, אך היה משאיר גם הרבה מהן על השולחן במשרד, מהן שלא מדעת ומהן משום שלא ראה בהן חשיבות.

המפעל ההיסטורי של רינגלבלום היה נקרא אז בשם מוסווה „עונג שבת" ואמנם עובדי הארכיון היו כרגיל מתכנסים בשבתות ומתענגים על התקדמות עבודתם, שעל פרטיה היו מוסרים זה לזה בשבתם יחד.

במשך שתי השנים שעבדנו יחד ב„סקטור הציבורי" היינו נפגשים כמעט יום־יום, ואגב שיחות אתו נודעו לי עובדות שונות על חייו הפרטיים. הוא סיפר לי על ימי נעוריו בבוצ׳אץ׳; סיפר שבתנועת הנוער היה מחניכיו של ד"ר צבי הלר; סיפר על אחותו בברית־המועצות. ביקרתי גם בדירתו, היכרתי את רעייתו ואת בנו הקטן. ראיתיו לפעמים בין חברי מפלגתו — פועלי ציון שמאל. אגב, הם כיבדוהו מאוד והתגאו בו, אלא לא תמיד היו מרוצים ממנו. שמעתי מפי אחד

מהם פעם את הסיבה: הוא אינו איש מפלגה למדי, הוא „תמים", הוא ישר יותר מדי"...

רינגלבלום עשוי היה להטעות לפעמים את הבריות, שרצו לחרוץ עליו משפט לפי מראה פניו וחיתוך דיבורו. מי שלא הכירו כהלכה, עלול היה להאמין שזהו איש יושב אוהל, רחוק משאון החיים, שאינו יודע להלוך נגד החיים. אך האמת היתה, שרינגלבלום היה לא רק בעל תפיסה מהירה אלא גם בעל פיקחות מעשית; הוא ידע לא רק להגות בבעיות אלא גם לטפל כראוי בפתרונן. בשתי השנים שעבדנו יחד, ראיתי כיצד הוא גדל, כיצד נתעלה שיעור קומתו בימי המבחן, לנוכח המשימות הקשות שנטל על עצמו.

מבחינת אופיו שייך היה לאותו סוג אנשים, שאינם נשחתים לעולם. בימי עבודתו נפגש עם אלפי אנשים מכל שכבות העם ומכל סוגי האופי, הוא ראה וידע אז אולי יותר מכל איש אחר מחלאתם וזוהמתם של חיי הגיטאות, אלא — כאמור — הוא קורץ מאותו החומר, שאי אפשר שידבק בו אף משהו מן הזוהמה והכיעור. בטוהר לבו וביושר דרכו היה אחת הדמויות הקורנות, שהאירה את חשכת חיי הגיטו ושיוותה להם כל הזמן כבוד ותפארת.

ד"ר נתן עק

ב.

באמצע שנת 1944 בקע ועלה בעתונות היהודית בעולם צלצול שמו — שהיה כמין זמר בפני עצמו — עמנואל רינגלבלום. חלקו הגדול של העולם היהודי, שהיה בין כך ובין כך חרש כפתן, נשאר עומד בחרשותו. אותו יכול לעורר רק הד־מהלומה באזניו שלו: הייל היטלר! או: בעת ההעברה לטרבלינקה. באזני החלק העדין יותר של העם היהודי, ובעיקר בקרב המשכילים היהודים מפולין, השתרשרו תיבותיו של אותו שם מצלצל והתפעמו עד שנעשו חולין.

הפאתוס של ההיסטוריה היהודית רצה, שבשנים אלו של השואה היהודית הגדולה יאבדו יחד — אם כי לא באותו זמן ולא באותו גיטו — זקן ההיסטוריונים היהודיים שמעון דובנוב בריגה וצעיר ההיסטוריונים היהודיים ד"ר עמנואל רינגלבלום בורשה. לפי גילו היה צעיר בארבעים שנים מרבו.

סמוך לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהתאחדה גליציה עם פולין, זרם הנוער היהודי הגליצאי לורשה, לביאליסטוק ואפילו לווילנה. לגליציה היה תמיד עודף של משכילים יהודיים. לפני המלחמה היו נודדים לוינה ולברלין. עכשיו היו ברלין ווינה ערי־רעב, ואילו בוורשה נפתחו אפשרויות גדולות. על כן נהרו הדוקטורים הגליציאיים לחלקים ה„אסיאטיים" של פולין. במחי אחד הסתננו לתוך העמדות החשובות. ובשעה שי. מ. ניימן רצה בשנת 1930 לתאר שורה של אישים מנהיגים במוסדות היהודיים בוורשה, הוא גילה, שכולם בני גליציה. הם היו שקטים ואדיבים, אך היו כובשים מבצר אחרי מבצר.

מי ידע, מה חשב בלבו עמנואל רינגלבלום, הסטודנט הצעיר והביישן בבואו בשנת 1922 לוורשה. אפילו דוקטור לא היה עדיין. לרגל מקרה רשמתי את כניסתו

הראשונה למועדון הסופרים שלנו. זה היה בודאי בשנת 1928. כבר התחיל המשבר, שלא חדל עד לשנת התהום, היא שנת 1939. והנה נכנס אברך, גבוה, תמיר, חבוש מגבעת־אמנים, צהבהב, שערותיו מתולתלות, ופניו דם וחלב, ובהן גומות־חן. בכל הזדמנות הוא מתבייש ומסמיק ונוסף על כך הוא קצת עמוס בלשונו. הוא רוצה להכנס להסתדרות הסופרים. הפלגנו בשיחה, ונזכרתי, שכמה מכרים יש לי בעירו בוצ׳אץ׳. השאתי לו עצה לבלתי השאר בוורשה. בכלל יעצתי לאנשים צעירים לעזוב את פולין, וביהוד לאדם ציוני כרינגלבלום. כמעט שהתקוטטתי אתו. זעזעתני אמונתו התמימה, וראיתי בכך את אמונתי שלי לפני עשר שנים. אמונה שנתבדתה. הוא הגן על התלהבותו ואמונתו בעתידה של יהדות פולין. הוא מיטיב לדעת ממני. הוא היסטוריון. הוא איננו איש בעל מצבי־רוח, משורר. לא רבנו. גליצאים אינם רבים. אולם חלקנו זה לזה עקיצות הגונות ונפרדנו. ומאותה שעה ואילך נשתיירה בי עצבות נצחית, כל אימת שראיתי את רינגלבלום. אני כבר נטעתי את הכרם ונוכחתי לדעת, שרק קוצים יצמחו כאן. והנה בא ושוב חורש ושוב נוטע לתוכו את שנותיו הצעירות. הוא נעשה חבר לאגודה. בנצחון הביא לי פעם את החיבור „ההיסטוריון הצעיר" — וסוף כל סוף נעשו ההיסטוריון הצעיר ורינגלבלום שמות נרדפים עד מותו מות קדושים.

ומי פילל, שדוקא ההיסטוריה היהודית תשים על ראשו הצעיר עם הפנים וגומות החן והתמימות — את עטֶרת הקוצים של ההיסטוריון של גיטו וורשה, ואף בגיטו גופו? לא זו בלבד שהוא עצמו כתב, אלא שארגן את הכתיבה ואת איסוף התעודות. שמו חתום תחת הקריאה האחרונה אל התרבות היהודית השוקעת בפולין ועל כל עולם־ההרבות היהודי. ובאותה קריאה אחרונה הוא זוכר, שאוש־ביינצים — אחד ממקומות הרצח הגדולים — נקרא בלשון העממית לפי כללי היווא: אושפיצין. וכך אינו שוכח בדברו האחרון, רגע לפני מיתתו, לקרוא את העיר בשמה.

דצמבר 1934. יצאתי את פולין לעולם ועד. פגישה בחפזון. אפשר שזה היה דוקא ליד ה„פאוויאַק", תשע פסיעות ותשע שנים במרחק מאותו מקום ומאותו זמן, כאשר מעל ראשו תהא חופפת הילת ההיסטוריון־המעונה הצעיר ביותר. הוא מטיח דברים כנגדי על עזבי את פולין. השבתי לו, שאני מיטיב לדעת ממנו... הוא עונה בעזות, שהוא מיטיב לדעת שבעתיים. הוא ידע.

מלך ראוויטש

ד״ר אברהם חלפן

היה זה בתחילת המאה הזאת, בראשית צמיחתה של הציונות בימי הרצל. באותם הימים קמה התעוררות רבה בחוגי הנוער המתלמד בגליציה. נוסד אז ארגון ארצי „צעירי ציון", שמרכזו היה בלבוב, ובו היו פעילים ביחוד מנהיגי הנוער מאז, תלמידי אוניברסיטה אברהם זילברשיין, נ. קרטון־צ׳צ׳קס, קופל שוורץ, יוסף טננבום ואחרים, ובתוכם המורה והסופר הצעיר אשר ברש המנוח.

אחד הסניפים הפעילים של הארגון ההוא היה בבוצ׳אץ׳. שם התרכז הנוער

היהודי המתלמד של הגימנסיה בחוגים ציוניים בהדרכתם של א. זילברשיין, מתתיהו ויינרב ואחרים. בחוג הציוני שלנו התבלט צעיר שתקן, רציני, צנוע, נחבא אל הכלים, שהיה שוקד על לימודי היהדות והשפה העברית: אברהם חלפן. הוא קיבל בביתו חינוך עברי מסורתי, השתתף אתי בשעור עברי מיוחד ללימוד תנ״ך בהנהלתו של א. זילברשיין. וכשנוסד בית הספר העברי בהנהלת המורה הא״י ב. ברקוביץ, החי אתנו כאן, שמענו יחד לקח מפיו בשעור עברי, שבו השתתפו מלבד אברהם חלפן ואחותו טובה, גם צבי הלר ושתי אחיותיו, פנינה וחיה. ואברהם הצטיין אז בהתעמקות בלימודיו.

בהיותו אחר כך סטודנט לרפואה באוניברסיטה שבוינה, השתתף אתנו אברהם בייסוד אגודה אקדמית עברית „התחיה״, שהיתה נתונה להשפעתם של עסקנים עברים בעלי משקל כגון ד״ר חיים טרטקובר, ד״ר אברהם ברוך (אז: רוזנשטיין), המתימטיקן והמטאורולוג, יוסף ריצס, המשורר אברהם בן־יצחק (סונה), הסופר צבי דיזנדרוק, זכרונם לברכה, וייבדלו לחיים הפרופ. נ. טור־סיני, ד״ר אברהם שרון (שבדרון), ד״ר א. י. ברוור וד״ר אפרים קורנגרין. „התחיה״ היתה אז המרכז הרוחני העברי בחוגים הציונים המתבוללים למחצה בוינה, כי זאת היתה אגודת סטודנטים ראשונה בעולם, שבה היתה עברית שפת הדיבור, ההרצאות, הלימודים בשעורי השתלמות בספרות העברית ותולדות ישראל והויכוחים.

בשנת 1911 נבחר א. חלפן, בזכות מידותיו התרומיות וכשרונותיו, לנשיא האגודה, וד״ר בנציון מוסינזון, שביקר אז בוינה והרצה על התרבות העברית בא״י — נבחר לחבר כבוד של האגודה. בימים ההם היתה גם פעולה רבה מצד אגודתנו למען השפה והתרבות העברית בתוך אגודות אקדמיות ציוניות אחרות, כמו „בר־כוכבא״, „תיאודור הרצל״, „קדימה״ ואחרות.

בשנת 1914 סיים חלפן את חוק לימודיו ברפואה וגוייס לצבא האוסטרי, שבו שירת כרופא עד סוף מלחמת העולם הראשונה.

בשנת 1920 השתקע ד״ר אברהם חלפן בעיר מולדתו בוצ׳אץ׳, שבה כיהן כרופא העיר ואח״כ נתמנה למנהל המחלקה הפנימית של בית החולים העירוני. עם כניסת הנאצים לגליציה עבר ד״ר חלפן דרך כל מדורי הגיהנום שבימי השואה, היה בגיטו ואח״כ במחתרת. בשנת 1944 עבר ללודז, שם ניהל עד 1948 את מחלקת הריאה והרנטגן בקופת החולים הממשלתית.

תשוקתו העזה לעלות לארץ לא נתגשמה מהר על אף מאמציו הרבים והשתדלותם של חבריו וידידיו, ביחוד של בן אחותו כאן בארץ. נחמה פורתא מצא בהגותו כל ימיו בספרות העברית, שהיה קורא ושונה בספריתו הגדולה בבוצ׳אץ׳, שנשמדה בימי השואה. בשנת 1949 הצליחו הוא ורעיתו להמלט מהגולה ולעלות לארץ חלומותיו ואתו העלה גם ספר תורה, שהצילו מהשמדה. כאן בישראל התחילה בשבילו פרשה עגומה של חיפושי עבודה למרות היותו בעל מקצוע חשוב, וכמעט שהגיע לידי יאוש, יען כי לא מצא אוזן קשבת אצל המוסדות והאישים המוסמכים. וכשנתקבל אחרי מאמצים רבים לעבודה מקצועית ציבורית כרנטגינולוג בליגה למלחמה לשחפת, קודם בחיפה ואח״כ בחדרה, מצא את סיפוקו בעבודה זו. את כל כוחותיו בשעות היום השקיע בעבודה ציבורית מאומצת, ביחוד בטיפול בעולים החדשים, ובשעות הערב היה ממית עצמו באהלה של תורה והיה הוגה בספרי

קודש וחול. הוא היה קונה ספרים ובולעם ממש. הוא היה „מתמיד״ מטבעו ורצה לתפוס ולהשיג, מה שלא הספיק להשיג בעת שהותו בגולה. הוא היה אציל רוח ושתקן, אולם כשהיה מרצה, היה כמעין המתגבר. היה לו לב חלש ורָגָש, וכשהרצה פעמים מספר על השואה, שחזה אותה מבשרו, היתה גדלה התרגשותו לאין שיעור.

העבודה המאומצת התישה את כוחו, הוא חלה בתעוקת הלב, שהחישה את קצו, וביום י״ג בשבט תשי״ד נפטר.

נ. מ.

השואה בבוצ'אץ

מכתב מד״ר אברהם חלפן

לודז׳, 28.1.46

ידידי!

הנני שמח לראות שלאחר כ״כ הרבה שנים לא שכחתם אותנו והנכם מתענינים ושמים לב לנצולי בוצ׳אץ׳. אין פלא שאינכם מקבלים ידיעות מבוצ׳אץ׳, כי בוצ׳אץ׳ קיימת היום רק בתור מושג גיאוגרפי בלבד. העיר חרבה. נשארו בה רק שתי משפחות עבריות ובכל המחוז אין זכר ליהודים. הניצולים במספר למעלה מ־10 ובכל המחוז כ־65 נפשות נסעו למערב, לשלזיה, ועוד מקומות אחרים כדי לנסוע במהירות האפשרית לארץ ישראל ולארצות אחרות. אל תשלחו חבילות, כי אינן מגיעות; דעתי היא, שכל אחד חולם על עליה לארץ ולא על חבילה... רחובות בוצ׳אץ׳ מכוסים עשב וקוץ ודרדר מצמיחים. הבתים נהרסו, בתי־כנסת ובתי־תפילה משמשים בתי־כסא ציבוריים. בית־הקברות נחרש ע״י החפירות ובמצבות השתמשו לרצוף שוק החזירים. הגימנסיה ובתי־הספר ועוד בנינים חשובים נחרבו. האוכלוסיה דרה מעל שפת הדניפר והוולגה. למעלה מ־10 אלפים יהודים מתושבי בוצ׳אץ׳ הועברו לעולם האמת, גופותיהם בקברים המוניים על ה„פדור״, הבאשטים, ביערות ובשדות. — — —

לדאבוננו אין לכם אפשרות לעזור לנו בעליה לארץ. אנו מעריכים את קרבנותיכם ומאמציכם וסובלים עמכם. אולי יבוא שינוי ויתנו לשרידים לעלות. — — בכל אופן מעודדת אותנו ההכרה, שמישהו תחת השמש חושב עלינו ורוצה לעזרנו. כותבים אתם, שאין לכם ידיעות מבוצ׳אץ׳, איך לתאר לכם את המצב, הרי כל תאור יהיה חוור ולא ישקף אותו לאמיתו.

הטרגדיה החלה ביולי 1941 — — מכות, עבודת־כפיה, גזל וחמס היו תופעות רגילות... באמצע אוגוסט ב־4 לפנות בוקר נורו על ה„פדור״ 350 יהודים צעירים. הנשים הצעירות הוכרחו לנקות את נעליהם של התלינים לאחר שובם מהוצאתו לפועל של הרצח ההמוני הזה האנשים נפחו נפשם מרעב, בחוץ שכלה חרב, בבית — המות. גזורות חדשות לבקרים, „המועצה היהודית״ (יודענראט) השגיחה על הוצאתן לפועל והמשטרה היהודית הוציאה אותן אל הפועל. אם מישהו מהם חי ויבוא אליכם, ראויים הם ל„יחס מיוחד״. היודנראט שלח את אלה, שלא היה לאל ידם לשלם כסף לפדיון, למחנות המות והמשטרה היהודית צדה והכתה את המסרבים. כי ה„יודנראט״ הכיר רק דולרים וזהב. את הפרוות צריך היה למסור לגרמנים, עונש מות לאלה שהחביאו את הפרווה, כי ליהודים היה „חם״ מאד בלי פרווה. היהודים לא ידעו מי אכזרי יותר: ה„יודנראט״ או הגיסטאפו... המצב הנ״ל, הטוב באופן יחסי, נמשך עד הקיץ של 1942. אז התחילה הטרגדיה ב־5 „מערכות״, „אקציות״. העבירו את יהודי העיירות והכפרים למרכזים גדולים יותר ומזמן לזמן ערכו פרעות ו„אקציות״ עפ״ר בלילות או לפנות

בוקר. התפרצו גרמנים, אוקראינים ושוטרים יהודים לבתים ומי שלא הספיק להסתתר במרתפים, בבורות וכו' — הושמד. כמה אלפי קרבנות נגרמו בכל „אקציה". במחבואים היו סצינות מחרידות. אמהות החניקו את ילדיהן הבוכים או הרדימו אותם בסמים, בלי לתת לעצמן דו"ח על מעשיהן. — ובחוץ השתולל המות. — היו מקרים שהנתפסים הראו את מקום מחבואם של שכניהם... כעבור יומיים חלה הפסקה, פונו גויות הנרצחים מהבתים והרחובות, וקנסות שולמו עבור אלה שנשארו בחיים. ובכן נמשך המסחר: ביודנראט אפשר היה לקנות ולמכור הכל — זהב, שעונים, תכשיטים וציאנקלי. יחס הסביבה הלא יהודית ליהודים היה רע. ברצון קבלו את התכשיטים להטמנה.

כך חיו בין „אקציה" ל„אקציה", אשר שוב ושוב אכלה כמה אלפי קרבנות. אחרי כל „אקציה" נדחקה האוכלוסיה לכמה רחובות, עד שלבסוף הגיעו לחלק התחתון של רחוב פודהאיצקה ושם חוסלו הנשארים.

בטרגדיה היו כמה סצינות טרגי־קומיות: היו מקרים בודדים שהקבור הצליח לקום מתוך גל האדמה וגל המתים ושב ערום בלילה לגיטו. אליעזר בינדר, שאר־בשרי, נער בן 12 ניצל בדרך זו מן הקבר ההמוני, שבו נקברו הוריו ואחיו ואחיותיו. כומר בכפר, שאצלו התאכסנתי במשך זמן ידוע, אמר: היהודים מערימים — קופצים לתוך הקבר, עושים עצמם מתים ובלילה חוזרים הביתה. מיהודים אפשר לקוות לכל. סצינה אחרת: אחרי „אקציה" שמעה אשה קול ילד ע"י קבר רענן: „אמא, העודך חיה?" שוטר גרמני לא ריחם ורצח את הילד. זה היה ילדו של רופא השנים גפנר. מקרה אחר: גב' קלרה גרוס (לבית קורנבליה) אשת העו"ד גרוס, בארה למאות נשים ונערות ליד הקבר ההמוני על הפדור: „חזקנה, אל תיראנה, רק רגע והקב"ה יעניש אותם..." האופה יעקב מרגליות התרעם: „למה אתם נשחטים ככבשים ואינכם מתים עם הנשק ביד". הוא לא רצה להתפשט לפני ה„אקציה" על בית־העלמין היהודי וירק בפני הגרמני. סקלוהו באבנים וקברוהו בקבר אחד עם אשתו ובניו.

לאחר כל „אקציה" נשארו פחות ידים לחפירת קברים, פחות אנשים בעלי יכולת לשלם ארנוניות. ה„יודנראט" חוסל בסוף. החיסול היה במאי 1943. הושמדה משפחת הכט, מנדיל רייך וכל מחנה העבודה. השאר הועברו לקופיצ'ינצה ולטלוסטה ושם חוסלו. הודיעו במודעה, כי העיר „יודנריין". כל יהודי שנמצא נרצח במקום. הרוצחים קבלו 100 זלוטי בעד גולגולת יהודית. נפלו גולגלות של זקן וטף, איש ואשה. — מי שהצליח לקבל מחבוא בעד שארית כספו בבית אכר, נרצח בידו, בידי הכנופיות הכפריות או בידי הז'נדרמים האוקראינים. כך הושמדו: אוסקר פרידנטל ואחותו, ד"ר גרוס, בת ד"ר שטרן, סבינה שפיגל, משפחת קנר, הוניג, וייס, זילברשלג, ד"ר פוכס, ד"ר בינגוולד ואשתו ובניו, אשת ד"ר הירשהורן. במדודבצה רצח אכר בגרזן את גב' חנה פרנקל ועוד 12 אנשים אחרים. נהרגו משפחות גלטנר ושולמן, גב' מרגגל ונאכט ועוד רבים אחרים. העיר נהפכה לגיא צלמוות. הבאנדיטים היהודים לא פיגרו אחרי הרוצחים. הם התנפלו על מחבואי היהודים, על יהודים המסתתרים ביערות ופשטו אותם ערומים. כך עשו לשאול אנדרמן ולאחרים. הבאנדיטים הללו ראויים ל„יחס מיוחד" מצדכם. למעלה מ־10 חדשים נמשך ציד היהודים בכפרים, בשדות וביערות. אני ואשתי וגיסתי ובנה

הסתתרנו בכפר בבית אכר, וזה עלה לנו בהרבה כסף. ב־28/3 1944 פלשו הסוביטים וכעבור שבוע נסוגו. שלושה וחצי חדשים — תקופה שניה של גיהינום. הושמדו יותר מ־600 יהודים, בתוכם ד״ר גוליגר ומשפחתה, הרופא ד״ר נוימן ומשפחת זיגמן.

ב־21/7/44 שוחררנו סוף סוף. המאזן במחוזנו: הושמדו 16 אלף איש. בצלו 65 נפשות. ——— הם מחכים לאפשרות העליה. השתדלו עד כמה שאפשר להקל עליהם. חקרו ובדקו את התנהגותו של כל עולה בזמן הכיבוש הגרמני.

מכתב מגב׳ ד״ר רגינה צוהלר

קרקא 14.1.1945

אדוני הדוקטור היקר!

כבר מזמן כתבתי לכב׳, בתור אחד האנשים הקרובים לי ביותר שמחוץ לגבולות פולניה — אבל לא קבלתי תשובה. כיון שהנני מבארת את השתיקה כאשמת הדואר, הנני כותבת שוב. אולי הפעם אצליח.

מה לכתוב? כל כך הרבה רעיונות מבולבלים וכבדים במוחי, שקשה להכניסם במסגרת ולהביע אותם בדברים ברורים. אבל שום איש לא יתפלא על זאת, אחרי מה שעבר עלינו, אודים מוצלים, מה ראינו ואילו יסורים סבלנו, ומי יבין אותנו? אף איש לא יבין זאת, רק אולי לב אָם תוכל להרגיש את גודל סבלנו ומכאובנו.

למרות שכותבים ומדברים הרבה על זאת, בכל זאת אני בטוחה, שגם אתם שם, יהודים, אנגלים ואמריקאים, לא תוכלו להבין במלואן את קורותינו המכאיבות. — מי שבעצמו לא נתקל בגרמנים, בגיסטפו, בס.ס. באנשי הכנופיות, מי שלא ראה בעיניו את ה„אקציות" — את הציד לא על חיות טרף, כי אם על אנשים־יהודים, בריאים וחולים, זקנים וצעירים (וכולם כ״כ רצו לחיות...), מי שלא ראה מוחות רצוצים בקירות הבתים, מי שלא ראה גופות מבותרים, ולא ראה נהרי נחלי דם יהודי זורמים ברחובות — פשוטו כמשמעו — מי שלא נסע בעצמו ימים אחדים בקרון המות לבלזץ, בלי מים, בלי אוכל, בלי אפשרות של מילוי צרכים פיזיאולוגיים; מי שלא היה עֵד לסצינות קורעות לב של הפרידה מהחיים, ומי שבעצמו לא ראה את הפשעים הבסטיאליים והסאדיסטיים של אנשי היטלר — לא יוכל להבינינו.

ברגע זה הנני רואה, כי כתבתי דברים, שלא היה בדעתי לכתוב, אבל הדברים האלה קשה לרסנם.

ממשפחתי ניצלה גב׳ מינה זלצמן (לבית הלפרן) עם בתה. השאר אבדו.

מכתב מד״ר מקס אנדרמן *

בוטשאטש, 2.12.45

מר הלר הנכבד!

מכתבך שנשלח ללוי הורנשטיין ורוזנטאל נמסר לידי, הואיל ואנשים אלה אינם נמצאים כבר בבוטשאטש, הם יצאו עוד לפני כמה חדשים לפולין. רובם של שרידי היהודים בבוטשאטש עזבו את העיר ואני מניח, כי הם התקשרו אתכם וכי שמותיהם של כל אלה שנשארו בחיים כבר ידועים לכם. בבוטשאטש נמצאים רק אני ומשפחתי, פרופ׳ העלער (חתנו של הירש אנדרמן) ואשתו עם נכדם ועוד אנשים בודדים. העיר נראית כעין חורבה ומה שלא השמידו הרוצחים הגרמנים, הרסה החזית. על גורל משפחתך בודאי כבר קבלת ידיעה. נשאר בחיים גיסך זליג אנדרמן. הוא יצא עוד מזמן לפולין, אולם לא ידוע לי היכן הוא נמצא כעת. את ספרי התורה הובילו לטשרנוביץ ונמסרו להרב דשם. מלבד זה לקחו המשפחות שיצאו את העיר, כל אחת ספר תורה אחד.

---

* מכתב זה הוא אחרון שהגיע מבוצ׳אץ׳ מאת אחת משלוש המשפחות שנותרו בעיר אחרי השואה. בעל המכתב נמצא בפולין.

איך היה הדבר

עדות ראשונה

דפים אלה הנם פרקי זכרונות אישיים מימי השואה, שנמסרו על ידי לפני כמה שנים לועדה היהודית בלודז, ופורסמו על ידה בחלקם בקובץ הפולני: Akcie i Wysiedlenie.

אין אלה קורות חיי בלבד באותן השנים, אלא קורות חייה של הקהילה כולה, של הורי, אחיותי, ושל חברי וידידי, ויהיו נא דפים אלה ציון צנוע לזכרם.

א.

עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה ב־22.6.41, לא היינו אנחנו, ילדי בוצ׳אץ׳, טירונים בעניני מלחמה; היה לנו כבר נסיון־מה בהפצצות, בפאניקה, בישיבה במקלטים וכו׳. אם כי הכיבוש הרוסי בשנת 1939 עבר כמעט ללא מלחמה, הרי ההתנגדות המועטת של הלאומנים הפולנים בעיר לכניסת החיילות הרוסים, ההפצצות המעטות והיריות נראו בעינינו כדבר של ממש.

נער רך בן 12 הייתי כשפרצה המלחמה ב־1941, אולם ער מאד הייתי ותפסתי בחוש את רצינות השעה ועקבתי היטב אחר התפתחות המאורעות. אכזריות הגרמנים ויחסם ליהודים היו מן המפורסמות, ורבים מאד היהודים, שניסו לסגת עם הצבא האדום לפנים רוסיה, אולם רק מעטים הצליחו בכך. הרוסים, שנסיגתם היתה מאד מבוהלת, לא היו מעונינים בנסיגת האוכלוסיה, ולקחו אתם את אלה בלבד, שמילאו תפקידים רשמיים בשעת הכיבוש הסובייטי בעיר — את רוב יהודי בוצ׳אץ׳ הנסוגים תפסו הגרמנים בדרך, וחלק גדול מהם חזר העירה כעבור ימים או שבועות מספר.

תקופת הכיבוש הגרמני הראשונה היתה קלה באופן יחסי למה שבא אחר כך. הרדיפות נגד היהודים התבטאו בעיקר בחטיפה לעבודות שונות, בנשיאת הטלאי עם מגן־דוד על השרוול, בסימון כל הבתים שבהם גרו היהודים, במסירת מקלטי רדיו ואח״כ גם בגדי פרווה וכמובן בהריסת כל מקורות הפרנסה ובהטלת מסים עצומים, „קונטריבוציות״ בלע״ז, על הקהילה, שבראשה הועמד ה„יודנראט״.

בימים הראשונים לכיבוש היו הגרמנים והמיליציה האוקראינית חוטפים יהודים לעבודה מכל הבא בידם: זקנים, חולים, נשים הרות וכו׳. הסדר ה„יודנראט״ עם השלטונות הגרמניים ביחס להספקת העובדים נראה הרבה הרבה יותר נוח, מאחר שנקבע תור מסוים, נוצרה מעין „לשכת עבודה״, שאליה היו מופנות דרישות הגרמנים לפועלים, וזו מצדה היתה משתדלת לספק את כמות העובדים הנדרשת. תפקיד ה„יודנראט״ היה לתווך בין האוכלוסיה היהודית והשלטונות הגרמניים, לדאוג עד כמה שאפשר למעט את רוע הגזירה ולהשתדל שנטל הקרבנות (קונטריבוציות ועוד) יתחלק שווה בשווה. אין לי כל ספק, שזו היתה מגמת אנשי המועצה והם האמינו באמת שיעלה בידם להקל על היהודים ולפעול לטובתם. הם לא ראו, בהתחלה לפחות, שבסופו של דבר הם ייהפכו למכשיר בידי הגיסטאפו ויהיו נאלצים לשתף פעולה ולבצע את כל פקודות השלטונות.

בראש ה„יודנראט״ עמד בתקופה הראשונה מנדל רייך, מי שהיה ראש ועד הקהילה לפני המלחמה. אתו פעלו ברוך קרמר (היה ראש ה„יודנראט״ אחריו), ד״ר זייפר, ד״ר הכט (היה ביודנראט תקופה קצרה בלבד) ועוד. בס״ה, דומני, 12 איש.

הרבה הישגים וזכויות יש לזקוף לזכותו של ה„יודנראט״ בתקופת הכיבוש הראשונה, וביחוד בסידור העזרה ההדדית. בקיץ 1941 הוצפה בוצ׳אץ׳ אלפי יהודים מגורשים מרוסיה־פודקארפאצקה. רובם עניים מרודים, בעלי משפחות גדולות ומטופלים בילדים, אדוקים מאד בדת, שגם אצלנו נראו קצת יוצאי דופן. כחדשיים התגוררו פליטים אלה ברובם בבתי המדרש ובתי הכנסת השונים בעיר ומיעוטם בבתים פרטיים. יש לציין את העזרה הרבה שתושבי העיר, באמצעות היודנראט הגישו לפליטים. כעבור זמן מה גורשו האומללים האלה למקום בלתי ידוע, יש אומרים לטרנסדניסטריה.

היודנראט אירגן מטבח לעניים. דאג לשיכונם של הפליטים, שהגיעו לבוצ׳אץ׳ בתקופה קצת יותר מאוחרת מהעיירות מונאסטז׳יסקה, פוטוק זלוטי, יאזלובצה ועוד, כאשר אלה הוכרזו כ„יודנריין״. אולם על אף עובדות אלה, וגם בעצם העובדה ששיתוף הפעולה של היודנראט הבוצ׳אצ׳י היה הרבה יותר מסתייג בשיתוף־הפעולה מאשר הרבה „יודנראטים״ אחרים, מוטב לעבור עליו בשתיקה, ביחוד בתקופה שיושב ראש שלו שימש ברוך קרמר. וכן מעדיף אני שלא להזכיר את חרפת פעולותיה של ה„אורדנונגדינסט״, שבשיא ניוונה ושפלותה עמד בראשה מ. א.

התקנות והגזירות השונות יצאו דחופות ומבוהלות, שכל אחת היתה חמורה ואכזרית מחברתה. באחד מימי הסתיו של 1941, יצאה פקודה, שעל כל הגברים בגיל 18—50 להתיצב לרישום („רגיסטרציה״) במגרש העירוני, המכונה „חזיר־פלאץ״. כל מי שלא ייענה לפקודה ולא יופיע, צפוי לו עונש מות. פשטה שמועה, שעומדים להעביר את המתיצבים למחנות עבודה ועל אף האזהרה החמורה, נמלטו רבים ליערות ולכפרים ולא התיצבו לרישום. וכאן בא לידי ביטויו המובהק ביותר התיכנון הפסיכולוגי של הנאצים עורכי תכניות ההשמדה. אלה שהופיעו להתיצבות נרשמו כולם, וכעבור שעות מספר חזרו הביתה, ואלו הנמלטים היו במשך זמן מה בצל העונש האיום הצפוי להם. כעבור שבועות מספר נצטוו שוב כל הגברים בגיל 18—50 להתיצב בשעה מסויימת באותו מגרש לרישום נוסף. ואמנם הפעם התיצבו רובם ככולם, בהסתמכם על נסיון ההתיצבות הראשונה. למעלה מ־350 גברים, מיטב הנוער והאינטליגנציה העובדת, התאספו על המגרש. אך לפתע הקיפו את המגרש מכל עבריו יחידות הס.ס. והמיליציה הגרמנית ובעיר הוכרז עוצר, אין יוצא ואין בא.

היו שאמרו, שראו איך מובילים את האנשים קבוצות קבוצות לכיוון ה„פדור״, ואמנם כעבור שעות מספר נשמעו יריות מכיוון זה. אולם איש לא הצליח לגלות מה באמת קרה לאנשים. האם נורו על ה„פדור״ או הועברו למחנות ריכוז שונים. שלא כיתר האקציות שנעשו מדי פעם לפעם גלויות יותר לעין, נשארה פרשה זו לוטה בערפל, וחושבני, שעד היום הזה אין לדעת בדיוק מה היה גורל האומללים. וכך במשך יום אחד שוכלו מאות הורים, התיתמו מאות ילדים, נתאלמנו מאות

נשים וכמעט שלא היה בית שלא היה שם שכול. אין לתאר את האבל הכבד שירד על היהודים. ה„יודנראט" ניסה לשלוח „שליחים" גויים להביא איזה ידיעות על גורל האנשים, בא במגע עם השלטונות לשם כך, אולם ללא תוצאות. שמועה רדפה שמועה. לפי אחת מהן הוצאו האנשים להורג על ה„פדור", אולם שמועה זו לא יכלה להתקבל על הדעת. עם כל הנסיונות המרים, שהתנסינו במשך חדשי הכיבוש הגרמני הראשונים, ועל אף שמועות הזוועה שהגיעו אלינו על מעשי הנאצים במקומות אחרים, לא יכול היה איש להעלות על הדעת, שייתכן באמצע היום, לאור השמש, להוציא להורג כמה מאות אנשים. למחרת היום חמקתי אני עם עוד כמה ילדים מהבית, עלינו על ה„פדור" ושם קוינו למצוא מי את אביו, מי את אחיו ומי בן משפחה אחר. נסיון זה כמעט שעלה לנו בחיינו. כאשר התקרבנו ליער, הגיח פתאום מאחורי אחד העצים, שוטר אוקראיני מזוין ושאל אותנו למטרת הסתובבנו ביער. ענינו לו, כי אנו מחפשים את בני משפחותינו שנלקחו מאתנו לפני יום. השוטר חייך „והבטיח" להביאנו לשם. מי יודע איך הענין היה מסתיים, לולא היה מופיע פתאום שומר היער ומבקש מהשוטר להניחנו ללכת הביתה. מובן, שבבית לא סיפרתי על ההרפתקא ביער.

שמועה אחרת אמרה, שהעבירו את האנשים למחנה „בורקי ווילקי" ולמחנות עבודה אחרים. ואמנם פעם סיפר גוי, שפגש אחד מהם בשם זיידמן, במחנה „יאנובסקי" בלבוב והדבר הפיח תקוה חדשה בלב המשפחות האומללות. אולם ספק רב אם האנשים נשלחו לאיזה מחנה. מחנה „בורקי" היה מחנה פתוח פחות או יותר. אפשר היה לשלוח לעצורים הנמצאים שם חבילות ומכתבים וגם ממחנה שברח׳ „יאנובסקי" היו איך־שהוא מסתננות ידיעות. חוסר הודאות ביחס לגורל קרבנות ה„רגיסטרציה" הפיחה פעם בפעם תקוה חדשה, אולם לא היה להן על מה שתסמוך.

ב.

גזרות מגזרות שונות, רדיפות וחטיפות למחנות עבודה, רעב ומחלות עברו עלינו בסתיו ובחורף של שנת 1941, ואילו בקיץ 1942 התבשרנו על צורת רדיפות חדשה, הגרועה ממה ששמענו עד כה, והמכונה בשם צנוע למדי „אקציה". ביום שנקבע ל„אקציה" היו כנופיות ס.ס., גיסטאפו ושוטרים אוקראיניים מקיפים את העיר וסוגרים את כל מבואותיה, פושטים בבתים, מחפשים במרתפים, בעליות הגג, בצינורות הביוב וכו׳, ומוציאים את כל היהודים. לרוב נמשכה האקציה 24—48 שעות ומי שהצליח למלט את נפשו למשך שעות אלה, במחבוא, ביער, בשדה או בכפר הסמוך, ניתנו לו חייו במתנה עד ה„אקציה" הבאה, וחוזר חלילה. „פעולות הרצח" הוצאו לפועל בדייקנות גרמנית טיפוסית, שהיו מתוכננות לפי מיטב המסורת הפרוסית. ההשמדה לא היתה בבת אחת, אלא שלבים שלבים, שלב אחד אכזרי מקודמו.

אין בדעתי לנגוע הפעם בסיבות לאי־התקוממות ואי־הנפת דגל המרד של יהדות פולין. אולם לדעתי אחת הסיבות החשובות ביותר לכך נעוצה בעובדה, שהחיסול נעשה שלבים שלבים. אלה שנשארו בחיים אחרי ההכרזה על הפסקת ה„אקציה" היו בטוחים בחייהם, פחות או יותר חדשים מספר (בתקופה שבין יולי

1942 אפריל 1943 התקיימו האקציות במחזור של 3—4 חדשים), ויהודים שהנם אופטימיים מטבעם האמינו, שאולי עדיהם הרעה לא תגיע. הם שעשעו את נפשם בתקוות, שהנה יחזור הצבא הרוסי, והחזית הגרמנית תתמוטט וליהודים תהיה אורה ושמחה. פעם בפעם פשטה שמועה, כי אמריקה התרתה בגרמניה, שלא תגע לרעה ביהודים, שהיתה, כמובן, ללא יסוד. השמועות, האמונה בישועה קרובה והתקוות הנפרזות, היו סם־חיים לאנשים והם נאחזו בהן כטובע הנאחז בקש. גם אנשים פקחים ומשכילים, בקיאים בהוויות עולם, נתפסו לשמועות שוא והאמינו בהן. הנוצרים עשו ללעג את תקוות היהודים ובעתון מקומי פורסם מאמר בכותרת "Zydzi mówia : s'wet zajn gut" (יהודים אומרים שיהיה טוב), ובו לעג על האופטימיזם של היהודים.

במשך החדשים מאי, יוני, יולי 1942 נעשו פעולות הרצח בערים ובעיירות שבסביבה, אולם על בוצ׳אץ׳ פסחו אותה שעה משום מה. כל פעם פשטה שמועה, כי „אקציה" מתקרבת, כי ה„אקציה" תהיה מחר, בעוד שבוע, או שבכלל לא תהיינה עוד „אקציות". ובינתיים אנשים לא לנו במשך שבועות רצופים בבית. היה מי שהתאכסן אצל אכר בכפר סמוך, מי שלן ביער ומי בשדה הפתוח. סיוט ה„אקציה" רדף אחרינו חדשים, וכשזו לא באה, רפה במקצת המתח.

באחד מימי ספטמבר 1942, דומני, שזה היה בבוקרה של שבת, הקיפו יחידות גדולות של חיילים גרמנים ומיליציה אוקראינית את העיר ופשטו בבתים לחפש את היהודים. רוב האנשים הספיקו איכשהו להסתתר בבונקרים שהוכנו בעוד מועד. הורי, אחיותי ואנכי היינו אותה שעה בבונקר ברח׳ גימנזיאלנה, בביתו של ז׳לאזניק. החיפוש שנערך בבית זה היה מדוקדק מאד. כמה פעמים באו בזו אחר זו חוליות הקלגסים הגרמניים והאוקראיניים, פתחו את הרצפות, הרסו חלקי קירות, חפרו בחצר, אולם את הבונקר לא מצאו. הממונה על ה„אקציה" היה קריגר, מפקד הגיסטאפו בסטניסלבוב.

במשך היום נתפסו למעלה מ־1.600 איש, גברים, נשים וטף והובאו למגרש ה„חזיר־פלאץ" ומשם הועברו במכוניות לתחנת הרכבת. רבים ניסו לברוח בדרך, וקרוב ל־200 איש נורו בבתים וברחובות. הרכבת הובילה את האנשים למחנה בלז׳ץ שליד לבוב, עשרות רבות היו בקרון סגור ללא אויר. הגברים היו נוהגים לשאת אתם כלי פריצה קטנים (משור, צבת ועוד) על כל צרה שלא תבוא, ובעזרת אלה הצליחו רבים לפרוץ את הקרונות ולקפוץ מהרכבת. המסע היה מלווה שמירה חזקה מאד ורבים מן המנסים לקפוץ נורו ע״י הגרמנים. חלק נהרג ע״י קפיצה בלתי נכונה, חלק נדרס ע״י גלגלי הרכבת. סופר, שלאחר כל „טרנספורט" היו מונחים לאורך המסילה, שהובילה לבלז׳ץ, עשרות רבות של הרוגים ופצועים, שהיו פזורים בסביבה, אולם במשך הזמן התחילו להגיע שמועות שונות על הנעשה במחנה זה. סופר, שהבאים למחנה נדרשים להתפשט ומכניסים אותם למקלחת, כביכול, שאינה אלא תא־גז מוסוה. כן סיפרו, שבבלז׳ץ עושים הנאצים סבון מגופות היהודים. רוב היהודים, אף על פי שהיו מלומדי נסיון, סירבו להאמין, שעד כדי כך הגיעו הנאצים בטירופם השטני.

באותו יום שהתקיימה פעולת־הרצח בבוצ׳אץ׳, התקיימו פעולות דומות בכל המחוז, ואלה מהיהודים שנשארו בחיים מהאיזור כולו, גורשו כולם לבוצ׳אץ׳. הגיעו

יהודים ממונסטז׳יסקה, יאזלובצה, פוטוק זלוטי, ויתר עיירות הסביבה והאוכלוסיה היהודית בעיר הגיעה למעלה מרבבה. יהודים שבורים ורצוצים, אלמנות, יתומים, אנשים ללא כל משענת כלכלית, הציפו באלפיהם את העיר. היה מי שהשיגה ידו לשכור חדר, מי שמצא מקלט אצל משפחתו, ואילו הרוב המכריע של האנשים הצטופפו בחדרים צרים ואפלים, לפעמים 10 נפשות ויותר בחדר. אין פלא, שבתנאים אלה פרצה מגפת טיפוס, שהיתה אוכלת מדי יום ביומו כ־15—20 נפש. כמעט שלא היה בית אשר לא היה בו חולה טיפוס, והמחלה היתה מתפשטת ומדביקה את יתר בני הבית. כתוצאה מהמגפה הקפידו השלטונות עוד יותר, שלא יהיה מגע בין היהודים והנוצרים, והמצב הכלכלי הלך והחמיר, ובין האוכלוסיה היהודית פרץ רעב חמור. נוצר מעין מעגל קסמים. הרעב סייע להתפשטות המגפה ואילו המגפה הידקה עוד יותר את חגורת החנק סביב האוכלוסיה היהודית והביאה לידי רעב, וחוזר חלילה. המחלה לא פסחה גם עלי, ובאחד מימי דצמבר 1942 חזרתי משיעור אצל ה„פינסקר״, — שעוד אייחד עליו את הדיבור — וקדחתי כולי מחום. תוך כמה ימים התברר, שאמנם חולה טיפוס אני. אמי יצאה לבית מרקחת לקנות תרופה בשבילי, ולרוע המזל היו אותה שעה „חטיפות רחוב״ וגם היא היתה בין הנחטפים. איש לא ידע מה נעשה עם החטופים ולאן מעבירים אותם, אולם ברור היה, שהסיכויים, שהם יוחזרו לבתיהם, קלושים היו ביותר. שכבתי באותם הימים ב־40 מעלות חום, ללא תקוה רבה להתגבר על המחלה, ולבי התפלץ בקרבי מגעגועים לאמי. אמי, שנפשי היתה כה קשורה בנפשה ואשר היתה יקרה לי מכל, נלקחה פתאום ממני. צערי גדל עוד יותר בידעי, שלמעני סיכנה נפשה ובגללי נפלה קרבן לחיות הטרף. אותו יום נחטפו כמה מאות איש והועברו לצ׳ורטקוב. שם הושבו בבית כלא. במשך שבועיים ישבו האנשים כלואים, ורק פעם במשך 48 שעות ניתנה להם פרוסת לחם וקצת מים לשתיה. הרבה אנשים מתו ברעב ובצמא. אמי היתה בין המאושרים, שדרך האשנב הפתוח יכלו להשיג קצת שלג ולשבור את צמאונם. ב־4 בינואר 1943 הוכנסו האנשים למכוניות משא, שהסיעום בכיוון ההר, שם היו מוציאים להורג את הקרבנות. אך הנה קרה דבר, אשר לא ייאמן. עקב סופות השלג הקשות היתה הדרך משובשת והמכוניות לא יכלו לעלות על ההר. חצי יום ניסו הגרמנים להעלות את המכוניות, אולם לשוא. לבסוף שיחררו את האנשים והרשו להם לחזור לבתיהם. בין המאושרים, שחזרו הביתה, היתה גם אמי. איך לתאר את אשרנו אותו לילה כשראינוה בחזרה, לאחר שכמעט התיאשנו מכל תקוה. אותו לילה שכבתי קודח בחום גבוה, ודומני שהכרתי היתה מעורפלת במקצת. אולם רק פתחה אמי את הדלת, אורו עיני. במשך שעות ישבה היא ליד מטתי כשאני מסתכל עליה ואיני יכול לשבוע ממראה עיני. כמה אצילות, אהבה ופיקחות נשקפו מתוך עיניה, כמה יפה ורעננה נראית היתה למרות כל מה שעבר עליה בשבועות אלה. הנאצים בנסותם להחליש את עירנות קרבנותיהם בדרכים שונות, ניצלו את המקרה הנ״ל להוכיח, כי יותר לא יהיו „אקציות״, וכי מעתה אין ליהודים לחשוש לחייהם. בעיר פשטו שמועות, כי פקודה יצאה מאת השלטונות הראשיים, בעקבות אינטרוונציה אמריקנית (משום מה האמינו היהודים, כי אמריקה אינה שוקטת ועושה מאמצים רבים להצלת היהודים), כי מכאן ואילך לא תהיינה עוד „אקציות״ וכי תנאי החיים של האוכלוסיה היהודית יחזרו למסלולם הרגיל. וייתכן

אמנם, כי הורגשו הקלות מסויימות מצד השלטונות, שביססו במידת מה את ההנהה הזאת. אולם לא הרבה זמן ניתן ליהודים לשעשע עצמם באשליות שוא.

ג.

ובינתיים השתוללה מגפת הטיפוס בכל עוזה. לפי השמועות, פנו שני הרופאים האוקראיניים, האמרסקי ובאנאך, לשלטונות הנאצים בטענה, שהצפיפות בשכונות היהודים היא ללא נשוא; מגפת הטיפוס מתפשטת ואם לא ישימו קץ לדבר, עלולה המגפה להתפשט גם למשכנות הנוצרים. באחד הלילות, בראשית פברואר 1943, לאחר חצות, דפקה על דלתנו בחורה יהודיה, חברתה של אחותי, ומספרת, כי בעיר ישנן שמועות, כאילו למחרת עומדת להתקיים „אקציה״. שוטר אוקראיני מסר על כך לסנדלר Duhl. החלה פאניקה גדולה. ליערות ושדות אי אפשר היה לברוח מאחר שהימים ימי חורף והעקבות בשלג עשויים לבגוד בנמלטים. רוב האנשים התבצרו איפוא בבונקרים, שהוכנו מבעוד זמן. מקובל היה לקרוא לכל מחבוא בונקר, אולם מעטים היו המחבואים, שהיו בבחינת בונקרים ממש. לרוב היו הם עשויים בתוך מרתפים, עליות גג וכו׳ מוסוים יפה כמיטב כוח־ההמצאה היהודי. לשם בניית בונקר תת־קרקעי, היה צורך להתגבר על הרבה קשיים. ראשית אסור היה, שידעו על כך אנשים בלתי מהימנים. יש שהנאצים היו מענים אחד מקרבנותיהם, שיגלה את מקום המחבוא של יתר היהודים בבית, או היו מבטיחים לשחרר נתפס אשר יגלה מקום מחבוא. ורבים אמנם לא עמדו בנסיון. זכור ביחוד לשמצה מקרהו של נ. ל., בעל מחסן הנפט ברח׳ פודהאיצקה. תמורת הבטחת הנאצים, כי חייו ינתנו לו במתנה, גרם לגילוי בונקר עם עשרות אנשים, ובתוכם קרובי משפחתו. אחד האנשים, שהיה באותו בונקר, התנפל על לנדס בגרזן. הנאצים הרשו לאומללים להפרע מהבוגד ואלה הרגוהו במקום.

אולם הקושי העיקרי בבניית בונקר היתה הבעיה: לאן להוציא את האדמה החפורה (המיליציה האוקראינית עקבה בעירנות אחרי הנעשה בבתי היהודים) ואספקת האויר. איך שהוא התגברו גם על קשיים אלה, ובבתים רבים נבנו בונקרים אשר יכלו לעמוד בפני החיפושים המדוקדקים ביותר. כושר אמצאה רב, עבודת נמלים וכספים מרובים הושקעו בבנינם. בזמן ה„אקציה״ השניה גרנו בבית אשר ברח׳ קושצ׳ילנה, בפאסאז׳ הארוך, שנמצא בו בית קפה. בבית זה גרנו אנחנו, משפחת קופלר (המורה לעברית), משפחת דרטלר, משפחת ביק והרב מפינסק. המחבוא שבתוך המרתף היה שטחי למדי, אולם מוסוה היטב, וברגע שהגיעתנו השמועה על ה„אקציה״, ירדו כל דרי הבית אל המחבוא. למעלה מ־24 שעות בילינו במחבוא איום זה, כשכל רגע נמשך בעינינו כנצח. כל פעם שמענו את צעדי מגפיהם הכבדים של הרוצחים הגרמניים והאוקראיניים, „ההופכים״ את הבית כדי למצוא את המחבוא. כן שמענו את צעדי שכנינו הנוצרים, שבאו לבוז בז. ל„שבחם״ יצוין, כי הם היו ברנים למדי ולא לקחו מכל הבא ליד. זכורני, במשך כל אותן השעות ישב חיים קופלר, שהיה גם מורי לעברית ואדם שהערצתיו מאד, ורשם רשימות. הוא סיפר לי, כי הוא רושם את קורותיה האחרונים של האוכלוסיה היהודית בעיר, כי גם אם אנחנו לא נהיה עוד בחיים, העולם חייב לדעת את מעשי הרצח האכזריים של הנאצים, ובבוא היום ינקום העולם את נקמתנו.

כמה תמימה נראית היום אותה אמונה, שהאמינו הנדונים למות כי עמי העולם ינקמו את הדם היהודי השפוך, לאחר הנצחון על הנאצים. כשם שרוב היהודים היו בטוחים בנצחון של הרוסים ושל המערב על היטלר, כך היו בטוחים בנקמה שינקמו המנצחים בנאצים. זכורני, שיחה בין אבי ז״ל לבין שכננו ארתור ביק. ביק טען, ספק בצחוק ספק ברצינות, כי לפחות דבר אחד מובטח לנו: תזמורת צבאית וזרי פרחים מדי שנה בשנה ביום הזכרון כשיחזרו הרוסים. על זה ענה לו אבי, כי הוא משלה את עצמו, וכי לדעתו יהיו הרוסים בסתר לבם מרוצים ממעשה ההשמדה של היטלר, וכי על כל פנים אין להניח, שהם יתאבלו מרה על המעשה. לצערנו, היה הצדק עם אבי.

כ־1600 איש נפלו קרבן ב„פעולת הרצח״ השניה. רובם הוצאו ממחבואיהם, או נתפסו מחוץ לעיר, בנסותם לברוח מהעיר, אשר טבעת החנק הושמה עליה, ולשהות בכפרים הסמוכים עד יעבור זעם. את האנשים העבירו בקבוצות בנות 50 לתחנת הרכבת, הטעינום בקרונות משא והעבירום לבלז׳ץ. את החולים, הזקנים ואלה שניסו לברוח בדרך לתחנת הרכבת, הרגו הרוצחים במקום. למחרת ה„אקציה״ היו רחובות העיר זרועים הרוגים. הנאצים ירו ביהודים בכדורי דום־דום וכתוצאה מכך נשחתו פני הקרבנות עד שלרוב אי אפשר היה להכירם. איסוף החללים ברחובות וקבורתם הוטלו על ה„יודנראט״. בכל זאת עלה בידי רבים שנתפסו לברוח. כמה מהם הצליחו לשחד את השוטר האוקראיני, וזה העלים עין מבריחתם. אולם החלק הגדול יותר של החוזרים היה מאלה שקפצו מהרכבת שהובילה אותם לבלז׳ץ.

ד.

כשאני בוחן היום את מחשבת היהודים בימים ההם, נדמה לי כי שני הלכי־רוח השתררו על הרחוב היהודי. מצד אחד הלך־הרוח הפאטאליסטי, האנשים מסרו עצמם בידי הגורל ו„מה שיהיה על כל ישראל יהיה עם ר׳ ישראל״; אך מאידך היתה הרגשה לחלק גדול מהאוכלוסיה, שעדיהם ההשמדה לא תגיע. האחד קיווה כי בעזרת אלוהים או בעזרת „נס״ יזכה לחיות עד הנצחון ולחזות בנקמת הצורר. חלק זה של האוכלוסיה הרגיש, כי במרוצת הזמן תהיה ידו על העליונה, והבעיה העיקרית היא איך להחזיק מעמד בכל המסיבות ובכל התנאים. אלה, חיו באשליה, כי מי שיצליח להחזיק מעמד ב„אקציה״ הזאת, מובטחים לו החיים לחדשים נוספים. ובינתיים. תבוא הישועה. והיו שקיוו כי המלחמה תסתיים, או שהנאצים ייאלצו להפסיק את מעשי הרצח שלהם, עקב לחץ דעת הקהל בעולם. על טרבלינקה ואושווינצים לא שמעו בבוצ׳אץ׳ מאומה, וביחס למחנה בלז׳ץ נטו רבים להאמין (על כל פנים בתקופה הראשונה), שאין זה מחנה השמדה, אלא מחנה־עבודה בלבד.

הנאצים, כדי להקל על עצמם את המלאכה, היו מעונינים שהיהודים יחיו באשליה כזאת, ולכך היה מכוון כל התיכנון שלהם. הם עצמם היו מפריחים שמועות טובות וחילקו את האוכלוסיה היהודית לנושאי תעודות „טובות״ (פועלים במקצועות שונים, מומחים), המחסנות בפני ה„אקציות״, ולנושאי תעודות רגילות. זאת היתה תכליתן של ההפסקות בין פעולת רצח אחת לשניה, שלעתים נמשכה כמה חדשים ולעתים חודש. והחיים דרשו את שלהם, ובין „אקציה״ אחת לשניה ניסו יהודי

בוצ'אַץ' להסתדר ככל האפשר. הם אהבו ושנאו, קנאו והתחרו, חפשו מקורות מחיה וכו', וכן הורגשה מאד טינא מצד העניים כלפי העשירים. כי העניים היו המועמדים הראשונים להשמדה (בעיקר עקב חוסר אפשרותם לבנות להם מקלטים טובים) ובהם פגעו ביותר הרעב והמגפות.

הורגשה גם ירידה מוסרית בין חלק גדול מהנוער והסיסמה הנפוצה ביותר היתה: "Tak Fedor i tak Fedor". הפרנסה לא היתה מצויה. היהודים קיימו את הכלל „לכו והתפרנסו זה מזה", וכמובן סחרו גם עם הגויים, אולם מדי פעם בפעם נגזרו גזירות שונות למנוע כל מגע בין אלה לאלה.

השיטה המקובלת ביותר במסחר עם הגויים היתה שיטת ה„חליפין", או כמו שקראו לזה אז „מינײלר". בשוק זה לא היו משתמשים במטבע, אלא שילמו בבגדים, רהיטים או בדברי ערך, תמורת מצרכי מזון. תמורת פרווה, לדוגמה, אפשר היה לקבל כך וכך תפוחי אדמה, תמורת שעון זהב, כך וכך קמח וכו'. המחירים בשוק „החליפין", היו כמובן, תלויים בעונה וניתנו לשינויים.

גם השטח התרבותי לא הוזנח לגמרי. כל מי שהיתה לו אפשרות, דאג לחינוך ילדיו. אינני זוכר ע"י מי ואיך חונכו אלפי הילדים בעיר בתקופת הכיבוש הראשונה. אולם אם לדון לפי עצמי, חושבני, שגם בשטח זה נעשה לא מעט. אבי ז"ל שקד מאד על חינוכי ועל חינוך שתי אחיותי, אם משום שהרגיש שהזמן שנותר לנו לקנות השכלה ודעת הוא מועט מאד, ואם משום שרצה להוציאנו מהאוירה של נגישות ועלבונות לאוירה של תורה ולימודים. רק 5 כיתות עממיות הספקתי לסיים עד פלישת הנאצים, מתוכן 3 כיתות בבית ספר פולני עד 1939, שנה אידישאית (1939—1940) ושנה רוסית (1940—1941). כידוע, עם כניסת הרוסים לאוקראינה המערבית ב־1939, ייסדה הממשלה בריכוזי היהודים בתי ספר אידישאיים בהתאם לעקרון האוטונומיה התרבותית והלשונית של כל עם ועם במסגרת ברית המועצות. סידור זה בוטל ב־1940, ודומני, שאיש לא הצטער על כך. בית־ספר אידישאי זה יצר הרבה בעיות. ראשית, לא היו כוחות הוראה מעולים (מנהל בית־הספר היה אוקראיני בשם לוציוב), לא היו ספרי לימוד ברוב המקצועות, לא היתה תכנית מרכזית, והתוצאה היתה: רמת הלימודים נמוכה מאד. אולם עיקר הבעיה היתה בכך, שכיתות ההמשך היו כולן אוקראיניות או רוסיות, והעברת ילדים מבית־ספר אידישאי לכיתות המשך רוסיות או אוקראיניות, עלולות היו ליצור קשיים גם לכיתה וגם לתלמיד. ברור, כי 5 שנות לימוד מקוטעות כאלה, לא יכלו לתת אפילו מה שלומד ילד ב־5 שנות לימודים רצופות בבית־ספר אחד ובשפה אחת. אבי לימדני חשבון, קריאה וכתיבה, ואילו עברית ודקדוק עברי למדתי אצל המורה חיים קופלר, שגר בשכנותנו, ותנ"ך ותלמוד אצל ה„פינסקר".

ה„פינסקר", או בשמו המלא ר' יוסף הלוי איש הורביץ, היה עד המהפכה הרוסית, רב בפינסק. עם פרוץ המהפכה ברח גם הוא לפולין, כמו הרבה מ„כלי קודש" אחרים. אשתו ושתי בנותיו נשארו ברוסיה והרב לא ידע עליהן מאומה במשך כל השנים. ה„פינסקר", כפי שהיה ידוע ברבים, היה גאון בתורה, חריף ובקי, מחדש חידושי תורה וציוני נלהב (איש המזרחי, דומני). איני יודע מה היה עושה הרב בשנים 1919—1940, אם כי היה מספר לי על כך הרבה, אולם דומני, שהיה נוסע מעיר לעיר ומעיירה לעיירה בפולין, בתור מגיד, דורש ומטיף לשיבה

לא״י. הופעתו אמרה כבוד. זקן לבן ירד על פי מידותיו ודבריו היו חוצבים להבות אש, פקחים ושנונים ומתובלים בהומור דק וחריף. עד היום זכורים לי כמה מנאומיו של ה„פינסקר״, שהיה קורא באזני בערבים, והם עשו עלי רושם חזק מאד. ב־1940 התישב הרב משום־מה בבוצ׳אץ׳ ישיבת קבע. כאן אסף קבוצת תלמידים והרביץ תורה. עם פלישת הנאצים ומחמת חוסר אפשרות לבקר בבית־ספר, עמד אבי על כך, שגם אני אלמד אצל ה„פינסקר״ (עד אז למדתי אצל קירשנר באופן פרטי). עד מהרה עשיתי חיל בלימודים אלה, התקשרתי מאד לרב והשפעתו עלי היתה עצומה. אם כי זקן לבן ירד על פי מידותיו, היה אדם מתקדם למדי, בעל השכלה כללית רחבה ובקי בהוויות העולם. מקבוצת התלמידים שהיתה לו נשארנו בחיים ארבעה: מרדכי הלפרן, מנחם קריגל, יונה צהלר ואני. שלשתנו נהפכנו בינתיים ל„אפיקורסים״, ואילו יונה צהלר שומר „על הגחלת״ והוא היום תלמיד ישיבת פוניביז׳ בבני ברק. בערבי החורף אהב לספר לנו זכרונות על ביאליק, אתו למד יחד בישיבת וולוז׳ין, על אישים שונים בציונות, ובמיוחד חיבב לספר מעשי היתול על ה„רביים״. הוא בעצמו היה, ככל משפחת הלוי איש הורביץ, „מתנגד״ חריף.

אדם אחר שהשפעתו עלי באותה תקופה היתה רבה, היה, כפי שציינתי כבר, המורה שלי לעברית חיים קופלר. הוא הצליח לחבב עלי מאד את השפה העברית ותוך זמן קצר, באופן יחסי, ידעתי את השפה ודקדוקה באופן המניח את הדעת. זכורני, באותו זמן עברנו על הרומן „אהבת ציון״ של מאפו. הספר עשה עלי רושם כביר ונטע בי אהבה עזה לציון. בכמה אהבה וגעגועים קרא לפני המורה והסביר את הפרקים המתארים את הרי יהודה, את ירושלים, את חיי האושר והשלוה בחיק הטבע. ופעם אף הביע לפני את דעתו, כי לא יסלח לעצמו לעולם על שלא הגשים את משאת נפשו לעלות לא״י ולהתישב בה. כל ימיו הטיף לאחרים לעלות ואילו הוא בעצמו לא עשה זאת, והוא אז שכול מ־2 בניו — מורים לעברית אף הם — ובתו הנכה עמו. כעבור שנה מת ממחלת הטיפוס (אם איני טועה), ואשתו ובתו ניספו באחת ה„אקציות״. סופר שאותה רצו לקחת לרכבת, שהובילה את האנשים לבלז׳ץ, ואילו את הבת הנכה להשאיר (לשם רצח במקום קרוב יותר), אולם האם סרבה להפרד מהבת ושתיהן נורו ע״י הרוצחים בדירתם.

ה.

לאחר ה„אקציה״ השניה הועברו יהודים נוספים מהסביבה לבוצ׳אץ׳. העיר חולקה לשני אזורים, שהגדול ביניהם היה הכביש המרכזי, שהוביל מתחנת הרכבת דרך רחובות קוליובה, ה„שלישי במאי״, ועד הגשר הנקרא משום מה בפי היהודים „די שווארצע בריק״. ליהודים מותר היה לגור באיזור המערבי בלבד. המטרה מובנת: להקל על הנאצים את המלאכה. כל יהודי, שיימצא באיזור השני, צפוי עונש מות לו ולנוצרי, שאצלו נתפס. ושוב היתה צפיפות איומה, דלות ומחסור. אולם הנאצים דאגו לכך, שלא תהיה צפיפות יתרה בעיר, וכעבור חודש לאחר פעולת הרצח השניה, כלומר במרץ 1943, הוקפה העיר במפתיע, ע״י כוחות חזקים של יחידות הגיסטאפו והמיליציה האוקראינית. ה„אקציה״ השלישית החלה, והיא היתה האיומה ביותר מכל מה שנעשה עד כה. כמעט שלוש יממות רצופות השתוללו חיות־הטרף צמאות הדם, ומספר הקרבנות באותן 3 יממות הגיע ל־2800.

משפחתי עקרה את דירתה מרח' קושצ'ילנה, שהיתה באיזור הנוצרי, ועברנו לגור אצל דודי בבית פולקנפלוק אשר ברח' פודהאיצקה. בבית קטן שממול, בנו כל דרי הבית בונקר, אחד המשוכללים בעיר. מתוך מרתף נחפרה תעלה עמוקה של שבעה מטרים, ומשם נמשכה מנהרה באורך כמה עשרות מטרים וברוחב שלושה מטרים בערך. הכניסה לתוך המרתף היתה דרך תנור, מוסוה היטב. גם הפתח מהמרתף לתוך הבונקר היה מוסוה ביותר, ואפילו היו מגלים את המרתף, אין להניח, שהיה עולה בידם לגלות את המחבוא. משנפוצה השמועה בלילה על ה„אקציה" הקרבה והולכת, ירדנו כמה עשרות אנשים לתוך הבונקר. הכניסה היתה מסובכת למדי ולאנשים זקנים קשתה במיוחד. פרשה מיוחדת היתה הורדת דודי, שהיה נכה ב־2 רגליו (נפצע במלחמת העולם הראשונה). את הבונקר היה סוגר ומבצר מישהו מבחוץ, שהיה נאלץ לבקש מקלט במקום אחר, ובסיום ה„אקציה" היה עליו לבוא ולהודיענו. לאחר 24 שעות שהותנו בבונקר. הורגש מחנק עצום. צינור האויר נסתם, כנראה, ועמדנו לפני סכנת חנק. גפרור לא נדלק מחוסר אויר. נשים החלו להתעלף והנשימה כבדה ללא נשוא. כשלעצמי, הייתי נער בריא מאד ובמשך כל אותן השעות שסכנת החנק רחפה עלינו, ישנתי שינה עמוקה ולא הרגשתי את הנעשה סביבי. בסכנת נפשות ובסיכון הבונקר כולו, עלו כמה גברים בלילה וחפרו פתח נוסף לחדירת אויר וכך הורגשה הקלת מה.

ב„אקציה" זו, שלא כבקודמות, לא הובילו את האנשים לבלז'ץ, אלא העבירום בקבוצות בנות 50 על ה„פדור" ושם הרגום במכונות יריה. קציר המוות היה איום, כפי שצויין כבר: קרוב ל־2800 נפש. ברחובות התגלגלו עשרות חללים מאלה שניסו לברוח בעת העברתם על ה„פדור". הגויים מהסביבה שדדו ובזזו את בתי היהודים. אך התפשטה בכפרים השמועה על קיום „פעולות הרצח" בעיר, ומיד עטו האכרים על העיר לבוז בז ולשלול שלל. היו גם כאלה, שהוציאו שיני הזהב מפי החללים והורידו את טבעות הזהב מעל אצבעותיהם. יש שהיו חותכים את האצבע כדי להקל על עצמם להוריד את הטבעת. לעומת זאת היו מקרים מעטים שנוצרים עשו משהו בפועל, מטעמים אנושיים, להציל יהודים.

סיפרו, שעל ה„פדור" נאמה אשה אחת, הגב' ד"ר גרוס, לפני הוצאתה להורג. היא גינתה את הרוצחים על שגיבורים הם נגד אוכלוסיה בלתי מזוינת, וניבאה להם מפלה קרובה ונקמה על פשעיהם. היא הוצאה להורג הראשונה ואף התעללו בגופה.

אם עד „אקציה" זו יכלה עוד להיות אשליה כלשהי לגורלם של אלה, שנתפסו בפעולות הרצח הקודמות והובלו לבלז'ץ, בא הרג זה, שנעשה בגלוי ולעין כל, והוכיח גם למשלים את עצמם, כי גורל אחד צפוי לכל אלה שהנאצים שמו יד עליהם.

ו.

כחודש לאחר ה„אקציה" השלישית, היינו בתחילת אפריל 1943, התקיימה ה„אקציה" הרביעית וגם היא במסיבות דומות. כ־600 איש הוצאו על ה„פדור" ונורו במכונות יריה. מתוך קבוצת מובלים להורג, ירה בחור אחד, ינק אנדרמן, מאקדח בגרמני. הגרמנים תפסו את הבחור, הכוהו קשה ואחרי כן הובילוהו כבול בידיו וברגליו לבית העיריה, שם שפכו עליו בנזין ושרפוהו חי. מתוך קבוצה

אחרת התנפל בחור בן 19 בסכין על גרמני. גם גורלו של זה היה מות ע״י עינויים אכזריים.

לאחר ה„אקציה״ הזו, ניתנה הוראה, שהיהודים הנותרים צריכים לעבור לצ׳ורטקוב, קופיצ׳ינצה וטלוסטה. בבוצ׳אץ׳ עצמה סידרו הגרמנים מחנה של „מומחים״ בקטע של רח׳ פודהאיצקה. תמורת סכום כסף הגון אפשר היה לסדר אצל השלטונות תעודת „מומחה״ ולהשאר במחנה. מאחר שהיתה לנו משפחה בטלוסטה החליט אבי, כי מוטב שנעבור לעיירה זו. בטלוסטה לא היה עד אז גיטו, והיתה תקוה כי כאן יהיה קל יותר להחלץ מצפרני המוות מאשר בעיירות האחרות. מאותה סיבה עברו רוב יהודי בוצ׳אץ׳ הנותרים לטלוסטה.

ובטלוסטה היתה בעת ההיא צפיפות איומה, דלות מנוונת, רעב ומחלות. כ־8—9 אלפי יהודים הצטופפו בעיירה הקטנה והעלובה הזאת. כמה וכמה משפחות התגוררו בחדר אחד. חלק התגורר בחדרי המדרגות, בעליות גג ובמרתפים. מאחר שהיתה לנו משפחה במקום, היה מצבנו טוב קצת יותר, וקבלנו לרשותנו מטבח קטן אשר בו הצטופפנו 5 נפשות, הורי, 2 אחיותי ואנוכי. עוד ביום ראשון לבואנו פשטה שמועה, כי למחרת תהיה „פעולה״. את הלילה בלינו ביער המרוחק כ־7 ק״מ מהעיר. בדרך פגשנו מאות יהודים, כשכל אחד מחפש לו מקלט, מי אצל הגויים בכפרים הסמוכים, מי בשדה ומי ביער.

ה„אקציה״ לא התקיימה למחרת וכולנו חזרנו העירה. אולם, לא נופש רב ניתן לנרדפים. באחד מימי מאי הראשונים (את התאריך המדויק אינני זוכר), ביום חמישי לפנות בוקר, הקיפו פתאום כוחות גדולים של הגיסטאפו, כנופיות ס.ס. ומיליציה אוקראינית את העיירה, ולא היה סיפק בידי איש להמלט מהמקום. רוב המנסים להמלט לשדות מצאו את מותם בידי השומרים על מבואות העיר. במשך שבועות רבים ישנו האנשים בבגדיהם, אולם דוקא אותו לילה ישנו כולנו במנוחה, מתוך תקוה שהסכנה אינה קרובה. היריות העירו אותנו ותוך דקות מספר החלו הנאצים לשבור את השער. רוב תושבי הבית ובתוכם 2 אחיותי הספיקו לעלות למחבוא, שהיה עשוי על עלית הגג. הורי, אני ועוד כמה אנשים נשארנו תקועים במטבח, כשבתוך הבית מתרוצצים אנשי הס.ס. והמיליציה. מהמטבח היה פתח למרתפון קטן, ששימש מחסן לתפוחי אדמה, פחם ועצים. לא עלה על דעת איש להפוך את המרתפון למחבוא; מאחר שלא יכולנו להאחז בשום פתח הצלה אחר, ירדנו למרתף וכסינו אותו מלמעלה בערמות קש ששימשו לנו למשכב בלילות. 4 פעמים ביקרו הרוצחים בבית, ערכו בו חיפוש מדוקדק, הוציאו קרשים מהרצפות, עקרו לבנים, אך את המחבוא שלנו לא מצאו. במחבוא שבעלית הגג הסתתרו כ־30 איש, ובתוכם 2 אחיותי. יחד עם יתר יושבי המחבוא הועברו אל המגרש ליד הכנסיה ומכאן לבית הקברות היהודי, אשר בו מצאו את מותן. שתי אחיותי היקרות והאהובות, אשר בחייהן ובמותן לא נפרדו: מאליה בת ה־12, היפיפיה הבלונדינית, בעלת עיני תכלת ותלתלי זהב ומאניה בת ה־17, בעלת הצמות הארוכות והשחורות, הפקחית והרצינית!

במשך כל הזמן הזה, ישבו הורי, אני ועוד אנשים במרתפון, כשהמות מרחף מעל ראשינו וגורלנו תלוי על חוט השערה. אוכל ומים לא באו אל פינו במשך כל אותן השעות.

ב־30 שעות ה„פעולה" הרצחנית הזאת נפלו קרבן כ־3600 יהודים. את האנשים ריכזו ברחבה שליד הכנסיה ומשם הובילום בקבוצות של 50 איש, בליווי חזק ביותר, לבית הקברות היהודי. כאן נורו במכונת ירייה.

האוקראינים לקחו ב„אקציה" זו חלק לא פחות מאשר הגרמנים. הרוצחים הרכיבו משקפיים שחורים וכסיות שחורות. השוטר האוקראיני שאַפּ, קינא באלה שעסקו במלאכת הרצח וביקש לשתפו. לאחר שקיבל אישור לכך, ירה בסיפוק סאדיסטי והמית עשרות אנשים. מאות הרוגים היו פזורים ברחובות ובבתים, ובמשך 3—4 ימים היו אוספים את החללים וקוברים אותם בבית הקברות. לאחר ה„אקציה" יצאתי לחפש את שתי אחיותי. חשבתי אולי עלה בידן לברוח, או אולי הן מסתתרות באיזה מקום. רגלי נשאוני לבית הקברות. מחזה איום נתגלה לעיני: הרוגים, הרוגים, הרוגים. בין אלה הכרתי את ה„פינסקר", מכרים, שכנים וחברים. כסף קרוע, תעודות ותמונות התגוללו בכל השטח. קברות האחים, שבהם נקברו מאות הקרבנות, החלו כעביר יום להעלות קצף דם, מאחר שרבים נקברו חיים בעודם פצועים בלבד, ורק שכבת אדמה דקה כיסתה את הקברים. למקום הובאו רופאים ומהנדסים נוצריים. אלה בדקו את מצב הקברים וציוו לכסותם בשכבות אדמה גבוהות ולשפוך עליהם סיד. לאחר זאת יצאה פקודת הגיטו בטלוסטה, ותוך 24 שעות חייבים היו כל היהודים לעבור לשטח הגיטו.

ז.

בסביבות טלוסטה נמצאות הרבה אחוזות, „פולוארקים", אשר בשעתם היו שייכים לגראף פוטוצקי. ליד כמה מהאחוזות היו מחנות עבודה יהודיים קבועים, וביחס לכמה אחרות, במידה שהורגש בהן צורך בידים עובדות (הרבה מהתושבים הצעירים נשלחו לעבודה בגרמניה), נהגו לחטוף בבוקר יהודים, להביאם למקום העבודה ובערב להחזירם.

ביום א', ששה ביוני — היה זה יום־קיץ יפה מאד — יצאתי בבוקר לשוק לקנות משהו לצרכי הבית. לפתע החלה המיליציה האוקראינית לחטוף יהודים לעבודה ובין הנחטפים הייתי גם אני. לקחו כמה עשרות איש לכפר קוסיגורה וציוו עלינו לנכש שיחי תפוחי אדמה. עבדתי כמה שעות בשמש הלוהטת כששוטר אוקראיני מאיץ בנו כל הזמן. ידעתי, שהורי דואגים לי מאד והחלטתי יחד עם חברי להסתלק מיד עם הכרזת הפסקת הצהרים. הכפר נמצא כ־10 ק"מ מטלוסטה והלכנו דרך שדות וחורשות ומשתדלים לעקוף את הכפרים. בשעה 2 בערך הגענו לתחנת הרכבת. מה מאד נדהמנו לראות מכוניות משא עמוסות חיילים גרמנים ומיליציה אוקראינית נכנסות לעיר מכמה כיוונים. טרם הספקנו לעמוד על המצב, נשמעו יריות מכל הצדדים והעיירה הוקפה משמרות חיילים ושוטרים. היתה זו הפעם הראשונה, ש„אקציה" התקיימה ביום א' — ביום זה היו הרוצחים בדרך כלל נחים והיהודים היו נושמים בו לרווחה — ושהחלה בשעות אחה"צ. היתה זו סטיה מהטכניקה ומהנוהג של המרצחים ותפקידה היה, כנראה, לנצל את גורם האפתעה.

הבהלה היתה גדולה, כל אחד ניסה למלט את נפשו. אני וחברי התחלנו לרוץ אחורנית, אולם אחד השוטרים השגיח בנו והתחיל לירות אחרינו. הכדורים פגעו באנשים שרצו מימיני ומשמאלי. זעקת פצועים ואנקת גוססים מילאו את חלל

האויר. רצתי בנשימה עצורה, כל עוד נשמתי בי, כשמסביבי מזמזמים הכדורים ולאחר כ־150 מ׳ ריצה תחת מטר יריות מצאתי את עצמי בשדה קמה. ניצלתי. גם חברי הצליח לעבור בשלום את רשת הכדורים הצפופה שפורשה סביבנו ויחד עשינו את דרכנו. כ־14 ק״מ מטלוסטה נמצא יער צ׳רנוהורה. שמנו את פעמינו ליער זה, והחלטנו לשהות בו עד גמר ה„פעולה״. בדרך פגשנו אכרים אצים, רצים העירה, מי בעגלה ומי ברגל לזכות בשלל.

ה„גויים״ בסביבת טלוסטה רובם עניים המה. חלק גדול מהם אינם עומדים כלל ברשות עצמם, אלא עובדים באחוזות. כל דבר קטן היה אצלם עובר לסוחר. אפשר היה לראותם בשעת ה„אקציה״ כשהם סוחבים כסתות וכרים ישנים, רהיטים שבורים ובגדים משומשים אשר ה„גויים״ בבוצ׳אץ׳ לא רצו כלל להסתכל על זה. כי זאת לדעת: השמדת האוכלוסיה היהודית סיפקה לא רק את רגש האיבה של האוכלוסיה הנוצרית, הן העירונית והן הכפרית, אלא הביאה להם גם תועלת חמרית רבה. אלפי נוצרים התעשרו על חשבון האסון היהודי. בעד כל שירות, הקשור בהצלה, היו היהודים מוכנים לשלם סכומים אגדיים וה„גויים״ ניצלו את ההזדמנות. הרבה קנו מהיהודים רהיטי לוקסוס, פרוות, תכשיטים, בגדים יקרים ועוד בחצי חינם. בתקופת נדודי בכפרים, לא אחת נכנסתי לאכרים שכירי יום „פולווארקיים״, וראיתי בביתם פסנתר.

בדרך פגשה בנו קבוצת אכרים, שהלכה העירה לשדוד, ומשהכירו כי יהודים אנחנו דרשו מאתנו כסף, או שנחזור אתם העירה. לי היו במקרה 150 זלוטי, לחברי — 100, סכום פעוט למדי. הצענו להם את הכסף. תחילה לא היו מוכנים להסתפק בזאת, אך משנוכחו, כי אין לנו יותר, לקחו את הכסף ועזבונו לנפשנו. המשכנו את דרכנו לצ׳רנוהורה, ולפנות ערב נכנסנו לתוך היער. הרבה יהודים התקבצו ביער זה במשך היום והערב. אכרי הסביבה בהרגישם אפשרות לשדוד, התנפלו בהמוניהם על היער כשגרזנים וקלשונות בידיהם. הדי קולות הנשדדים והנרצחים הגיעו אלינו. היה זה לילה של סיוט כבד, שלא אשכחנו לעולם. לא הכרתי את שבילי היער. התרוצצתי כחיה נרדפת בין שיחים דוקרניים, שהיו גבוהים ממני פי שניים, ולמרבה הצער אבדתי גם את חברי. לאחר שעות של תעיה ביער התישבתי בין השיחים וחכיתי לאור הבוקר. קויתי כי עם הנץ החמה אמצא איך־שהוא את דרכי בחזרה. הדאגה להורי כרסמה בלבי ולא יכולתי להתאפק מלבכות. מי יודע אם עוד אראה אותם אי־פעם. רק נס יכול היה להצילם. והנס התרחש. הם בילו עם עוד כמה משפחות במרתפון הקטן שבמטבח אשר בו התגוררנו, ויד הרוצחים לא השיגה אותם. עם הנץ החמה יצאתי מן היער והחלטתי לחזור העירה. היה זה יום קיץ יפה מאד. הטבע האוקראיני נתגלה כאן במלוא הדרו: יער, שדות קמה מזהיבים, שטחי מרעה ושקצים רועים בהם פרות. נחלי מים. כל אלה שימחו את לבי, והשכיחו ממני את יגוני. בדרך נודע לי מפי הגויים, כי האקציה נגמרה. מיהרתי לחזור העירה ובשעות הצהרים עמדתי לפני הבית בו התגוררנו ולבי פועם בחזקה: ההתרחש הנס, או שמא אשמע חלילה את הגרוע ביותר.

רגעי אושר מעטים ידעתי במשך כל השנים האלה, אולם רגעי פגישה אלה היו, אולי, המאושרים ביותר בחיי. חברי הספיק להגיע העירה לפני והודיע להורי

שאני נמצא ביער צ׳רנוהורה. אבי שילם סכום כסף גדול לאכר שיחפשני ביער ויביאני הביתה, אולם בינתיים הספקתי להגיע בעצמי.

ח.

רק נפסקה פעולה זו ומיד פשטו שמועות, כי אקציה חדשה מתרגשת לבוא ולאחריה תוכרז „טלוסטה" כ„יודנריין". לפי החוק, מקום שהוכרז כ„יודנריין", כל יהודי שנמצא בתוכו דינו למות תוך 24 שעות מרגע היתפסו.

כפי שציינתי, היו בסביבות טלוסטה אחוזות אחדות ולידן כמה מחנות עבודה של יהודים. גם במחנות אלה לא היו החיים בטוחים, אולם קיוו, כי לפחות עד גמר הקציר, ואולי עד לסתיו, יחזיקו מעמד. ובתנאים כאלה, לא חשבו מה יהיה כעבור כמה חדשים. האנשים חשבו, כי הזמן פועל לטובתם והעיקר הוא להרויח זמן. היהודים הנותרים השתדלו להתקבל לעבודה ל„פולווארקים", וכמובן שהדבר היה קשור בתשלום שוחד לשלטונות. כ־40 אנשי בוצ׳אץ׳, וביניהם הורי, החליטו לחזור לבוצ׳אץ׳ ולהצטרף למחנה עבודה של ה„מומחים". שכרנו 7 עגלות ובחצות יצאנו לדרך. היה עלינו לעבור מרחק של 56 ק״מ. לא היתה כל אפשרות לנסוע בדרך המלך ועשינו את דרכנו בדרכים משובשות, בין שדות קמה וחורשות. אם כי האכרים שנשכרו למבצע ההעברה היו ממכרינו ונחשבו כמהימנים, לא היססו כל כמה ק״מ לאיים עלינו, כי יורידו אותנו בדרך אם לא נוסיף להם על השכר, הואיל והסכנה היא גדולה משחשבו. לפנות בוקר עברנו דרך אחד הכפרים, ולרוע מזלנו הגיעה לכפר הזה אותו לילה משלחת־עונשין של אנשי גיסטאפו. האכרים סיפרו, כי כעונש על שבכפר נמצאו 2 אנשי גיסטאפו הרוגים, הוציאו הגרמנים את כל הגברים בכפר והרגו מהם כל עשירי.

נכנסנו ישר לתוך לוע הארי. אולם טרם הספיקו הגרמנים לתפוס מי אנחנו ואיך הגענו לכפר, נמלטנו לתוך היער הסמוך. אש כבדה מרובים ומכונות ירייה ניתכה עלינו ושוב נפלו חלל 11 איש. האכרים ברחו בינתיים עם העגלות ועם כל חפצינו ואת המשך דרכנו עד בוצ׳אץ׳ עשינו ברגל. הרגשת הקלה מיוחדת במינה הרגשתי כשהתקרבנו לעיר, מעין הרגשת בטחון. הכל, הרחובות, הבתים, העצים, כה מוכרים לי וקרובים ללבי!

קרוב ל„גשר השחור" התגורר יהודי מכונאי בשם האבר. עקב מומחיותו והעבודות שביצע בשביל הגרמנים, קיבל אפילו רשות לשבת מחוץ למחנה. בשתים בלילה הגענו לביתו. הוא נדהם כששמע שבאנו מטלוסטה, מאחר שיהודי המחנה בבוצ׳אץ׳ בורחים לטלוסטה. נודע, שהמחנה בבוצ׳אץ׳ עומד להתחסל תוך 3—4 ימים ותושביו יועברו למקומות אחרים. הצטרפו אלינו כמה משפחות נוספות מהמחנה, שכרנו עגלות חדשות ועוד באותו לילה יצאנו בחזרה לטלוסטה. כ־3 ק״מ מטלוסטה ירדנו מהעגלות והחלטנו להסתנן העירה בחשאי, כדי שלא לעורר תשומת לב מיוחדת. היה זה ב־12.6.43 לפנות ערב. האכרים חזרו מעבודתם בשדות, ומפיהם נודע לנו, כי באותו יום, בשעה 12, הוכרזה טלוסטה כ„יודנריין", ולרשות היהודים הנותרים העמידו השלטונות עגלות, שהעבירו אותם לגיטו בצ׳ורטקוב. היססנו: הלחזור לבוצ׳אץ׳? ומה שיהיה עם כמה מאות יהודיה הנותרים יהיה גם עמנו, או אולי לפנות ישר ליערות הסביבה? הוחלט לחזור לבוצ׳אץ׳, וכן מצאנו את האנשים

יושבים כבר על מזודותיהם. הגרמנים הודיעו, שעל תושבי המחנה להכין אוכל, לבנים וכלי מיטה ולהתכונן לעבור למחנה סוידובה שעל יד טלוסטה. חלק מהנוער יצא ליער, חלק יצא להסתתר אצל האכרים, שהכינו בשבילם בונקרים. אולם לרוב תושבי המחנה ובתוכם אנחנו לא היתה ברירה מאשר להצטרף לשיירה, שהובילה את האנשים לסוידובה. ב־15 ביוני, בשעה 9 בבוקר, הגיעו למחנה עשרות עגלות, ובשיירה ארוכה יצאנו לדרך בליווי משמר כבד של יחידות ס.ס. ומיליציה אוקראינית. בשעות אחר הצהרים המאוחרות הגענו למחנה.

סוידובה היתה אחת האחוזות הרבות שבסביבה, ואולי הגדולה שבהן. אכריה היו שונאי ישראל ידועים בכל הסביבה. לפני המלחמה התגוררו בכפר שמונה משפחות יהודיות, ובלילה שבין יציאת הרוסים וכניסת הגרמנים ערכו האכרים פוגרום ורצחום נפש. כ־560 איש אוכסנו במחנה, וביניהם מאות אחדות שהובאו מבוצ׳אץ׳, חלק קטן מטלוסטה, יאגולניצה, זאלשצ׳יקי ומקומות אחרים. יהודי המחנה היו רובם ככולם עשירים, והגויים היו מעונינים בהשמדתם המהירה, כדי שיוכלו לשדוד את רכושם. וכך, נוסף לשמירה הרגילה של המיליציה האוקראינית, העמידו הגויים בהתנדבות שומרים מתוך אנשי הכפר, וגם אלה שמרו על מבואות המחנה, שהיה גדור בגדר תיל כפול. התנאים במחנה לא היו, באופן יחסי, גרועים ביותר, אם כי עבדנו מעלות השחר עד שקיעת החמה. מנהל האחוזה, פולני בשם Musial, רשע ובן־בליעל, עשה כמיטב יכלתו ע״מ להקשות על אנשי המחנה. לפעמים, „כשלבו היה טוב עליו״, ציוה שהיהודים יוציאו את תפוחי האדמה או ינכשו את שדות הירק בכריעה על הברכים דוקא. לעתים ציוה לא לתת מי־שתיה לעובדים הצמאים. אולם מאחר שהפרוטה היתה מצויה, קנו היהודים מיצרכי מזון, חלב ופירות אצל האכרים, שהיו מביאים מכל טוב לשערי המחנה. מאחר שהיתה זו „עונה בוערת״ בעבודת השדה והיה מורגש חוסר בידים עובדות בכל הסביבה, היה מקום לתקוה, ששלום המחנה מובטח לפחות עד לאחר עונת הקציר. החיים במחנה החלו לאט לאט להתארגן. נערכו כמה ערבי תרבות, הקראות, שירה וכו׳.

בין תושבי המחנה היה גם החזן מבוצ׳אץ׳ בנו שיפמן. זכורים לי עדיין הימים, כשהעיר כולה נהפכה כמרקחה בגלל שיפמן זה. היה זה אולי ב־1937 או 1938, ונער קטן הייתי אז עדיין. פעם בפעם היו עורכים בבית הכנסת הגדול ערבי חזנות „לשמוע אל הרנה ואל התפלה״ ובהם היו מופיעים חזנים מפורסמים עם מקהלותיהם. באחד הערבים הופיע שיפמן בעצמו, שהיה איש לבוב, אדם צעיר מאד, בעל הופעה יפה ובעל קול ערב להפליא. הופעתו עשתה רושם עצום, והוצע לו לשמש באופן קבוע כחזן בית הכנסת. אולם לחלק גדול של האוכלוסיה (בעיקר לחלק החרדי) נראה שיפמן „חפשי״ מדי ולא הסכימו בשום פנים ואופן למועמדותו. אלה טענו, כי החזן הישן, אם אינו חזן גדול, הרי לפחות יהודי אדוק הוא, ואין כל טעם להחליפו בשיפמן, שיראת־השמים שלו מוטלת בספק. מלחמה חריפה היתה נטושה זמן־מה מסביב לענין זה. העיר היתה כמרקחה והקהילה כמעט התפלגה לשנים, למצדדי החזן הישן והחדש. לבסוף ניצחו מצדדי שיפמן. ואמנם אמן גדול היה במקצועו. ומה שהחסיר ביראת שמים, מילא בקולו מלא העוז והרגש. צעיר מאד היה במותו, אולי בן 35, ואין לי כל ספק, כי עתיד היה לתפוס את מקומו בין גדולי החזנים בעולם. משנכנסו הסוביטים לעיר, שימש שיפמן כמורה לזמרה

בבית הספר וכמנצח מקהלות, שאורגנו על ידו. גם בשטח זה היתה הצלחתו גדולה. יחס אנשי העיר לשיפמן מוכח אולי ע"י פרט קטן. ב„ימים הנוראים" של 1941 לא היה עוד שיפמן „כשר" להופיע כש"ץ, מאחר שבזמן הרוסים עבד בשבתות, התהלך בגילוי ראש ואף חילל שבת בפרהסיה. בכל זאת לא רצה חלק גדול מאנשי העיר לוותר על תפילתו והוצע לו להתפלל באחד מבתי הכנסת הקטנים בפרבר העיר, ושיפמן נענה. גם בשבתנו במחנה היה הוא מנעים לנו מזמרתו, והיה שר לא רק פרקי חזנות, אלא גם אריות מאופרות שונות, שאם כי לא הבנתי בהן אז ולא כלום, נהניתי מאד משירתו. במחנה היתה גם אמנית־למקרא מצ'ורטקוב, וגם היא נתנה את חלקה לקיום ערבי התרבות.

ט.

אור ל־23.6, אחד הימים הנוראים ביותר שלא אשכחם לעולם, הקיפו את המחנה מאות חיילי ס.ס. והמיליציה האוקראינית. על כמה מבתי הסביבה ועל גג בית החרושת לי"ש (גוז'לניה בלעז) הוצבו מכונות יריה. הדבר בא כחתף ובמפתיע ולא היתה שהות בידי איש להמלט. כל נסיון להמלט היה פירושו מות בטוח. אכרי הסביבה שיתפו את עצמם כמיטב יכלתם ב„פעולה". בכל זאת הצליחו כמה אנשים — ובתוכם אבי, אמי ואני — לפרוץ להם דרך מהמחנה. זינקנו לתוך הקמה שהקיפה את המחנה ובזחילה הגענו לבור, שהיה מרוחק כשלושים מטרים מגדר המחנה ושימש כמחסן לתפוחי אדמה בחורף. בנשימה כבדה וחוורים כסיד, נכנסנו לבור והרגשתנו הראשונה היתה: ניצלנו! אולם ניצלנו למשך שעתיים בלבד. חוליות של המיליציה האוקראינית „סרקו" את כל השטח ופשטו בשדות להווכח אם אמנם לא ברח איש. 10 שוטרים אוקראיניים חדרו לתוך הבור והוציאו את כל האנשים. איכשהו מצאתי את עצמי בתוך ערימת קש שבבור כשאמי מכסה ומסווה היטב את מקום מחבואי. אין לתאר את הרגעים הנוראים האלה, רגעי הפרידה מהיקרים לי מכל!

לסוידובה הובאו אותו יום גם אנשי מחנות מוכבקה, מורלובקה ומאחוזות אחרות בסביבה. כל היהודים רוכזו במגרש המחנה ומכאן העבירום בקבוצות קטנות לשדה, מקום שם הוציאום להורג. בערב הובאו אכרים וצווו לחפור שני בורות, שבהם נקברו החללים. ליד חומת קבר חצי הרוסה, ללא ציון כלשהו, טמונים למעלה מ־550 יהודי בוצ'אץ', טלוסטה, צ'ורטקוב ועיירות אחרות.

אני היחידי, כמעט שניצלתי מפעולת רצח זו, שהיתה האכזרית ביותר גם ביחס לאוכלי־אדם אלה. לאחר יומיים נפגשתי עם בחורה בשם רוזה מטלוסטה. רוזה היתה יפה מאד, כבת 20. לאחר שפגעו בה שני כדורים נפלה ללא הכרה ונזרקה אף היא לקבר האחים הגדול. לאחר שהיתה קבורה כמה שעות התעוררה ובהרגישה, כי היא חיה עדיין עלה בידה לאחר מאמצים רבים לעלות מקברה. לא מעטים היו מקרים אלה של „תחית המתים" בתולדותיה של יהדות פולין המעונה במשך שנות הכיבוש הנאצי. רוזה מצאה מקלט אצל אחד האכרים, שנדהם מאד לשמע המקרה ולאחר שהבריאה נדדנו איזה זמן יחד. כעבור מספר שבועות הצטרפה למחנה עבודה אחר בסביבה, שם העסיקו עוד יהודים ואילו אני החלטתי, כי מוטב לי להסתובב בכפרים ולעבוד אצל הגויים. כשחזרתי לסוידובה לאחר ה„אקציה"

נדהם מאד מנהל האחוזה Musial לראותני, מאחר שמוכן היה להתערב, לדבריו, על כל סכום שהוא, שלא נותר בחיים אף יהודי במחנה. לאחר שהתבונן בי כמה רגעים, נתעורר בו, כנראה, איזה זיק אנושי, ואמר לי: „מאחר שזכית וניצלת מהפעולה בסוידובה, נגזר עליך כנראה לחיות, ואם כן אני אשתדל לעזור לך".

אכרי הסביבה גם הם התקשו להבין איך זה הצלחתי להנצל, ושמועות שונות פשטו ביניהם בקשר לכך. הנפח, מקור כל הרכילויות בכפר זה, ו„הפוליטיקאי" המקומי, סיפר, שראה אותי בורח, ירו אחרי, צנחתי, בזחילה עברתי עד לבריכת הדגים ומשם בשחיה לעבר השני עד שנעלמתי מהאופק. אחרים סיפרו על מעשי גבורה אחרים שעשיתי. כשלעצמי, אישרתי את כל השמועות, הוספתי עוד כהנה וכהנה, משום שהבנתי שהאגדות סביבי עלולות להיות לי פתח־הצלה. ביחוד התפשטו אגדות סביב רווזה.

זמן קצר עבדתי באחוזה. עבודות שונות למדתי לעשות בעבודה ובגן, אולם לרוב שימשתי כרועה פרות. יחד עם יתר ה„שקצים" הייתי יוצא לפנות בוקר למרעה ומבלה שם את רוב שעות היום. הצלחתי להתחבב על הנערים, שאתם רעיתי, וכל אחד מהם ראה לחובתו להביא לי אוכל. במשך הזמן סידרו ביניהם תורנות, כל יום היה מביא בשבילי מישהו אחר לאכול ולשתות. מספר הייתי להם סיפורים, השתתפתי במשחקיהם וגם בלבושי הייתי כאחד מהם. דיברתי אוקראינית יפה אולם ה„ריש" היתה „בוגדת" בי ולפי מבטאי ניכר היה מיד כי יהודי אנוכי. תגיד „קוקורודזא" (תירס), לעגו לי, ואני הייתי עונה בצחוק, כי מוטב לי להגיד 10 פעמים „פשונקה" מאשר פעם אחת „קוקורודזא" (לשתי המלים אותו המובן כמעט). בלילות לנתי בגורן או ברפת.

י.

עד היום מפליא אותי מה ראו אכרי סוידובה, האנטישמיים הפורעים, שהזדרזו לרצוח את המשפחות היהודיות, שחיו בקרבם במשך דורות, עוד לפני כניסת הנאצים, הפורעים הללו, שהתנדבו להעמיד מתוכם שמירה על המחנה לבל יימלט איש, שנטלו חלק בהשמדת יהודי טלוסטה והסביבה — מה ראו הם לגלות כלפי דוקא יחס אנושי פחות או יותר? ולא עוד אלא שבאותו זמן הוכרז האיזור כ„יודנריין", ולכל אכר, שיסייע לתפיסתו של יהודי, הובטח פרס: סכום כסף מסוים, זוג נעליים ובקבוק י"ש; ומי שמכיר את אכרי הסביבה ההיא, יודע מהו בשבילם כוח הפיתוי שבבקבוק י"ש ובזוג נעליים.

באחד הימים, חזר Musial מיאגלניצה, קרא אותי אליו והודיע, כי במשטרה הגרמנית שאלוהו, אם נכונות השמועות, שאצלו באחוזה מסתובב נער יהודי, שנמלט מה„אקציה" בסוידובה. .M הכחיש וטען, כי אמנם שמע, כי נער כזה מסתובב בסביבה, אולם אין הוא יודע על מקום הימצאו המדוייק. כתוצאה מכך ציווה עלי להעלם מיד מהאופק ולא להראות עצמי יותר בסוידובה. התחילה תקופת הנדודים מכפר לכפר ומאחוזה לאחוזה: מוכבקה, מורלובקה, קורולובקה, רוז'נובקה, ליסו־סובצה, לשקוביץ ועוד. ביום עבדתי אצל אכרים, בעיקר בדייש ובמרעה פרות, ובלילות ישנתי בשדה הפתוח או בחורשה. האכרים פחדו להלינני בביתם, כי עונש מות היה צפוי להם בעד הסתרת יהודי. לעתים, בלילות הקרים, הייתי מתגנב

לגורן או לעלית גג של האכר, וישן שם. אולם לרוב לא עלו נסיונותי אלה יפה, משום שהכלבים (לכל בית אכר כלב) היו מגלים אותי. עקב הסכנה לשהות במקום אחד זמן רב מדי, הייתי עובר מכפר לכפר, הולך שוב לכפר הראשון, וחוזר חלילה. זכרוני הטוב היה לי לעזר רב. זכרתי מאות האכרים בשמותיהם, אותם, נשותיהם וילדיהם. לא פעם הייתי בא לאכר בכפר ומספר לו, שעבדתי אצל אחיו בכפר השני והוא שלח אותי אליו. ימי הקציר עמדו להסתיים, הסתיו התקרב והמצב נעשה קשה יותר ויותר. ומה יהיה בחורף? אמנם מתהלכות שמועות בין האכרים, שהחזית הגרמנית נשברה והסוביטים מתקדמים בצעדי ענק, אולם מי יודע אם יספיקו להגיע לפני החורף?

בעת ההיא הביאו את היהודים הנותרים מצ׳ורטקוב. רובם היו בעלי מקצוע, שביצעו עבודות שונות בשביל הצבא הגרמני, ובזכות זו ניצלו. שוב חזרתי לסוידובה. קרוב למאה איש שוכנו במחנה ותנאי החיים היו, באופן יחסי, לא גרועים ביותר.

נשלחתי לעבודה בבית החרושת לייי״ש. כאמור לעיל, היה לאכרי סוידובה יחס מיוחד אלי, ויחס זה התבטא בשעות עבודתי בבית החרושת: הייתי עוזר למסיק בהספקת פחם מהמחסן לתנור. העבודה לא היתה קלה, אולם עשיתי אותה ברצון. הייתי נער חזק, והעבודה הקשה והלינה בשדה חיסנו אותי, והתרגלתי לסחוב מריצות פחם מעלות השחר עד שקיעת החמה. לנתי בבית החרושת, וממילא היה עלי לעזור לפועלים, שהיו באים בלילות לגנוב יי״ש. היו תוחבים צינורית לתוך חבית היי״ש, מוצצים ממנה וכך ממלאים כמה בקבוקים. כמעט שלא היה פועל, שלא השתתף בביקורי לילה אלה. המנהל, „פולקסדויטש״ בשם קוץ, ידע את המתהווה, אך העלים עינו מזה.

התחבבתי על חלק גדול מהפועלים, ואלה הבטיחו, שלא יתנו שיאונה לי כל רע. הם סידרו גם מחבוא קטן במרתף, בין חביות ענקיות, ובשעה שהגרמנים היו מבקרים בבית החרושת, היה עלי להעלם ולהכנס למחבוא. גם אוכל היו מביאים לי ולעתים אף היו מזמינים אותי אליהם ביום ראשון לסעודה. רובם נהגו לשתות לשכרה. לא פעם היו מותחים אותי: „אומרים, שהיהודים אינם יכולים לשתות, תראה לנו אם הדבר נכון או לא״. ואני, כדי שלא לבייש את „הפירמה״, השתדלתי לא „לפגר״ אחריהם גם בשטח זה. אם ריאותי לא נשרפו והדבר לא הזיק לבריאותי, הרי זה בעיקר הודות לאוכל הטוב, שהפועלים היו מביאים לי כל יום. אולם מעולם לא הייתי שיכור. הרגשתי, שגם בין „גויים״ אלה, אשר לכאורה שוחרים טובתי, חייב אני להיות בדריכות מתמדת, ומצב של שיכרות עלול להמיט עלי אסון.

עבודתי החרוצה, הסיפורים שהייתי מספר להם (לפעמים בדויים מיסודם) על קורותי בכפרים אחרים, ידיעתי „לשתות״ כמוהם, חיבבו אותי עליהם ובליל המולד קבלתי שפע הזמנות לליל הסעודה החגיגית. בחרתי לסעוד על שולחנה של זקנה אחת, טובת לב, אשר דאגתה לי היתה כנה, והרגשתי שאני יכול לסמוך עליה. אך הסבנו לשולחן ולפתע הגיע לסעודה החגיגית בנה, ששימש כסרז׳נט במיליציה האוקראינית. כאשר נודע לו מי אני, נדהם ועשה שערוריה לאם; איך זה העיזה להזמינני, והרי יודעת היא מה העונש הצפוי לה. הזקנה התחילה להתחנן לפניו

שיעזוב אותי לנפשי, באשר הקורות אותי מוכיחות, כי רצון אלוהים הוא שאשאר בחיים, וכל מי שיהרגני קללת־נצח תרדוף אותו. נראה, כדי שלא להפר את שמחת החג, הרפה ממני השוטר, בתנאי שאעלם מיד מהכפר.

התנאים במחנה נעשו מדי פעם חמורים יותר. היה חורף קשה, העבודה מפרכת והאוכל מועט. אולם אוירה נעימה שררה בין האנשים. הגורל המשותף קירב את כולם והאנשים ראו עצמם כמשפחה אחת. מאד שמחתי להמצא שוב בין יהודים, אחים לצרה ולגורל, ובכל הזדמנות הייתי בא למחנה. יש ובערבים היו האנשים יושבים ושרים. ביחוד הצטיינה בשירה ביידיש, אשתו של רופא שיניים מצ׳ורטקוב אונגר, וקלרה בר מבוצ׳אץ׳ (בתו של מנדל בר). כמה אהבה וגעגועים הורגשו בשירתן. כמה התרפקות על זה שהיה ואיננו עוד, על עולם שחרב, על החיים ההולכים וכלים. ביחוד התחבב עלי השיר „תנחום״. ערבי השירה היו לנו מקור חוויות עזות ועידוד.

לא עבר זמן רב ושוב „אקציה״, שבה הושמדו רוב אנשי המחנה. המעטים שנשארו עברו למחנות אחרים, שהיו עדיין פזורים בסביבה, או מצאו מקלט אצל אכרי הסביבה. כמובן — תמורת סכום כסף עצום.

י״א.

בינתיים התקרבה החזית, הנסיגה הגרמנית החלה. יחס האכרים בכפר אלי השתנה. נודע לי, שהם זוממים להרגני, מאחר שידוע לי יותר מדי על השתתפותם ברצח היהודים. ידעתי מי עמד בראש הפוגרום, שהם ערכו על יהודי הכפר עוד לפני כניסת הגרמנים, ידעתי מי מהם אירגן את השמירה האזרחית סביב המחנה, ואף יכולתי להצביע ממי נלקח רהיט זה, וממי נשדד בגד זה. האכרים פחדו מאד מפני כניסת הרוסים. בטוחים היו, שהרוסים ינקמו בהם את נקמת הדם היהודי השפוך. בינם לבין עצמם אף עשו חשבונות את מי מהם יתלו, את מי יגלו לסיביר ואת מי יאסרו. לא הייתי באותה סביבה אחרי המלחמה ולא ידוע לי מי מהם נענש. אולם אם לדון לפי מקומות אחרים, הרי אף „גוי״ לא נענש על רצח יהודים, משום שהם היו יותר מדי שאפשר יהיה להעניש, או משום שלרוסים לא היה איכפת הדבר ביותר. שמעתי, שכמה מראשי הפורעים באותו כפר נתלו, אולם לא בגלל רצח יהודים — לא היה זה כנראה חטא מספיק — אלא בעד הצטרפותם ל„בנדרובצים״ ובגלל רצח חיילים רוסיים, שבאו לגבות את הקונטינגנט.

היה ליל חורף עז, אחד מלילות ינואר האוקראיניים. בחוץ השתוללה סופה. על דלת בית החרושת דפק נער בגילי. הוא סיפר לי, כי בערב שמע שיחה בין אביו לבין כמה אכרים אחרים שיש הכרח לסלק אותי, שאם לא כן אני עלול להמיט אסון על הכפר לאחר שהרוסים יחזרו. יומיים לפני זה הסתבך יהודי אחר, בשם שמלצר, עם המסיק סמניוק, וזה רצח אותו בדם קר ושרף אותו בתנור הענק של בית החרושת. היה ברור לי, שעלי לברוח. אולם לאן?

בדרך בין סבידובה ומוכבקה נמצא חורש ובתוכו כמה בקתות. פעם היו גרים שם עובדי האחוזה, אולם מ„שהרחיב״ להם קצת (בעיקר בגלל השוד אצל היהודים), בנו להם בתים בכפר עצמו, והבקתות שימשו בעיקר מקום מנוחה בצהרי היום לאכרים שעבדו בסביבה. לי שימשו בקתות אלה למקום לינה במשך שבועות

מספר. כל פעם הייתי פוגש במקום זה יהודים, שאף הם באו ללון כאן. בקשר עם הבקתות קרה לי מקרה, שקשה לי להסבירו לעצמי. פעם חזרתי לפנות ערב מהעבודה בשדה, עבדתי ליד מכונת דיש. סמוך לבקתות תקפתני איזו חולשה מוזרה, ראשי עלי סחרחר ורגלי סרבו לשאת אותי. בכוחותי האחרונים הגעתי לאחת הבקתות, עליתי לעלית הגג ושכבתי על ערמת הקש. תרדמה עמוקה נפלה עלי, ומתוך שינה שמעתי אנחותי. כעבור איזה זמן התעוררתי. היה בוקר יפה, הרגשתי עצמי בריא ורענן ולבי שמח עלי משום מה במיוחד. כשהגעתי לכפר התברר לי, שישנתי למעלה מ־50 שעות. עד היום אינני מבין איזו מחלה תקפתני אז, ובאיזה אורח פלא התגברתי עליה.

משחוסל המחנה בסוידובה בפעם האחרונה, סידרו להם כמה יהודים מחבוא באחת הבקתות. לעתים קרובות הייתי בא בלילות לתוך המחבוא, מביא לאנשים אוכל ומספר להם על הנעשה בחוץ. אותו לילה, שבו החלטתי לברוח מבית החרושת, שמתי פעמי למחבוא זה ובליתי בו למעלה משבוע ימים. בעיתנו העיקרית היתה: המירוץ עם הזמן. הזמן פעל לטובתנו. ידענו, שכל יום נוסף של החזקת מעמד, מקרב אותנו ליום השיחרור. אולם דוקא בימים אלה נעשה המצב ללא נשוא. נודע לנו שהגויים חושדים, כי באחת הבקתות מסתתרים יהודים והיה מסוכן, איפוא, לשהות כאן. הוטל עלי לצאת בלילה ולחפש מחבוא במקום אחר, ואולי אף להתקשר עם איזה אכר, שיחזיק אותנו עד יעבור זעם.

כשחזרתי כעבור יומיים, מצאתי את המחבוא פרוץ, ומפי האכרים נודע לי, כי לילה לפני זה הקיפו כמה אנשי כנופיות ס.ס. ושוטרים אוקראיניים את הבקתות והצליחו לחדור למחבוא. אף אחד מ־18 האנשים, שהיו בתוכו, לא הצליח להמלט.

שוב נדודים בכפרים, מאחוזה לאחוזה. והימים ימי חורף. האכרים נעשו אכזריים יותר ויותר, באשר כולם חששו מפני עדים למעשי זוועתם והחליטו להפטר מהיהודים הבודדים ששוטטו בסביבה.

באחוזות אחדות: ליטובצה, מוהילובצה ושיפובצה היו עדיין מחנות, ובהן עשרות יהודים. התנאים היו איומים והאנשים היו שרויים יום יום בסכנת מות. נסיגת הגייסות הגרמניים היתה בכל תוקפה, ויחד אתם נסוגו שיירות של משתפי פעולה מן הבולטים ביותר ברוסיה, שהיו ידועים בכינויים „ולסובצים" (כידוע ולסוב היה ה„קויסלינג" הרוסי). יחד עם נשותיהם וטפם, בקרם וצאנם, הם נסעו בעשרות אלפיהם בעגלות אחרי צבאות הרייך השלישי. אין לתאר את אכזריותם של אלה וצמאונם לדם. משנפל יהודי לידיהם — וזה קרה לעשרות באותה סביבה — היו רוצחים אותו בצורה האכזרית ביותר, ע"י תליה, סקילה או עריפת הראש בגרזן. הרוצחים הסדיסטים הללו שפכו את כל זעמם על שנושלו מאדמתם ומבתיהם על ראשי קרבנותיהם האומללים. זמן מה שהיתי במחנה סושינובצה. מנהל האחוזה היה „פולקסדויטש" (כידוע, אחרי ה„רייכסדויטש" היו ה„פולקס־דויטשים" בעלי זכויות־היתר הגדולות ביותר) וזה החליט, כנראה, לעשות למען הצלתנו והבטיח לנו את חסותו. היינו באחוזה ארבעה עשר איש, ברובם בגיל 14—17. הועמד לרשותנו בית, סופקו לנו מזונות והמנהל אף ציוה לא להעביד אותנו יתר על המידה. אולם עקב מקרה בלתי צפוי נאלצנו לברוח גם מחווה זו. בסביבה שוטטו כנופיות אוקראינים מזויינות ומאורגנות במסגרת ה„בנדרובצים",

שסיסמתם היתה אוקראינה עצמאית וחפשית מיהודים, מגרמנים ומסוביטים. אלה נהגו לבקר בלילות באחוזות לשם שוד, ובהזדמנות זו לא היו מושכים את ידם גם מרצח יהודים, במידה שנזדמנו להם. באחד הלילות באה כנופיה כזאת לסושי־נובצה, שדדו חזירים וסוסים, ומשגמרו מלאכתם, פנו לעבר הרפת שבה היה רובנו אותו לילה, לשם יתר בטחון. בינתיים הספיק מנהל החוה להודיע טלפונית למשטרה הגרמנית על השוד, ותוך רגעים מספר הופיעה במקום יחידה גרמנית. התפתחו חילופי יריות, פרצה מהומה גדולה, ובדרך זו חמקנו בחשכת הלילה מההוה. שמנו פעמינו לאחוזה סמוכה מוהילובצה, שגם במחנה עבודה שלה נותרו עשרות יהודים. אולם גורל היהודים במחנה זה, לא היה שונה מגורל היהודים ביתר המחנות. היהודים ידעו את התנכלות אכרי הסביבה לחייהם, ואת הלילות היו מבלים בגרנות או ברפתות של האכרים. באותו הלילה הגורלי, 2 או 3 במרץ, התנפלו עשרות שוטרים אוקראיניים ועשרות מאנשי הכפר. רק יהודי בשם וינקלר מצ׳ורטקוב ובנו החולה ישנו בבית בן שתי הקומות, ששימש מקום מגורים לאנשי המחנה. יתר האנשים דאגו למחסה בטוח יותר, מבלי שידעו, כי אנשי הכפר עקבו אחריהם במשך השבועיים האחרונים וכל מקומות מחבואם ידועים להם. כשלעצמי, הייתי נוהג לישון כל לילה בבית המגורים הגדול, אולם, כנראה הודות לחוש המיוחד שהתפתח בי באותן השנים, חוש של חיה נרדפת, יצאתי סמוך לחצות לגורן ו„התחפרתי" בתוך ערמת קש ענקית. ואמנם לפנות בוקר בוצעה ההתנפלות. הפעם קיפחו חייהם 25 איש, ביניהם קלרה בר מבוצ׳אץ׳, שהיתה לי כאחות. אותה ואת החבר שלה הוציאו הפורעים לחורשה והתעללו בגופותיהם.

יום רודף יום ו„הישועה" אינה קרבה. התקדמות הרוסים נעצרה לזמן מה ליד ז׳יטומיר ונדמה היה, כי אפסה כל תקוה. בכוחותי האחרונים החזקתי מעמד; קור, רעב, נדודים, פחד. אולם העזרה באה ממקום בלתי צפוי דוקא.

במסגרת הצבא ההונגרי, שנסוג יחד עם צבאות הרייך, שירתו פלוגות חפרים יהודיות. פלוגות אלה היו יחידות־צבא לכל דבר, עם פיקוד הונגרי. אולם אסור היה ליהודים לשאת נשק וכל תפקידם היה לחפור חפירות ולבצע עבודות שחורות בשביל הצבא ההונגרי והגרמני. עקב הפסקת הנסיגה לזמן מה הקימה פלוגת חפרים יהודית אחת את המחנה שלה בסביבת הכפר ליסובצה. כשבועיים הסתובבתי סביב המחנה, אכלתי ולנתי יחד עם חיילי הפלוגה.

יצחק שיחור (שווארץ)

עדות שניה

הדברים הבאים הם עֵדוּת, שמסר מר שמואל רוזנטל.

במקום מבוא

„— — — שהאזרח רוזנטל שמואל בר משה — בשנת כניסתו של הצבא הפולני לפלך וולין השתתף באופן פעיל בחיסול הקבוצות הגרמניות ביערות וולין, כפרטיזן בפלוגות הפרטיזנים של קולפק" —

כך חתם על האישור והטביע את החותמת ה„שֶׁף" של מטה היחידה הצבאית גרוכאלסקי, סגן פולקובניק. והנה אישור שני — מהקונגרגציה היהודית הדתית בוורוצלאב:

„שהאזרח רוזנטל שמואל, יליד בוצ'אץ', מסר בסוף שנת 1945, שמונה ספרי־תורה, מנורת כסף אחת של בית־כנסת, 2 כתרי כסף לספרי־תורה (תשמישי קדושה). כל הדברים האלה היו שייכים לקהילה היהודית בבוצ'אץ', ונמסרו לרשותה של הקונגרגציה היהודית הדתית בוורוצלאב".

וכמיסמך שלישי — הוציא ביד רועדת, אותו רוזנטל שמואל בר משה, ספר עטוף מהתיק והניחו בדחילו ורחימו על השולחן ואמר:

„הספר הזה הוא בן ארבע מאות שנה. יהודי בוצ'אץ' שמרו אותו כבבת עינם. הספר הזה היה גאוותם ותפארתם. גורל הספר היה קשור בגורלם הם. לפעמים בימי פורענויות (ובהיסטוריה שלנו פורענויות קרו לעתים תכופות), הוציאו את הספר ממקום־כבודו בבית־הכנסת והועבר למחבוא מובטח כאוצר יקר, וכשהסכנה חלפה חזר שוב להיות תפארתנו. אורחים נכבדים, יהודים פולנים, אנשי דת ומלומדים חילוניים, עיינו בו בסקרנות והתעמקו בו. את הספר הציגו בתערוכות, והוא האריך חיים יותר ממעריציו".

דפי הספר הצהיבו. שנת ההוצאה לאור היא 1523. היה זה ספר דקדוק של השפה העברית עם תרגום לאטיני. יעריכו מלומדים את ערכו המדעי וההיסטורי של הספר ויעיינו בו, מכיון שהעריך אותו אדם פשוט, בעל מלאכה, רוזנטל שמואל בר משה, שלא חסך ממאמציו כדי להצילו מכליון ושמר אותו באהבה כעל שריד־קודש. אותו רוזנטל שמואל בר משה, נגר, בגיל 60, סיפר לנו בקול רצוץ ובכאב עצור, מבלי לשחק תפקיד של גיבור, כעד ראייה להשמדה של המרכז היהודי הגדול ועתיק־היומין בבוצ'אץ'.

תחת שלטון הפשיסטים האוקראינים

בבוצ'אץ' היו יחד עם פליטים 15.000 יהודים ביוני 1941, בשעה שכנופיות היטלר המרצחות התנפלו על ברית המועצות. ברגעים האחרונים יצאו את העיר רק אלה, שעסקו בעבודה פוליטית וציבורית בימי הסוביטים. חלק ניכר של הנוער

היה מגוייס בצבא האדום. חוסר הרצון של הציבור הרחב לברוח מפני ההיטלריס־טים, מקורו במקצת בכך, שהפליטים היהודים מגרמניה ומאוסטריה פיתו את הציבור המקומי, והרגיעו אותו, כי אין נשקפת לו סכנת נפשות, אף על פי שהוא צפוי לנגישות והפליות. האהבה האומללה, בלי הדדיות ל„תרבות המערב", סינוורה אותם.

זמן־הביניים, בין יציאתם של שלטונות הסוביטים מהעיר לבין הקמתו של „הסדר החדש" ההיטלריסטי, נמשך 14 ימים והם היו ימים „בלי מלך", אלא היה שלטון עקוב מדם של הכנופיות האוקראיניות הלאומיות, שה„שיחרור הלאומי" היה משמעו בשבילם: חופש לרצוח ולשדוד כל אדם שאינו אוקראיני.

בראש ה„מיליציה" עמד איזה ניקולי קיזיוק. הקרבנות הראשונים של מיליציה זו היו היהודים יושבי הכפרים והעיירות הסמוכים: יאזלוביץ, פוטוק־זלוטי, זבינו־גראד, טריבוחוביץ, פטליקוביץ, פידלאָסיה ועוד. את הרכוש ש„המיליציה" לא הספיקה לשדוד — שרפו. גם בבוצ'אץ' לא אחרו המאורעות לפרוץ. לראשונה אספו 85 פועלים, שעבדו בקואופרטיבים הנקראים „ארטלים", וירו בהם מחוץ לעיר במדרון ה„פדור", בתור בולשביקים. אחרי כן החלו לשדוד את המחסנים והחנויות, והתנפלו על הבתים. קריאות יאוש להצלה נשמעו במשך לילות שלמים מכל קצות העיר. ביום החמישי הקימו האוקראינים את ה„סויוז", וציוו על האוכלוסיה היהודית למסור להם בו במקום את כל הסחורות. הואיל ולא היו מלכתחילה סיכויים שה„אקציה" הזאת תצליח, ערכה המיליציה האוקראינית יחד עם האכרים, חיפושים המוניים אצל היהודים, תחת המסווה של חיפוש אחרי נשק. ובהזדמנות זו „החרימו" כל דבר בעל ערך, ויעצו ליהודים שיביאו את הדברים האלה בעצמם ל„סויוז" ויקבלו בעדם „קבלות".

כדי ליצור את האוירה המתאימה, רצחו את כל משפחת סלומון בינדר, בת שש נפשות, מפני שלא מילאו תיכף ומיד את הפקודה. האוקראינים לא הסתפקו רק בביזה הזאת. אחרי כמה ימים הקימו „משרד האוצר", שבראשו עמד ה„אקזקוטור" (המוציא לפועל) לשעבר הריניביטש. את עבודתו הממלכתית התחיל ה„משרד" הזה בהטלת קונטריבוציה על היהודים בסכום של 2.000.000 רובל.

למען „ייצג" את הקרבנות לפני השודדים, קמה כבר אז „קהילה" שחבריה היו: מנדל רייך, סוחר ואלוטה, בתור יושב ראש, ברוך קראמר, סמואל הרזאס, ד"ר הכט, ד"ר שטרן, ד"ר זייפר. הקהילה עסקה בגביית הקונטריבוציה, וקבעו בכל יום 200 איש לעבודות: ניקוי הרחובות, פינוי הריסות, הרקת בורות השופכין. השכר היחיד בעד עבודה זו היו, כמובן, מכות קשות.

„הסדר החדש"

השלטון הגרמני החדש, שם קץ להפקרות של הגיבורים האוקראינים, והחלו להוציא לפועל בשיטתיות גרמנית את תכנית הרצח שלהם. הקהילה נהפכה ל„מועצת היהודים" (יודנראט). ארגנו את „אורדנונגס־דינסט" (שירות המשטרה הפנימית), ואת ה„ארבעטס־אמט" (לשכת העבודה).

בראשונה היו סבורים ש„אפשר יהיה להחזיק מעמד", כי השוד כמעט שהופסק. היהודים משוללי הזכויות לא יכלו להרויח, אבל לכל הפחות ניתן להם לחיות חיי

ניוון. רק לפני ראש־השנה של 1941 התחיל הגיהינום. ה„אורטסקאמענדאנט" (מפקד המקום) פקד על היודנראט להכין רשימה של כל היהודים החל מגיל 14 עד 50. הגסטאפו באה ביום הקבוע, כיתרה את כל היהודים שנתאספו והתחילה למיין אותם. את בעלי המלאכה ואת הפועלים שיחררה אחרי שהתעללה בהם, ויותר מ־350 סוחרים ואנשי האינטליגנציה כלאה בבית הכלא. למחרת גירשו אותם אל המדרון של ה„פדור" וירו בהם. זו היתה ההתחלה.

אחרי כמה ימים נגזרה הגזרה, שהיודנראט מוכרח לספק בכל יום 200 פועלים צעירים ועוד 100 פועלים קשישים. אחרי זמן קצר בחרו הגרמנים 55 איש מבין הפועלים הקשישים והרגום ביריה מתחת למנהרה. אחר כך באה ה„אקציה" של פרוות ואחריה הקונטריבוציה בזהב. עם התחלת החורף ערכה המיליציה היהודית, על סמך „הזמנה" שקיבל היודנראט, חטיפת אנשים. 500 יהודים נשלחו למחנה העבודה ב„בורקי־ויאלקי". מובן, נחטפו בעיקר היהודים העניים ביותר, שלא היה להם במה לפדות את עצמם. לפני חג הפסח, אספו 150 בעלי מלאכה, העמיסו אותם בקרונות רכבת ועקבותיהם נעלמו. ברחוב היהודי השתרר יאוש, ששיתק כל רצון באדם. היהודים היו מכותרים ע"י חיות טרף, בלתי מזויינים, מחוץ לחוק, כל אחד רשאי להתעלל בהם ולהרגם. נאסרה עליהם ההליכה על המדרכות, מצווים היו ליקוד בפני כל מי שפגשו בדרכם; רק במשך שתי שעות ביום, וזה רק בשעות הבוקר, מותר היה להם לצאת החוצה ולקנות, או יותר נכון: לעשות חליפין, וכל מי שהיה לו עוד במה להחליף — החליף.

ימי זכרון

בימים אלה פקד אותם המות הנורא והמשפיל. אנשים לאלפים נפלו בתדהמת אלם, בלי להבין מאין באה התועבה והאכזריות צמאת־דם זו, שאין כמותה גם בין החיות. הניצולים המעטים אינם יודעים לקבוע מתי יום הזכרון למות קרוביהם: האם זה היה ב־17 באוקטובר, ב־27 בנובמבר, או ב־2 בפברואר, ב־13 באפריל, או ב־26 ביוני? אלה הם הימים, שהם ערכו „אקציות" בבוצ'אץ'.

ב־17 באוקטובר 1942, התנפלה הגסטאפו, בשיתוף עם המיליציה היהודית, על בתי־היהודים, הוציאה מהם יותר מ־1500 איש, אספום בככר ה„שלושה במאי", ומשם הביאה אותם לקרונות הרכבת והסיעום לבלז'ץ. אחרי ה„אקציה" הזאת נמצאו בבתים 400 גויות של הרוגים, שהובאו לקבורה בקבר־אחים בבית־הקברות היהודי. בחצרו של יעקב מרגליות נמצאו 85 תינוקות רצוצי גולגולת. החיות ההיטלריסטיות גזלו מדי יום ביומו מהאמהות היהודיות את תינוקותיהן ורוצצו גולגלותיהם והשליכו אותם לערימות. בארבע עגלות הובילו את גויות התינוקות לבית הקברות ונטמנו בקבר משותף. באותו הזמן נאלצו יהודים אחרים לאסוף את רכוש הנרצחים והמגורשים ולהביאו למחסנים של הגרמנים.

ב־27 בנובמבר 1942, נשלח לבלז'ץ ה„משלוח" השני, שהכיל 2.500 איש. בבתים וברחובות התגוללו יותר מ־250 גויות יהודים, שניסו לברוח או בחרו במוות בו במקום. מהרחובות נאספו 45 גופות של ילדים.

ה„אקציה", שהתחילה בשניים בפברואר, נמשכה שני ימים. נסחבו מהבתים ומהמחבואים כ־3.600 איש, הביאום למדרון שלפני היער, מקום שם היה כבר מוכן

בור שארכו 16 מטר ועמקו 4 מטר. הקרבנות נאלצו להתפשט ערומים ולעמוד על קרש השטוח על גבי הבור, הם הומתו ביריה מאחור בראש, ונפלו ישר אל הבור, ולרוב בעודם חיים למחצה.

לא רחוק מקבר ההמונים נמצאת בריכת מים של רשת המים העירונית. אחרי כמה ימים נהפכו המים בבוצ'אץ' אדומים מדם היהודים, וזה גרם שהגרמנים בחרו במקום השמדה אחר. אחרי ה„אקציה" נאספו מהרחובות 500 גופות הרוגים. ביניהן 85 גופות ילדים. כתום ה„אקציה" השלישית הורע המצב יותר, אם יש עוד בכלל מקום למושגים טוב ורע בטרגדיה זו. הדאגה החשובה של הרוצחים ההיטלריסטיים היתה כעת למנוע מכל יהודי להתחמק מצפרניהם.

על קירות הרחובות הופיעו פרסומי הסתה נגד היהודים, שהודיעו על עונש מוות לכל איש שיסתיר יהודים. וכן הובטח פרס לכל אדם, שיגלה יהודים נחבאים. פורסמה גזירה, שאסור ליהודים להיראות ברחובות עד שעה 7½ בבוקר, ומי שנתפס לפני שעה זו נאסר; וכשנתקבצה קבוצה גדולה של „פושעים" כאלה בבית הסוהר — היא הוצאה לבית הקברות ונרצחה.

הסטודנטים האוקראינים עסקו בהתלהבות בציד ילדים יהודים ומסרו אותם לגסטאפו, כדי להוציאם להורג. בכל הדרכים המובילות לבוצ'אץ' ארבה המיליציה האוקראינית יחד עם המיליציה היהודית ותפסה את היהודים, שברחו מפני „אקציות" במקומות מגוריהם, כדי לבקש מפלט בבוצ'אץ' — והרגה אותם.

כמו פרפרים לאש...

נתונים במצור מכל העברים, מתבוססים בדמם, נרדפים באופן איום, פרפרו היהודים, שהיו מוקפים ע"י הרוצחים המקצועיים וההמון האוקראיני הגס והצמא לדמים, המוכן בכל רגע להתנפל על הבלתי מוגנים, לגנוב, לשדוד ולענות את החלשים. לא תמיד מביא היאוש לרעיון מוצלח, ולהחלטה נבונה. בהשפעתו של היו"ר של צ'ורטקוב, ד"ר אבנר, התחילו יהודי בוצ'אץ' להשתדל אצל השלטונות הגרמנים, בדבר הקמת מחנה־עבודה בשבילם בבוצ'אץ'. הם קיוו, שאם יעסיקו אותם בעבודה פרודוקטיבית, יינצלו מה„אקציה". הגסטאפו הואילה להסכים, ונתנה את הרשיון לכך.

את המחנה הקימו בפרברי בוצ'אץ' ברחוב פודהאַיֶצקה. המחנה השתכן בכמה בלוקים של בתי־מגורים והיה מוקף גדר תיל דוקרני בגובה של שלושה מטרים. למחנה קיבלו רק את המאושרים, שיכלו לשלם 1000 זהובים ועוד 10 זהוב בעד כלכלה ליום, שהיתה מורכבת ממים חמים ועשרה דיקו לחם בבוקר, ומרק תפוחי אדמה דליל בערב. מפקד המחנה היה ס. ש., זכרונו לנאצה, וממלא מקומו ל. ק. — נבחרה גם משטרה יהודית מיוחדת של המחנה. בסך הכל נרשמו למחנה 1200 איש, שהוכרחו להביא למחנה את כל רכושם.

ימים אחדים אחרי פתיחת המחנה, הופיעה הגסטאפו, ותפסה את הילדים עד גיל עשר. חטפו אז 38 ילדים ואת כולם הרגו ביריה „כבלתי מתאימים למשטר המחנה".

בכל יום כעלות השחר נערך מיפקד המחנה, אחרי המיפקד נשלחו קבוצות,

קבוצות לעבודה, לפי ההזמנות שנתקבלו משלטונות וממוסדות הגרמנים והאוק־ראינים. העבודה נמשכה כל היום, אבל הפועלים לא קיבלו אוכל ושכר. לעתים תכופות היה מופיע במחנה המפקד של כל מחנות היהודים באותה נפה, איש הגסטאפו אטמניוק, (מוינה), הוא אסף את הכלואים, בחר את הבחורות היפות ביותר, וציווה לשלוח אותן אל מטהו, ושם סודרו אורגיות. הוא דרש שימציאו לו במקום, כמויות ניכרות של יין, תה, נקניק וכיוצא בזה. גם הז'נדרמים הגרמנים ואפילו המיליציאנטים האוקראינים דרשו אותם הדברים.

בערך באותו זמן, הוקם גיטו בשביל היהודים הנשארים. הגיטו היה ברחוב ארוך וצר. נראה, שלא היה בדעתם של הבריונים לקיים את המחנה לזמן ארוך כי לא גדרו את המחנה, ולא העמידו עליו משמר.

אור ליום 13 באפריל, בשעה 2, הגיעה לביתו של הירש יונה קוואלנברג הסופר, עגלה של העגלון מאיר בודזנובר. על העגלה הטעינו שמואל רוזנטל וגדליה דוכובני 45 ספרי תורה ושמונה שקים טליתות ותפילין. וככה זזה ההלויה המוזרה הזאת דרך רחובות סטיפאן באטורי, טארגוביצה, גימנאזיאלנה, הגשר על הסטריפה, קושצ'לנה, אל המנזר היווני־קאתולי של הנזירים הבזיליאנים. בלי לקחת בחשבון, שהמוות ארב להם ושכל משמר יכול היה להרגם במקום, החליטו הירש יונה קוואלנברג, מאיר בודזנובר ושמואל רוזנטל וגדליה דוכובני, להציל את הסמלים האלה, שיחס הכבוד אליהם היה גדול יותר מאשר לחייהם הם. רק נפתחו לפניהם שערי המנזר — נשמעו יריות בעיר. הנזירים הנפחדים קיבלו את המטען ואמרו ליהודים לברוח, כדי שלא לסכן אותם. שני ימים שכבו ארבעת היהודים האלה בקבר משפחתי, וכשיצאו מהקבר נודע להם, שהגסטאפו סידרה אותם הימים את ה„אקציה" הרביעית למנין, ורצחה ליד בית הקברות היהודי כ־4000 נפש. מלבד זה התגוללו בחוצות הגיטו יותר מ־600 גויות.

במחנה לא נגעו. היהודים שנשארו בחיים הסיקו מזה מסקנה, כי רק המחנה יכול להשאירם בחיים והתחילו בהמונים להרשם למחנה. אבל אחרי ימים אחדים, הקיפה הגסטאפו פתאום את המחנה והרגה ב"מגדל" (Baszty) את ה־1800 היהודים האחרונים שהיו במחנה.

באותו זמן בערך, כשהתקרב הקץ הטראגי הבלתי נמנע, אספו הסופר קוואלנברג והעד בגבית עדות זו, שמואל (סמואל) רוזנטל, את 20 ספרי התורה, שהסתירו ומסרו אותם לידי הכמרים של הכנסיה הרומית־קאתולית, להחביאם. אחרי ימים אחדים הקיץ הקץ על המחנה. נשארו בחיים חברי ה„יודנראט" (מועצת היהודים) ו„אורדנונגסדינסט" (משטרת הסדר), כמה עשרות עובדים („רוישטאף") ואלה שעלה בידם ברגע האחרון להתחמק מהמוות.

האקט האחרון של הטרגדיה (אבל עוד לא האפילוג) היה אחרי כמה שבועות. בינתים הגיעו לבוצ'אץ' מהמחבואים, מהכפרים הסמוכים, ואפילו מהערים, שהכריזו עליהן שטוהרו מיהודים, צללים תועים. אבל גם עליהם לא חסו הגרמנים וציוו אותם להקים מחדש את המחנה ולהשאר בו. אבל הם נמצאו שם רק 10 ימים. אחרי כן העמיסו את כולם על עגלות והוציאום לגביטוב. שם באחוזה רצחו את כולם והשליכו את גוויותיהם לבור גדול של בטון מלא זבל. האכרים שנוכחו בזמן

ההרג, סיפרו אחרי כן, שבזמן האקזקוציה, שר החזן הבוצ׳אצ׳י המפורסם, שלמה שיפמן, שירי אבל והומת האחרון.

במקום זה נאלם פתאום שמואל רוזנטל, הפנה את ראשו בתנועה עצבנית מהירה, מחה דמעות עיניו, ואחרי רגע המשיך בקול חלש:

ימים אחדים לפני החיסול הראשון של המחנה לקחני אטמניוק הידוע לצ׳ורטקוב בתור נגר. בצ׳ורטקוב היו יהודים רק במחנה. מספרם היה 500 נפש. היו אלה אנשים עשירים לשעבר ואינטליגנטים, שעלה בידם להחביא חלק מרכושם. החיים במחנה זה היו אחרים לגמרי מאשר במחנות אחרים. הרוב פדו את נפשם בכסף ולא עבדו, איש לא הפריע להם לקנות אפילו מצרכים יקרים מאד. ראיתי שמה אנשים לבושים יפה, ונשים שעשו את צפרניהן.

אחרי שלושה שבועות מיום בואי למחנה, חוסל גם המחנה הזה. נשארנו בחיים רק 8 אנשים. תפקידנו היה לאסוף, לנקות ולאחסן את הבגדים והנעלים שהסירונו מהקרבנות. בלילה השני ברחתי. הגעתי למחנה העבודה ביאגולניצי. היו שמה 600 יהודים. כולם היו ענודים באות "W"וכולם עבדו בגידול צמח קאוצ׳וק־קוקסקיז. בעד הכלכלה במחנה צריכים היו לשלם 15 זהובים ליום.

היה מקרה, שלפתע ברחו כל השלטונות הגרמנים. האכרים הודיעו לנו, כי בסביבה הקרובה כבר נמצאים הסובייטים. בכינו מרוב אושר כמו ילדים קטנים, חיבקנו איש את רעהו והתחלנו לתכנן תכניות איך לעבור אל מקומות מגורינו הקודמים. החלטנו לצאת לדרך. האכרים מצדם החלו לבוז את בתי הגרמנים, את בתי החרושת ואת האחוזה. מי יכול לתאר את האכזבה שלנו, כאשר אחרי כמה שעות שבו השלטונות הגרמנים והכל חזר לקדמותו.

אחרי זמן מה חוסל גם המחנה הזה. בור גדול לטמינת תפוחי אדמה, נהפך לקבר־אחים של 600 מעונים. אני והצבע טשאבאן עם משפחתו ניצלנו בזכות זי שעבדנו בבנין הארמון. זמן מה עוד סבלו אותנו, אבל כשהאדמה התחילה לרעוד מתחת לכפות רגלינו, שמענו בעצתו של השומר הישיש בחצר האחוזה, מיכל קוזיוק, וחפרנו לנו מחבוא מתחת לחממה — ושמה ישבנו 2½ חודש, והשומר הנ״ל שמר עלינו וכלכל אותנו. ב־22 במרץ 1944 הופיע ליד המחבוא שלנו בומה שווארץ מצ׳ורטקוב, שגם הוא ניצל בדרך נס, ובישר לנו את הבשורה, שהטאנקים הסובייטיים נמצאים ביאגולניצי. מיהרתי לבוצ׳אץ׳, ומצאתי שמה כ־600 איש שניצלו, כולם היו מדולדלים ובמצב של אפיסת כוחות, החולמים רק על מנוחה. המצב בחזית הורע פתאום.

בוצ׳אץ׳ היתה שייכת לאותם המקומות היחידים בפודוליה, שעלה בידי הגרמנים לכבשה שנית. היה מזג אויר קשה ביותר ושלגים עמוקים היו על פני הארץ. רק יחידים הצליחו לברוח. החלק הגדול שוב התחבא במחבואים, אבל היו פולנים שגילו אותם לגרמנים. הגרמנים אספו כמעט את כולם והביאום למונאסטז׳יסקה, ושם רצחו את כולם בבית הקברות.

אני הגעתי לסקאלאט. בדרך אבדה לי הבת, אשתי השתגעה ומתה. את הבן מסרתי לאנשים טובים ובעצמי הצטרפתי לפלוגת הפארטיזאנים, שחדרה לעורף האויב. ריגלנו, מצאנו את מקומות התורפה של האויב ואת מקומות המשבר ובאופן כזה הגענו בראש הצבא האדום עד ללבוב.

אחרי כן, יחד עם W. P. (הצבא הפולני) טיהרנו את יערות וולין מקבוצות הצבא הגרמני, בשבי לא לקחנו אותם. „וכשחזרתי באוגוסט 1944 לבסוף, בפעם השניה לבוצ׳אץ׳ המשוחררת מצאתי שם, יהודים מספר ואלה היו יהודים מהסביבה הקרובה והרחוקה. מלאנו את חובתנו כלפי אלפי הקדושים, שלא זכו לנצחון ל ההיטלריזם, הבאנו אותם למנוחתם ע״י סידור 16 קברי אחים גדולים. טיהרנו וסידרנו את הקלויז של ר׳ אביש. מבית המדרש הישן שליד בית הכנסת הגדול הוצאנו מהאדמה את הספר רב הערך שהזכרתי לעיל, ואת תשמישי הקדושה שהוחבאו שם על ידי פישר, שמעון הכס, משה יצחק שטמפלר זכרונם לברכה. החזרתי את כל ספרי התורה, חלק מהם הבאתי לצ׳רנוביץ ומסרתי לבית הכנסת, וחלק הבאתי לברוצלב״.

העיר בוצ׳אץ׳ היהודית הושמדה בנהרות דם ובעינויים. ושארית הפליטה שנשארה בחיים אינה יכולה להתנחם אפילו בזה, שהאשמים ברצח נורא זה באו על ענשם.

ביום קיץ ב־1946 הובילו בברוצלב בכיוון רחוב פומורסקה, תחת משמר חזק קבוצה כבת 20 פושעים. פתאום נשמעה צעקה צרודה מעבר המדרכה, ולתוך שורות הקבוצה הצועדת פרץ כמטורף אדם זקן שהצביע על אחד הפושעים בהכריזו „זה הוא, הרוצח הזה, השמיד עשרות אלפים אנשים.״ שמואל רוזנטל הכיר את התלין אטמניוק.

הפורוצ׳ניק, מפקד המשמר, בשמעו את רוזנטל הנסער, נטה בסימן רב משמעות את ידו, והוסיף בחיוך: זה, בין כה וכה כבר מחוסל, ליותר הוא כבר לא זקוק...

שמואל בר משה רוזנטל

עדות שלישית

דברי הקדמה

אני כותב את דברי בזמן שהותי במחנה ד.פ. בגרמניה, שבו הנני מחכה בכליון עינים לאפשרות לעזוב לגמרי את הגלות ולהתחיל לבסוף בחיים חפשיים במולדתי. רק כעת אני עושה לי חשבון הנפש מימים עברו, בשעה שהייתי עוד ילד. אבל החויות מהשנים הקשות של נעורי, נחרתו עמוק בזכרוני.

אני נזכר, כי עברו כבר ארבע שנים מיום שהתחיל האסון היהודי בבוצ׳אץ׳, שהיו בה כ־8000 יהודים. מהזמן הזה התחילו הרוצחים הגרמנים האיומים לבצע השמדת היהודים הישרים והבלתי מוגנים.

ההתנפלות הרצחנית המחושבת היתה ב־28.8 1941. לפי פקודת ה„גסטאפו״ ערכו „הרשמה״ (כך הם כינו את זה) של כל הגברים מגיל 18 עד 50. בככר שעל יד היודנראט נתאספו כ־1000 גברים מגילים שונים, וחיכו לפקודות נוספות, שיוציא המפקד האוקראיני של המיליציה קוזנובסקי. בשעה 7½ בערב הגיעה הפקודה מהשלטון האוקראיני־גרמני, שלפיה צריכים כל הנאספים להתיצב בשורות וללכת בכיוון שיורו להם, אבל איש לא ידע לאן יובילו אותם. לקראתם יצאה המשטרה

הרצחנית האוקראינית, והובילה אותם אל החצר הסגורה של בית הסוהר. שמה התחילה „ההרשמה" במקלות גומי ובקתות־הרובים על גבי היהודים החפים מכל פשע. אבל העינויים האלה נגמרו והתחילה „הרשמה". ה„שף" של הגסטאפו, התליין הידוע אטמניוק, התחיל להכריז על מקומות עבודה, ומי שמצא חן בעיניו מהנאספים הציב אותו הצידה. איש לא ידע איזה צד הוא טוב ואיזה רע. לבסוף יצא חלק אחד ל„חופש" ונשארו 625 גברים משמנה וסלתה של העיר היהודית; הנוער, בעלי ההשכלה הגבוהה, רופאים וביניהם כמה נשים. החזיקו אותם כלואים תחת משמר של הרוצחים האוקראינים, שהשתמשו בהזדמנות כדי לשדוד מהם דברים בעלי ערך. לשוא חיכו כל הלילה אמהות לבניהן, נשים לבעליהן וילדים לאבותיהם, רק בשעה ארבע לפנות בוקר, נודעה האמת האיומה לכל העיר, ורעדה אחזה את כולם. 625 גברים הוצאו מחוץ לכתלי בית הסוהר, תחת משמר, אל היער „פדור־סוסנקי" ושם היו כבר מוכנים בורות שנחפרו ע"י השכנים שלנו, שבסביבתם גרנו. נשמעו רק יריות וצעקות. בעיר שררה אימה שאין לתארה. אנשים ישבו בבית הקברות ויבבו בקול. כל אחד התהלך כמשוגע ולא ידע מה לו. פרובוקטורים שונים באו לזרות מלח על הפצעים, וסיפרו כי ראו אי פה אי שם אנשים שונים, שכבר לא נראה אותם לעולמים. כוונתם היתה לסחוט מהאמהות המיואשות או מהנשים כמה סמרטוטים. כל הזמן הוצאו פקודות חדשות וקונטריבוציות. אסור היה ליהודים ללכת ברחובות הראשיים, וברחובות הצדדיים צריכים ללכת רק בצד שמאל. כל יהודי צריך היה לענוד סרט לבן שגדלו 10 סמ׳, ובו תפור מגן דוד כחול בגודל של 8 סמ׳.

תקופת החורף עברה בשקט, מלבד החטיפות של גברים למחנות ריכוז כמו לברקי־ווילקי ולקאמינקה, ואת הבחורות ליאגולניצה.

שבועות אחדים לפני ה„אקציה" התחילו לבנות מחבואים, שכן הגיעו ידיעות מהערים הסמוכות על טיבן של ה„אקציות". והנה בא יום הפוגרום או האקציה, בכ"ז תשרי תש"ב. יום לפני זה נפוצה הידיעה, שמחר תבוא הגסטאפו. כל אחד בעיר התחיל להכין מזון כדי לקחת עמו למחבוא. בבוקר באה הגסטאפו מזויינת מכף רגל ועד ראש, כי פחדו שמא יצאו היהודים הבלתי מזויינים כנגדם. אנו שמענו רק את הצעקות הפרועות של אנשי הגסטאפו האכזריים ואת הדפיקות, כי קשה היה להם לחדור לבתים הסגורים. בבתים עשו שמות, כי אנשי הגסטאפו, בעזרת האוקראינים, השתדלו למצוא את המחבואים. במשך כל היום היו הבתים פתוחים לרווחה ובאותו הזמן חמסו שכנינו והוציאו את הכל מהבתים. אז נאספו 1500 איש, החזיקו אותם במשך כל היום בככר, ומשם הובילו אותם לתחנה, שבה עמדו כבר מוכנים קרונות הרכבת. רק ליחידים עלה לזמן קצר להנצל, בקפצם מהרכבת כשהתקרבה לבלז׳ץ. למחרת הודיעו לנו, כי האקציה נגמרה. כולם התחילו לאט לצאת מהמחבואים. את הבתים לא הכירו, ברחובות, שעוד אתמול שיחקו בהם ילדים ושקקו מיהודים, השתלטה דממת מוות. מחר היה לנו, שעוד אתמול רצחו וכולנו היינו נדונים למוות, והיום אנו חפשים. התחילו לצאת אנשים שלא ראו שינה, בלתי מרוחצים, כדי להוודע אם משפחותיהם ומכיריהם עודם בחיים. המשטרה היהודית הוציאה מבית החולים לבית הקברות את הגופות של האנשים, שהיו בבית החולים בשעת ה„אקציה". הם היו משוסעים בגרזנים ע"י הפאלקס־

דויטשען הפרואים. באותו הזמן התקיימה „אקציה" בעיר הקרובה מונסטז'יסקה. משם הוציאו 1200 נפש, נשים וילדים לבלז'ץ ואת הגברים הביאו ללבוב, אל המחנה יאנובסקי.

אחרי כן הוצאה פקודה לכל העיריות הסמוכות אשר במחוז בוצ'אץ', כמו מונסטז'יסקה, פוטוק־זלוטי, אושצ'יא־זיאֶלוני, קורופצה, באריש, יאַזלוביץ, שכל היהודים ובכלל גם חברי ה„יודנראטים", צריכים לעזוב במשך שבוע ימים ולעבור לבוצ'אץ', שבה הוקם רובע יהודי. הפקודה הוצאה לפועל ואנשים משש עיירות הוכנסו אל הרובע הזה! תנאי הדיור היו קשים מאד. אלה שהיו עשירים ויכלו לתת שוחד ליודנראט, קיבלו דירה מתאימה ואת העניים התחילו לאסוף לבתי כנסיות, והם היו נתונים לרעב ולקור.

באותו זמן התפשטה מגפה חזקה של טיפוס, שהפילה עשרות אנשים בכל יום באחד הערבים נפוצה שמועה, כי מתקיימת חטיפה. כולם התחילו לרדת אל המחבואים, ובהם ישבו כל הלילה. למחרת נודע לנו, שהמיליציה האוקראינית חטפה 80 אנשים והובילה אותם לצ'ורטקוב, מקום שם היו הגסטאפו ושלטון המחוז. כל אחד פחד לצאת החוצה במשך כמה ימים, בחששו שרוצח אוקראיני מתחבא מאחורי הבית ואורב לו. אף אחד לא היה מוכן ומלאי המזון נגמר מהר.

לאנשים עם הסימן "W" (Wermacht) ובתויות של „ראשטאף" היתה הזכות ללכת באופן חפשי, ואסור היה למי שהוא לפגוע בהם. והם שהביאו מזונות לבתיהם של היהודים.

ב־24.11.42 בלילה נפוצה בכל העיר השמועה, שבבוקר תתקיים „אקציה". כל אחד הלך להחבא במחבוא שהיה ברשותו. מתוך מבוכה התחילו אנשים לברוח מחוץ לעיר, לכפרים הקרובים. איש לא דאג לאחיו. את החולים השאירו לנפשם. ובאמת, היריות הראשונות שנשמעו בבוקר קרבנותיהן היו החולים האלה. האקציה הזאת נמשכה כל היום, ובה נחטפו 1200 אנשים, לרוב העניים שגרו בבתי הכנסיות ובחורבות־הבתים, שמיום בואם לגור ברובע הזה, השלימו עם הגורל הצפוי להם. מקרונות הרכבת, שבהם הובלו הקרבנות האלה לבלז'ץ, לא הצליח אף אחד להמלט על נפשו, כי „אדוני המצב" עשו חיפוש אצל כל אחד, עוד בככר, אם לא נמצאים אצלו מכשירים כדי לפרוץ את הקרון.

החיים ברובע הוסיפו לזרום כאילו שום דבר לא קרה. אבל לא הרבה זמן. לשוא השתעשעו האנשים בתקוה, שיותר לא יראו מחזות כאלה, כפי שהבטיחה הגסטאפו. באותו זמן הגיעו השמועות על ההצלחות של הצבא האדום, וכל אחד חיכה בלי סבלנות לשיחרור. ראדיו לא היה לשום איש, אבל כל אחד ידע מה שאמרו: „ס'איז גוט". אך איש לא ידע במה הטוב. והגסטאפו נזכרה, שליהודים יותר מדי טוב ויותר מדי מנוחה ניתנה להם.

ביום 1943.2.2 נערכה האקציה השלישית, שבה נאספו 1400 איש, והם נורו ביער על ה„פדור". הבורות הוכנו ע"י „בוי־דינסט", שהיה מורכב מהרוצחים האוקראינים, שהצטיינו בגילוי המחבואים ובשוד, ובראשם בולק פלאקס. מבור שכבר כוסה נמלטו שני ילדים. ילד אחד לייזר בידר מיזלוביץ, שחי ונמצא בארץ (נתניה), והוא עד חי לפשעים ולאכזריות של הגרמנים והאוקראינים. אחרי האקציה לא ניתנה מנוחה לא רק לנשארים בחיים, אלא גם לאלה שנרצחו. הבור שבו נורו

הקרבנות נמצא קרוב למקום המים של העיר, באופן שהדם היהודי הנקי זרם לתוך המים. ועל כן צריכים היו להעביר את הקרבנות האלה למקום אחר, ולצורך זה ערכו בכל יום „חטיפות" של גברים ונשים לעבודה זו. צריכים היו לחפור בורות חדשים ואת הגופות לחטוב בגרזינים, כי הכפור היה גדול. הבאנדיטים של ה„בוי־דינסט" עמדו על יד הפועלים לשמור, אם לא נשאר בין הגופות המתים איזה דבר ערך, או אם לא נשאר בפי אחד מהם שן זהב.

גזירות וקונטריבוציות חדשות לא פסקו. מהערים הסמוכות באו הפליטים שניצלו בנס, והביאו שיטות חדשות בבנין המחבואים. ובכל בית ניגשו באופן אינטנסיבי לעבודה. בלילות נשמעו רק דפיקות אטומות, שהעידו שהעבודה היא במלוא עוזה. אף אחד לא חשב על שום דבר, אלא כיצד להחבא, כי בטוחים היו שההתנפלות תבוא ביום בהיר אחד, שכן בכל הערים הסמוכות כבר נסתיימו האקציות והחיסול, והכריזו עליהן כעל „יודען־פריי" (נקיות מיהודים).

והנה בא יום אחד באפריל 1943. פלוגה חזקה של הגסטאפו וה„זונדרדינסט" (פלוגה מיוחדת) יצאה מצ׳ורטקוב ברכבת לכיוון בוצ׳אץ׳, בפקודתם של התליינים הידועים רוקסה ואטמניוק. במכתב שהיה בידם, ושעליהם היה לפתחו תחנה אחת לפני הגיעם העירה, היתה הוראה, שחלק מהם צריך לקפוץ מהרכבת בשעת האטת נסיעתה לפני העיר, או להקיף את העיר, והחלק הנשאר צריך להגיע אל התחנה, ולא לתת לאוכלוסיה הארית להגיע העירה — בחשש שהיא יכולה להודיע לאוכלוסיה היהודית על הפוגרום הממשמש ובא. בתי היהודים הקיצוניים הופתעו מהתנפלות פתאומית ורוקנו, וכשנשמעו היריות הראשונות ונעשה רעש, קפץ כל אחד ממיטתו ובמרוצה ברח להמלט במחבוא. לא כל מי שנמלט הספיק להחבא. קבוצה אחת של תליינים הלכה, וקבוצה שניה הגיעה, האזינה וחיפשה כדי לגלות מחבואים. כל היום נמשכו החיפושים. מספר הקרבנות עלה ל־1500 איש, שרוכזו בבית הסוהר. ולמחרת הובילו אותם קבוצות קבוצות אל מקום ההשמדה ה„פדור", במקום שהבורות היו כבר מוכנים.

החיפושים ע"י הנוער הנוצרי לא חדלו וקרבנותיהם היו האנשים מהמחבואים שנגלו. היריות ממכונות היריה, שימשו סימן לאנשים שנמצאו כבר יומים במחבואים כי האקציה עוד נמשכת. הקבוצות החדשות שהובאו אל מקום ההשמדה, היו נאלצות למסור את כל חפצי הערך שבידיהם, ואחרי כן להתפשט ערומים, ואם מי שהוא לא נענה לפקודה — עונה עד מוות. על הערומים ציוו לשכב כמו דגים מלוחים וממעל ירו עליהם ופצעו והרגו ומעל לשכבה זו השכיבו שכבה חדשה של אנשים ערומים.

האקציה כמעט שנגמרה, רק 400 בחורות צעירות ובריאות ציווה ה„שף" של הגסטאפו להשאיר, כדי להעביר למחנה העבודה (ביאגולניצה), אבל מפקד המשטרה האוקראיני התנגד והבטיח לספק בחורות הרבה יותר מאלה. וברגע האחרון גורשו הבחורות התמימות, המיותמות והגלמודות האלה, אל היער, אל מקום ההשמדה. כולן הלכו אדישות, מוכנות למות. במקום ההשמדה ע"י הבורות נאמה נאום קצר הגב׳ גרוס. „אנו מכריזות בפני האויב כי אנו מתות בלי אשמה, אבל את כל העם הוא לא ישמיד, אך הנקמה בוא תבוא, כי במלחמה הוא לא ינצח". ובמלים אלה היא הוציאה הראשונה את נשמתה ואחריה היתר...

לסיום האקציה המוצלחת, ערכו הרוצחים האוקראינים נשף פרידה לכבוד

אנשי הגסטאפו „הגיבורים״. בחצות לילה עזבו אנשי הגסטאפו את העיר כשהם שיכורים למחצה. תיכף התחילו להודיע היהודים במחבואים, אחד לשני, כי האקציה נגמרה. רצוצים יצאו אחרי יומיים של עינויים מהמחבואים. הפעם היה כל אחד שבור לגמרי, כי ידע שלא יישאר בחיים. לא היתה משפחה שאין בה מת. התחילו חיי הוללות, כי כל אחד חשב שלא ישאר בחיים, שבין כה וכה נשאר לו רק ה„פדור״. כל אחד החל למכור בזיל־הזול כל מה שיש לו, או להחליף כל דבר ערך ולא לחוס על שום דבר ולא לחשוב על שום דבר, כי „במקום שמי שהוא יהנה מיגיע כפי, מוטב שבעצמי אהנה מזה״.

בטרם הספיקו לנוח מעט, וביום 15.5.1943 הפתיעה את כל האוכלוסיה היהודית, שנשארה עוד בחיים, הפקודה הנוראה „יודענריין״ (פנויה מיהודים), שחייבה את היהודים לעבור לשתי ערים השוכנות 48—40 ק״מ מבוצ׳אץ׳, כלומר לקופיצ׳ינצה וטלוסטי. האנשים היו מיואשים, כי השלו את עצמם כל הזמן, שבעירם ובתוך ביתם יש להם מחבוא והם יכולים להנצל, אבל בערים זרות הרי הם נידונים למוות עם האקציה הראשונה. האנשים התהלכו כמוכי שגעון והציעו לכל איכר הון תועפות ובלבד שיחביא אותם. בידי הרבה אנשים עלה באופן כזה להנצל מגירוש בפעם הזאת. חלק מהתושבים שלא היה להם מוצא מהמצב, הפקירו את נפשם בידי הגורל ועברו לשתי הערים הנזכרות לעיל. החששות היו למציאות, כי לא זו בלבד שלא הספיקו להשתכן במקום החדש, אלא הגיעו לעיר ממש בזמן אקציה של חיסול ותיכף הורדו מהעגלות של האיכרים שהסיעו אותם, והאיכרים שבו לבתיהם עם רכוש היהודים שנשאר בידיהם, שמחים לשלל הרב שנפל בידם. יתר השיירות של היהודים פגשו כבר בדרכם את העגלות החוזרות מעיר ההריגה, ומפיהם נודע להם על הכל, ומבלי חשוב הרבה עזבו כבר את עגלותיהם וברחו אל היערות, או שבו לעירם.

בעיר החליטה הגסטאפו להקים מחנה עבודה, ולא לכל אחד הירשו לעבוד בו. כדי להתקבל למחנה הזה — דרש היודנראט סכומים גדולים.

באמצע יוני 1943, החליטה הגסטאפו לחסל לגמרי את כל היהודים בבוצ׳אץ׳ יחד עם תושבי המחנה. באו והתחילו להוציא לפועל את תכניתם זו. אבל הפעם נתקלו בהתנגדות מזוינת. ההתנגדות באה מאנשי המשטרה היהודית (אורדנונגס־דינסט), שגם הם כבר נידונו להשמדה; אבל הם ראו את הנולד וטרחו להשיג בקושי כלי זין פרימיטיבי. התנגדות גדולה היתה בפרבר העיר בביתו של גרובר, שבו נהרגו ונפצעו כמה באנדיטים. ע״י התקפה מכל הצדדים, נכבש הבית, והאנשים שנמצאו במחבוא נחנקו ונשרפו בגפרית. הגרמנים חדרו בזהירות אל הבתים, או שלחו לפניהם את משרתיהם הנאמנים, את האוקראינים, כי פחדו מפני הקבוצות היהודיות המזויינות. במהומה הזאת עלה בידי חלק גדול של האוכלוסיה לברוח אל היערות או אל בתי האיכרים, שבהם קיוו למצוא מקלט.

בעיר נמשכה עוד ה„אקציה״. הובילו את קבוצות האנשים שנחטפו למקום ההשמדה (בשטי) לככר שע״י בית הקברות היהודי, והם נרצחו לעיני כל האוכלוסיה הלא־יהודית. גם המחנה חוסל כולו, פורק ונשדד.

אחרי גמר החיסול הוכרז על העיר כפנויה מיהודים (יודענריין). בעד מסירת יהודי נקבע פרס, וזה גרם לגילוי מחבואים. כל היהודים החטופים או המוסגרים

רוכזו בבית הסוהר, ואחרי כן נשלחו להשמדה. באחת מקבוצות אלה, נמצא גם יעקב מרגולית, שעל עקשנותו שמר עד הרגע האחרון, ולא רצה להתפשט, כפי שדרשו מכולם וגם ממנו, הוא לא מילא את הפקודה, ועל כן נסקל. בנו שלמה ניסה לברוח ממקום ההשמדה, ונורה בתוך המים.

כרגיל אחרי מחזה אימים כזה, היו „השכנים שלנו" נוהגים לבוא למקום ההשמדה, כדי לחפש חפצי ערך המפוזרים במקום. ופעם אחת אחרי „אקזקוציה" כזאת, נשמעו קולות מתחת לאדמה שכיסתה את המתים: הילד של גפנר שאל את אמו: „האם עודך חיה", והאם הפצועה ענתה: „ישן, ילדי, ישן", על זה ענה הילד האומלל: „לי כל כך קשה". אז נכמרו הלבבות הנוצריים, והם אצו למשטרה להודיע, שהקרבנות עודם חיים. אחרי שהמשטרה קיבלה את הידיעה הזאת, באו במלוא התחמושת אל המקום, פתחו את הקברים ומותתו את הקרבנות שגססו.

בימים אלה אירעו בעיר ובערי־השדה דברים נוראים. האיכרים בעצמם הרגו ושדדו את כל הרכוש, ואת היהודים שהפשיטו ערומים הוציאו אל השדה. האיכרים המנומסים יותר, מסרו אותם או גירשו אותם באמצע היום, בלי להרשות להם לקחת דבר מה. מובן, שהגירוש כמוהו כמוות בטוח.

קבוצה יהודית מזוינת, שעוד הספיקה להתארגן אחרי החיסול, הגיבה על מאורעות אלה. ההתנפלות הנועזה הראשונה היתה על אשה פולניה, שמסרה בידי הגרמנים אשה יהודיה עם ילדה ושדדה את רכושה. הבחורים היהודים, שכבר כונו אז פארטיזנים יהודים, החליטו תיכף לנקום, ובזה להפיל פחד. בלי לחכות הרבה, הקיפו בלילה את הבית של האשה הפולניה, חלק מהבחורים נכנסו לבית ואת האקדוחים הפנו לבעלה של האשה, שמסרה את היהודיה ואת ילדה. הוא ידע ה נשקף לו והראה על אשתו ששכבה במיטה. באותו רגע הרימה האשה קול צווחה וכל השכנים מסביב נזעקו לצעקותיה. לעיני השכנים נורתה הפולניה לקול קריאות „בעד אבי". לשכנים ההמומים אמרו הבחורים בהצביעם על הפולניה, שסוף כזה יבוא על כל אחד שיעשה כמוה, והם עזבו את העיר.

השמועה, שקבוצה פארטיזנית יהודית נקמה באשה הזאת, ושהם הבטיחו לנקום גם להבא, נפוצה מהר בין כל האיכרים, והם עוד קישטו את הסיפור באגדות. מובן, שאחרי תגובה כזאת, פחתו ההלשנות. באותו זמן נמצאו הרבה מחבואים בשטח העיר. מקצתם בחורבות של הבתים ההרוסים ומקצתם בבתי הקאתולים. הצטיין בגילוי מחבואים נהיובסקי, שבמשך כל הימים שוטט עם הכנופיה שלו וריגל, ואחרי כן הלשין במשטרה ובא יחד אתה לגלות את המחבואים. לא ניתן לו להגשים את תכניותיו במלואן, הוא והקבוצה הופתעו והקבוצה הפרטיזנית היהודית הרגה אותם בירייה. אז התחיל לשוטט ממלא מקומו, קובלסקי, יחד עם כנופיתו, שעלה על הקודם בכשרונותיו והוא גילה כל יום מחבואים חדשים מלאים יהודים. תיכף נודע הדבר לפארטיזנים היהודים, והם באו בלילה כדי לחסל את הנבל הזה. אותו לא מצאו בבית, רק את אביו, שהתחיל לאיים ולצעוק מתוך בטחון עצמי. מבלי חשוב הרבה, נורה קובלסקי הזקן ע"י הפארטיזנים, נפצע, ולמחרת הובא לבית החולים ומת. באמצע היום, בשעה שתים בצהרים, כשההלויה הלכה דרך רחובות העיר, פרץ מאחד הבתים נער יהודי, מהפארטיזנים — ובאקדח שבידו עשה לו דרך

בין המלוים וכשהתקרב אל ארון המתים, שאחריו צעד הבאנדיס, ירה בו שלוש פעמים; אולם החטיא את המטרה, רק פצע כמה אנשים. הבאנדיט הצעיר התחבא תחת ארון המתים ואחרי כן ברח למשטרה. אחרי התקרית הזאת, נשאר ברחוב רק ארון המתים והדגלים. המשטרת באה כבר אחרי ככלות הכל, ואף היא פחדה.

מאורע זה הביא פורקן ליהודים הנותרים, שהיו עוד במחבואים. האנשים, שהסתתרו אצל האיכרים, שילמו בעד המחבוא סכומים גדולים, והאיכרים קלי הדעת, נסעו אל העיר וקנו מה שעלה על לבם ביד רחבה. הקנאה בין האיכרים גדלה, ואז התחילה העבודה בשביל הרוצחים האוקראיניים, שהתחילו לעקוב אחרי האיכרים האלה והלכו לפי הכתובות, ערכו חיפושים, ומצאו יהודים בעליות הגג, במרתפים וכו׳. אחרי שגילו את הקרבנות האלה, ירו בהם במקום בחצר האיכר. אז התחילה מסירת יהודים בקנה מידה גדול. האיכרים התחילו בעצמם להרוג את היהודים ולגרשם, כי נפוצו כל מיני שמועות, שאם ימצאו אצל מי שהוא יהודי, יוציאו להורג את המסתיר ואת כל משפחתו ואת הבית ישרפו. האיכרים האמינו בזה, והשתדלו באיזה שהוא אופן להפטר ממעמסת זאת, ובצורה כזאת הקלו על עבודתם של הרוצחים. נגד זה כבר לא יכלו הלוחמים היהודים לפעול. חייהם גם הם היו קשים, כי אותה שעה קמו כנופיות שונות, כמו הכנופיות האוקראיניות (אנשי בנדר) והפולניות (A. K.), וביחוד המשטרה הגרמנית־האוקראינית, שהשתדלה בכל כוחותיה לחסל את הקבוצה היהודית הלוחמת. למרות הזיון הפרימיטיבי ומלאי הנשק הקטן, עוד ביצעו הרבה התנפלויות נועזות, ובכלל זה התנפלות נועזת על הלנדסקומיסר של העיר.

התחילו להגיע שמועות על ההצלחות של ברית־המועצות ועל ההתקרבות המהירה לכיוון שלנו. גם האיכרים התחילו כבר להאמין, שהסובייטים יבואו, ואז שכחו לגמרי את היהודים, מפני שחששו מפני נקמה. החלו להגיע קולות אטומים של יריות תותחים ובכבישים הסמוכים היתה תנועה, ששימשה אות, כי השיחרור ממשמש ובא. בקוצר רוח חיכו לנסיגה של הצבא ההיטלריסטי, שבמשך שבועיים נע בלי הפסק בכל הדרכים על כל הטנקים שלו ועם כל הרכוש השדוד. עמהם ברחו שיירות שלמות של שוטרים אוקראינים, שביצעו הרבה פשעים, ובין ההמון הזה של הפליטים לא חסרו גם אנשים מהנפות המזרחיות.

קולות היריות התקרבו, ובכל רגע יכול להכנס אל העיר המשמר הסובייטי. האיכרים ראו בדמיונם, שהסובייטים נמצאים במרחק כמה קילומטרים מהם, ועל חשבון זה התחילו לבוז את הרכוש הגרמני, ובלי פחד העבירו אותו בעגלות לעיני השמש. העיר כבר היתה כולה עזובה ע״י הגרמנים וקבוצות אחרונות של הצבא ההיטלריסטי הניחו מוקשים מתחת לגשרים, לפני עזבם את העיר. אבל המשמר המשוריין הסובייטי הפר את תכניותיהם לפוצץ את הנקודות החשובות, וביום 23 בחודש מרץ 1944 נכבשה העיר ע״י הצבא הסובייטי בלי שום קרב.

היהודים הניצולים התחילו תיכף לצאת ממחבואיהם ולשוב אל העיר. מספר הניצולים במשך שבוע הגיע ליותר מאלף יהודים. כל אחד התחיל כבר להסתדר, בלי לדאוג לסכנה הצפויה לו. ובאמת כרעם מהשמים באה הידיעה לכל האוכלוסיה היהודית, שהגרמנים פרצו את הכיתור ליד טרנופול וקאמניץ־פודולסק ושם לוחצים במלוא כוחם בכיוון בוצ׳אץ׳, כדי להתאחד עם הצבא הרגיל שלהם הנמצא בפוד־

הייצי. היהודים המיואשים הסתובבו כל היום עם חבילותיהם בעיר, כדי להודע איזה דבר ממשי, ובמיוחד כיצד למנוע עוד הפעם מלהפגש עם ההיטלריסטים. אבל מכל הם העלו חרס. הנציג הסובייטי בעיר ביקש שלא להגדיל את המבוכה, כי רק קבוצה קטנה פרצה את הכיתור, והמיצעד שלהם לא יימשך יותר מ„כמה שעות". המצב הלך ורע, ביחוד בשביל היהודים, שהחלו להתאסף בעיר ליד המטה הסובייטי, שנמצא אצל המרסקי, תוך תקוה, שברגע האחרון יעלה בידם לברוח יחד עם הצבא הסובייטי. לפתע הגיחו הגרמנים מצד תחנת הרכבת ושבו את המטה, שנימנם יחד עם היהודים, שלא הספיקו לברוח.

יום הארבעה באפריל 1944 לא יישכח. אז נותקנו מהעולם. בכל יום באו ידיעות חדשות ע"ד חטיפות וגילוי קבוצות חדשות, שריכוזם בבית הסוהר, ומשם הובלו 700 איש למונאסטאז'יסק ונשמדו. החיפושים נמשכו והתוצאות היו קרבנות חדשים. המיצעד הזה של „כמה שעות" נמשך כמה שבועות. העיר נעזבה כולה מתושביה (יהודים כבר לא היו בנמצא, רק יחידים שהתחבאו) והגרמנים החלו להתבצר בבניני־מגן ובחפירות והתכוננו לקרב.

העיר היתה עטופה דממת מוות. את מנוחת הלילה הפריעו רק היריות מכל סוגי הנשק, שהודיעו שהחזית קרובה. מזמן לזמן אפשר היה לראות צללים נעים של כמה יהודים, שיצאו ממחבואיהם, כדי לבקש מעט אוכל בבתים ההרוסים. את מנוחת הלילה הפריע גם הד שעטת צעדים של משמרות הרוצחים. רק בשעה שנראו האוירונים הסובייטיים, שירו ופוצצו את שארית הצבא ההיטלריסטי — ירדה שמחה על היהודים. הנחבאים בתוך הבונקרים שאפו לרווחה. כל יריה אימצה את רוחם, כי ידעו שהשיחרור ממשמש ובא.

והנה הגיע יום 1944.21.7. שוב התחילו לבוא הניצולים, אבל הפעם רק 30 שלדים, רצוצי גוף, בלי כל אמצעי מחיה. אבל כל אחד היה איתן ברוחו ובנפשו. החלו לשוב היחידים, שעלה בידם לפרוץ דרך החזית. לאט לאט שב כל אחד לשיווי משקלו ולהידמות לבני אדם נורמליים. תוקן אחד מבתי הכנסת, ובו התפללו כל יום והפגינו לפני כולם, שהיינו קשורים עם הדת ואנו קשורים אתה כעת ולעולם לא נעזבנה. לאזני כולם הגיעו הקולות של שארית הפליטה „שמע ישראל, ה' אלוהינו אדוני אחד".

את זכרם של אחינו, שישנו שנת עולמים בקברות אחים, העלינו בתפילות אזכרה והצבנו להם מצבות. אבל שום איש לא הרגיש את עצמו בטוב בעיר הזאת. כל מקום היה קשור במאורעות עגומים, ועל כן החליט כל אחד לעזוב אחת ולתמיד את הגלות ולהשתקע במולדת.

D. P. Camp, 21.X.1947

אליאש חלפן

עדות רביעית

בבוצ'אץ' גרו לפני המלחמה כ־10.000 יהודים, 5000 אוקראינים וכ־2000 פולנים. היחס של האוכלוסיה הארית ליהודים (לפני המלחמה) בבוצ'אץ' היה טוב למדי. בהשואה למקומות אחרים (בגליציה המזרחית) היה היחס של האוכלוסיה הלא־יהודית בבוצ'אץ' אל היהודים יחס נאה מכל הבחינות.

לאחר שהשלטונות הסובייטיים עזבו את בוצ'אץ', נשארה העיר ימים אחדים בלי שלטון. חלקים שניתקו מהצבא הסובייטי פרצו חנויות, והמונים – כמובן לא מהאוכלוסיה היהודית — פשטו לבוז בז בשעה שהיהודים, שהרגישו כבר את האסון המתקרב, שמרו על בתיהם, בהציצם בפחד דרך חלונות קטנים.

הגרמנים נכנסו לבוצ'אץ' ביום הארבעה בחודש יולי 1941. אחרי יריית רובים קלה, לפנות בוקר, בשעה ארבע, הופיע הפושע הראשון במדים ירוקים, החייל ההיטלריסטי. אותו הגרמני — הסתיר את עצמו בין חומות הבתים והציץ לבתים. אחריו הופיעה כנופיה שלמה, ולאחרונה צעדו כבר בטוחות בעיר כל הצבא בהציצם בעין עוינת אל הבתים היהודים, אבל עדיין לא נגעו בהם לרעה. האוכלוסיה שאינה־יהודית, תיכף בהכנס הצבא הגרמני, הסירה מעליה את המסכה מהפנים, ונהפכו בחלקם הגדול למפלצות. כל אוקראיני שלישי, מעכב את היהודים העוברים ברחוב, סוחב אותם לעבודה, לנקות ביבים, לטאטא רחובות וכו'. כדי להדגיש את השינוי המוזר שחל באוכלוסיה האוקראינית, אזכיר את העובדות הבאות. ביום 6/7 נעלם הילד הקטן שלי, ילד בן שמונה שנים. בבית השתרר יאוש נורא. אנו מחפשים ברחוב ושואלים עליו. אחרי חיפושים ארוכים נודע לי, שאוקראיני, צעיר בכובע אוקראיני, הוביל את הילד שלי בכיוון לנגוז'נקה. אני הולך לשם. מרחוק אני מכיר את ילדי הרץ בדמעות בעיניו. הוא מתקרב. עוד טרם הספקתי לשאול אותו איפה היה, והוא סיפר לי שאיכר אוקראיני חבוש כובע אוקראיני, מנגוז'נקה, חטף אותו, שהוא ישא חבילות מסמרים גנובים בשבילו.

האוקראינים גילו תיכף את יחסם ליהודים, התעללו בהם בכל הזדמנות. ואם אוקראיני שמר איזו שנאה אישית ליהודי, התנפלו בלילה על ביתו, ציוו על היהודי לקחת את כספו, שעונו וכו' והובילו אותו ל„פדור" ושמה חיסלו אותו. וכך נרצחו הרבה יהודים ביזמה פרטית, או לפי הוראותיהם של המנהיגים ושל האינטליגנציה האוקראינית ובאופן כזה רצחו האוקראינים חייט בשם קרוה, את ישראל לנדמן, ואת פוקס אשת הרופא, ואת פולאַק (בעל חנות גלנטריה). בכפרים הסמוכים התנהגו האוקראינים גם כן בצורה פושעת זו: בפאבשובקה, בזאלשצ'יקי מאלה (זוטא), במדוודביץ, בפטליקוביץ, בזלוני, ביאזלוביץ, ערכו האוקראינים טבח ביהודים לעיני השמש, התפרצו לבתים, עינו אותם ורצחום לפי שיטת הגרמנים.

אחרי כמה שבועות הוקם שלטון זמני בבוצ'אץ' שנקרא „אַרטסקומנדנטור" (מפקדה מקומית). אז חדלו האוקראינים במעשי הפשע שלהם. הם התחילו לעקוב אחרי יהודים שלא נשאו את הסרט עם המגן דוד. כשתפסו קרבן כזה, הביאו אותו למשטרה, ובדרך התעללו בו. בלי קשר עם „ארטסקומנדנטור" הגרמנית, ארגנו האוקראינים את המשטרה שלהם בפיקודו הזמני של טאראס הפטקוביץ מנגוז'נקי אחרי כן קיבל את הפיקוד על המשטרה האוקראינית קאזנבסקי מגאיוב, רוצח

המונים, שהיה היוזם של שחיטות והתעללויות איומות באוכלוסיה היהודית.

בראשונה הוציאה המפקדה האוקראינית באופן עצמאי פקודות שונות, שבהן הגבילה את חופש האוכלוסיה היהודית, וכן הוצאו צווים לעבודות כפייה וכו׳. בפקודות הבאות היא הסתמכה כבר על השלטונות הגרמניים.

ב־10 באוגוסט 1941 הפתיעה אותנו הידיעה: המשטרה האוקראינית הוציאה פקודה, שעל היהודים מגיל 18 עד 50 להתיצב בשעה 5 בבוקר על הככר המכונה „חזיר־פלאץ" כדי ללכת לעבודה. בעיר קמה מבוכה, מפני שכל יהודי הבין שאין הכוונה לעבודה, אלא נשקפת בהליכה זו סכנה. אבל כדי למנוע אסון כללי, הופיע כל יהודי אחראי, בהתחשבו עם משפחתו וילדיו, בשעה הקבועה בככר.

זוכר אני את ה־11 באוגוסט 1941. קמתי בשעה 4, אחרי שנדדה שנתי כל הלילה. דרך החלון ראיתי, שקבוצות קטנות של יהודים כבר מתקבצות על יד בית המדרש. התבוננתי בפני היהודים האלה. כל אחד הגיב אחרת על המפקד הזה. אחדים הלכו אפילו באומץ לב, אחרים עצובים. את היהודים האלה, ליוו הרבה נשים וילדים, שיללו כל הדרך. אבל אי־הבטחון הגדול והפחד היו מנת חלקם גם של אלה שהלכו באומץ לב.

אני, שגרתי ברחוב ניקולאי הקדוש, ליד בית המדרש, הייתי עֵד למאורעות שונים, ובמשך כל תקופת הכיבוש, לא היתה לנו אפילו שעה אחת שקטה.

בשעה 5 צעדתי יחד עם אחי הבכור, ברנרד, לככר ההיא. ביקשתי שאיש לא ילווה אותנו. נפרדתי מההורים ומכל המשפחה. בדרך התחברנו להמון. בככר קיבלו הצעירים מבין היהודים בעלי המקצועות החפשיים, שאת שמותיהם לא אפרט פה מפני טעמים מובנים (הם אינם בחיים), את הפיקוד על היהודים שלהם. בזמנו היה ראש העיר מנדל רייך, יהודי טוב, אינטליגנטי, ואדם ישר, בא־כוח היהודים לפני השלטונות הגרמניים. בככר הופיע מפקד העיר הגרמני עם המפקדים האוק־ראינים, אחרי כן באו כ־100 שוטרים אוקראינים, ששרו בשעת מצעדם שיר מלא ארס, הקורא לטבח ביהודים. כיצד השפיע שיר זה עלינו, מיותר להסביר.

המפקד הגרמני פקד, שיופיע לפניו תיכף „ראש היודנראט". אחרי שיחה ארוכה עלה בידי רייך לפדות את היהודים במתן שוחד גדול בכסף ובדברי ערך. היהודים שבאו אל הככר, חולקו לקבוצות שונות של פועלים. בין היתר, הוציאו את בעלי המלאכה ובעלי המקצועות והרשו להם לשוב הביתה. גם בידי עלה אז להשתחרר: שיחרר אותי מי שהיה אז ראש העיר האוקראיני, איבן בוביק. יתר היהודים הופנו לעבודות שונות, לתיקון הגשר של מסילת הברזל וכו׳. בשעת העבודה הסתדרו היהודים איך־שהוא, ע"י מתן שוחד למפקדים עליהם, באופן שבערב חזרו כולם הביתה, וזה הקל מעט על מצב הרוח.

באותו זמן הוקמה בבוצ׳אץ׳ לפי הוראות הגרמנים, „מועצת היהודים" (היודנ־ראט). כראש המועצה נבחר מנדל רייך, וכחברים העו"ד ד"ר שטרן, ד"ר איזידור נוימן הוניק, דוד קנר, ברוך קראמר, אבנשטיין יעקב, ד"ר זייפר, רופא וכמו כן שירות־הסדרנים (אורדנונגסדינסט). בראש „שירות־הסדרנים" עמד מ. א., שארגן את המשטרה היהודית מהנוער, שתפקידה היה להוציא לפועל את הוראות „מועצת היהודים".

בהזדמנות זו אני רוצה לציין, ש„מועצת היהודים" בבוצ׳אץ׳ בהשוואה למועצות

יהודים אחרות, נחשבה למועצה טובה מאד, כי דאגה, בגבולות היכולת שלה, לטובת הכלל. איש מהנזכרים לעיל, חוץ מד"ר זייפר, לא נשאר בחיים.

אחרי כן נוצרה לשכת עבודה יהודית, שמדי יום ביומו, הוציאה לפי רשימה פועלים לעבודות שונות. באופן כזה נמנעו לזמן מה החטיפות ברחוב. הגיע היום העצוב 25 באוגוסט 1941. בשעה שתים נפוצה השמועה, כי בשעה 5 אחרי הצהרים על כל היהודים מגיל 18 עד 50 להתיצב ליד הקהילה היהודית לעבודה.

קמה מבוכה גדולה בין היהודים. אף על פי כן התיצבו כולם כאיש אחד במקום המיועד. כשנתאספו יותר מ־800 יהודים, כיתרה אותם המשטרה האוקראינית. חילקה אותם קבוצות קבוצות, וקרוב לשעה שבע, הובילו אותם, תחת משמר מוגבר, לבית הסוהר שע"י המשטרה האוקראינית, ושם החזיקו אותם עד למחרת. בבוקר הובילו את הקרבנות מבית הסוהר ל„פדור". קרוב לשעה 9 נשמעו בעיר יריות ממכונות יריה, שבהן נרצחו כולם.

אף על פי כן השלו היהודים הנותרים את עצמם כל הזמן, ואף אחד לא רצה להאמין, שהיריות האלה היו מכוונות לאנשים החפים מכל פשע. והדבר נתפרש פירושים שונים. סיפרו, שראו איזה יהודי בשם כהן בצ'ורטקוב (יהודי מהקרבנות האלה), ואחרים סיפרו שמי שהוא קרא מכתב מאחד מהיהודים האלה. וכך השלו את עצמם זמן רב, עד שהגיעה התקופה של טבח שיטתי של היהודים, באקציה יהודית הנודעת בשם: "Judenaktion — Judenaussiedlung" (העברת־היהודים).

ביום זה, אבד בעירנו הנוער היהודי המפואר שלה. הלכו הסוחרים, האינטליגנ־ציה המקצועית, בעלי המלאכה, הלכו אבות ובנים יחד. הנשארים שקועים באבל — נאבקו עם מר גורלם.

הפשע, שבוצע ביום 25 באוגוסט 1941 ע"י הגסטאפו והמשטרה האוקראינית, נתאשר ע"י הידיעות מסטניסלבוב, שבה נרצחו בהושענה רבא, בבית הקברות, עשרות אלפי יהודים. באחד מימי אוגוסט הובילו דרך העיר, תחת משמר אוקראיני, יהודים מהונגריה. בזמן שהיהודים האלה עברו את העיר, אסרו על היהודים המקומיים להופיע ברחובות. ולפי שהרבה יהודים לא ידעו על האיסור הזה, הכניסו כמה עשרות יהודים מבוצ'אץ', שנמצאו ברחוב, לתוך הטרנספורט ההונגרי, ביניהם גם בני.

אז סיכנתי את עצמי, הסירותי מעלי את הסרט עם המגן דוד, ופניתי לעבר הטראנספורט העובר, כדי להציל את בני מהטרנספורט. בדרך עצר אותי גרמני — איש צבא (אוקראיני מבוצ'אץ' העיר לו, שהנני יהודי ואני מתהלך בלי סרט).

— „הנך יהודי ואתה מתהלך בלי סימן ?" אמר החייל.

— „ילדי אבד לי — עניתי לו — במשלוח ההונגרי והריני מחפש אותו עכשיו, על כן ראיתי עצמי נאלץ להסיר מעלי את המגן־דוד."

— „רוץ איפוא מהר, אולי תצליח להצילו," אמר אלי החייל.

רצתי מהרה אחרי הטרנספורט. וכשהתקרבתי, הגיע אלי הבכי והיללה של ההמון הקודר. בני, שהיה בשורה הסופית או הראשונה — תחת משמר שוטר אוקראיני, נושא ילד קטן ומבטיו נתונים רק בו. על קריאתי הביט אלי הנער בחיוך, השתומם

ושאל, למה אבא בא הנה? בקושי חדרתי לשורה הזאת, השוטר לא התמצא ברגע הראשון, לא ידע ולא האמין שהנני יהודי, אבל אחרי שהכיר כי יהודי אני, דחף אותי בבעיטה לתוך השורה, וכך צעדתי על יד בני. בדרך עשיתי מאמצים באמצעים שונים אצל השוטר, כדי להתחמק מתוך השורה, מפני שידעתי את המצב, והייתי משוכנע שהמצעד הזה, הוא המצעד האחרון בחיי. לבסוף הגענו לתחנת הרכבת, ושם עמדנו בככר ע״י הצריף. שוטרים אחדים החלו לבחור מבינינו את אלה שנראו יפה ושהיו מלובשים טוב, כדי לגזול מהקרבנות מה שיש להם. לאסוני הוציאו גם אותי מהשורה והכניסוני לצריף, שבו חמסו ממני כל מה שהיה בכיסי, והרביצו בי כהוגן, עד שכמעט אבדה לי הכרתי והשליכו אותי מהצריף. באותו רגע עבר ברכיבה על סוס, אוקראיני אחד, ממכרי הטובים, אחד מלקוחותיו של קיזיוק. פניתי אליו לעזרה (גם הוא מילא אז איזה תפקיד של מפקד משטרה במחוז בוצ׳אץ׳). הוא דרש נמרצות לשחרר אותי ואת בני. ניצלתי את החסד הגדול הזה שהטה לי וביקשתי שישחרר גם את שאר עשרות היהודים של בוצ׳אץ׳. והדבר עלה בידי בלי קשיים. אז שוחררו י. קנובלר ובנו איזי, משה רוזן אלטשולר, אהרנקרץ, חתנו של האקן ועוד. מלבד יהודי בוצ׳אץ׳ חטפתי שני יהודים הונגרים צעירים, והבאתי אותם לעיר. בדרך ציוה השוטר האוקראיני לשיר. לא היתה ברירה. משה רוזן התחיל לשיר. רק הוא יכול היה לשיר, היתר צעדו בשתיקה.

אחרי כמה ימים נודע לנו, שכל היהודים ההונגרים כבר אינם בחיים. כולם נרצחו ע״י מונסטז׳יסקה.

האוכלוסיה היהודית היתה מוכרחה יום אחרי יום בסירוגין לתת ל„מועצת היהודים״, בשביל הגסטאפו, דברים שונים, רהיטים ואף מזון. אנשי הגסטאפו התנפלו לעתים תכופות על „מועצת היהודים״, הוציאו פקודות שונות, וזו צריכה היתה לקיימן תיכף ומיד.

בנובמבר 1941, הוקמה בבוצ׳אץ׳ ז׳נדרמריה גרמנית, „לנדסקומיסאר״ וכן לאנדראט. המפקד של הז׳נדרמריה היה מייסטר, אדם קשיש, שיחסו ליהודים היה מתון. מצב היהודים הוטב אז. הכנופיות האוקראיניות חדלו לרצוח. לפי פקודת השלטונות הגרמניים הטילו חובת־עבודה על היהודים מגיל 16 עד 50, ושלחו אותם למחנות עבודה לבורקי וילקי אשר במחוז טרנופול.

היהודים הוזמנו ל„מועצת היהודים״ והוטל עליהם להופיע עם לבנים ואוכל לשלושה ימים, והמסרב היה צפוי לעונש חמור.

בבורקי, לא יכלו הרבה יהודים לעמוד בפני תלאות החיים, וגוועו מאפיסת כוחות. השלטון הגרמני התיחס שם במתינות ליהודים. הקומיסר איבן בוביק, אדם בגיל העמידה, דיפלומט פיקח, לא דרך על גופות מתים. הוא השתדל בכל הזדמנות לגלות את יחסו הטוב ליהודים וגם הפגין את מעשי חסדו. הוא לא נתן להקים גיטו בבוצ׳אץ׳. יחסיו עם היהודים היו ידידותיים. אליו יכול היה כל יהודי בזמן שלטון הגרמנים לפנות בלי שום קשיים, הוא הקשיב לכל אחד, ולפעמים אף עזר. אם בוביק יכול ברגע מתאים להוציא יהודי מ„אקציה״, הוא עשה זאת תוך סיכון עצמו. אותו בוביק לא היסס בזמן שלטון הגרמנים לעכב ברחוב כל יהודי, להושיט לו את ידו באופן הפגנתי ולברך אותו בחיוך. אני מציין את הדבר הזה, מפני שאותה שעה היה בוביק בחינת תופעה יוצאת מן הכלל. בנו של סנדלר עני

בבוצ׳אץ׳ שימש בתפקיד של ראש העיר, ובזמנים הנוראים ההם גילה תמיד יבכל מקום הרבה הבנה לצרת היהודים.

בזכות השלטון הנ״ל שררו בבוצ׳אץ׳ כעין יחסים משפחתיים. יהודים באי לבוצ׳אץ׳ מכל הסביבה, כדי להציל את נפשותיהם. מספר היהודים בבוצ׳אץ׳ גדל. בראש „מועצת היהודים״ עמד אז ברוך קרמר, ולו היתה גישה קלה לשלטון המקומי הגרמני. בשעת הצורך השתדלו אצל השלטונות הגרמנים, ראש מועצת היהודים, ברוך קרמר, או ד״ר ברנרד זייפר, והם הצליחו בהשתדלותם, בעניינים כלליים וגם במקרים מיוחדים. החיים היו שקטים באופן יחסי עד סתיו 1942. היהודים שהגיעו מערים אחרות קבעו, שבבוצ׳אץ׳ „גן־עדן״. מספר היהודים באוגוסט 1942 הגיע ל־15.000. בבוצ׳אץ׳ לא היה גיטו (כאמור, לא נתן בוביק להקים גיטו), השלטון המקומי לא פעל לרעת היהודים, באופן שהיהודים יכלו לנוע באופן חפשי. באותו זמן, כמדינה בתוך מדינה, היה השלטון האבסולוטי בידי „מועצת היהודים״. הכוח המבצע של השלטון הזה היה „האורדנונגס־דינסט״ (המשטרה היהודית במדים עם סמל מגן־דוד).

והנה הגיע יום של אימה באמת. זה היה בראש השנה 1942. היהודים הרגישו את האסון המתקרב. בעיר נפוצו שמועות על „אקציה״ מתקרבת הקרויה בשם „יודענאוסזידלונג״. היהודים התחילו לבנות מחבואים במרתפים, על עליית הגג ובכל מיני חורים. בראש השנה התאספו היהודים, כמו תמיד, בבתים כדי להתפלל. הם התפללו בכוונה ובלב שבור. ביום הראשון של החג התפללתי בשוק בביתו של ארליך. ברחוב שררה מבוכה יוצאת מן הכלל. המוות הציץ מכל הצדדים.

ברגע ידוע, בשעת התפילה, יצאתי החוצה, ובראותי את האימה הגדולה על היהודים העוברים ושבים, שבתי מהרה אל המתפללים ודרשתי למהר להתחבא, מפני שבכל רגע יכולים להפתיע אותנו. אבל היהודים המשיכו ביתר התלהבות להתפלל. במיוחד שמתי לב אל פניו של בלויקאפ. עיניו של היהודי המתפלל הזה היו מופנות בכיוון אחד למעלה, והן הביעו אמונה שלמה בד׳ הכל יכול, ושלוה יוצאת מן הכלל היתה עליו. באותו רגע כמובן לא רציתי לשאול אותו, מה מחשבות עלו בלבו, שהוא מביט בשלוה כזאת בפני האימה. לא שאלתי אותו, כי הבינותי היטב.

היהודים התפללו בלי הפסק — ואת תפילתם גמרו. ויום ה„אקציה״ חל ב־31 בחודש נובמבר 1942. ליהודים נודע בזמן הנכון ע״ד ה„אקציה״, שצריכה להערך בעירנו, זאת אומרת, רצח היהודים, שכבר נערך במקומות אחרים קודם לכן.

יום יפה של סתיו היה. קרני השמש חודרות אלינו דרך חומות העיר. אני משתומם, שקרנים אלו מחממות אותנו כמו תמיד. כנראה, שבטבע לא נשתנה דבר. אני מוכרח להביט בשמים, גם שם לא ראיתי דבר. לבסוף אני מביט על הרחוב דרך פתח במרתף, ומסתכל בפני העוברים ושבים. התנועה בחוץ לא נפסקה. אנשים הולכים ברחוב. לאזני מגיע אפילו קול של ילדים קטנים. אחרי הסתכלות ממושכת הופתעתי: אינני שומע אף מלה יהודית, אף אחד אינו מדבר אידיש, אינני שומע אף מלה. ובכאב אני משער, שתם האדם היהודי מהרחוב. הרגשה נוראה ומוזרה השתלטה עלי.

ה„אקציה" התחילה בשעה שבע בבוקר ונמשכה עד שעה שבע בערב. במחבואים הגיעו אלינו קולות הקרבנות היהודים, שהוצאו מתוך הבתים. אנשי הגסטאפו חיפשו גם בבית, שבו היינו חבויים, אבל לא מצאו אותנו. ביום השני בבוקר, הגיעו אלינו הקריאות הראשונות ביהודית מהרחוב: „מוישילי". הבינונו שכבר אחרי ה„אקציה".

בבוצ'אץ' נשמדו באותו יום אלפיים יהודים מגילים שונים. את הקרבנות היהודים מהאקציה הזאת, הוציאו לבלז'ץ, לתאי־הגז. בדרך קפצו אחדים מהצעירים מהקרונות וחזרו הביתה. אחרי שיצאנו מהמחבואים, הביטה עלינו האוכלוסיה הארית בבוז ובשנאה. כל יהודי נחשב כמיותר, ובעיני הארים אפשר היה לקרוא: „העולם אינו קיים בשבילכם, יהודים, אין לכם זכות לחיות, לשם מה ניצלתם? בין כה וכה, מוקדם או מאוחר, תשמדו".

אחרי ה„אקציה" הזאת השתרר אי־שקט בין היהודים. כל יהודי היה בטוח, שנחרץ עליו דין מוות, וכל אחד רק דאג לדחית ביצועו, כי באותו זמן נחשב חודש בעינינו כתקופה שלמה. לא הרבה זמן אפשר היה להתאבל על ה„אקציה" שהתקיימה כי אחרי כמה ימים נפוצו שמועות על אקציות חדשות.

באותו זמן חוסלו, לפי הוראות השלטונות הגרמניים, כמה רחובות בפרברי בוצ'אץ'. היהודים, שגרו בפרברים, מוכרחים היו לעבור לגור בעיר. וזה הגדיל את הסבל של האוכלוסיה היהודית.

למרות השמועות על האקציות החדשות, התחילה הפעם האקציה פתאום, באחד בדצמבר 1942. החלק הגדול של האוכלוסיה היהודית לא היה מוכן לכך, ולא הספיק להתחבא, ומבלי להתחבא נפל בידי הרוצחים. בערב 30 בנובמבר נפוצה שמועה, כי למחרת צריכה להערך אקציה. היהודים התחילו לברוח מהעיר אל היער, אחרים התחבאו במרתפים, במחבואים ובחורים שונים.

האקציה התחילה בבוקר בשעה שש. נשמעו יריות, שנהרגו בהן היהודים שניסו לברוח. כל יריה הרגה יהודי אחד. במשך האקציה, לא נשמע קול יהודי ברחוב. בזמן האקציה הזאת, נהרג הפרופסור הוינאי ד"ר קליין, הידוע לי אישית. זה היה אדם בלתי רגיל, ששלט בשמונה שפות. אע"פ שכל חייו גר בין גרמנים, לא הכיר אותם, האמין שהוא ימלט מידי ההיטלריסטים. הפרופסור הזה הגיע לבוצ'אץ' יחד עם אשתו וגרו ברחוב פודהייצקה, אצל זומרשטיין. כשהתחילה ה„אקציה" היה ד"ר קליין סבור, שאין לו מה להתחבא. למרות ההפצרות של בעל־הבית שלו, נשאר הוא בחדרו. היה משוכנע, שהוא לא יצטרך להרג על יהדותו. ברגע ידוע נכנסו לדירה שני אנשי גסטאפו. הפרופסור נכנס אתם בשיחה, ובשפה הגרמנית היפה השגורה בפיו הסביר להם, שהוא אדם בעל זכויות, כי כל חייו הקדיש לתרבות ולאמנות הגרמנית, ולאמתו של דבר הוא: "Freidenkend und innerlich überzeugter Deutscher" (חפשי בדעותיו וגרמני בעל הכרה פנימית).

אנשי הגסטאפו הקשיבו לו, ואחרי כן ענו לו: Sie sind doch Jude (אבל אתה יהודי). לד"ר קליין אירע מה שאירע לכל יתר יהודי בוצ'אץ', שלא היו להם זכויות בשדה התרבות הגרמנית. באופן מחפיר הוציאו את ד"ר קליין החוצה ומשם למקום ההשמדה.

ב„אקציה״ הזאת הושמדו כ־1800 יהודים. הרבה יהודים נרצחו אז ביערות, בשדות ובעיר. היא נמשכה עד שעה 5 בערב.

אחרי האקציה הזאת קבעו ליהודים כמה רחובות: רחוב גרונוואלדסקה, רחוב בוזניצ׳ה (רחוב בית הכנסת), קוליובה, פודהייצקה (הצד השמאלי של הרחוב) וכן רחוב ניקולאי הקדוש (בכיוון אל בית המרחץ). יהודים אחדים הוסיפו לגור מחוץ לרחובות הקבועים. אלה היו יהודים, שקיבלו המלצה מאת ה„לאנדסקומיסר״. אף אחד מהיהודים האלה לא נשאר בחיים.

בבוצ׳אץ׳ היתה השמדת היהודים אטית באופן יחסי. השלטונות המקומיים בבוצ׳אץ׳ התיחסו ליהודים יחס נוח, אלא שביקורם התמידי של אנשי הגסטאפו מערים אחרות עורר פחד מוות בקרב האוכלוסיה היהודית. ביקור כזה עלה תמיד ליהודים בקרבנות. ביום בהיר אחד, בחודש דצמבר, נקראו ליודנראט ע״י האור־דנונגסדינסט, אבא שטרן, יהודי בעל צורה פטריארכלית והדרת זקן, ואחרי כן נקראה נערה בריאה וצעירה, ונער אחד מנדבורנה, ציוו עליהם לעמוד בשורה ע״י היודנראט. לעומתם עמד התלין הידוע בבוצ׳אץ׳, הז׳נדרם הגרמני פאַאַל, שציוה עליהם להכנס אל השער האחורי של בית שמעון אבנשטיין, ושמה רצח אותם בשלוש יריות. האורדנונגסדינסט הוציא את גוויותיהם על אלונקות. אני ראיתי את הגוויות השותתות דם מבעד חלונות ביתנו. לפני שעה עוד חיו היהודים האלה, והאמינו, וחלמו על שיחרור. היריות של הרוצח שמו לאל את כל תקוותיהם, והכזיבו את מבטחם באל עליון.

בימים אלה נתפשטה מחלת הטיפוס בין האוכלוסיה היהודית בבוצ׳אץ׳, והרבה היו חלליה. המצוקה הגדולה בדיור והרעב גרמו למחלה זו. רופא אחד אוקראיני, שאת שמו אינני זוכר, הביא את ענין המגפה לישיבת העיריה. ואחרי זמן מה חזרו שמועות בעיר, שהיהודים מפיצים את המחלה וצריך למהר בהשמדתם.

אינני יכול לקבוע איך ובאיזו מידה השמועות האלה השפיעו, על כל פנים אז היתה קיימת רק תרופה אחת נגד המחלה הזאת: השמדת היהודים. בסוף חודש דצמבר 1942, הפתיעה את היהודים ה„אקציה״ ברחובות. כל עובר ושב יהודי נעצר ע״י המשטרה האוקראינית והובא לתחנת המשטרה האוקראינית. באותו יום ירתה המשטרה האוקראינית בגב׳ שפורן (מבית הירשהורן), בשעה שניסתה לזוז ממקום המעצר של היהודים, שנחטפו ברחוב, וכן נורו עוד כמה עשרות יהודים ממקומות אחרים. את יתר היהודים שנעצרו הביאו לצ׳ורטקוב, והם נפדו אחר כך בסכום כסף גדול.

בחודש ינואר 1943 היתה הרשמה ביודנראט של כל הגברים מגיל 18 עד 50, כדי להוציאם לעבודות פרך במחנה אשר בבורקי.

בראשית חודש פברואר 1943 התקיימה ה„אקציה״ השלישית, שנמשכה שני ימים. היא צימצמה את מספר היהודים בעיר עד למינימום. אז נתגלו הרבה מחבואים של יהודים. לגילוי המחבואים גרמו אנשי העולם התחתון של האוקראינים. אחרי האקציה הזאת היו רחובות העיר מלאים גוויות של יהודים, וכתמי דם יהודי היו על כל צעד ושעל. אני זוכר את שני הימים האלה ולא אשכחם! שכבנו במחבוא בעליית הגג בביתנו ברחוב ניקולי הקדוש 7. ההורים שלי ויתר השכנים של הבית הזה, שכבו במחבוא במרתף, ואני עם הילדים ועם אשתי וכן דודנית של אשתי עם

בעלה גוטפריד, שכבנו במחבוא בעליית הגג. האקציה התחילה בשעה 6 לפנות בוקר. ראיתי את איש הגסטאפו הראשון, שצעד בכיוון לבית ווייס. ביריה מרובה הרג ילדה יהודיה שרצתה להתחבא. נוכחתי לדעת, שה„אקציה" התחילה. כל בני הבית כבר שכבו במחבואים. בהמשך הזמן שמעתי דפיקות בשער השכנים, ומיד גילו מחבוא והוציאו את הקרבנות. אף אחד מהקרבנות לא בכה, אף על פי שידע כי הוא מובל למות. ואלה שלא יצאו מהמחבוא מרצונם הטוב, נרצחו בו במקום. במשך היום הזה נאספו הקרבנות היהודים והובלו למשטרה האוקראינית, ולפנות ערב הוליכו אותם ליער על ה„פדור", ושם נרצחו כולם. כל יריה הגיעה לאזנינו וידענו שעם כל יריה נרצח יהודי. ביום השני השתמשו באותה שיטה של רצח. בפעם הזאת לא הובילו את היהודים לבלז'ץ, אלא רצחו את כולם בבוצ'אץ' על ה„פדור" במשך כל יום המחרת, אחרי האקציה, הובילו בעגלות־חורף את גוויות ההרוגים, יהודים, שעוד לפני שני ימים היו בריאים וצעירים.

אחרי האקציה הזאת אסף היודנראט כל מה שנשאר בבתי היהודים הנרצחים, וחיסל את הרחובות שבהם גרו יהודים אלה. את בתי היהודים קיבל לידיו ה„טרוי־האנד" („הנאמן") ע"י העיריה. לפי פקודת השלטונות הגרמניים מכר ה„טרוי־האנד" את הבתים האלה לאוקראינים במחירים זולים.

באותו זמן הוקם, לפי פקודת השלטונות הגרמניים, מחנה של יהודים. את המפקדה על המחנה קיבל לידיו ז. ש.; מפקד משמר המחנה היה ל. ק. — אלה השנים נעשו כעת אדונים על שארית הנוער היהודי. ביזמתם נערכו חטיפות של יהודים צעירים. ביום אחד נעלם בני בן ה־16, שנפל גם הוא קרבן לחטיפות אלה. החלטתי למצוא אותו במחנה ויהי מה. ביום אחד פניתי אל ה„מפקד", שיוציא את ילדי לכל הפחות לכמה רגעים, לבקשתי קבלתי תשובה זו: „תושבי המחנה מוכרחים להיות כאן. תשמח אם אסכים לקבלך. במקרה שתיערך „אקציה", הרי אתה בטוח במחנה. כאן לא יאונה לך כל רע!"

אמרתי לו: „רצוני לראותו רק רגעים ספורים, אדוני מנהל המחנה".

„מה, איך קראת לי? מנהל המחנה? ואני הנני מפקד המחנה ולא מנהל המחנה".

„סלח לי, אדוני מפקד המחנה".

אחרי בקשת סליחה מאת מפקד המחנה, יצאתי את המשרד שלו.

בחודש מרץ, עברו כל חברי היודנראט, יחד עם המשפחות שלהם למחנה; ואם מי שהוא מהעם הפשוט רצה להכנס למחנה, צריך היה לתת כסף כדי שהמפקד יאשר את כניסתו. מצב האוכלוסיה היהודית הלך ורע מיום ליום. ליהודים היה אסור לקנות בשוק, רק ברחוב צדדי, ובשעות מ־10 עד 12, כלומר במשך שתי שעות בלבד. במשך השעתיים בלשו האוקראינים אחרי התגרניות שמכרו ליהודים, אבל התגרניות, וכן האוקראינים, כבר חזו מראש את נפילתו של היטלר ועל כן מכרו במחירים יקרים ליהודים.

באמצע חודש מרץ 1943, בא לבוצ'אץ' ה„אורדנונגסדינסט" מטרנופול, כדי לבוז את שארית הפליטה של היהודים. הם הלכו מבית לבית, ולקחו את כל המטלטלין שנמצאו בבתים. באותו זמן היו כבר היהודים מיואשים. לא היה בית שלא היה בו מת, והיו משוכנעים כי גם הם נידונים למוות. היהודים התחילו

למכור כל מה שהיה להם, כמעט בחצי חינם. באמת אסור היה ליהודים למכור שום דבר, כי רכושם נחשב כרכוש המדינה. בסוף מרץ התקיימו האקציות בלי סדר, כל יום וכל שעה נרצחו יהודים בבתים וברחובות.

באותו זמן נרצח על יד ביתנו יאַנק הירשהורן, הוא נפל על יד הבית פצוע קשה, ביקש שישאירו אותו בחיים כי יש לו שני ילדים, כמו כן הראה תעודות המאשרות שיש לו עבודה, אבל שום דבר לא עזר, הרוצח ההיטלריסטי הרג אותו ביריה נוספת. האבן שעליה שכב יאַנק במשך שבוע שלם היתה מכוסה דם.

בראשית אפריל 1943 הופתענו בבוקר השכם ב„אקציה״, שבה נרצחו כמה מאות יהודים. בנאגוז׳נקי, בדירה שבה גר גרמני, התחבאו כמה משפחות יהודיות. הלשינו עליהן באזני הז׳נדרמריה הגרמנית, ערכו חיפוש בדירה, ומצאו שמה את ד״ר איזידור נוימן, עורך דין מבוצ׳אץ׳, סמי אנגלברג עם אשתו וילדיו, וכן משפחות יהודיות אחרות, שאת שמותיהן אינני זוכר. היהודים האלה נורו בו במקום.

היהודים שנשארו בחיים תלו תקוות חדשות במצב החזיתות שהוטב. צבאות מדינות הברית, התקדמו באפריקה הצפונית, כבשו אז את האי למפדוזה, ועוד מקומות אסטרטגיים חשובים. לונדון הודיעה אז על התקפה באירופה, כל הידיעות האלה היו כצרי לנפשות האומללות שעוד נשארו בחיים.

מהלך המחשבה של הקבוצות הזעירות האלה היה: מצד אחד מוחצים האנגלים והאמריקנים ומצד שני מנחיתה רוסיה מהלומות קשות, ועוד מעט תושמד המפלצת, על כן צריך רק להאריך רוח, כדי לזכות לזה.

היחס אל האוכלוסיה הלא יהודית היה תלוי במידה גדולה במצב האסטרטגי. אם המצב בחזית של מדינות הברית הוטב, מיד שינו האוקראינים את יחסם אל השארית הקטנה של היהודים, אבל אם הגרמנים התקדמו בחזית, שוב אפפה שמחה את האוקראינים, ויחסם ליהודים הורע. אוקראיני בפגשו יהודי, הודיע לו בשמחה: „הגרמנים מתקדמים״. הידיעה הזאת היתה מצערת באופן נורא את היהודים, והוציאה אותם משיווי משקל נפשי.

אביב הדמים (אפריל 1943)

כל יהודי שנשאר בחיים מבקש לו מקום מחבוא. אפשרות אחרת של הצלה אין. המוות מציץ מכל הצדדים. מנהלים משא ומתן עם האיכרים. מחיר מקום על עליית גג, מכל נפש הוא, 1000 מרקים גרמניים. מי שיש לו ילדים קטנים מצבו גרוע ביותר. כבר הגיעו ידיעות, שאיכר מחביא את היהודי ושומר עליו במשך כמה שבועות, גוזל ממנו את הכל ואחרי כן מלשין עליו לפני הז׳נדרמריה הגרמנית או הגסטאפו. למרות כל השמועות האלה, כל אחד מבקש מחבוא בכפר.

כדאי להזכיר, שברגעי יאוש אלה האמין כל יהודי במפלתו של היטלר ושאף לזכות לרגע זה. וכך הגיע ה־12 במאי 1943! ברחוב בוז׳ניצה פורסמה הודעה מטעם היודנראט, על סמך פקודה של השלטונות הגרמניים, בתוכן זה:

„כל היהודים, בלא הבדל גיל, חייבים לעזוב את בוצ׳אץ׳ עד סוף מאי ולעבור לטלוּסטה או לקופיצ׳ינצה״. על החתום: קראַמר.

קמה מבוכה בין היהודים שנשארו בחיים. וכל מי שעלה בידו להשיג מקום אצל איכר, מיהר בחפזה ובסתר החשכה לעזוב את העיר. רבים החליטו לנסוע

לטלוסטה, מפני שרחשו לעיר זו יותר אמון, יהודים אחרים שמו את פניהם לקופיצ׳ינצה, והיתר, שלא הספיקו לעזוב את העיר, נשארו בעד תשלום ניכר ב„שכונת היהודים״. השכונה הזאת הכילה רק רחוב אחד בכיוון הכנסיה הרוסית ברחוב ניקולאי הקדוש. זה קרה בראשית חודש יוני 1943.

באותו זמן נתקבלו חברי היודנראט, האורדנונגסדינסט, ומנהל המחנה ועוד מיוחסים אל המחנה, שמפקדו היה זלמן שטרנברג, וסגנו המכונה „מפקד המשמר״ היה ליאון קנר. שם חיו לפי שעה בשקט באופן יחסי.

עוד בראשית קיומה של „שכונת היהודים״, שבה גרו כמה עשרות משפחות יהודיות, היו מתנפלים בלילה על המשפחות האלה, היו הורגים את הקרבנות במקום, או היו מוציאים אותם אל בית הקברות היהודי, ושם ציוו עליהם להתפשט והם נרצחו ביריות.

בשעת אחת האקציות האלו, הוציאו מ„שכונת היהודים״ את יונה גלאנצר ובתו וכן את האשה שטרן עם ילדה. אחרי כן נרצח ביריה מאקדח הגיס של פרייברון (מחנות הנעלים, את שם משפחתו אינני זוכר). בשכבי בתוך המחבוא שמעתי כיצד האדם הזה התחנן לפני הרוצח האוקראיני. נתן לו כסף ודברי ערך, בכה, אך ללא הועיל. יריה וצווחה פרועה של הבאנדיט הפסיקו את קולו הבוכה של היהודי.

בהזדמנות זו אתאר את מצב ביתנו, שנמצא אז בשכונה היהודית, שהופתעה בלילה ההוא באקציה חמסנית ורצחנית. גרתי בבית אבי ע״י רחוב ניקולאי הקדוש 7, סמוך לבית החולים היהודי. אחותי עם הילדים וההורים גרו בקומת הקרקע, ואני עם משפחתי גרנו בקומה הראשונה. ביתנו היה באופן יחסי מבוצר היטב. בחלונות היו סורגים, באופן שלא קל היה לחדור פנימה. בביתנו לא שכב אז איש במיטה, רק על תבן על גבי הרצפה. ברגע הסכנה אני הקיצותי הראשון. בבוקר השכם, בקירוב בשעה שלוש, עוררו אותי יריה וצעקה מהרחוב של אשה פצועה. רצתי תיכף למטה להודיע למשפחתי על ה„אקציה״. עוד לא הספקתי לחזור למעלה וכבר דפקו הרוצחים האוקראינים על השער וצעקו: „יהודי ארור, פתח!״

באותו לילה לן אצלי חייט, יהודי נכה, אדם זקן. בביתנו היו לנו שני מחבואים, אחד במרתף ואחד למעלה על העליה. בזמן כל „אקציה״, עמדו לנו המחבואים האלה. בלילה זה באה עלינו האקציה כחתף. הדירה, שבה גרתי אז, היתה בעלת שני חדרים קטנים, ומטבח עם חלון הנשקף לעבר בית הכנסת. דרך החלון הזה הבטתי אל הרחוב: ליד בית הכנסת עמד שוטר אוקראיני מזויין, שארב לקרבנות יהודים. המצב היה מסובך מאד, כי כפי שהזכרתי קודם, לן אצלי חייט נכה. בברחי או ברדתי למטה למרתף, מוכרח הייתי לסחוב אתי את הנכה הזה. בני המשפחה הקרובים לי הספיקו להתחבא, ואני, מבלי שיהיה לי מוצא אחר, תפסתי את הנכה, כמו איזה ארגז, על הידיים (באותו רגע היו לי כוחות על־אנושיים) והורדתי אותו למטה. השלכתי אותו למרתף ואחריו ירדתי אני, במהירות גדולה; אחרי כן שמעתי איזה רשרוש קל, נדמה היה לי אז שהרוצחים באים בעקבותי, אבל נוכחתי לשמחתי, שאבי ואמי הספיקו ברגע האחרון לבוא אל המרתף. קול צעדי הרוצחים האוקראינים נשמע במדרגות, שמתחתיהן נמצא המחבוא שלנו. האקציה נמשכה

מעלות השחר עד השעה שמונה. בשעה שמונה נעשה שקט. אי פה, אי שם כבר נשמע קול יהודי ולחש מלה יהודית. זה היה שקט שלפני סערה!

אלה שנשארו עוד בחיים ברחו מהעיר, והתחבאו. הרבה יהודים התכוננו למות אני זוכר, שאחותי ברוניה, שחזרה בחשאי (כי בימים אלה כבר לא הופיע יהודי ברחוב), חדרה לבית משפחת ארליך, סיפרה שמשפחת ארליך, זאת אומרת, אשתו של מאיר ארליך ז"ל ובתה זיידמן וכן רייך עם ילדיה מתכוננים למות, כי אין להם כל תקוה להשאר בחיים.

יהודי, שלא היה לו באותו זמן איכר משלו, שיחביאו, נחשב כמת־חי. כך נראו הדברים.

ביום הראשון, 13 ביוני 1943, עזבתי יחד עם אשתי את העיר בוצ'אץ'. בהצלחה עברנו דרך העיר, צעד אחרי צעד הלכנו אחרי האיכר דרך ה„פדור", לביתו של האיכר. שמו של האיכר היה מיקולי זאחארצ'וק, ושם אשתו מארינקה, היא היתה פולניה, אבל הוא היה אוקראיני. הם גרו בצויטובה על יד בוצ'אץ'.

בערוב השמש הגענו לביתו הכפרי של האיכר. תיכף נכנסנו לרפת, שבה חיכו לנו בפחד בעליית־הגג הנערים שלנו האחד בן ה־12 והבכור בן ה־18. הילדים שלנו שמחו מאד לקראתנו, כי ידעו, שבבוצ'אץ' נערכות „אקציות", ומכיוון שלא קיבלו ידיעות עלינו, חששו מאד לגורלנו.

בעלית הגג אצל האכר

בימים הראשונים כבר התחיל הרעב. בעליית הגג סידר בעל הבית מחבוא בשבילנו. ברפת היתה אורוה מכוסה קרשים ועליה הרבה תבן. בחלק האחרון של העליה, בקוטר של 2 מטר, היה מקום לחמשה אנשים. הוא היה מכוסה אלומות והיה מוסוה בצורה כזאת, כאילו זה סוף הגג. בין הקיר הזה והקיר האמיתי של סוף הגג, בילינו את התקופה האחרונה של שלטון ההיטלריזם בבוצ'אץ'.

ביום 25 בחודש יוני 1943 היתה בבוצ'אץ' האקציה האחרונה. באותו יום גילו הרבה מחבואים, והוציאו גם כן את המחנה ואת כל יתר היהודים שנשארו עוד בחיים. אז נתגלה המחבוא בבית אבא שלי, ברחוב ניקולי הקדוש מס' 7, והוציאו משם את אבא שלי, שהיה בן 75 שנה, את אמא, את אחותי עם שני ילדיה, וכן עוד יהודים שהיו שם.

באותו יום הוצאו להורג חברי היודנראט, ה„אורדנונגסדינסט" ועוד יהודים, שבגלל מעמדם המיוחד היה להם עד אז חופש תנועה מסויים.

יום אחרי יום הגיעו אלינו ידיעות על גילוי מחבואים בסביבות בוצ'אץ', וזה דיכא אותנו מאד. בעל הבית שלנו הלך פעמיים או שלוש פעמים בשבוע לבוצ'אץ', הביא לנו עתון וידיעות מהעיר. לבואו של בעל הבית חכינו בכליון עינים, כי מאד פחדנו בשעה שלא היה שב בזמנו. גורלנו היה קשור אתו.

את המחבואים של היהודים גילו רוצח אוקראיני, בנו של נאהיובסקי ובאנדי־טים אחרים. במקרים כאלה, הובילו את הקרבנות תיכף ומיד אל הז'נדרמריה הגרמנית, ומשם הובילו אותם תחת משמר אל בית הקברות היהודי, שבו נרצחו.

באותו זמן התחבאה ביערות בוצ'אץ' קבוצה קטנה מהנוער שנשארה בחיים,

ואלה הם: שני האחים באואר, ליסט, בן האופה, פרידלנדר, פריץ ואחרים — כמה עשרות בחורים מבני 17 עד בני 22 שנה.

באחד הלילות חדרה קבוצה זו לביתו של האוקראיני נאהיובסקי ודקרו אותו כנקמה על מעשי הרציחה שלו. הידיעה על רצח הבאנדיט האוקראיני, נפוצה מהר בעיר. בין האוקראינים כמה מבוכה עד כדי כך, שמיום זה חדלו האוקראינים לגלות את מחבואי היהודים, ועברה השמועה ביניהם, כי פרטיזנים יהודים נמצאים ביערות בוצ׳אץ׳. אפשר לומר בודאות, שמיום זה הרגשנו את עצמנו בטוחים יותר בעליית הגג, כי כל איכר שהחביא יהודי, חשש מעתה למסור אותו לגרמנים — מפחד הפרטיזנים היהודים. היו גם מקרים, שקבוצת יהודים לוחמת התנפלה על אוקראינים, שהסגירו יהודים בידי הגרמנים. בזכות קבוצת הלוחמים הזאת נשארו בחיים בבוצ׳אץ׳ ובסביבתה כאלף יהודים. מובן, שסייעו לכך גם הרצון הטוב והמסירות של כמה קתולים יוצאים מן הכלל.

יהודים, שנשארו בחיים בתקופה זו, מחודש יוני 1943 עד 24 במרץ 1944, בילו את ימיהם במחבואים מתחת לאדמה, בעליות גג או בחפירות ביער. הם חיו במצוקה, שאי אפשר לתאר, ברעב, בקור ובפחד נורא.

חיינו בעליית הגג היו בלי אור. והשיחות היו רק ע״י תנועות, לרוב במצב של שכיבה. ארוחת הבוקר שלנו אכלנו בצהרים או בערב. האוכל היה בעיקר תפוחי אדמה.

כשהוטב המצב בחזית, התחיל בעל הבית שלנו להיטיב את יחסו אלינו, עד כדי כך, שקיבלנו מזון יותר טוב. במקרה הפוך היה כמעט שוכח אותנו. פעם בארבע שבועות, היה מרשה לנו לרדת בלילה אל ביתו, לכבס את הלבנים. בהזדמנות זו יכולתי להתגלח ולהתרחץ. אלה היו הרגעים היפים ביותר בחיינו בעליית הגג.

בנשימה עצורה עקבנו אחרי הידיעות מהחזית. כיבוש קיוב עשה עלינו רושם כביר, ובעל הבית שלנו התחיל להתיחס אלינו ברצון ונתן לנו תפוחי אדמה עם לחם.

וכך הגיע יום השיחרור, הוא יום 24 בחודש מרץ 1944. הקשבנו בשעה שאשה אחת מהכפר מספרת לבעל הבית שלנו, שהסובייטים כבר כבשו את בוצ׳אץ׳. הילד הבכור שלי התחיל באותו רגע לבכות, וחדל לדבר מרוב שמחה, עד כדי כך, שעד היום הוא נתון לפיקוחו של רופא בוינה. לאחר שיצאנו מהמחבוא ברחנו לטשרנוביץ, כי הסובייטים עזבו אחרי 10 ימים את העיר והגרמנים חזרו אליה.

בבוצ׳אץ׳ נשארו אז כ־1000 יהודים. אחרי שהסובייטים נסוגו, חזרו היהודים למחבואים שלהם, כי הבינו, שהסובייטים נסוגים רק לכמה ימים. אבל באמת עזבו הסובייטים את העיר למשך 4 חדשים, וקו החזית היה מחוץ לעיר. אחרי זמן קצר היו תושבי העיר מוכרחים לעזוב את העיר, כתוצאה מזה היו היהודים נאלצים לצאת ממחבואיהם. אני מעריך את מספר היהודים שנשארו בחיים לכל היותר ל־50 נפש. שארית הפליטה הזאת עזבה את בוצ׳אץ׳ ונסעה למערב. לא ידוע לי כמה יהודי בוצ׳אץ׳ חזרו מרוסיה.

15 במאי 1946 ישראל גלברט

תנועת המרי בבוצ׳אץ׳

(זכרונות)

א.

אחרי שלושים ושלושה חדשי אימים ואכזריות ללא־תקדים בתולדות האנושות, נסוגו חילות גרמניה המובסים. למחרת כניסתם של הצבאות הסובייטיים (26 במרץ 1944) יצאו ממחבואיהם למעלה מ־800 יהודים. לפי הידיעות שהצלחתי לאסוף היה זה האחוז הגבוה ביותר של יהודים שנשארו בחיים לגבי כל שאר הערים והעיירות בגליציה המזרחית. אין כל ספק, כי עלינו לייחס אחוז זה של יהודים שנשארו בחיים תודות לארגון פעולת תנועת המרי, אשר גרעינה קם בבוצ׳אץ׳. השקפה זו הופצה על ידיו גם בעיירות הסביבה, והיא זכתה בהבנה בבוצ׳אץ׳. השקפה זו הופצה על ידיו גם בעיירות הסביבה, והיא זכתה בהבנה ותמיכה. הפחד מפני הטלת האחריות על האוכלוסיה היהודית כולה, חוסר נשק והעדר הדרכה מתאימה לשורות הלוחמים, מנעו את הנהלת תנועת המרי לנקוט צעדים נמרצים בראשית התארגנותה.

מסרנו לעצמנו דין וחשבון, כי כל גילוי של רצון התקוממות ומלחמה עלול להביא לידי חיסול מידי של כל יהודי בוצ׳אץ׳. דבר זה חייבים לזכור כל אלה, המתפלאים באיזו קלות הרשו לעתים כה קרובות אלפי יהודים, כי יובילו אותם לקראת המוות, ללא התנגדות כלשהי.

הגרמנים נכנסו לבוצ׳אץ׳ ביום השבת, 5 ביולי 1941, וכבר למחרת היום קמה יחידה גדולה של משטרה אוקראינית והחלה להתעלל באוכלוסיה היהודית. בתקופה הראשונה קבעו את גורל היהודים בבוצ׳אץ׳ שוטרים אוקראינים, שמאחוריהם עמד ועד אוקראיני, שהיה מורכב מאינטליגנציה מקומית. בתקופה זו היינו עדים להתעללות ביהודים, שגורשו מרוסיה התת־קרפטית, ולשחיטות על ידי הקלגסים האוקראינים. ויהודי המקום היו מקבלים את אחיהם הנרדפים ברגשי אחוה, מחלקים להם את פרוסת הלחם האחרונה ומשתדלים לפדותם בכסף מידי הרוצחים. הגיעו ידיעות על הפוגרום בטרנופול. מיד אחרי כניסת הצבא לשם נרצחו למעלה מ־3000 יהודים. (אחרי המלחמה טוען הצבא, כי הוא לא ידע מאומה על המתרחש בעורף). בבוצ׳אץ׳ נחטפו מדי יום ביומו יהודים לעבודה, ושם מתעללים בהם בצורה האכזרית ביותר. (כל זה נעשה על ידי המשטרה האוקראינית, הטוענת כי עליה לנקום בקומוניסטים היהודיים, שהשתתפו בגירוש אוקראינים לסיביר).

בתקופה ראשונה זו קם ועד יהודי (יותר מאוחר: „יודנראט”), שהציג לעצמו תפקיד להמתיק בעזרת כופר נפש, את המעשים הפליליים המטורפים של הגרמנים צמאי־הדם.

באחד הבקרים האלה, במחצית השניה של יולי 1941, ערכו האוקראינים הרשמה של היהודים, שבה נרשמו למעלה מ־1500 איש, בגיל 16—40 שנה. הודות להתערבותו של המפקד האוסטרי של החיילות העוברים דרך בוצ׳אץ׳, לא בוצע כבר אז המעשה שבוצע שלושה שבועות אחרי כן.

במחצית חודש אוגוסט 1941 הגיעה בפעם הראשונה הגסטאפו. היא ערכה הרשמה, ובהתאם לעצתו של הועד האוקראיני נבחרו 350 איש מבין האינטליגנציה והנוער, ולמחרת היום הוצאו להורג ביריות בגבעת „פדור". הומתו אז שני חברים של היודנראט, ד"ר י. שטרן וקאנר, וכן ד"ר יודנפרוינד, שהוזמן על ידי הגסטאפו. ניצל אז רק צעיר בשם מאנדל. כמה כאב ועינויים הצטברו אז בלבות האמהות והנשים, שהיו באות מדי יום ביומו ליודנראט בבקשה לעזור להן בחיפוש קרוביהן, מתוך אשליה שיקיריהם עודם בחיים, ושנשלחו לעבודה לנהר זברוץ׳. ובינתים היו מוטלות גויותיהם בקבר המוני בגבעת פדור, במרחק 2 קילומטרים בלבד מן העיר.

אותו בוקר של חודש אוגוסט התחיל נתיב היסורים והעינויים, שהסתיים בהשמדת יהודי עירנו, וכן בהשמדת אלה שגורשו מהעיירות והכפרים בסביבה. אחרי ההרשמה הנזכרת לעיל, באה תקופה של ייצוב־מה בחיי היהודים ואשליה, כי ייתכן ויבוא מפנה במדיניות הגרמנים לגבי היהודים, וכן היתה תקוה, כי עוד מעט ותישבר החרב הגרמנית. מתפקידו של היודנראט — לספק פועלים ולעזור לאנשי הגסטאפו, הבאים אחת לשבוע מצ׳ורטקוב, בשוד ההון היהודי. התחיל ביצוע שיטתי של תכנית השמדת היהודים. היהודים הוצאו מחוץ לחוק, נתפרסמה הוראה, המחייבת אותם לשאת סימן מיוחד, ניטלה מהם הזכות לתנועה חפשית ולשינוי מקום מגוריהם. נוסף על המס בזהב ובכסף, בפרוות ובשאר חפצי בית (מחרימים רהיטים, כלי מיטה, לבנים וסרביסים), צימצמו את מנות־המזון והקימו רובע מיוחד ליהודים. ליהודים הותר לגור רק בצדה השמאלי של העיר, ואת הגבול הווה רחוב הרכבת וכן המשכו עד הגשר בדרך לצ׳ורטקוב. האוכלוסיה היהודית, שרוכזה בצורה זאת, שימשה מטרה קלה יותר לפעולות הבאות.

התחילו פעולותיו של מכשיר ההשמדה השני, הלא הם המחנות: „מחנה העבודה" (ארבייטסלאגר), „מחנה היהודים" (יודנלאגר, יולאג).

ב.

בדצמבר 1941 קיבל היודנראט הוראה לשלוח קבוצת פועלים לבורקי־ווילקי ליד טרנופול. בערב חרפי, עז וקר, הביאה המשטרה היהודית (אורדנונגס־דינסט) את צווי ההתיצבות תוך שעתים ביודנראט. על כל אחד מהעובדים לקחת אתו תרמיל־גב, שמיכה, חליפת בגדים ולבנים וכן אוכל למשך שבוע. בתוך 200 עובדים קבלנו גם אנו, קבוצת 15 פועלים יהודים, העובדים ב„ליגנשאפט", לשעבר אחוזתו של פוטוצקי, צווי התיצבות. התכנסנו באחת האורוות והחלטנו לא ללכת. עוד באותו לילה ערכו המשטרה הגרמנית והמשטרה האוקראינית חיפושים במעונותינו, שנעזבו על ידי המשפחות, תוך כוונה לאסוף אותנו בכוח. הסתתרנו במחבואים שונים באחוזה. מדי יום ביומו באה המשטרה לחטוף אותנו, אך חברינו עמדו על המשמר ואנו נעלמנו עם הופעתם של השוטרים. רדיפה זו נמשכה שבועות אחדים, לבסוף קיבלנו הבטחה, שלא יעבירו אותנו מהמקום, נתנו לנו תעודות ירוקות ואנו, כביכול, מחוסנים. על אף זאת אין אנו לנים בבתינו למעלה מחצי שנה, מאחר שהיה ברור לנו, שלא יסלחו לנו את מעשנו. יצאנו כמנצחים מנסיון ההתנגדות

הראשון שלנו, ודבר זה שימש התחלה לארגוננו, שאליו הכנסנו במשך הזמן את רוב הנוער.

מה„יולאגים" בסביבת טרנופול הגיעו ידיעות על פעולות ההשמדה המבוצעות שם, ובינתים נמצאו יהודי בוצ'אץ' במחנות בורקי־ווילקי וקמיונקה. אנשי הס.ס., העומדים בראש המחנות יחד עם האוקראינים, התעללו ביהודים, שרוכזו בהם, בלי להתחשב בחיי־אדם. מנות־הרעב עושות שמות בקרב האנשים, ועל עבירה קלה ביותר העניש בתליה או ביריות. על היחסים ב„יולאגים" אלה השגנו פרטים מפי אחד מאנשינו, הוא מ. ווייץ, אשר נחטף והובא למחנה כזה, אך הצליח לחתוך את חוטי התיל הגודרים את המחנה ולמרות המשמרות הצפופות מסביב הגיע, לאחר ששהה בקמיונקה שבוע ימים, דרך שדות ויערות לבוצ'אץ'. היודנראט אירגן עזרה, שלח כל שבוע עגלות עמוסות מצרכי מזון ובגדים חמים, ובעזרת מתנות ושוחד השתדל לפדות אנשים מהמחנות, או לכל הפחות להקל על גורלם. רבות הן זכויותיו של משה ברגר, שהיה נוסע לשם כל שבוע תוך סיכון חייו.

הגיעו יהודים מסטניסלבוב, קאלוש, טלומאץ', הורודנקה, קלומיה, והם מבקשים מחסה. מפיהם שמענו פרטים על חיסול היהודים בגליל סטניסלבוב. מגיסטר בילדנר מטלומאץ', אשר הוגנב ממחנה יאנובסקה בלבוב כמת, סיפר לנו על מחזות גיהינום ועל מעשי הגסטאפו ותליינה הראשי, מפקד המחנה יאנובסקה, ווילהאוז.

השקט היחסי ששרר בבוצ'אץ' הופסק על ידי אחת מארבע קבוצות־המבצעים (איינזאץ־גרופן), המורכבות מאנשי ס.ס., שביצעה „אקציה" באוקטובר 1942 ואחריה „אקציה" נוספת בנובמבר של אותה שנה. בזמן פעולות אלו הקיפו אנשי ס.ס. והמשטרה האוקראינית את הרובע היהודי, הוציאו את היהודים לרחוב והביאו אותם לכּכר ליד משרדי־המחוז לשעבר, המכונה טארגוביצה. כאן הם ריכזו למעלה מאלף איש, ואחר כך הובילו אותם, תחת שמירה חזקה, לתחנת הרכבת ושלחו אותם בקרונות־משא חתומים למחנה ההשמדה בבלז'ץ. ניצלו מפעולה זו רק אלה שהצליחו להסתתר, וכן כמה מאות צעירים, שנשלחו ימים אחדים לפני כן לכפר אוסובצה, כדי לטהרו מהחרבות אחרי הדליקה שפרצה שם. לאחר ה„אקציה" הראשונה, נמלט בעזרת ניירות אריים יושב ראש היודנראט ד"ר אנגלברג, מאחר שלא רצה לתת יד להשמדת יהודי בוצ'אץ'.

הנהגת תנועת המרי החליטה לשים קץ לשויון הנפש הקהה של היהודים, המשלימים עם גורלם והמחכים בחיבוק ידים להשמדתם או לנס שיישארו בחיים. בהנהגה זו היו: ש. מרגולית, צולר, ש. אבנשטיין — מבוצ'אץ', בילדנר ופישר — מטלומאץ', ס. זילבר מהורודנקה, וכן מפקדה, מחבר הזכרונות האלה ע. בזן (וורמן). החלטנו לפעול. הכנסנו לשורותינו יותר ויותר בני־נוער, אך תוך הימנעות מלשוות לעבודת הארגון שלנו צורות המוניות, ניהלנו פעולות מחתרת בהתחשב עם התנאים. קשרנו קשרים ומינינו מקשרים: בריש אנגלברג, ד"ר יוליוס מרנגל ומשה ברגר שימשו אנשי־הקשר שלנו עם היודנראט, שהתחייב לממן את קניות הנשק שלנו, — מאחר שבתקופה זו החלטנו שטרם הגיע הזמן לפרק בכוח נשק מעל אויבינו, כיון שאנו חוששים מפני פרסום. בני־נוער, שחונכו בארגוני הנוער הציוני, גורדוניה וברית־טרומפלדור, הוכנסו לשורותינו. קיבלנו גם לשורותינו

אנשים מה„אורדנונגס־דינסט", פרט לאחדים, אשר שיתפו פעולה עם התליינים בצורה פעילה ביותר. קשרנו קשרים עם יהודי טרנופול, סקאלט, בורשצ'וב, זלשצ'יקי, טלוסטה, קופיצ'ינצה וצ'ורטקוב, תוך מגמה להקים בכל אתר ואתר מרכזי התנגדות. הרעיון נפל על קרקע פוריה. היו בידינו ידיעות קבועות על המתרחש בעולם. המהנדס ציזס מטרנופול (אשר גורש מטרנופול עוד בימי הסוב־ייטים, כיון שחותנו היה איש עשיר) וכן ווייזינגר, היו מאזינים מדי יום־ביומו לשידורי הראדיו, והידיעות הנמסרות על ידיהם הגבירו בלבותינו את רצון העמידה. ד"ר י. מרגל הביא לנו כל ערב ידיעות מהחזיתות, ומפיו שמענו על המאבק עם האויב ליד גבולות ארץ־ישראל.

בראשית פברואר 1943 נתבשרנו על „אקציה" חדשה, הפעם זוהי „האקציה של הטיפוס". יש, כביכול, חולים רבים, ואותם יש לחסל בירירות בלי להוציא אותם מהמקום. אז הוצאו להורג במקום למעלה מ־1000 איש. שידורי הראדיו הודיעו על כניעתו של פאולוס ליד סטלינגרד ועל התחלת ההתקפה הגדולה, על תבוסת הגרמנים בחזית האפריקנית. ביקשנו בחיפזון נשק נוסף, כבר היו בידינו אקדחים אחדים ורובים שקניהם קצוצים, אנו מונים את מספר הכדורים הנמצאים ברשותנו, אנו עומדים גם לקבל חמרי נפץ מאנשינו העובדים במנהרה לשם פעולה, אשר תבוצע על ידינו בשעת הצורך. השגנו ידיעות על קיומן של שתי קבוצות קטנות, מלבד קבוצתנו המונה כבר למעלה מ־150 איש, אלה הן קבוצות ווייזינגר ופרידלנדר. ניהלתי אתם שיחה והצעתי שיצטרפו לקבוצתנו. אולם תכניותיו של ווייזינגר שונות. הוא הצטרף לקבוצה הפולנית של נידז'בייצקי הפועלת ביערות של פוז'ניק, אך הוא נאלץ אחר כך להימלט מהם, מאחר שגם הם רוצחים יהודים. בדעתם של ד. פרידלנדר ודונאיר להסתתר בבוצ'אץ', בבונקרים. בבוצ'אץ' מכינים היהודים בחיפזון בונקרים, חופרים מעברים בתוך האדמה, סותמים קירות, מתקינים כניסות־סתר מהמרתפים למקלטים. ברובע היהודי הצפיפות רבה, מאחר שלתוך הרובע, ששטחו הוקטן, הובאו על ידי הגרמנים, מלבד יהודי המקום, גם אנשי מונסטז'יסקה, קורופיץ, יאזלובצה, פוטוק זלוטי והכפרים בסביבה לשם חיסולן ביתר קלות.

ג.

התיעצנו בדבר הטקטיקה שלנו ותכניות הפעולה. קיימתי קשר עם המחתרת הפולנית וקבלתי את אחד האקדחים הראשונים נגד תשלום מתאים משומר היער. ניהלתי שיחה עם שליחם מסטניסלבוב וקיבלתי הבטחה, שיספקו לנו נשק וקשרים מתאימים, אך ההבטחה לא קויימה. מאיור החיילות הסובייטיים אשר נשאר בבוצ'אץ' אחרי נסיגתו של הצבא הסובייטי, קיים אתנו התיעצות. הוא המליץ על פריצת דרך לעבר רוסיה־הלבנה, מקום, שלדבריו, אין יחס של איבה מצד האוכלוסיה, ואשר יימצא לדעתו במהרה בטווח החזית. מתוך התחשבות עם המרחק, שהיה למעלה מ־600 קילומטר, ועם כוחותינו הדלים ויחסה של האוכלוסיה בדרכנו, דחינו תכנית זו והחלטנו ללכת ליער. בדקנו מחדש את עמדתנו בזמן ה„אקציה". בזמן הפעולות הקודמות נקטנו עמדה פסיבית מתוך חשש של חיסול מידי של כל יהודי בוצ'אץ'. אך במרץ 1943 נתקבלה החלטה, כי במקרה של „אקציה" עלינו

להתרכז בחורשה על גבעת ה„פדור" ולהתחיל בהמטרת יריות על הגרמנים. אנו משוכנעים, כי על ידי כך נגרום להפסקת הפעולה ונאפשר ליהודים להימלט.

התחלנו באימונים צבאיים בלילות, למדנו להכיר את השטח, לנים היינו באופן קבוע בשדות וביערות הסביבה. מתוך אמונה להבטחות הצבועות, שניתנו ליודנראט על ידי השלטונות הגרמניים במקום ומתוך הסתמכות על השקט השורר בגליל טרנופול כולו, נשארנו לילות אחדים בעיר בדירותינו. באחד הבקרים האלה, בחודש אפריל 1943, העיר אותנו קול יריות: החלה ה„אקציה" הרביעית. אחד אחד עברנו לצד הארי, וטרם הספיקו כל אנשינו להגיע למקומות שנקבעו, כדי לפתוח בפעולה, נעצר אחד מאנשינו, אנדרמן הצעיר מטריבוכובצה, על ידי שוטר אוקראיני. אנדרמן שלף אקדחו והמיתו במקום, והוא עצמו ברח. מיד נפסקת הפעולה כולה. הס.ס., השוטרים הגרמניים והמשטרה האוקראינית היו מרוכזים ליד בנין המשטרה הצבאית במקום, הכינו את מכונות־היריה, מאחר שהניחו, כי אנו עומדים לפתוח בהתקפה. אבל כמות נשקנו היתה קטנה מכדי שנוכל להעיז לעשות צעד זה. האוקראינים ערכו לשוטר הלויה הפגנתית בבאריש, והשמיעו בה נאומים נלהבים. בטחונם העצמי של הקלגסים ומרעיהם נעלם, שוב אינם הולכים בפעולות הבאות בעוז כזה לגלות מקלטים, הואיל וידוע להם יפה, כי עלולים הם לשלם בעד זה במחיר חייהם.

הגיעו אלינו ידיעות על ההתקוממות בגיטו ורשה, ועובדה זו הוסיפה לנו אומץ: שוב אין אנו בודדים במעשינו. בקרב הצבור הארי התחילו להרבות דיבורים על קיומו של ארגוננו כארגון מלחמתי חזק. בריש אנגלברג הביא לנו ידיעות ממפקד המשטרה האוקראינית, כי לא זו בלבד שהם הופתעו, אלא שהם מצפים גם לפעולות תקיפות מצדנו.

היודנראט מבטיח כספים לשם קנית נשק נוסף, יש לנו סיכויים לקבל מכונת־יריה. אספנו ידיעות ורכשנו גם מפות של השטח. מתוך מחשבה, שתהיה אפשרות לצאת ליער, החלטנו לשלוח קבוצות אחדות ליערות, כדי להכיר את השטח. השטחים העצומים של היערות, אלפי ההקטרים זרועי העצים, נתנו מקום להאמין, כי תכניתנו להישאר בחיים ביערות תצליח. אנו מתכננים חלוקת אנשינו לקבוצות קטנות אחדות, אשר תחנינה על פני שטח של כמה קילומטרים, דבר, אשר יאפשר לנו לעבור בנקל ממקום אחד למשנהו במקרה שתהיה צפויה סכנה לאחד המקומות.

שלוש קבוצות יצאו לדרך והן צויידו במזון למשך 10 ימים, בנשק וכלי עבודה לשם הקמת מחבואים זמניים. בראש הקבוצה הראשונה עומד ארטראכטר, המכיר את היערות בקרבת פוז'ניק, בראש הקבוצה השניה עומדת אשתי, שיש לה מכרים בין „הסובוטניקים" בסביבת וואדובה, השוכנת בדרך לקורופיץ, ואילו בראש השלישית עומד נודלמן מפוטוק־זלוטי, המכיר את יערות סוקולוב בקרבת פוטוק. אחרי צאתן של קבוצות־חלוץ אלו ציפינו במתיחות לשובן. הן מילאו את שליחותן בתנאים קשים מאוד, מאחר שכמעט במשך כל הזמן ירדו גשמים, ועובדה זו הכבידה על עבודתם ביערות שנהפכו למערות בוץ. הם חזרו עייפים ומחוסרי־כל־רצון, ואינם מאמינים כמעט, שאפשר יהיה להישאר בחיים ביערות.

קבלנו ידיעות, שיש בדעתם של הגרמנים לחסל כליל את הישוב היהודי בבוצ'אץ'. אחרי ימים מספר הופיעה פקודה, שרוב יהודי המקום יעבור לצ'ורטקוב,

יעקב מרגליות
מהמתקוממים בשעת ההשמדה

ד"ר קלרה גרוס
מהמתקוממים בשעת ההשמדה

מאיר פריד
נהרג במלחמת השחרור שלנו

שמואל קרניאל (הירשהורן)
נהרג במלחמת השחרור שלנו

קבר־אחים

קבר־אחים, ובו 3635 קדושים, שניספו ביום כ״ז שבט תש״ג (2.2.1943)

טלוסטה וקופיצ׳ינצה, כעשרים משפחות קיבלו רשות להישאר ברובע היהודי, שצומצם עד כדי מספר בתים. נוסף לזה הוקם מחנה־עבודה בשביל כמה מאות יהודים. המשלוחים הראשונים יצאו והגיעו אלינו ידיעות, כי בדרך מתנפלים איכרים אוקראינים על היהודים ושודדים מהם את שארית רכושם, וכי לא מעטים הם אף מקרים של רצח.

הדעות בקרב אנשינו מחולקות, חלק סבור, שהגיע זמן יציאה ליער, ואילו החלק השני חושב, שמן הצורך להצטרף למגורשים, בנימוק, שהרי גם היהודים מגליל סטניסלבוב, אשר ביקשו מחסה אצלנו, הצליחו להחזיק מעמד חדשים אחדים. הדעות מחולקות הן בקרב ההנהגה והן באסיפה הכללית, שכונסה על ידי. בתקופה זו איני רואה עוד צורך בקונספירציה לגבי היהודים. הגענו לידי פשרה: חלק ילך היערה בהתאם לתכניות הקודמות, ואילו לשאר ניתנת הוראה להגביר את עבודת ארגון הקבוצות בצ׳ורטקוב, טלוסטה וקופיצ׳ינצה, וכן להכשיר שם את הקרקע, ביחוד ביערות קופיצ׳ינצה, העולים בגדלם על אלה שלנו. סרולק זילבר מהורודנקה נסע לטלוסטה, ועם שובו מסר דין וחשבון, כי נתקל בקרקע כשרה ומצא הבנה אצל יו״ר היודנראט, שהציע לו תכנית לפעולת התנגדות מאורגנת בטלוסטה. אני נסעתי לימים מספר עם קבוצת אנשים לקופיצ׳ינצה, כדי להכשיר שם את הקרקע לפעולותינו. תחת חסותנו נסעו כ־100 עגלות עמוסות משפחות, שגורשו לקופיצ׳ינצה. אנו נוסעים דרך שדות, מאחר שהגסטאפו אינה מרשה ליהודים להשתמש בדרך המלך. בשעות הלילה אנו עוברים על פני כפר, שתושביו נוהגים להתנפל על יהודים, אך כשהם מנסים לעכב אותנו אנו שולפים נשק, והם נסוגים.

אחרי בואי לקופיצ׳ינצה התייעצתי עם יו״ר היודנראט, ומצאתי אצלו הבנה מלאה, קבלתי הבטחה לתמיכה וסעד לאנשינו. הוא אף מסר לרשות קבוצתנו בית. באסיפת הפרידה נתתי הוראות אחרונות, אבל פתאום הגיעה אלינו ידיעה מטלוסטה, כי באותו יום נערכת שם „אקציה". מבוכתם של אנשינו היתה רבה: הם שקלו בדעתם אולי מוטב שיחזרו לבוצ׳אץ׳ ויצאו אתנו היערה, מצד שני קשה להם להיפרד ממשפחותיהם, והם החליטו להישאר. מסרתי את הנהלת הקבוצה למאגיסטר פישר ובילדנר, והחלטנו כי למחרת היום יצאו היערה ולא יחזרו אלא כדי לחדש את מלאי המזונות ולהשיג חדשות. בדרכי חזרה עוצרים אותי שוטרי כפר פטליקובצה, אך האיום באקדוח עושה את שלו: הם סרים מהדרך, ואני חוזר לקבוצתי בבוצ׳אץ׳, מקום בו אנו מתחילים בהכנות קדחתניות לקראת היציאה היערה. במשך הימים הבאים קבלנו דינים וחשבונות מפישר. אנשיו החלו בפעולתם ואף הצליחו ליצור מגע עם קבוצת קצינים סובייטיים לשעבר בהוסיאטין.

ביום הששי להיותם שם קבלנו ידיעה על „אקציה" גדולה בקופיצ׳ינצה. לפי ידיעה סודית נאמר, כי המשטרה הגרמנית מכינה רשימה של חברי ארגוננו. בדרך למחנה, מקום אשר אליו שמתי את פני כדי לתת הוראות לאנשינו, נתקלתי ברוצח הידוע השוטר פאל, והוא ציווה עלי להיכנס למחנה. אני נאלץ להימנע מלעשות אתו את החשבון, משום שבאותו רגע הגיעו שני שוטרים נוספים.

שעות אחדות לפני יציאתנו נמצאנו, חמשה מאנשינו, בדירתי ברחוב הרכבת. פתאום הופיעה קבוצת שוטרים. אנו משוכנעים, כי הם הולכים אלינו ואנו

משחררים את הנצרות בנשקנו ומצפים. שוטרים אלה היו מזויינים במכונות יריה קלות, אך הם המשיכו בדרכם. אילו באו אלינו היה לנו סיכוי להשיג את נשקם ולעשות אתם את חשבוננו, אך ברחוב היתה ידם על העליונה.

ד.

בשעות הערב אנו מתאספים ומחלקים את שארית הנשק. אנו מתחלקים לשתי קבוצות, האחת עומדת לצאת למחרת בערב לעבר וואדובה. קבוצתנו, המונה 18 איש, חוצה בשעה 10 בערב את הגשר. בדרך ליד אחוזתו של פוטוצקי אנו עוברים בשבילים בין השדות, כדי להימנע מכל פגישה בלתי־רצויה. זה היה ב־10 ביוני, הערב חם ושקט, ודממת הלילה מופרעת רק על ידי הד צעדינו ונביחות כלבים מרחוק. ברשותנו 5 אקדוחים וארבעה רובים בעלי קנים קצוצים. באחד הכפרים עוצרים אותנו שוטרים, אך עד מהרה עוזבם הרצון להתעסק אתנו, והם נסוגים.

השחר מפציע. השעה שלוש לפנות בוקר, ואנו, עמוסי מטענים, מסתתרים בין התבואות, מאחר שמיערות פוז׳ניק עדיין מבדילים אותנו למעלה מעשרה קילו־מטרים. במשך כל היום השמש בערה ללא רחמים, ואנו צמאים ומצפים לערב, כדי שנוכל לחדש את מצעדנו. אנו עוקפים את כפר פוז׳ניקי ומגיעים ליער, שהוא משאת נפשנו. מורה הדרך שלנו הוא הלצל מקורופיץ המכיר את היערות הללו. אנו מקימים את מחננו ביער בן החמש, שהשיחים בו עבותים, אך פתאום מתחיל לרדת גשם, ולמחרת אנו נאלצים לייבש את בגדינו במשך כל שעות היום.

בערב ירדנו לנחל, התרחצנו ושמנו מים בכלינו, כדי לבשל ארוחת ערב על גבי אש בעזרת ענפים רטובים. זהו מאכלנו החם הראשון אחרי 24 שעות לחרותנו ביער. כעבור ימים מספר בחרתי באנשים אחדים והלכתי יחד אתם לעבר וואדובה, כדי להיפגש עם קבוצתנו השניה. ברצוננו גם לבדוק באיזו מידה מותר לנו לקוות, שנשיג מזון אצל שומר היער ואצל הסובוטניקים שאשתי יצרה אתם מגע עוד לפני כן. אספקת המזונות מתנהלת כשורה במשך כל הזמן. פעמיים עד שלוש פעמים בשבוע אנו מקבלים את הלחם שנאפה בשבילנו ומצרכי מזון אחרים שהוכנו למעננו, אך בכל פעם אנו עוקפים את הבית ובודקים אם לא הושם לנו מארב, ורק אחר כך אנו נכנסים כדי לקבל את המזונות, לאחר שאנו משאירים משמרות מסביב.

במקום שנקבע אנו פוגשים את אנשינו, ואתם יחד את שרידי חברינו שהצליחו להימלט מהפוגרום בקופיצ׳ינצה, ומפיהם אנו שומעים את פרטי הפעולה שם. ה„אקציה" באה עליהם לפתע לפנות בוקר. קבוצתנו ניסתה אמנם לפרוץ לה דרך היערה, אך נתקלה בגרמנים, והאנשים התפזרו והחלו מסתתרים בעיר. רובם נפלו לידי הרוצחים, ואחד מאנשינו, בעמדו ליד קבר־ההמונים, הספיק עוד לשלוף את אקדוחו ולירות באנשי הגסטפו, אך מכונות היריה שמו לאל התנגדות ניכרת. בין כמה אלפי יהודים נפלו גם 30 לוחמים שלנו, ביניהם מפקדי הקבוצות בילדנר ופישר.

היו גם מקרים שהאדמה כיסתה על בני־אדם שהוממו או נפצעו, ועדי ראיה סיפרו, כי שיכבת האדמה כאילו היתה נעה וזעה. את הפיקוד על השרידים קיבל לידיו צילר, צעיר מטלומאץ׳, אמיץ־לב, אך בעל עבר שחור. הוא הביא גם את

השרידים האלה אלינו. ערכנו תכנית פעולה להבא וחזרנו ליערות פוז'ניקי. כאן התחלנו בבנית מקלטנו התת־קרקעי הראשון. כעבור כמה ימים נשמעו פתאום קריאות בשפה הגרמנית ביער. שומר היער הוביל את הגרמנים. יריות אחדות נופלות לעברנו והם חוזרים על עקבותיהם. אין ברצונם להעמיק חדור בין השיחים העבותים, כי מבינים הם, שהם עלולים לשלם בחייהם, ואילו אנו מרשים להם להסתלק, מאחר שאין אנו מכירים את השטח ואנו מתחשבים בעליונות זיונם.

אשתי מקבלת על עצמה את שירות המודיעין, לא פעם היא הולכת, מחופשת לכפריה, לישובי הסביבה ומביאה ידיעות בעלות־ערך, המאפשרות לנו להתחמק מסכנות רבות. מתוך רצון להימנע מפגישה עם כנופית היערות של נידז'ביצקי, אנו עוברים ליערות וואדובה, וכעבור שבועות מספר — ליערות סוקולוב. כאן אנו מתחלקים לשלוש קבוצות, אחת, שהיא מזויינת יפה, משנה מדי פעם בפעם את מקומה, ועורכת התקפות כדי להגביר את זיונה ולהרבות את מלאי המזונות. באחת מפעולותיהם היו אצל אחד האיכרים על הדניסטר, ואז הוקפו פתאום על ידי פלוגת משטרה. אנשינו טיפסו ועלו לעלית הגג ופתחו ביריות על הגרמנים. אלה נסוגו, אך השאירו חלל אחד, וכעבור ימים אחדים שפכו את זעמם על האיכר והעלו באש את בקתתו. חלק מאנשינו פרק את העול במשך הזמן והם התחילו במעשי שוד, למרות איסורנו. אופייני הדבר, שאנשי בוצ'אץ' עזבו את הקבוצה הזאת ונשארו בה רק אנשי הורודנקה, דילאטין וסטניסלבוב. אנשינו אינם מסכימים לשיטותיהם, נוסף לזה יש אתנו קבוצה, המורכבת מכמה עשרות משפחות, שביקשו מחסה ביער לאחר שהלהיבה את דמיונם האגדה על פארטיזנים יהודיים. המהנדס זיסר מילא גם פה את תפקידו: החרמנו מקלט רדיו, הפועל בעזרת סוללות, שנשדד אצל יהודי. השידורים מודיעים על התפטרותו של מוסוליני. בראשית אוגוסט 1943 שמענו על כיבוש בילגרוד ואוריול, אך בעת ובעונה אחת שמענו על חיסול שרידי יהודי בוצ'אץ'.

בכפרים נפוצה האגדה על ההזדיינות המשוכללת היוצאת מן הכלל של קבוצות יהודים ביערות, ושום איכר אינו מעיז לבוא היערה. בלילות הגיעו לאזנינו הדי הקרבות של הפארטיזנים הרוסיים, אשר הצליחו בראשותו של קולפקוב לחדור עד דילאטין. לאחר שהוכו שם, הם חזרו בקבוצות קטנות. נתקלנו בשתי קבוצות כאלו, אך הם סירבו לצרף אליהם יהודים, ועל ידי כך הסתיים הויכוח בינינו לבין עצמנו, אם עלינו להצטרף אליהם.

מבוצ'אץ' הגיעו אלינו ידיעות על מיבצעה הנועז של קבוצת פרידלנדר, על התפרצותם לביתו של ה„לאנדקומיסאר" ועל נקמתם בכמה מלשינים ארים, שהיו מגלים יהודים שהסתתרו. שלושה אנשים מקבוצתנו חזרו לבוצ'אץ', שם נספה מרגולית, אחד מחברי הנהלתנו אשר הוסגר על ידי איכר, שבביתו הסתתרה אשתו.

ה.

בא הסתיו. מזג האויר נהדר, אך הימים קצרים והולכים, ואנו מבלים את הערבים ליד המדורה ומגלגלים שיחות על הידיעות מחזיתות הקרב. באחד מימי הסתיו היפים האלה התנפלה קבוצה של 25 שוטרים אוקראינים על קבוצת יהודים, הנמצאת לא רחוק מאתנו. מכדורי הרוצחים נופלים בריש אנגלברג ואחותו וד"ר

רייטמן עם אשתו ובנו בן השש מפוטוק זלוטי, וכן אחד מאנשינו שנמצא שם במקרה. חשנו לעזרתם, אך איננו מוצאים כבר איש. למחרת היום ערכנו חיפושים בין השיחים העבותים והעברנו את שש הגויות למקלט שהם התחילו בחפירתו, וכסינו אותן בשיכבת אדמה, כדי שהזאבים לא ימצאון, ועשינו ציון למקום מנוחתם הנצחית.

ימים אחדים אחר כך עברתי עם עוד שני אנשים מקבוצתנו ליערות פוז'ניקי. מתפקידנו היה לבדוק עם עלות השחר את אפשרות עקירתנו ליערות אלה. בדרכנו ביער נתקלנו בעקבות טריים של גלגלים. אנו דורכים את נשקנו ומתקדמים סך הכל מרחק של כמה מאות מטרים, והנה אנו עומדים מול גויה של אשה. פעם נוספת אנו נאלצים למלא תפקיד מר ולהביא לקבורות את קרבנו של אחד האיכרים מפוז'ניקי, אשר חמד את הונה של האשה שהסתתרה אצלו ורצח אותה נפש.

שעה שמילאנו את תפקידנו העגום, נשמעו בקרבת מקום יריות. המשטרה גילתה אצל אחד האיכרים 8 יהודים, והיא הוציאה אותם היערה ורצחה אותם ביריות. היה זה מורה הגימנסיה הניג ואשתו ובתו בת ה־16, וכן משפחה ממונ־סטז'יסקה בת 5 נפשות.

גלי הרדיו הביאו אלינו יריות־שמחה של תותחים ממוסקבה, והן הדהדו ועוררו גיל בלבותינו, אך החזית עודנה מאתנו והלאה, והחורף ממשמש ובא. החלטנו לבנות מקלטים, ומשימה זו קיבלו עליהם האחים וויין, קופל, מוניו ואיזיו. הם גם הצליחו להקים בונקרים אחדים, דבר המאפשר להחזיק מעמד במשך החורף הקר והמלא סערות־שלג. חפרנו בור באורך 4 מטרים, ברוחב שנים וחצי מטרים ובעומק ניכר. בגובה של 2 מטרים שמנו קורות ופיזרנו עליהן תבן, קרשים דקים, ועליהם שמנו אדמה, דרכנו עליה יפה ונטענו עצים וצמחים הדומים לאלה שבסביבה. אנו מתקינים גם כניסה, משהו מעין מגירה, ואיוורור על ידי צינורות תת־קרקעיים. בפנים — מיטות כפולות ומעבר צר, הנותנים מחסה ל־16 בני־אדם. מנורת־נפט נותנת לנו מאור בערבים.

באחד מימי חורף אלה הקיפו 600 אנשי ס.ס. כמה קטעים ביער. לרשותם טאנקים אחדים ותותחים. בשתים־עשרה בצהרים בישרה ירית־תותח את התחלת ההתקפה. אני בודק את האפשרויות ובא לכלל דעה, כי אין ביכולתנו להתגונן, ונשארה בידנו רק האפשרות להימלט דרך הוואדי העמוק. הרגנו שני אנשי ס.ס. העומדים בדרכנו, לקחנו מהם את נשקם, והצלחנו להוציא את הקבוצה כולה מתחום ההתקפה ללא כל קרבנות.

שונה הוא גורלם של 300 יהודים, שהסתתרו בקטע אחר של היער. אליהם הוליך שביל בתוך השלגים, מהם ניספו למעלה מ־200 איש שנרצחו ביריות או שגויותיהם רוסקו ברימוני יד שהוטלו לתוך המקלטים. באנו למחנם בערב ומצאנו אנשים גוססים קטועי ידיים ורגליים, שרידי גויות־אדם, שנידונו לעינויי־תופת. אנו עוזרים לאלה שנשארו בחיים ככל יכלתנו, ומיעצים להם להתפזר ביער, מאחר שאנו בטוחים, כי למחרת היום יחזרו המרצחים. ואמנם התברר, שצדקנו.

למעלה ממאה שוטרים אוקראינים רצחו את אלה שנשארו בחיים, וניצלו לא יותר מ־30 אנשים יחפים וערומים, כי המרצחים שדדו כל מה שהיה במקלטים. מאידך, הצלחנו לפגוע בכמה מהמרצחים בדרכם חזרה. החלטנו להשיג בגדים

לאומללים אלה. לשם כך הלכנו בלילה הבא לישוב המרוחק כ־20 קילומטרים ושם הקיפונו את ביתו של מפקד המשטרה האוקראינית, הואיל ולפי הידיעות שהיו ברשותנו נמצא בבית זה הרבה מהשלל, שנלקח אצל היהודים. אספנו את כל הנוכחים באחד החדרים והפקדנו עליהם משמר. כעבור שעה עזבנו את הבית כשבידינו בגדים בשביל כל האנשים. לפנות בוקר חזרנו אל היער. השלג שירד טישטש בינתים את עקבותינו, ואנו שקענו בשינה עמוקה.

לאויבינו הצטרפה כנופיה של שודדים אוקראינים, ובראשם השודד הידוע לוצ׳קה, שהיתה מתנפלת על יהודים אשר הסתתרו. בין השאר נפלו לידיהם בעל בית החרושת לנרות אשר כ״ץ יחד עם כל משפחתו. גמרנו אומר לחסל את לוצ׳קה, אך תמיד הצליח להתחמק מן המארב. פעם אחת נפצע והוא שכב כמה שבועות בבית החולים.

לא יום אחד בחורף קשה זה בילינו מטעמי זהירות ביער בתוך השלגים. פעולה חשובה בשטח אספקת המזונות נעשתה על ידי האחים מוניו ואיזיו ווייץ, שהיו הולכים כל לילה לכפרים מרוחקים ומביאים על כתפיהם מזונות לכל קבוצתנו, לעתים מתוך חירוף נפשם.

סוף יאנואר. באחד מערבי חורף אלה חוזרת חולית־סיור, שנשלחה כדי להשיג ידיעות, והיא מוסרת, כי למחרת היום עומדים להקיף את היער. אנשינו חזרו בחצות, ותוך שעה עזבנו את מקלטנו החם ובוססנו בתוך השלגים. קולות נפץ של הענפים, ויללת הרוחות וסופת השלג הם המלוים אותנו במשך שעות נדודינו. כעבור 24 שעות של עבודת חפירה מאומצת בתוך האדמה הקפואה כבר עמד לרשותנו מקלט חדש ביערות האורן בקרבת נובוסיולקה—קורופיצקה.

פעמיים בשבוע היינו פושטים בכפרים. מזמן לזמן התגנבנו לבית מכר פולני, כדי לבלות שתים־שלוש שעות בביקתה חמה, לאכול תבשיל חם ולהשיג חדשות. החזית התקרבה והלכה, בלילות הגיעו לאזנינו הדי הקרבות, והנה אנו רואים גם את הסימנים הראשונים לנסיגה. מהמחוזות הסמוכים התחילו לברוח כל אלה ששירתו את הגרמנים. אנו שמענו את שקשוק מכוניות־המשא מהכביש בוצ׳אץ׳— סטניסלבוב: נסוגו החיילות המובסים של ה„הרן־פולק״. ביום ה־23 במרץ 1944 ירדנו לנובוסיולקה. מתהלכות שמועות על ייצוב החזית בקו הנהר סטריפה, ופירושו של דבר זה, שנישאר בצד הגרמני, ממש ליד החזית. אני בא איפוא לכלל דעה, שעלינו לעבור 20 קילומטרים מזרחה. עשיתי סיור בסוקולוב והתברר לי, שהחיילות המובסים ממשיכים בבריחתם.

ה.

יום 25 במרץ 1944. בכביש שוררת במשך כל היום דממה, ופתאום הופיעו לפנות ערב המשמרות הסובייטיים הראשונים. אנו חפשים. אנו לנים בכפר. תושבי נובוסיולקה עורכים לנו קבלת פנים סואנת. זהו הלילה הראשון, שאנו מבלים תחת קורת גג אחרי שנה של נדודים ביערות. על שמחתנו, שנשארנו בחיים ועל שזכינו לראות במפלתה של ההידרא הגרמנית, העיבה ההכרה, כי נשארנו רק מתי מספר. נעדרים רבים מהקרובים לנו.

קשים היו תנאי חיינו מרגע כניסתם של חילות המרצחים.

יצאנו ליער חסרי כל נסיון ובלתי מוכנים לקשיים. היינו מונעים על ידי יצר הקיום וע"י רגש גאוה לאומית ואירגנו תנועת התנגדות בקרב הנוער הבוצ'אצ'י, תוך הכרזת מלחמה על האדישות הקהה והכניעה לגורל. החזקנו מעמד והתגברנו על הקשיים.

ושוב חזרנו לבוצ'אץ'. היינו למעלה מ־800 איש, רובנו באנו מן היערות, כי בעקבות הדוגמה שלנו, הלכו גם אחרים ליערות מתוך הסתמכות עלינו. אלינו באו גם כל אלה שגורשו על ידי האיכרים שסירבו להסתירם. חזרו לבוצ'אץ' גם אלה שהצליחו להסתתר בכפרים, וכן אלה שנשארו בחיים הודות לתעודות אריות. אך לא היתה שמחה, כי רבים מדי נעדרו. אך לחיים ישנם חוקים משלהם. תפסנו דירות והתחלנו חושבים על יום המחר.

הגענו לבוצ'אץ' ביום ה־26 במרץ 1944, אך כבר ב־6 באפריל בשעה שלוש לפנות בוקר יצאנו את העיר בכיוון לטרמבובלה, לפי עצת המטה של הצבאות הסובייטיים, כי רק בכיוון זה היתה עדיין הדרך פנויה, לאחר שמכל הצדדים התקדמו החיילות הגרמניים. השארנו את בוצ'אץ' כשהיא מוארת זיקוקין־די־נור, בשמיה מהדהדים מטוסים וברחובותיה נשמע קול קרבות ברחוב הרכבת. קבוצתנו עזבה האחרונה תוך רעם תותחים וקולות הקרבות. לאזנינו הגיע כבר קול הפקודות הגרמניות. לפנינו קבוצה של קרוב ל־300 איש, רובם יחפים, בורחים על פני הדרכים מלאות שלג ובוץ. אנשים, אשר ישבו במשך שנה במחבואיהם, מתקדמים צעד אחרי צעד, כצללים המהלכים על קביים.

בשעה 7 בבוקר הגענו לדאראכוב. כאן מסר לנו קצין יהודי גבוה כמה מכוניות־משא, ואנו מועברים לטרמבובלה ומשם לסקאלט. בדרך נתקלנו בקבוצה גדולה של שבויים גרמניים. מה שונה היא היום צורתם של כובשי העולם מאתמול. בסקאלט נפרדנו מנשקנו וחלק מאתנו נלקח לצבא הסובייטי. אחרי שלושה חדשי קרב המשיכו הגרמנים בנסיגתם ואנו חוזרים לבוצ'אץ'. הפעם פגשנו מתוך 500 איש שנשארו לא יותר מעשרים איש לערך. אחרי נסיגתנו, חזרה לבוצ'אץ' המשטרה הגרמנית ובראשה המרצח הידוע פאל, והם רצחו כמה מאות איש.

בעיר נעדרת גם האוכלוסיה הארית. גם עליהם, ששמחו לאידם של היהודים, הקיץ הקץ. גם הם נאלצו לקחת בידם את מקל הנדודים, מתוך ידיעה וחרדת שוא, שיצטרכו לשלם בעד השתתפותם ברצח המיליונים החפים מפשע.

*

יצטרפו נא זכרונות מעטים אלה של קבוצת נוער עברי בבוצ'אץ' לתולדות השואה הגדולה של יהדות אירופה. דפים אלה הם קו־אור באותם ימים של השמדה וחורבן. לא היו אלה אמנם מעשים כבירים, ולא מאות רבות השתתפו בהם, אך היה זה בכל זאת מיבצע על־אנושי של נוער עברי מוקף איבה וחדור רצון לחיות, למרות הכל.

ע. בזן

יום הולדת במחנה ריכוז

היה יום עשרים באפריל, שנת 1943. העיר היתה מקושטת ומפוארת בצורה חגיגית. החשמליות נסעו עטורות דגלים.

ממעל, מעל מחנה־הריכוז שבלבוב, האירה באותו יום השמש בכל הודה והדרה. אולי לא לכבוד ה„מנהיג", כי־אם כדי להעניק קצת חום לאסירים הרעבים והיגעים. היה זה יום אביב אמתי. בימים יפים כאלה היה הנוף הנתון בתוך מסגרת של תייל דוקרני קורע את הלב ממש. חיילי־המשמר של הס"ס כבר היו שיכורים מאז הבוקר. הנהלת המחנה השתמשה בהזדמנות, להטביע את השמועות הרעות, שהגיעו מחזית־המזרח, בים של יי"ש. הדבר היה לאחר מפלת סטאלינגראד.

חטיבות־העבודה יצאו לעמלן אל מחוץ למחנה, אל העולם המוצף שמש, שהיה בעיניהן עולם עכור וקודר. דמויות עייפות ומדולדלות, כפופות ראש, שהיו פעם אנשים. ליד שער־היציאה היו מוכרחים לשיר, על פי פקודה, למען יראו האנשים, כמה שמחים הם לצאת לפעלם. חיילי־המשמר לקחו חלק בשירה.

בקסרקטין של המשמר, באולם־האוכל, נעשו הכנות מרובות לאסיפה חגיגית. באותו זמן עבדתי כצייר של שלטים וצבָּע בסדנאות של המחנה. כלפי חוץ צריך היה המחנה לעשות רושם מושלם ומסודר, כל הכתובות נתחדשו תכופות. החלונות של צריפי־המוות נצטבעו תמיד מחדש.

בשעה עשר הופיע בסדנה של המחנה סגן־הממונה דיגא והוציא אותי ועוד שני חברים. בחוץ ראינו שגם מן המשרד הטכני הוצאו אי־אלו חברים. ניהלו אותנו אל המקום הנקרא „נאד". החצר הפנימית היתה מוקפת גדר כפולה של תייל דוקרני ברווח של שני מטרים. מסדרון זה היה נקרא „נאד". אחד המוצאים של ה„נאד" הזה הוביל אל בור־החול, שכל מעשי־הרצח בוצעו שם. ה„נאד" קיבל מושג של מסדרון־המוות.

ב„נאד" זה כבר חיכתה קבוצה של עשרים אסירים בערך, ביניהם נשים אחדות. אנו כולנו היינו השריד של האינטליגנציה המקצועית: רופאים, מהנדסים, עורכי־דין, שרק על פי מקרה נשארו עוד בחיים.

מדוע? שאלה זו לא שאל איש. מלה זאת נמחקה מן המלון שלנו, עם עוד כמה מלים. סוף־סוף יבוא קץ ליסורינו היומיומיים.

כאילו לשם השלמת אפלת מחשבותינו התקדרו השמיים. מזג־אויר אמתי של אפריל: גשם, שלג, אור־שמש... כשם שתקוות עולות ודועכות.

ואז בא סגן־המשנה של הס"ס קאוצר עם אקדח אבטומטי ואתו שמונה אנשי ס"ט.

ללכת!" פקד קצרות. איש לא דיבר דבר. כל אחד מאתנו שקוע בתוך נפשו. באותו זמן כבר לא היו אף לאחד מאתנו בני משפחה, אחדים מהם הלכו בדרך זה גופו, או בבתי־חרושת אחרים של המוות. היינו בודדים, וזה היה עצם כוחנו. ארכת־החסד שלנו הגיעה לקצה.

אחרי חצי שעה של הליכה הגענו אל בור־החול. ספרתי בדיוק שלושים ושמונה אנשים ושש נשים. בור ארוך, עמוק כשני מטרים בערך, נמשך לפנינו.

היו בו מתים ערומים ושלוליות דם שלא יבשו עדיין מן הימים הקודמים. רק לאחר שהבור מתמלא לגמרי, מכסים אותו.

מכונית־משא עומדת לפנינו. „להתפשט!" „נעליים לחוד ובגדים לחוד! לבנים על ערימה אחת!"

אנשי־הדמים של הס"ס צרחו: „מהר! בחפזון!" הרגעים האחרונים עוד היו מלווים מכות ומהלומות. והנה נערמו הבגדים כסדרם ובהתאם לפקודה. ששת המועמדים הראשונים של המוות טוענים את בגדינו ונעלינו על מכונית המשא (הלא הממשלה הנאצית שברייך כבר חיכתה לחפצינו בכליון־עינים).

המכונית נוסעת לדרכה. ועתה התחיל הדבר. „להתייצב!" צורח קאוצר לקבוצה הערומה. זה אחר זה לפני הבור! אני העשרים ושניים בתור. קאוצר עומד ובידו אקדח־המכונה צעדים אחדים לפני השורה.

„להסתובב!" הוא מפקד בקול.

ועתה הוא מוכן לירייה בעורף. אני רואה איך הראשון נורה ונופל הבורה. אחריו השני, השלישי... אחד אינו נופל ישר הבורה, ואיש מן הס"ס מוכרח להטילו שמה על ידי בעיטת רגל. לפני ישנם עוד רק ששה חברים! כולנו רטובים מגשם והמומים מיריות וצריחות. כסרט מועבר באופן הפוך עוברים לפני כל חיי. אני מהומם.

פתאום שומעים אנו קול־שריקה ממושך. היריות חדלו. שמא כבר מתים אנו? אנו עומדים כגלמים שאין בהם רוח חיים. מרחוק בא איש הס"ס. כעבור כמה רגעים הוא כאן, זה הוא סדרן־העבודה קולאנקו.

אני שומע קריאה, אבל אינני מבין אותה. כשזו נשנית אני עונה.

„צא מן השורה!" נוהם קולאנקו. קאוצר מסב אליו את ראשו. „והשאר?" „המשך!"

אני מהלך כשיכור, מקבל סטירת לחי, שמשיבה אותי לידי הכרה.

אני מביט לאחורי, היריות האחרונות נשמעו, כל הקבוצה הומתה.

ההבטה שמביטים בי האסירים שבמחנה מזכירה לי שאני ערום ורטוב. קולאנקו מוליך אותי אל מחסן־הבגדים, מקום שם נותן לי איש הס"ס בלום מכנסיים קרועים, מעיל ונעליים.

עכשיו יוליכני קולאנקו שוב אל הסדנה, מקום שם יחכה לי ראש־פלוגה של ס"ס, שולצה, ובידו תפקיד בשבילי, חיבור כרוזי־חג שונים.

„היה לך מזל, שאנו עדיין צריכים לך", אמר, ופניו נתעקמו בגיחוך.

השעה שלש־עשרה. חטיבות העבודה יוצאות לעבודת אחרי צהריים. שוב קורנת השמש ומכסה בצעיף־זהרה את הפגרים החדשים.

תזמורת המחנה מנגנת: „הכל עובר..." ידיד ישן אומר לי בערב בצריף: בעשרים באפריל נולדו שניים"

„איך זה?"

„המנהיג' ואתה!"

לינץ, אינג' שמעון ויזנטאל

הדי השואה בבוצ'אץ'

נערה בת 14 כותבת

בועד המאוחד לעזרת יהודי פולין נתקבל מכתב זה מילדה בת 14 לקרוביה בארץ. הילדה נמלטה מבוצ'אץ' שבגליציה המזרחית לטרמבובלה ושלחה את המכתב ב־5 ביוני.

„דודתי פרומה היקרה ודודי ברל ואייזיק,

אני שולחת לכם בשורה מאד מעציבה. ימים איומים וקשים עברו עלי. אני כותבת את המכתב ופלגי דמעות זולגים מעיני. ודאי לא תאמינו לי. נשארתי לבדי כאצבע אחת, גלמודה; מכל המשפחה לא נותר איש, מכל הקרובים נשארתי רק אני רויזא האחת והיחידה. אבדה לי אמי, אמי היקרה והמסורה, אבא, רבקה, האח הקטן אברם, סבא היקר וסבתא. אצלנו בבוצ'אץ' היו פעולות השמדה וכל פעולה מסרה 1500 יהודים למות. סבתא שלי לייצי נהרגה ביום 2 בפברואר 1943. האלט יאהרצייט דעם טאג. את סבתא רצחו בעת ההשמדה השלישית והיא קבורה על הפעדאר בבוצ'אץ'. במקום ששם היו מטיילים, עתה שוכנים 8000 יהודים שנרצחו. יחד עם סבתא הלכו דבורה מפאטאק, הדודה אסתר עם בעלה וילדה. מכל הקרובים שלנו אין איש. אחר ההשמדה האחרונה מסר אותי אבי בידי אשה כפרית, שהחביאה אותי מיום 10 במאי 1943 עד 25 במארס 1944. אבא עשה לו מערה ביער וכל המשפחה נמלטה שמה. הם היו במערה 8 חדשים. אחר כך גילו הגרמנים את המערה והרגו אותם כולם. אינני יודעת, איה עצמותיהם.

באיזה אופן הצלחתי אני לצאת חיים מזמן זה עם הגרמנים — אספר לכם כשאהיה עמכם בארץ ישראל.

ביום 25 במארס 1944 הסובייטים כבשו את בוצ'אץ', שהו בה 5 ימים ושוב באו הגרמנים. כמעט נפשי בכפי נמלטתי עם הצבא הסובייטי לטרמבובלה. אני אצל נוצריה אחת, רועה את העדר שלה מפני שאצל יהודים שנשארו בחיים ורק א ח ד י ם נשארו — אין מה לאכול. כמוני לא הצילו אלא את נפשם. את הכל לתאר לכם אינני יכולה כי אני עצבנית מאד. עתה הננו מרוחקים כדי 22 ק"מ מן החזית. רק אוירונים ואזעקות. אני מתחננת: אנא, דאגו־נא לי; אנא, העלו־נא אותי במהרה אליכם לארץ־ישראל.

„דבר", 1946

פ. לנדר, שליחו המיוחד של „הארץ", סיפר:

המעשה המסופר כאן התרחש שלשום באחד המקומות ההומים מאדם בפאריס. בכיכר הריפובליקה עבר בשבת צעיר יהודי אדק ו. מבוצ'אץ' בגאליציה, המבקר עכשיו בפאריס. והנה ראה מרחוק דמות חסונה מתקרבת אליו. הוא הכיר בו מיד את בן עירו וחבר נעוריו, שבימי כיבוש הנאצים עמד בראש ה„אורדנונג־שוץ" היהודי והיה משמש נציג ראש הגיסטאפו הנאצי ושלח מאות ואלפי יהודים להורג. הוא צעק אליו בפולנית:

— האתה זה רוצח יהודי בוצ'אץ' ורוצח משפחתי?

הצעיר השני נעצר במקום נדהם מן הקריאה הפתאומית ולא זז ממקומו. אחר כך ענה: כן, אני זה. מה אתה רוצה ממני שעאשה. אדק ו. השיב לו רק זאת: — בוא אתי.

הלכו השנים לעבר מלונו של אדק. משנסגרה הדלת ושניהם נמצאו בחדר, שאל אדק את הרוצח: — הנתת לעצמך דין וחשבון מה עשית אז? הידעת שאתה מוציא להורג אנשים חפשים מפשע, בני־עמך? אמור, רוצח, למה עשית זאת?

כי מלבד החשבון הכללי של רצח יהודים היה לאדק גם חשבון פרטי. חברו מנוער בא בזמן אחת האקציות אל ביתם והוציא את אביו ואת אמו להורג. נשארו רק הוא ואחיו. באחת האקציות הנוספות שוב בא החבר הזה לקחת את שניהם. את אחד נלקח למחנות המוות ולא חזר, והוא, אדק, הצליח להמלט בשעת החיפוש, להתחבא כל ימי שלטון הנאצים ולהשאר בחיים. משסוחררה פולין התחיל אדק לחפש אחרי הרוצח הזה, חבר נעוריו. הוא שמע שהוא חי, עקר מפולין ונעלם. עכשיו בבואו לפאריס ביחד עם משלחת תלמידים מצא פתאום את הרוצח מטייל בכיכר הריפובליקה.

— רוצח למה עשית זאת? — חזר וצעק כלפי חברו הרוצח.

והלה השיב במנוחה גמורה: — אני מודה ומתוודה שרצחתי וגם ירשתי. אז לא נתתי לעצמי דין וחשבון על מעשי שעשיתי, אך עכשיו אני יודע, ואני מוכן לבוא על ענשי.

לקח אדק ו. את חברו הרוצח והפילו לארץ והמטיר עליו מכות נמרצות. אחר כך התחיל דורך עליו ברגליו. דם שטף את הרוצח, אבל הגה לא הוציא מפיו. הטיח אדק ו. חפצים קשים בראש הרוצח, ניפץ בראשו כמה בקבוקים. הרוצח שכב בתוך שלולית דם ולא נע ולא זע, אף כי בנקל היה יכול להתגבר על מכהו.

לבסוף אמר אדק ו.: ועכשיו אקעקע כתובת־קעקע במצחך למען ידעו כולם, מי אתה. ובסיכה גדולה התחיל חורת במצחו של הרוצח את המלה „אורדנונגס שוץ". הוא הספיק לחרות על המצח את האות „או" הלאטינית. ולא יכול להמשיך. כוחותיו אפסו.

לבסוף אמר לרוצח: — תן לי את ניירותיך. הלה כולו שותת דם, פצוע ושסוע ובגדיו נוטפים דם וקרועים, הוציא בלא הגה את תעודותיו, ביניהם הפאספורט שלו ובו ויזה לוונצואלה, ומסרן לאדק ו.

— עליך לחזור למחרת בשעה עשר. צווהו אדק ו.

הרוצח הסכים.

למחרת בשעה 10 בבוקר חזר הרוצח לבית המלון של אדק ו. הלה שוב הכהו כל שהספיקו כוחותיו. אחר כך אמר לרוצח: — בוא אתי. הם הלכו לתחנת המשטרה הצרפתית הקרובה. שם מסר אדק ו. על המקרה ודרש כי יאסרו את הרוצח. קצין המשטרה ניסה להתחמק מדרישה זו ואמר, שאין הדבר הזה נתון לרשותו ויש לפנות למוסדות עליונים יותר. אדק ו. פנה לקונסול הפולני בפאריס. לאחר התערבותו של הקונסול הפולני הסכימה המשטרה הצרפתית לאסור את הרוצח. במשלוח הפושעים הקרוב לפולין יישלח גם רוצח יהודי בוצ'אץ' ושם יועמד לדין ובוודאי יבוא על עונשו.

פאריס, תחילת ינואר 1947.

מעשה בילדה שהבטיחו בעדה זהב

כשנודע לאוכלוסיה היהודית של העיירה בוצ'אץ' בגליציה, כי קרוב יום הגרוש למחנות המוות הביאה הגב' שלייכר את ילדתה היחידה, לאה, לפולניה הלנה פאלוך, ואמרה לה:

— קחי את הילדה ושמרי אותה כבבת־עיניך. אביה חי באמריקה ולאחר המלחמה ישלם לך בזהב.

הפולניה לא יכלה לעמוד בנסיון הדולרים, לקחה אליה את הילדה וחינכה אותה. אחרי המלחמה התחילה לחפש באמריקה את אבי הילדה, אבל ללא הצלחה. במקרה נודע לה.

שבלודז יש מוסד המקבל ילדים יהודים ומשלם בעד החזקתם בימי הכיבוש. הגב׳ פאלוך באה עם הילדה ללודז, ולאחר משא ומתן קיבלה הועדה את הילדה ושלמה לאשה 360,000 זהובים. אבל כשחזרה גב׳ פאלוך הביתה מצאה מכתב מאמריקה מאת אבי הילדה והוא כותב, כי הוא משתדל להשיג ויזה לאמריקה לא רק לילדה אלא גם לה, הפולניה, שחינכה את הילדה. אז מיהרה הגב׳ פאלוך וחזרה ללודז ודרשה שיחזירו לה את ילדתה. כשהועדה סרבה לעשות זאת, כי הילדה כבר מסודרת בבית ילדים, פנתה האשה לתובע הכללי וסיפרה מעשה נורא, שלא היה ולא נברא: כי שלושה שליחי הועדה התנפלו על דירתה וחטפו את הילדה. התובע הכללי קרא אליו את נציגי הועדה והם הראו קבלה מאת האשה על 360,000 זהובים. התביעה הכללית לא רק ביטלה את התביעה של האשה, אלא גם תבעה אותה לדין על הוצאת לעז.

מובן מאליו, שאת הילדה שולחים לאמריקה לאביה.

„הבוקר״, 12.9.47 **א. לנמן**

יצחק בורנשטיין, סופר „הארץ״ בווארשה, פירסם ב־28.9.1949 את התיאור הבא:

מי שמבקש לדעת, אם שרדו יהודים מעיר פולנית שעלה עליה המשחית, דיו שיעיף מבט על מספר הדפים הכתובים במכונה, המונחים ממויינים בסדר מופתי בארכיון של המכון ההיסטורי היהודי המרכזי בווארשה. לכל עיר ועיר יש במכון פינתה, כלומר, תולדות חורבנה. החומר לכך — עדויות שנגבו מיהודים, שניצלו מן הגיהנום באלפי נסים; ועיר שספרות־הורבנה מעטה — תדע ששם היה החורבן גדול, עצום ונורא...

התעניינתי בעיר אחת, עיר יהודית חיה, שעד כה כמעט לא הזכירוה אף במלה אחת; עיר שמנתה 16,000 בעלי מלאכה, פועלים וסוחרים יהודים; עיר שחיי־חברה יהודיים חזקים היו מפעמים בה; עיר בעלת מפלגות יהודיות אין קץ, החל בחרדים וגמור בשמאל הקיצוני. שם היו גם באָלזיים, צ׳ורטקוביים, בויאניים, סאסוביים, זידיצ׳וביים ועוד ועוד. מכל אלו לא נותרו לפליטה אפילו דפים כתובים במכונה. בנרות ממש מחפשים יהודי ששרד מהעיר סטרי, כדי לגבות ממנו עדות. יש שם עדות אחת, המשתרעת על פחות משני דפים, עדות יהודי חי בן סטרי, שנמלט מן המחנה היאנובי האיום בלבוב. אבל מסטרי עצמה לא שרדה נפש — כל כך איום היה החורבן שם.

העיר שאנו מתארים כאן את תולדות חורבנה, היתה שייכת, כמוה כסטרי, אל האזור ששם שררה ה„רוח״ של גנראל הס. ס. קאצמאן הידוע לשמצה (כיום הוא נמצא, לפי השמועה, בלבנון). שם העיר בוצ׳אץ׳; היא שוכנת בדרך בין סטניסלבוב לצ׳ורטקוב. בוצ׳אץ׳ היא עיר מולדתו של ההיסטוריון היהודי המפורסם ד״ר עמנואל רינגלבלום הי״ד, שבימי הנוראות של גיטו ווארשה עמד בראש היהודים שם עם מנגנון מתוך האינטליגנציה היהודית, וכל מה שיש לו שייכות לאותה תקופה נרשם ונכתב. וכשהמרצחים היו ממטירים אש ברחובות הגיטו הווארשאי על היהודים שהיו מובילים אותם לרחבת הגירוש, הצליחו מתוך מסירת־נפש לקבור את כל החומר הזה, שלפני שנתיים הוצא מגנזיו, והוא־הוא ארכיון־רינגלבלום ההיסטורי.

עיר כיבוש ללא גיטו

בניגוד לעיר־הטבח סטרי יש לבוצ׳אץ׳ דברי־ימי־חורבן עשירים, ובארכיון של המכון ההיסטורי היהודי תופסת עיר זו, שמספר יהודיה לא הגיע למחצית מספר יהודי סטרי, מקום ניכר. ביחס לבוצ׳אץ׳ נגבו עדויות רבות, המתארות בפרטות, היאך נספו יהודי העיר. אחדים משרידי בוצ׳אץ׳ מתארים את העיר לפני חורבנה, עת שחיים יהודיים עזים היו מפכים בה. העדויות המרובות משתלבות זו בזו ומשלימות אשה את רעותה, וכך מצטיירת תמונה שלמה של העיר.

אחד משרידי בוצ׳אץ׳, יוסף קורנבלי, מספר כי עד המלחמה האיומה מנתה בוצ׳אץ׳ 7,500 יהודים, 1,000 פולנים ו־3,000 אוקראינים. היא היתה איפוא עיר יהודית. במשך 45 שנה רצופות היה ראש העיריה ברנארד שטרן היהודי. לאחר מותו של שטרן בשנת 1921 ועד שנת 1937 שימש בתפקיד זה העורך דין ד״ר עמנואל מרנגל.

על הוריו של ד״ר עמנואל רינגלבלום מספר קורנבלי, שבעת הכיבוש מת אביו כדרכו, ואילו אמו נרצחה בידי הנאצים.

בבוצ׳אץ׳ היו שני בתי כנסיות, שנחשבו בין העתיקות ההיסטוריות של העיר.

בבוצ׳אץ׳ הכבושה לא היתה לשכה קבועה של הגיסטאפו. פעם בפעם היו אנשי הגיסטאפו יורדים מצ׳ורטקוב או מסטאניסלבוב. אגב, לא היה צורך לגיסטאפו להימצא בבוצ׳אץ׳, כי היה לו על מי לסמוך... היו מרצחים אוקראינים, שעשו את המלאכה בהצטיינות לא פחות מן ההיטלריסטים. ממילא מובן, שהעדר אנשי־גיסטאפו מן העיר לא הקל את גורלם המר של יהודי בוצ׳אץ׳.

לא היה בבוצ׳אץ׳ גיטו, כמו שהוקם בערים כבושות אחרות. אין זאת אומרת, שיהודי בוצ׳אץ׳ יכלו לעבור בחופש בכל העיר. ברחוב הראשי קולְאיובה, למשל, אסור היה ליהודי להימצא. אבל העובדה, שיהודי בוצ׳אץ׳ לא היו גדורים ומסוגרים, היתה לה חשיבות גדולה, ביחוד בעת הפוגרומים לאחר זמן: יהודים נועזים, שנודע להם בעוד מועד שמתרקמת „פעולה״, נמלטו ליערות שבסביבה, ומי שהיה לו כוח לסבול את התלאות, ושיחק לו המזל, נותר לפליטה. על כך מספר עד אחר, ופרבר שמו, שעם 17 יהודים אחרים הסתתר בבונקר. זה היה בחודש מארס 1944. קרבות מרים עקובים מדם השתוללו אז בסביבות בוצ׳אץ׳ בין הצבא האדום וביז גדודי היטלר. פעמיים עברה בוצ׳אץ׳ מיד ליד, והיהודים שהיה להם מזל והם הצליחו להסגיר עצמם לצבא האדום בהכנסו לבוצ׳אץ׳ בפעם הראשונה, חיים עד היום; ואילו אותם היהודים שפחדו לצאת מן הבונקרים מחמת האש הכבדה משני עברי החזית, נטבחו לאחר זמן על ידי הפאשיסטים האוקראינים וההיטלריסטים בעת נסיגתם.

חללי הפוגרום הראשון

באחד ביולי 1941 פינו הכוחות הסובייטיים את בוצ׳אץ׳. עמם יצאו 500 יהודים לססס״ר. ב־5 ביולי נכנסו הגרמנים. הם לא נתעכבו בעיר, אלא המשיכו במסעם. אולם הלאומנים האוקראינים תפסו מיד את כל מוסדות הרשות בבוצ׳אץ׳, וכבר ביום הראשון הרגו ביריות 4 פולנים ו־2 יהודים. מזמן לזמן היו האוקראינים חוטפים יהודים לעבודה בשביל הצבא הגרמני. בהליכתם לעבודה היו מצוּוים ליהודים לשיר את „התקוה״, ומי שלא שר היו מכים

אותו מכות־רצח. את הגזירות השונות, כגון עוצר הבית ליהודים משעה 6 בערב, איסור ההליכה על המדרכה ברחוב, וכיו"ב, גזרו הפאשיסטים האוקראינים לפי הוראות הכובשים הגרמנים.

ב־27 באבגוסט 1941 באו מצ'ורטקוב 4 אנשי גיסטאפו ופרסמו פקודה, שכל הגברים היהודים מבני 18 עד 50 שנה יתייצבו לפני בנין בית־הדין. נתקבצו כ־800 יהודים. אנשי הגיסטאפו שלחו לבתיהם כמה רופאים ובעלי מלאכה. לאחרים נתנו פקודה חמורה שיישארו עומדים במקומותיהם; והם עצמם הלכו לסבוא עם הרופא האוקראיני בשם באנאך. בשעה 4 לפנות בוקר הובילו את כל היהודים כ־2 קילומטרים מן העיר לחורש פאָדור. שם, אמרו להם, יחכו להם מכוניות כדי להסיעם לעבודה.

מכוניות לא מצאו שם, אבל ארגזים גדולים היו מוכנים, והיהודים היו מוכרחים להניח בהם כל מה שהיה עמם. במשך כל שעות הבוקר שמעו בעיר את הד היריות מן החורש. את כל הקרבנות הטילו לתוך בורות מוכנים. בין הנספים בטבח איום זה היו גם אישים ידועים מתושבי העיר היהודים: העורך דין ד"ר יידנפריינד, שני אחים לוסטגארטן, אלחנן ואביגדור שטרנשוס, משה ארליך, אלעזר איסרליש (מצאצאי הרמ"א), גציל שור, לייבוש שובל, בוכוואלד, 5 נפשות ממשפחת־החסידים קרייטנר, אנשל ואברהם איסאקובר, יוסי'לי וורמאן (נכד הצדיק מבוצ'אץ'), ישראל פורמאן, וקדושים אחרים. בחור גיבור אחד, יצחק רייך, נמלט מידי התליינים, אבל לאחר זמן נרצח.

שמרו על כבודם

הקמת מועצה יהודית לא עלתה להיטלריסטים בקלות. פעמים אחדות הזמינו את ר' מנדל רייך, איש המזרחי וראש הקהילה לשעבר, וציוו לו לכונן מועצה יהודית בת 12 איש מחברי ועד־הקהילה לשעבר. פעמים אחדות הצליח להתחמק בתירוצים שונים ממשימה „נעלה" זו. לבסוף נכנע לפקודה נמרצת, בצירוף איום של מיתה, וכונן מועצה, שהשתתפו בה חוץ ממנו העורך דין הכס, ד"ר אנגלברג, ד"ר י. שטרן, מוניש פרנקל, הרב חיים שפירא, דוד קאנר, קריגל, ד"ר זייפר, ז'לאזניק ופרוינד מאגודת „יד חרוצים". בעת הטבח ב־27 באבגוסט קראו גם את חברי המועצה היהודית להתייצב, ואמנם נרצחו ד"ר שטרן, קריגל וקאנר.

מכל העדויות על חורבן בוצ'אץ' מתגלה כי חברי המועצה היהודית, שרובם היו יהודים חרדים, לא היו אנשי „מה־יפית", וגילו עמידת כבוד וגאון. לא כרעו ברך לפני התליינים, ולא כל דרישות ההיטלריסטים קוימו. היהודים אמרו לעצמם: מוטב למות בכבוד, מלמות בחרפה.

פעם באו סוכני הגיסטאפו מצ'ורטקוב וציוו, שעד ערב שבת (העד לא זכר את התאריך) יכינו היהודים 4 מערכות של רהיטי־פאר לסאלונים ולקאבינטים. היהודים לא נחפזו לקיים את הפקודה, וגדולה היתה חמת ההיטלריסטים כשבאו לעיר בערב שבת, והרהיטים לא היו מוכנים. בתורת עונש הטילו על היהודים מס של 25.000 זהוב, על מנת לשלמו תוך חצי שעה. אבל היהודים לא שילמו יותר מ־5.000 זהוב.

הפוגרום האחרון

בשנת 1942 התחילו לגרש לבוצ׳אץ׳ - יהודים מרודים מן העיירות הסמוכות טלוסאץ׳, נידנוב ואחרות. בינתיים פרצה מגיפת טיפוס איומה, שעשתה שמות באוכלוסיה היהודית. חלק מן היהודים, שידעו כי סופם למות בחורש פאדור העגום או ביער באַלז׳אץ, התחילו לברוח אל היערות בסביבה.

ב־21 במארס מלאו 6 שנים לאותו יום־כפור, שבשעות הבוקר חטפו הז׳אנדארמים הגרמנים והשוטרים האוקראינים כל יהודי שמצאו, בבתים וברחובות, והוליכו את כולם אל החורש העגום, על שפת נהר סטריפא. אותו יום נורו 1,300 יהודים — גברים ונשים, זקנים ובחורים, ואף ילדים קטנים.

פרבר מסיים את עדותו: „זוכר אני שמות אלו מבין התליינים: קוזנובסקי, מפקד המשטרה האוקראינית והשוטר אוטומאניוק, והגרמנים הונס, פייל, פאַץ וקוך״.

אבל היו עוד הרבה יותר, הרבה יותר...

יצחק בורנשטיין

הועדה להצבת יד לבוצ'אץ'

אדרר יחזקאל — ניו יורק,
און (איסרזון) זאב — תל יוסף,
אלפנבין אפרים — ניו יורק,
בזנר אסתר — משמר העמק,
ד"ר בלום קופל — תל־אביב,
גולדברג יהושע — תל־אביב,
גולדברג אלתר — חיפה,
גינסברג גרשון — ירושלים,
ד"ר הירשהורן מכס — רמת יוחנן,
הלד משה — תל־אביב,
ד"ר הלר צבי — תל־אביב,
ויינרב מיכאל — תל־אביב,
וכסלר ליאון — ירושלים,
וייסר מתתיהו — תל־אביב,
ויינרב שאול — חיפה,
ויזנטל שמעון-לינץ — אוסטריה,
ד"ר זילברשיין אברהם — גנף,

זומר אברהם — ניו יורק,
ד"ר חלפן אברהם — חדרה,
ישראל כהן — תל־אביב,
ד"ר מנצח נפתלי — חדרה,
ניימן דוד — בית אלפא,
ניימן זלמן — ניו יורק,
סטמפלר יחיאל — תל־אביב,
פרייד יחיאל — תל־אביב,
ד"ר פוהורילה דוד — תל־אביב,
ד"ר צולר רגה — תל־אביב,
רול חיה — תל־אביב,
רול אריה — תל־אביב,
ד"ר שכנר — ניו יורק),
ד"ר שפירא-וולקוביץ — קרית חיים
גלעד (שמטרלינג) יהודית — דגניה א'.